

1988 SEP 01 463

JELKÉP

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA ● 1988/3. SZÁM

A CSÚCSTALÁLKOZÓ MELLÉKSZEREPLŐI

Mindenütt ott vannak, ahol jelentős dolgok történnek. Újságírók, operatőrök. A készenlétben álló mesterlövészek. És a legfontosabb eszköz: a kamera. A világ persze a főszereplőkre, a vezető politikusokra figyel. A mellékszereplők nélkül azonban a csúcstalálkozó sem lenne az, ami: az egész világot foglalkoztató tömegkommunikációs esemény

A címlapon:

Ez a kamera mindent lát

A borító belső oldalán:

1. „Lövésre készen”
2. Ők is
3. Mindenki kíváncsi valamire
4. Holt idő
5. Vége

MTI Fotó — Pálfai Gábor

JELKÉP

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA
IX. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

TARTALOM

Szecső Tamás: Jelképek	3
Grósz Károly: Nyilvánosság és demokrácia	5
● GYÚJTÓPONTBAN	
A tömegkommunikációs rendszer hosszú távú fejlesztése	10
Fricz Tamás: Az MSZMP és a tömegkommunikáció 1956—1986	21
Válság, értelmiség, megújulás (<i>Polgár Tibor</i> interjúja <i>J. Ambarcumov</i> val)	28
Tamás Pál: Modernizációs ideológiák és társadalmi kényszerek	37
● KÖZELKÉP	
Angelusz Róbert: Értéorientáció és reformattitúd	43
Terestyéni Tamás: A tömegkommunikációs eszközök az adóreformról	56
Kováts Ildikó—Vári Anna: Egy környezeti konfliktus különböző értelmezései	66
Lendvay Judit: Szomszédolók	72
● DOKUMENTUM	
A tömegtájékoztatás helyzetének és működésének jellemzői és problémái	82
● MŰHELY	
A képzettársítás elkötelezettje. Fodor Gáborral beszélget <i>Nádor Tamás</i>	94
Kövesdi László: Idősorok	100
● MÉG EGYSZER	
Politikai nyilvánosság vagy balhitek	105
Ökonosztát	111
● TÁRSTUDOMÁNYOK	
Hoppál Mihály: A hiedelemrendszer és a nyelv	117
● SZEMIOTIKAI SAROK	
A. K. Bajburin: A kultúra szemiotikája	129

● KITEKINTÉS

Háború és béke. (A szocialista országok első összehasonlító közvéleménykutatása)	139
Peter Menneer: A rádió a televízió korszakában	144
Horváth Lajos: A kereskedelmi rádió válasza	150
A franciák és a peresztrojka	155

● MÚLTUNK

Ritter Aladár: Széchenyi titkos sajtóirodája	157
Antoniewicz Roland: Lengyel sajtó Magyarországon a felszabadulásig	166

● SZONDA

Nincs segítség?	174
Mi az oka?	175
Kell-e vállalnunk?	176
Mi lesz ebből?	179
A feszültség csak növekedni fog	182
Elindultam szép hazámból ...	184

● TALLÓZÓ

Könyvekről	186
Lapokból	197
Rövidre fogva	205

● LAPOZGATÓ

100 százalékosan francia	213
--------------------------	-----

JELKÉP

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Gálik Mihály, Lázár István, Liszkey Tamás, Márton Anna, Márton Miklós, Sándor György, Tabori András, Szecskó Tamás *főszerkesztő*.

SZERKESZTŐSÉG TAGJAI:

Balogh Elemér, *főmunkatárs*, Bogdán Éva, Erdi Júlia, Hoffmann Márta, Lázár Guy, Tölgyesi János, Wisinger István, Zöldi László.

**Szerkesztőség
és kiadóhivatal**
**Budapest V.,
Akadémia u. 17. 1054**
Telefon: 327-745
Levélcím:
Budapest, 1373 — Pf. 587

SZERZŐINK KÖZÜL:

Angelusz Róbert, az ELTE szociológiai tanszékének tanára; *Barát József*, a Magyar Rádió moszkvai tudósítója; *Fricz Tamás*, az Ifjúsági Szemle rovatvezetője; *Hoppál Mihály* et-

nográfus, MTA Néprajzi Kutatócsoport; *Horváth Lajos*, a Magyar Rádió munkatársa; *Kováts Ildikó*, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; *Kövesdi László* közgazdász, Magyar Televízió; *Lendvay Judit*, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; *Peter Menneer*, a BBC munkatársa; *Polgár Tibor*, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa; *Ritter Aladár* újságíró, sajtótörténész; *Tamás Pál*, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa; *Terestyéni Tamás*, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa.

Jelképek

A miniszterelnök-főtítkár úgy fogalmaz e számunk vezető cikkében, hogy „demokratikus hagyományaink ugyan szerényebbek a tőlünk fejlettebb országokéinál, de annál jóval gazdagabbak, mint amennyit eddig beépítettünk politikai gyakorlatunkba”. És írása mottójaként Eötvös Józsefet idézi a reálpolitika erkölcsi dilemmájáról. A Jel-Kép első száma pedig, épp kilenc évvel ezelőtt, Széchenyi István szép gondolatával indult, miszerint „A’ Hítel védangyala pedig s fényes napsugára a’ publicitas — a nyilvánosság”.

A Jel-Képben jelképeket emlegetni talán pleonazmus. Mégsem tudok átsiklani afölött, hogy lapunk első lépésénél, s most, hogy elkezdjük megújítását, két olyan politikai gondolkodó ütötte meg az alaphangot, akik a társadalmi nyilvánosság hazai fejlődésének két gazdag, s az európai fejlődés fővonalához közelítő szakaszát képviselik: Széchenyi a reformkort, Eötvös pedig a polgárosodásnak és a parlamentizmus fejlődésének azt az időszakát, amelyben például a napilapok ezer főre jutó példányszámát tekintve Magyarország az európai élmezőnybe került. A nyilvánosság autentikus fejlődésének harmadik periódusát a fényes szelek élesztették, oxigéndúsán. (Mennyire szükséges lenne ennek alapos szaktudományos elemzése is!) A Magyar Közvéleménykutató Intézet ekkor működött először, egészen addig, míg a szelek jegesre nem fordultak, s a politikai vezetés többé már nem érdeklődött a közvéleményről.

Lapunk fejcímében, lapgazdaként, ettől a számtól a Magyar Közvéleménykutató Intézet szerepel. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a Kormány szükségesnek tartotta a közvéleménykutatásokat kibontani a Tömegkommunikációs Kutatóközpont „báb-gubójából”, s így — hogy ismét Grósz Károly cikket idézzem — „a demokratikus hatalomgyakorlás egyik eszköze”-ként intézményesíteni, hanem arra is utal, hogy politikai intézményrendszerünk átalakításával talán elérkezhetünk a társadalmi nyilvánosság hazai fejlődésének negyedik gazdag, öntörvényű korszakába.

A Jel-Kép követni, tükrözni és segíteni kívánja ezt a fejlődést. Azzal, hogy a maga szakmai — politológiai, szociológiai, kommunikátori — eszközeivel részt vesz a nyilvánosság fejlesztéséről folyó vitákban. Azzal, hogy a hazai nyilvánosság történetének izgalmas periódusaihoz gyakrabban nyúl vissza. Azzal, hogy megmutatja, hogy a hazai társadalomfejlődés, a nemzetközi környezet és a kommunikációs technikák robbanásának determinizmusi közepette „mennyire terjednek lehetőségeink”, s hol vannak kötelezettségeink. És persze azzal is, hogy az eddigieknél gazdagabban közli a közvéleménykutatások eredményeit.

Szerkesztői levél

A közvéleménykutatás akkor válik a demokratikus intézményrendszer szerves részévé, ha eredményei publikálódnak is, visszajutnak az állampolgárhoz, sajátos közéleti tükröt tartva elé. Ám ezeknek az információknak nagy része olyan, mint az újság: másnapra igen avítottak tűnik. Egy negyedéves folyóirat (még akkor is, hogyha — amint tervezzük — előbb-utóbb kéthavi megjelenésre térünk át) természetesen nem tudja követni az egyre szaporodó közvéleménykutatások ritmusát. Laptársaink, a nyomtatott és az elektronikus médiumok közreműködésére is számít tehát a Magyar Közvéleménykutató Intézet az eredmények közzétételében.

Egy olyan társadalomban, amely lépésről lépésre számolja fel a monopolhelyzeteket, amely politikai intézményeit a pluralista érdekkifejeződés alapjaira kívánja helyezni, a közvéleménykutatás sem lehet monopólium. Végül is a demokráciát és a monopóliumot nem egy töről metszették.

Szerkesztői Társaság

Grósz Károly

Nyilvánosság és demokrácia

„De ha nem tehetünk is annyit, amennyit tenni óhajtánánk, tennünk kell mindent, amire képesek vagyunk, s így az első és fő kérdés az: mennyire terjed e lehetőség?”

(Eötvös József)

Az eötvösi kérdés napjainkban különösen időszerű, az egyes embernek éppúgy, mint a közösségeknek. Mindazoknak, akik nem csupán passzív átélői, hanem tudatos formálói akarnak lenni sorsuknak, jövőjüknek. Még az önző módon csak önmagukra figyelő emberek is kénytelenek szembenézni vele, igaz, saját érvényesülésük érdekében. Azok számára pedig, akik egyszeri és megismételhetetlen életüket értelmesen, emberhez méltóan, vagyis a közösség szolgálatában kívánják eltölteni, nyilvánvalóan kötelező ebben a megközelítésben mérlegelni a reális cselekvési lehetőségeket. De érvényes követelmény ez a kisközösségek, a nagyobb kollektívák, sőt a nemzetek számára is. A felelős politikának éppen ezért alapvető rendező elvei közé kell, hogy tartozzék a helyzet, a lehetőségek, a feladatok józan, elfogulatlan számbavétele.

Az MSZMP 1988 májusi pártértekezlete jelentős állomása volt annak a folyamatnak, amelynek során, a párttagság és a széles közvélemény által erőteljesen sürgetve, illetve támogatva, a magyar politikai vezetés elhatározta, hogy őszintén és elfogulatlanul megvizsgálja hazánk helyét a mai világban, amelynek fejlődésében a XX. század utolsó harmadában, immár a következő évezred fordulójához közeledve, sok tekintetben egészen más tendenciák erősödtek fel, mint amire korábban sokan számítottunk.

Ennek az írásnak a terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy ezt kellő részletességgel kifejtsem. A címben megjelölt téma

ugyanakkor azt igéytili, hogy az új helyzet néhány jellemző vonását itt is felvázoljuk. A leegyszerűsítés veszélyével is számolva, azt tartom lényegesnek e tekintetben, hogy a világgazdasági válság kihívására a fejlett tőkés országok gyorsabban és eredményesebben tudnak reagálni, mint a szocialista államok, köztük Magyarország is. Sőt időközben olyan országok is nagyobb rugalmasságot mutattak, jobb teljesítményt értek el nálunk, amelyeket eddig nem vagy alig „jegyeztek” a világgazdaságban.

Mindez csalódást, kiábrándulást keltett a szocializmus híveiben, az önbizalom megrendüléséhez vezetett, egyidejűleg azonban fokozottabb aktivitásra is serkentette a szocialista társadalmak progresszív erőit. Ebben meghatározó jelentősége van a Szovjetunióban zajló megújulási folyamatnak, amely bel- és külpolitikai vonzataival hazánk számára is rendkívül kedvező nemzetközi feltételeket biztosít a szocialista építőmunka eredményes folytatásához.

Hazai tennivalóink döntő színtere a gazdaság. A pártértekezlet állásfoglalása szerint „a gazdaságban legfontosabb feladatunk a Központi Bizottság 1987. július 2-án elfogadott kibontakozási, valamint a Minisztertanács stabilizációs munkaprogramjának végrehajtása”. Lényegében az ehhez szükséges politikai, szellemi feltételek megteremtésére irányuló szándékot jelzi, hogy az állásfoglalás a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer korszerűsítéséről rendelkezik. Ennek részeként, eszközeként, a szocialista de-

mokrácia fontos tényezőjeként kell megíté-
lésem szerint szemügyre venni a nyilvános-
ság témakörét. Abból kiindulva, hogy a poli-
tikai intézményrendszer reformjának egyik
legfontosabb célja az, hogy sem ideológiai
gátak, sem politikai korlátok ne akadályoz-
zák fölőlegesen a gazdasági racionalitás ki-
bontakozását.

A nyilvánosság a szocialista demokrácia eszköze

A pártértekezleti állásfoglalás megállapítja:
„A szocialista demokrácia kiteljesítésének
fontos része a társadalmi nyilvánosság,
amely jó lehetőségeket teremt a közéleti tájé-
kozódáshoz, az érdekek különbözőségének
és azonosságának felismeréséhez, a közmeg-
egyezés létrehozásához, a társadalmi ellen-
őrzéshez. A politikai nyilvánosság terjedjen
ki a párt-, az állami, a társadalmi életre, az
állampolgári jogokra és a gyakorlásuk mód-
jára.”

Az a tény, hogy a nyilvánosság ennyire a
politikai közgondolkodás előterébe került,
egyáltalán nem véletlen. Nem külső okok
idézték elő, noha azoktól sem függetlenül
jelent meg, elegendő utalni itt a „glasz-
noszty” termékenyítő hatására. Nem is kor-
divat kérdése, bár gyakori emlegetése a di-
vatjelenségek előnyeivel, nem kevésbé hátrá-
nyaival, vagyis a devalválódás veszélyeivel is
társul. Ezért is fontos, hogy a benne rejlő
értékeket minél teljesebben kibontsuk, a
gyakorlatban érvényesítsük, illetőleg meg-
akadályozzuk a nyilvánosság fogalmának
értékvesztését. Ugyanis saját fejlődésünk
szerves, más tényezőkkel is összefüggő ter-
mékéről van szó, amiben további nagy tar-
talékok rejlenek ahhoz, hogy a nyilvánosság
intézményrendszerét alkalmassá tegyük a
hatékony társadalmi kontroll funkciójának
ellátására. Arra, hogy az emberi közösségek
elkerülhessék azt a két szélsőséget, amelyet
Veres Péter az „anarchista csürhe” vagy a
„konformista birkanyáj” alternatívájával
érzékeltetett, s a „dolgozó nép okos gyüleke-
zete” irányában léphessünk előre.

A nyilvánosság nem cél, hanem a szocia-
lista demokrácia fejlődését, hatékonyságát
biztosító fontos eszköz és feltétel, ennél fog-
va egyik kulcskérdése politikai rendszerünk

megújításának, rendeltetésszerű működésé-
nek. Itt és most ebből határozhatók meg
követelményei, ezzel függ össze megvalósí-
tásának szükségessége, lehetősége. Nem le-
het többé levenni a napirendről, de nem
engedhetjük meg azt sem, hogy jelentőségét
bárki is csökkentse, vagy a körülötte csapott
hűhó rossz hírbe keverje vállalkozásunkat.

Ezért is tartom örvendetesnek, hogy már
ez év áprilisában Debrecenben elméleti ta-
nácskozáson foglalkoztak a nyilvánosság té-
makörével a szakemberek, gyakorló politi-
kusok. Nagyon értékes szellemiséget tükröz-
nek a nyilvánossággal foglalkozó politikatu-
dományi kutatások és publikációk. Az is
nagy pozitívum, hogy nemcsak a társada-
lomtudományi műhelyekben, hanem az
egész magyar publicisztikában, a sajtóban,
rádióban és televízióban, sőt az irodalom-
ban és a filmművészetben is népszerű ez a
téma. Mindez ugyanis hozzájárul ahhoz,
hogy a nyilvánosság ügye megkapja az őt
megillető „nyilvánosságot” társadalmunk-
ban, elősegítve mind a fogalom tisztázódá-
sát, mind a gyakorlati alkalmazását.

Nálunk a demokrácia három területe ma
kiváltképpen kiemelkedő jelentőségű, s eze-
ket így is kell kezelnünk. A pártdemokráciá-
ra, az állami demokratizmusra és a munka-
helyi demokráciára gondolok. Mind a há-
rom esetben a felülről és alulról építkezés
szerves egységének vagyok a híve, ami eleve
feltételezi a nyilvánosságot. Mint nem egy
pártdokumentum megállapítja, már a XI.
kongresszuson is nagy hangsúlyt kapott ez,
a párt sajátos helyzetéből következően a
pártdemokrácia fejlettségén, kisugárzó ere-
jén múlik mindenekelőtt, hogy miként ala-
kul a szocialista demokrácia az élet egyéb
területein. A pártértekezet — előkészületei-
vel és az általa kiváltott hatással egyetemben
— ebből a szempontból is alapot ad a biza-
kodásra. Erre az erkölcsi, politikai tőkére
építve a pártéletben nagyon időszerűnek ér-
zem a nyilvánosság fejlesztését. Ennek egyik
útját, fő módszerét abban látom, hogy a
pártmunkában a hivatali jelleg a normális
működéshez szükséges mértékre csökken-
jen, s ezzel egyidejűleg a mozgalmi jelleg az
optimális színvonalra emelkedjen.

A kollektív vezetés elvét nemcsak a testü-
letek működési módjának tekintjük, hanem

igyekeznünk kell kiterjeszteni a párt egészére. Ehhez elengedhetetlen, hogy a politika kialakításába, ellenőrzésébe, megvalósításába bevonjuk az egész párttagságot. Így állandó lehetőséget biztosíthatunk a legaktívabb párttagoknak a tartalmas tevékenységre, bővítjük az ilyenek körét, s ami nem kevésbé fontos, minden szinten a széles körű, gyümölcsöző és aktív együttműködés kapcsolatrendszerét tudjuk kiépíteni a pártion kívüli társadalmi erőkkal, személyekkel és közösségekkel. Ezen az úton garantálhatjuk leginkább, hogy a nyilvánosság dolgában is a nép érdekei számítsanak tetteink legfőbb mércéjének.

Az állami élet demokratizmusán a szocialista demokráciának azt a formáját értem, amely — mint állampolgárt — mindenkit közvetlenül érint. Maga is a demokrácia fontos és nélkülözhetetlen része, az érdekek jelentős hányadának érvényesülési terepe, beleértve ebbe az államéleten belüli és az érdekképviseleti szervekkel való újszerű kapcsolódásból adódó érdekközvetéseket. Ugyanakkor nagy szerepe van a demokratikus lehetőségek általános szavatolásában, a jogi és más intézményes biztosítékok megteremtésében. Az Országgyűlés szerepének növekedése, a kormányzati munka, az államigazgatás és a közigazgatás korszerűsítése éppúgy hozzátartozik ehhez, mint a helyi önállóság, az önkormányzatok erősítése. Ez nem intézhető el egyszerűen a decentralizálással. Nélküle természetesen nem lehetséges, de legalább annyira fontos a mindennapi élet demokráciájának Lukács György által hangsúlyozott fejlesztése, a helyi társadalmak érdemi funkcionálása. A nyilvánosság ezen a területen is nélkülözhetetlen eszköz és feltétel egyszerre.

A munkahelyi demokrácia a harmadik kulcsfontosságú terület, a szocialista demokrácia tömeges és mindennapos gyakorlásának színtere, állandósult kerete. Működésének legfőbb hajtóerejét a közvetlen érdekelttség kifejeződésében és érvényesülésében látom. Minthogy ennek az írásnak a célja nem elméleti alapvetés vagy tudományos igényű rendszerezés, hanem a nyilvánosság politikai kezelésmódjának vázolása, úgy vélem, elfogadható, ha ebbe a szerkezetbe illesztjük a hagyományos érdekképvisele-

ti szerveket, mindenekelőtt a szakszervezeteket. De az ifjúsági szervezetek érdekvédelmi funkciója is itt érdemel említést, azzal kiegészítve, hogy ezek különösen, sőt részben a szakszervezetek is képviselnek lakóterületi érdekeket. Ebben a megközelítésben fontosnak tartom, hogy a vállalati tanácsok, illetőleg az ilyen típusú munkahelyi közösségek valódi érdekviszonyokat hordozzanak, megfelelő színvonalon. A nyilvánosság demokratizáló erejének növekedését várom a társadalmi szervezetektől és a várhatóan széles körben elterjedő egyesületektől is, feltéve, ha ezek nem divatból, hanem tényleges szükségletek kielégítése végett születnek. Minden demokratikus fórum, legyen az alapintézmény vagy új formáció, csakis akkor szerez magának kellő tekintélyt, ha a nyilvánosság légköre hatja át működését. Csakis így lehet politikai intézményrendszerünk megújulásának aktív tényezője, a közélet és a közérkölcshöz szervező ereje.

A nyilvánosság néhány sajátossága

A nyilvánossággal kapcsolatban az egyik legáltalánosabb és leggyakrabban használt fogalom az információ, némelyek szerint egyenesen ez a lényege. Hiba lenne ezt misztifikálni, és megfeledezni az információ esz-közjellegéről. Arról, hogy az információ önmagában nem érték, ha nem tudom, mire s hogyan használjam fel. Tudás nélkül bármennyi információ gyakorlatilag haszontalan, tudás birtokában viszont a kevesebb és célirányosan beszerzett információ is magas fokon hasznosulhat. A nyilvánosság fejlesztése tehát magasszintű társadalmi tudatosságot, kultúrát (elsősorban politikai kultúrát) követel, a vezetőktől pedig (személyektől és testületektől egyaránt) marxista—leninista elméleti tudást, műveltséget, gondolati igényességet és készségeket. Fontos szerepe van ezen a téren is a szocialista értékrendszereknek, ami az információk tudatos szelektálásához nélkülözhetetlen. Mindezek azonban kizárólag akkor vezethetnek eredményre, ha az egyének belátják, hogy az információ, a tudás, a műveltség megszerzése és folyamatos gyarapítása saját erőfeszítéseket, kemény szellemi munkát követel mindenkiktől.

A nyilvánosság konkrét követelményeit és lehetőségeit a társadalom valóságos politikai szükségletei határozzák meg. Fejlettségének, korszerűsítésének hiteles mércéje a társadalmi hatékonyság.

A nyilvánosság mindenre vonatkozik, szabad minden, ami nem kifejezetten tilos (államtitok, üzleti titok stb.), ami a szocialista demokrácia működéséhez szükséges. Ugyanakkor a nyilvánosság nem az állandó és mindenről fecsegés szabadsága. Fejlesztése címén sem kívánunk feleslegesen locsogni és öncélúan kitérőlegkedni. A „nyilvánosság” kifejezés abban az értelemben félrevezető, hogy a közgondolkodásban a „titkolódzás” látszik az ellentétének, vagyis a társadalmi hatékonyság gondolata elsikkad, s helyette felnagyítódik a pszichés és erkölcsi vonatkozás, bár természetesen az utóbbiaknak is megvan a maguk jelentős szerepe.

A nyilvánosság a személyek és érdekek védelmét is érinti, mert szolgálhat és sérthet is valódi érdekeket. Ez a védelem nem lehet kizárólag jogi. Olyan helyzetet kell teremtenünk, politikai eszközökkel és az erkölcsi követelmények következetes érvényesítésével, hogy ez a védelem mindenki és minden intézmény számára kötelező érvényű legyen. Ilyen politikai és erkölcsi környezetben alakulhat ki a fegyelmezett és tudatosan mérlegelt, felelős döntésen alapuló magatartás. Az, amikor a „mit szabad” helyébe a „mi szükséges, és reálisan mi lehetséges” kérdése kerül. Ennek határait persze szintén valóságos társadalmi érdekek, s nem szubjektív szeszélyek határozzák meg.

Miként a demokráciát, a nyilvánosságot is tanulni kell és lehet. Tanulhatunk a polgári demokrácia gyakorlatából, abban a mérsékelt tünő, de nem alaptalan meggyőződésben, hogy nem egyszerűen átvenni, hanem meghaladni, „megszüntetve megőrizni” kell ezeket a tapasztalatokat. Tanulnunk kell a klasszikusoktól, a lenini gyakorlatból és elméletből, a munkásmozgalom hagyományából és a jelen társadalmi gyakorlatának elméleti általánosításából. Meggyőződésem, hogy ebben nincs modell, a szónak követendő értelmében, „csak” lehetőségek és tanulságok vannak, amelyeket felhasználhatunk, bárholnan származzanak. De a legfontosabb, hogy a saját értékeinkről ne fe-

ledkezzünk meg. Demokratikus hagyományaink ugyan szerényebbek a tőlünk fejlettebb országokénál, de annál jóval gazdagabbak, mint amennyit eddig beépítettünk politikai gyakorlatunkba, s a társadalmi öngigazgatás általunk képviselt eszméje kiállja az összehasonlítás próbáját a legfejlettebb polgári demokratikus koncepciókkal is.

Nyilvánosság, tömegtájékoztató, közvélemény-kutatás

A pártértekezleten sok szó esett erkölcsi állapotainkról. A közmorál több vonatkozásban elég közvetlenül összefügg a gazdasági állapotokkal. Moralizálással ugyan nem sokra lehet jutni, de a vezetők erkölcsisége — például a korrupció összefüggésében — igenis hatással van a gazdaság hatékonyságára. Ebben a tekintetben a nyilvánosság kontrollja csak egészséges hatású lehet. Az elvtelen, önös érdekkapcsolatok jól álcázhatják magukat, s könnyen megakadályozzák törekvéseik nyilvánosságra jutását a sajtóban. A közéleti tisztaság elősegítésében, a közvélemény ellenőrző szerepének érvényesítésében a tömegkommunikációnak nagy a felelőssége.

A politika és az újságírás közötti eszmecseréken sokszor szóba került már a partneri viszony szükségessége. Az ehhez szükséges lépéseket meg is fogjuk tenni, hozzáigazítva a sajtóirányítás módszereit a műhelyek, intézmények, szerkesztőségek — remélhetően szintén korszerűsödő — működési mechanizmusaihoz. Biztos vagyok abban, hogy a korrekt munkakapcsolat mindkét fél felelősségét növeli. A partneri viszony számomra a türelem és a demokrácia egyensúlyát jelentik — és ez irányítók és irányítottak számára egyaránt fontos. Sőt a sajtóirányítás részéről talán egy hajszálnival nagyobb türelemre van szükség. Mert ismerem a tömegkommunikáció munkatársainak helyzetét: az ő életformájuk és egyáltalán nem kifogástalan munkakörülményeik közepette a türelmetlenség néha még lehet pozitív, ösztönző tulajdonság is — ha nem uralkodik el rajtuk. Az irányító szervek részéről viszont, a mai körülmények között, a türelmetlenség elfogadhatatlan.

De az ország nehéz helyzetében azt nem tudom elfogadni, hogy valaki, megismerkedve az összes szükséges véleménnyel és információval, csak azért ismételtet egy álláspontot — természetesen a maga rendíthetetlen véleményét —, hogy demonstrálja: ő nem adja be a derekát a hatalomnak. Tévedni mindenkinek joga van, vitatkozni is, nem mindig és nem mindenben kell elfogadni a másik igazát. Am azt hiszem, hogy nem jók azok a helyzetek, amelyekben szinte „üzlet” ellenzétkben lenni, viszont lenézett dolog támogatni egy olyan álláspontot, amely ugyan a nagyobb közösség érdekeit kívánja védeni, de — balszerencséjére — megegyezik a hivatalos intenciókkal. Az újságíró szakmának is tudomásul kell vennie, hogy adott esetben a politika kénytelen olyan úton járni, ahol pillanatnyilag nem kínálóznak igazi alternatívák, és csak a rossz és a rosszabb között lehet választani.

Az Országos Tervhivatal megbízásából készült távlati tömegkommunikációs fejlesztési koncepció hazánkban első alkalommal néz szembe a nemzetközi kommunikációs fejlődés hosszú távú kihívásaival. Azt sugallja, hogy tömegkommunikációs rendszerünk működésében és irányításában is meg kell találnunk a hazai sajátosságoknak megfelelő harmóniát a két végletes működési modell között. A kizárólagosan politikai szempontok alapján működő és az elsősorban piaci igényeknek megfelelő két szélső lehetőség között ki kell taposnunk azt a járható utat, amely egy olyan közösségi megoldás felé vezet, ahol érvényesülnek a mai hagyományainkra támaszkodó politikai elvárások, de mindezt sikerül hozzáigazítani azokhoz a piaci igényekhez is, amelyeket a tájékoztatási és információs rendszer gazdasági mutatói segítenek egyensúlyban tartani.

Minden politikai döntés egyik nagy dilemmája, hogy a vezetés tudatában van-e annak, hogy döntései milyen hatást váltanak ki. Egyszerűbben: ha elindulunk vala-

merre, akkor nem csak azt kell tudnunk, hogy helyes irányba megyünk-e, de azt is, hogy a tömegek értenek és követnek-e bennünket. Ezért már menetközben is mélyebben és elemzőbben meg kell ismernünk a közvélemény alakulását.

Ebben az értelemben a közvélemény-kutatás a demokratikus hatalomgyakorlás egyik eszköze. Ezzel az eszközzel a vezetés már korábban is élt, de a közvélemény-kutatások elsősorban azt a célt szolgálták, hogy a politika számára visszajelzést adjanak a közhangulatról. Arra eddig kevésbé gondoltunk, hogy magának a közvélemény-kutatás tényének, és különösen az eredmények gyors és széles körű közzétételének a hatalom szempontjából milyen komoly legitimációs szerepe van.

Nálunk a közvélemény-kutatás mindeddig többnyire abból állt, hogy bizonyos döntések után a kutatók megkérdezték az emberek véleményét. Döntési mechanizmusaink demokratizálódása azonban magával hozza, hogy már a döntéseket megelőző szakaszban is szükséges az adott témában a közvélemény-kutatás. Ilyen konkrét elképzelésünk van a népgazdasági tervezéssel kapcsolatban. Ez persze, többnyire azt is feltételezi, hogy a döntési alternatívák is kelendő nyilvánosságot kapjanak, hogy az emberek ezek részleteivel is megismerkedhesse- nek, vagyis, hogy az adott kérdésnek valóban legyen közvéleménye. Más szóval a nyilvánosság szerkezetében is fontos változásokra van szükség ahhoz, hogy a közvéleményt tükröző információk politikai hasznosítása hatékonyabbá váljék.

Ennek során az a rendező elvünk, amit Lukács Györgynek egy szellemes hasonlatával szeretnék érzékeltetni: „Egy vitorlásnak is alkalmazkodnia kell a szélirányhoz, ez azonban nem határozza meg útirányát, sőt — a szélirány ellenére és azt kihasználva — az alkalmazkodás célja épp eredeti irányának betartása.”

A tömegkommunikációs rendszer hosszú távú fejlesztése

Koncepció és variánsok

Az Országos Tervhivatal a 2010-ig terjedő távlati tervezés keretében megbízást adott „A magyar tömegkommunikáció hosszú távú fejlesztése” című koncepció elkészítésére. A munka koordinálását a Tömegkommunikációs Kutatóközpont végezte. E zárótanulmányt Jakab Zoltán és Tomka Miklós készítette, Heleszta Sándor és Szekfű András közreműködésével, Szecskő Tamás irányítása alatt. A munkát felügyelő, a koncepciót több ízben megvitató, majd jóváhagyó munkabizottság elnöke volt: Barabás János, titkárai: Csikós József és Szecskő Tamás, tagjai: Ágoston László, Bercsényi Botond, Budinszky József, Horváth Lajos, Kálmán András, Kirschner Péter, Márványi György, Nemes Péter, Pártos Gyula, Ritter Tibor, Szabó Iván, Sztrapák Ferenc, Tófalvy Gyula, Vince Mátyás, Walter Ferenc és Zelnik József.

A tömegkommunikáció egyidejűleg része és kifejezője a társadalom viszonyrendszerének, s ilyenformán specifikus alrendszerként működik. A tömegkommunikációs alrendszer sajátos szervezetek keretében működtetett tárgyi, technikai eszközrendszerekből áll. A működtetést speciális politikai, jogi, gazdasági szabályozók irányítják, befolyásolják.

A tömegkommunikáció információközlő tevékenységének sokrétű funkcióiban a legáltalánosabb közös tényező az érték közvetítés és ennek révén a csoportos, egyéni stb. magatartások, tudati reagálások befolyásolása. Az érték közvetítés hatékonysága azonban számos társadalmi körülménytől függ, nem pusztán a tömegkommunikációs szervezetek szándékaitól, törekvéseitől. Az egyik ilyen kitüntetett jelentőségű körülmény a társadalmi információs és kommunikációs szükségletek léte és kielégítésük sajátosságai.

A magyar tömegkommunikáció hosszú távú fejlesztési koncepciója e komplex szemléletmód alapján készült. A társadalom (ezen belül kiemelten a politikai és a gazdasági szféra) feltehető mozgásirányainak keretében, a nemzetközi környezet befolyását is figyelembe véve, a műszaki fejlődés kényszerével számot vetve fejti ki a társadalmi kommunikációs szükségletek várható fejlődését, s ezekkel összhangban a tömegkommunikáció szervezeti és eszközrendszerének lehetséges fejlesztési irányait.

Nem torzítjuk túlságosan a képet, ha a tömegkommunikáció egyes speciálisabb elemeit (mint a filmet, a plakátot, a könyvet) mellőzzük, s figyelmünket egyrészt a legelterjedtebb tömegkommunikációs szervezeti és eszközrendszerekre (a sajtóra, rádióra, televízióra, valamint a hírügynökségi tevékenységre), másrészt az új technikákra (a vezeték nélküli televíziós műsortovábbításra, a másodlagos információszolgáltatásra rádió

és televízió útján, az elektronikus hang- és képrögzítésre, valamint a nyilvános hozzáférésű távinformatikai rendszerekre) összpontosítjuk.

I. A kommunikációs fejlődés kiindulópontja, mozgatója, keretei

1. Az adottság: a magyar tömegkommunikáció jelenlegi fejlettsége és struktúrája

Az eszközrendszerek közül a telefont, a televíziót és a sajtót súlyos lemaradás jellemzi. A rádiózás egészének eszközrendszere jelenleg — mindent egybevetve — az európai középmezőnybe sorolható. Az MTI eszközrendszere viszont a nyugat-európai nemzeti hírügynökségek színvonalán áll. Az új kommunikációs eszközök közül a legelterjedtebbek a személyi számítógépek. Emellett számottevő a video és a „kábeltelevízió” elterjedtsége. Terjed a teletext; egyéb eszközök, mint a telefax vagy a távmásolás, viszont még embrionális fejlettségűek. A legátfogóbb jellemző tehát az *eszközrendszerek egyenlőtlen fejlettsége*.

Hasonló aránytalanság érvényesül számos *funkcionális* vonatkozásban, például a rádió három programjának urh-sávós sugárzása és a megfelelő vevőkészülékek elterjedtsége, a csaknem száz százalékban színes tévéadások és a színes televíziók állománya között stb.

A *szervezeti struktúra* fő jellemzői: az információtermelés nagymérvű területi koncentrációja Budapesten; az információtermelés monopolisztikus (MR, MTV, filmgyártás, hangrögzítés), illetve oligopolisztikus (négy nagy lapkiadó vállalat) szervezetekben való koncentrációja; a terjesztés monopolisztikus koncentrációja (MR, MTV, Magyar Posta); a szerkesztés, a gyártás, a terjesztés és forgalmazás szervezeti szétválasztottsága, azaz a vertikális integráció hiánya; a tulajdonosi jogosítványok és funkciók nagymértékű centralizációja állami és pártintézményekben, az igazgatási (menedzseri) funkciók tendenciaszerű elválása az igazgatási szinttől és áttevődése tulajdonosi szintre; végül egyes új kommunikációs eszközök (pl. video) körül egy ténylegesen szabályozatlan szféra kialakulása.

Ez a struktúra összhangban van az államszervezet számos egyéb alrendszerével, de nehézkesen — esetenként diszfunkcionálisan — reagál mind az új társadalmi szükségletekre, mind a nemzetközileg érvényesülő kommunikációs kihívásra. Mozgásképességét tovább csökkenti, hogy hibásan az improduktív szférába sorolódott, a fejlesztésére fordított eszközöket általában inkább áldozatnak, semmint gyümölcsöző befektetésnek minősítették. Ráadásul nem formálódott ki olyan átfogó szemléletű kommunikációpolitika, amely megfelelő mértékben képes lett volna egyebek között az aránytalanságok csökkentésére, a kommunikációs rendszer alkalmazkodó képességének növelésére, a fejlesztés racionalizálására és gyorsítására.

2. Az új kommunikációs kihívás

Az új kommunikációs kihívás sokszintű, összetett jelenség. *Alapja*, hogy az új kommunikációs technikák alkalmazása nyomán fokozatosan egységes rendszerbe integrálódik az eddig külön rendszerekbe szerveződő tömegkommunikáció, távközlés és informatika, áthatva a kultúrán és a politikán túl az olyan szférákat is, mint az ipar, a kereskedelem, a pénzgazdálkodás, az idegenforgalom, az egészségügy, a tudományos kutatás stb. A kihívás *politikai súlyát* az adja, hogy az új kommunikációs technikák fejlesztésének, termelésének és forgalmazásának fő folyamatait transznacionális társaságok piaci stratégiai határozzák meg, saját mozgásterünk pedig csupán az alkalmazás, alkalmazkodás célszerű mikéntjére szűkül. A kihívás *gazdasági vetülete* azt jelenti, hogy az alkalmazás és alkalmazkodás nagy importigényű, költséges folyamat, a nem alkalmazás és nem alkalmazkodás viszont a gazdasági lemaradás fokozódása miatt még „drágább”. A kihívás *kulturális megjelenésének* oka, hogy az új kommunikációs technikák egyike-másika (műholdas műsorszórás, video) tovább fokozza az információterjesztés nemzetköziségét és egy-egy ország által való ellenőrizhetetlenségét. Az új kommunikációs technikák által közvetített kommercializált nemzetközi kultúra jelentősen korlátozza a társadalom kulturális önmeghatározó

képességét. A kihívásnak van *szervezeti* és *igazgatási* kifejeződése. Az új technikák megsokszorozzák a fogyasztók által igénybe vehető csatornák és szolgáltatások számát. Megszűnik a „jól szabályozható, egységes tömegfogyasztás” (pl. egycsatornás televízió) értelmében vett tömegkommunikáció. A sokféle eszköz és szolgáltatás többféleképpen kapcsolódik egymáshoz. Az átviteli hálózatok integrációja a különböző távközlési és tömegkommunikációs szolgáltatások *közös infrastruktúrájának* létrehozását sürgeti.

A kommunikációs ipar (a számítástechnikával összefonódva) az új kommunikációs technikák révén a fejlett tőkés országok gazdaságának egyik legdinamikusabban fejlődő *húzóágazata*, és ez a szerep nagy valószínűséggel a következő évtizedekben is megmarad. Eszerint az *új kommunikációs kihívás tartós trend*.

Az új kommunikációs technikák megjelenésével a tömegkommunikáció hagyományos eszköztára és értelmezése kibővül. Ide soroljuk például *a*) a távközlési és közvetlen (televízió-, illetve rádió-) *műsorszóró műholdas* rendszerek, a *nagy képfelbontású televíziót*, a *nagy átviteli kapacitású kábeltelevíziós hálózatokat* és ezek speciális szolgáltatásait, a rádió és televízió *másodlagos információs szolgáltató rendszereit* (teletext, radio data system stb.); *b*) a *videót*, a *képlemezt*, a *kompakt hanglemezt* stb.; *c*) a korszerű telefonhálózatra alapozódó *távinformatikai rendszereket* (videotex, nyilvános számítógépes adatbázisok stb.), a *kép- és szövegkommunikációs eszközöket* (pl. telefax); *d*) a rendkívül *nagy kapacitású átviteli rendszereket* (száloptikai kábelhálózatok, integrált szolgáltatások digitális hálózata); *e*) az elektronikus *szövegszerkesztő, szedő és nyomtató* eszközöket stb.

Egyszóval az új kommunikációs kihívás egy olyan, a korábbinál bonyolultabb és öntörvényűbb kommunikációs rendszer megjelenését jelenti, amely mind működés-módjában, mind a közvetített kultúra révén a társadalmi, politikai és gazdasági kezelés, azaz a tudomásulvétel, a felhasználás és a szabályozás új formáit követeli. Mivel pedig szorosan összekapcsolódik a gazdasági és technikai fejlődéssel, a modernizációval, a nemzetközi kapcsolatok fejlődésével stb.,

nem hagyható figyelmen kívül és nem fejlesztendő korlátozások, tilalmak révén. Gyakorlatilag tehát az egyedüli kérdés az, hogy hasznosítása milyen feltételrendszerben történhet.

3. A kommunikációs fejlődés keretfeltételei

Az új kommunikációs kihívásra adandó, adható választ meghatározzák a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok, a hazai társadalmi-demográfiai fejlődés és a magyar gazdaságpolitikai kibontakozás mikéntje. A meghatározó tényezők első csoportja esetében egy domináns, nagy sodrású összefüggérendszerrel, a második csoportnál számos, viszonylag jól prognosztizálható folyamattal, a harmadik esetben többféle lehetséges alternatívával számolunk.

3.1 A fejlődés világgazdasági és *világpolitikai kontextusaként* a két világrendszer kölcsönös együttműködésének és kölcsönös függőségének formálódó rendszere a kiindulópont, amely az elkövetkező két évtizedre egyaránt feltételezi *a*) a két vezető katonai hatalom versenyét; *b*) a világ politikai és gazdasági többpólusúvá válásának folyamatát; *c*) az ország innovációs képességének fokozásában egyrészt az oktatás és a képzés, másrészt az informatika és az elektronika növekvő szerepét; *d*) a KGST-tagországok viszonylag alacsony adaptációs készségét és tartós lemaradását; *e*) a tőkejavak, az emberek és az információk KGST-n belüli növekvő áramlásának általános fejlődését (amit azonban korlátozhat például egy-egy kisebb országban a nemzetiségek erőszakos asszimilációjára való törekvés).

3.2 A hazai társadalmi tendenciák között — a folyamatok szintje, a változások alanya és a determináltság mértéke alapján — meg kell különböztetni egymástól a társadalom demográfiai és strukturális mozgásait, az életmód változásait, a társadalmi rendszer és szervezete átalakulását.

A *demográfiai és strukturális mozgások* között többféle változás a következő két évtizedre is meglehetősen bizonyossággal prognosztizálható: *a*) a népesség összlétszáma csökken (vagy stagnál); *b*) az időskorúak aránya jelentősen megemelkedik (s ugyanakkor a fiatal felnőttek száma is nő);

c) az iskolai végzettség emelkedik, de a felsőfokú oktatásban részesülők aránya elmarad Európa szinte minden más országa mögött. A magasabb végzettség presztízsének és értékesíthetőségének csökkenése akadályozza az értelmiségi pályákon dolgozók számának növekedését; d) a társadalmi mobilitásnak — a II. világháborút követő időhöz vagy az ötvenes (és a kora-hatvanas) évekhez viszonyított — üteme lelassul, és a korábban mindenekelőtt felfelé irányuló mobilitás felcserélődik az előbb felfelé, majd lefelé irányuló mobilitással; e) az előbbi elemeket is integrálva, a társadalmi struktúra változásának alighanem legfontosabb része a társadalmi differenciáltság növekedése. A többségtől egyre távolodik mind a már mára kialakult, kimagaslóan jómódú réteg, mind a társadalom anyagi szintjétől és lehetőségeitől szinte reménytelenül leszakadó, marginális alsó réteg. A differenciálódás továbbbi megjelenése a nemzeti, nyelvi, etnikai, vallási közösség- és csoportképző tényezők megerősödése, és az ilyen csoportok identitásának és társadalmi autonómiájának fokozódása; f) mindezek a változások jelentősen megnövelik a társadalmon belüli feszültségeket, amelyek közül kiemelkedő a generációk közötti feszültség.

Az *életmód* változásában folytatódik a gazdasági nehézségek növekedése, amit nagy tömegek az egyéni teljesítmény növelésével — mindenekelőtt a második gazdaságban végzett munkával — próbálnak meg ellensúlyozni. Ez az egyéni szabadidőkeret további beszűkülésével és az emberi kapcsolatok korlátozásával, valamint káros egészségügyi következményekkel jár (stressz, stressz-betegségek, az átlagéletkor csökkenése stb.).

A *társadalomszervezeti* változások között a centrifugális és differenciálódási tendenciák dominálnak: a) a további regionalizálódás feltartóztathatatlan folyamat. (A helyi önállóság fejlődésének súlyos határokat szabhat a szükséges kommunikációs és egyéb infrastruktúra fejletlensége). b) a gazdasági modernizáció ugyancsak elkerülhetetlenül fokozza a társadalomszervezet szegmentálódását, azaz a központi meghatározottsággal szemben az egyes részterületek (a gazdaság, a kultúra, az emberi kapcsolatok

hálózata, az erkölcs, a szabadidő stb.) öntörvényűségét. c) nyilvánvalóbbá válik a személyes kapcsolatok világának és a szervezetek világának eltérő szabályozottsága, kétféle működési logikája, a köztük való közvetítés — egy jellegzetes kommunikációs feladat — nehézsége. d) végül mindez a differenciálódás és a centrifugális mozgás vagy egyszerűen a köznapi kultúra gyors változása nem egyszer a rendezetlenség, az anómia benyomását kelti, aminek legmegfoghatóbb elemei és jelei közé tartozik a közösségek hiánya és az értékek bizonytalanná válása, eróziója.

3.3 A következő két évtized *gazdasági és politikai fejlődésének alternatívái között* elvi lehetőségként megnevezhető egy olyan *optimista variáns*, amely a magyar gazdaság gyors korszerűsítése, tőkés exportjának jelentős növekedése és a KGST-ben teret nyelő multilateralizmus talaján évi három százalék fölötti gazdasági növekedést biztosít. Az ellenkező véletlen felvázolható egy *recentralizációs variáns* a reformtörekvések sikertelensége esetére, ami gazdasági stagnálást, jelentős nagyságú rétegek igen rossz helyzetét és a centralizáció „rendteremtés”-kísérletét is tartalmazza. Mindkét extrém variáns bekövetkeztének csekély a valószínűsége.

A magyar gazdaság jelentős exportpiacain érvényesülő, tartósan nyomott vagy dekonjunkturális gazdasági helyzet, a KGST-n belüli bilaterális szerkezet rögzülése, a reformokra irányuló hazai politikai akarat nem következetes érvényesülése és végeredményben a magyar gazdaság modernizálásának változatlan lassúsága a *szinttartó variánshoz* vezet. Ennek része a belső fogyasztás és az életszínvonal tartós, jelentős csökkenése, az áruhiány, a közüzemi szolgáltatások zavarai, az infláció, a társadalmi feszültségek jelentős növekedése, a társadalmi intézményrendszer változatlansága és a szocialista demokrácia fejlődésének lassúsága. Ez a variáns számottevő valószínűségű — éppúgy, mint a következő.

A jelentős tőkés exportpiacokon elért mérsékelt növekedés, a tartósan bilaterális szerkezetű KGST, a magyar gazdaságban a termelési és termékszerkezet eddiginél gyorsabb átalakítása, az átfogó reformokra irá-

nyuló politikai akarat érvényesülése teszi lehetővé a *változtatási variáns* kibontakozását. A gyorsabb gazdasági modernizálás során új tulajdonformák alakulnak ki, fejlődik a szocialista tulajdon birtoklásának intenzív rendszere, a gazdasági szféra szereplőinek önállósága nő. A nyilvánosság fejlődésével jár, hogy a párt vezető szerepének korszerű értelmezése keretében megnő az elkülönülő államszervezet — főleg az országgyűlés és a kormány — tényleges funkciója és hatásköre, valamint növekszik az érdekképviseleti szervek viszonylagos autonómiája. Az életszínvonal csökkenése és általánosabban a gyorsabb modernizálás differenciáltan megosztó terhei társadalmi feszültségeket okoznak, amelyeket azonban a politikai intézményrendszer kezelni tud, amelyek tehát nem teszik kétségessé e variáns életképességét. (A koncepció munkálatainak befejezésekor kifejezésre jutó központi politikai szándékok a változtatási variáns valószínűségének növekedését ígéri.)

II. Kommunikációs szükségletek és fejlesztési irányok

1. A társadalomnak és alrendszerének (mint a politikának, a gazdaságnak, a kultúrának, a mindennapi élet szervezésének stb.) működésük fenntartásához és optimalizálásához tájékozottnak kell lenniük a külső adottságokról és minden egyes elemük helyzetéről és változásairól, azaz *kommunikációs szükségleteik* vannak. A kommunikációs szükségletek vizsgálhatók társadalmi alrendszerként, szem előtt tartva, hogy a szükségletek gyakorta az általános társadalmi-gazdasági fejlődés függvényében jelentkeznek.

A társadalmi változások kezelése több területen is szükségessé teszi a *politikai gyakorlat* átalakulását, illeszkedését. Megszűnően van a „mindenben hozzáértő”, minden lényeges probléma megoldására képes politikai vezetés és a „gondoskodó állam” képzete. Ezzel együtt szűkül a hagyományos kormányzati technikák és befolyásolási eszközök hatékonysága. A társadalom növekvő tagolódása, a feszültségek fokozódása, az értékerózió, esetenként az apátia és a cinizmus erősödése ismeretében tartósan fennálló probléma a hatalom legitimálása, a diffe-

renciálódás és tagolódás elismerésén át érvényesülő integrálás, a feszültségkezelés, az — akár csak időleges, vagy egy-egy társadalmi réteget, csoportot érintő — konszenzusteremtés. E viszonyokból a rétegszerkezet-höz igazodó differenciáltabb tájékoztatásnak, a politikai döntéseket megelőző orientálódásnak és orientálásnak, a nyilvánosság fejlesztésének és a kétirányú kommunikáció általánossá tételének szükséglete következik.

A *gazdasági szférában* a komplexitás (a gazdálkodó egységek számának, önállóságának és kapcsolatrendszerének) fejlődése, a termelékenység növelésére való törekvés, a munkaerő-struktúra átalakulása és a kereslet változtatásai mind a gazdasági szervezet, mind az általa érintett társadalom számára többféle kommunikációs szükséglettel jár. Az információigény a sajtó, a videotex, a nyilvános adatbázisok jelentőségét növeli. A munka racionalizálásánál fokozódik a személyi számítógépek és a szöveggommunikáció új lehetőségeinek (telefax, távmásolás) szerepe. A piaci viszonyok kezelésében bővül a reklámtevékenység.

Az *oktatási, közművelődési és tudományos szféra* kommunikációs szükségletei egyebek között részben az új (audiovizuális eszközök, távoktatás stb.) oktatási technikákból, részben az új kommunikációs eszközök alkalmazására való felkészítés kötelezettségéből, részben az új tudományos adatforrások (adatbankok) megjelenéséből és használatba vételéből következnek.

A *mindennapi életszervezésben* a kommunikációs szükségletek részben a gyakorlati hasznosítású (szerviz) információk iránti fokozódó igényből következnek, részben az új tömegkommunikációs eszközök egy részének szórakoztatási kapacitásából. Még növekvő gazdasági nehézségek esetén is a televízió nézéssel töltött idő (és a műholdról közvetített műsorok fogyasztása), a video és a személyi számítógépes játékok iránti kereslet *bővülése* prognosztizálható.

A társadalmi-gazdasági fejlődés szinttartó variánsában mindez mérsékeltebben, a változtatási variánsban határozottabban jelentkezik. Az utóbbi esetben a társadalmi differenciálódás, különösen a lokalitás szerepének erőteljesebb érvényesülése a helyi

tömegkommunikáció (regionális és városi műsorszórás, kábelrendszerek, helyi lapok stb.) iránti igény nyomatékos növekedésével jár. Az értékerózió és a közösségbomlás fejlődési variánsától függetlenül kommunikációs szükségletet teremt, a változtatási variánsban ellenben a meginduló közösségképződés és értékteremtés kibontakozásában kulcsfontosságú az új kommunikációs technikák igénybevehetősége.

A kommunikációs szükségletek léte és alakulása a fejlesztéspolitika számára is alapvető meghatározó tényező.

2. A szükségletek oldaláról nézve a tömegkommunikáció *fejlesztésének* alapiránya a többféle eszköz, csatorna és a több információ. Ezen felül a területi elérhetőség és az igénybevevők körének jellege négy különböző fejlesztési szükségletet mutató típust kell megkülönböztetni: A *területileg egységesen hozzáférhető, általános szükségletű* eszközök terén a két országos televízió-program mindinkább szembekeverül a külföldi műholdas programok versenyével; a sajtó mennyiségi fejlődése iránt a társadalmi nyilvánosság jelentős fejlődése esetén — azaz a változtatási variánsban — várható jelentősebb szükségletnövekedés. A *területileg egységesen hozzáférhető, specifikus szükségletű eszközök* terén is főként a változtatási variánsban várható jelentős szükségletnövekedés; a teletext iránt legfeljebb hosszabb távon mutatkozhat szélesebb körű szükséglet; a videózás viszonylag gyors fejlődése várható; az MTI hírügynökségi szolgáltatásai iránti szervezeti szükségletek fokozódnak; igény mutatkozik egy negyedik szórakoztató zenei (plusz reklám) országos rádió-program létesítésére; az egyes rétegeknek, csoportoknak készülő lapok és folyóiratok iránti igény a nyilvánosság fejlődésének függvényében nő; a számítógépek tovább terjednek és kommunikációs potenciáljuk nő (például távvelezésre vagy távmásolóként használva); általános elterjedtség nélkül is növelik a kommunikációs sokféleséget és igényt az olyan eszközök, mint a nyilvános hozzáféréstű speciális adatbázisok, a videotex, a telefax, a hangrögzítés és -visszaadás új eszközei (CD, DAT). A *területileg differenciáltan hozzáférhető, általános szükségletű eszközök* terén a változtatási variáns-

ban jelentősen fokozódik a regionális és lokális eszközök (rádió, televízió, kábelen való továbbítás, sajtó) iránti igény és a közöttük lévő verseny. A *differenciáltan hozzáférhető, specifikus szükségletű eszközök* — a regionális, nemzetiségi rádió- és tévéműsorokon túl a helyi társasági, egyesületi, felekezeti sajtó, a félig zártkörű videoklubok, a speciális csoportok szerint megosztott kábeles közvetítés stb. — kibontakozása a szinttartó variánsban is megállíthatatlan, de igazán nagy lendületet a változtatási variánsban vesz.

III. Sztruktúrák, tulajdonviszonyok, szabályozási formák

A jelenlegi tömegkommunikációs *sztruktúrá-*nak többféle elégtelensége ösztönöz fejlesztésre. A területi és funkcionális *koncentráció*, illetve a centralizáltság miatt jelenleg nem mindig képes a sokféle konfliktust is hordozó információs és kommunikációs szükséglet adekvát kielégítésére. A szükségletek jövőbeni, további differenciálódásával ez az elégtelenség fokozódik. A jelenlegi struktúrában számos *kihasználatlan kapacitás* és lehetőség van, ugyanakkor nem ösztönzi az új kommunikációs eszközök hazai elterjedését. A centralizált struktúra pazarló, és nem látszik alkalmasnak a nem centralizált erőforrások érdemi mozgósítására sem. Végül ez a szerkezet nem véd a monopóliumok további erősödése ellen. Mindezzel szemben a szervezeti struktúrát megváltoztató fejlesztésben a monopolisztikus koncentráció és centralizáció csökkentése tűnik célszerűnek. A struktúrafejlesztés másik cél-szerű iránya a szervezetközi kooperáció, illetve ennek révén az új eszközök és szolgáltatások integrált bevezetése. A jelenlegi tömegkommunikációs módszerben a *tulajdonforma* szerint hat típust lehet megkülönböztetni:

— az állam és a párt központi tulajdonú eszközeit (MTI, MR, MTV, Magyar Hírlap, néhány központi folyóirat, a Magyar Posta infrastruktúrája stb.);

— a tömegszervezetek központi tulajdonú eszközeit (a KISZ, a Hazafias Népfront, a szakszervezetek központi orgánumai);

— az érdekképviselői, intézményi, regionális és lokális, vállalati működtetésű eszkö-

zőket (megyei és városi lapok, ágazati lapok, üzemi, szabadidő és sportlapok, MHV hangrögzítés stb.);

— a közösségi tulajdonú, illetve működtetésű eszközöket (egyesületi lapok, városi kábeltelevíziók);

— magántulajdonú eszközöket;

— személyi tulajdonú eszközöket.

A központi tulajdonú szervezeti és eszközrendszerek száma hosszú távon várhatóan csak kevéssé növekszik. Az intézményi, vállalati működtetésű eszközök száma — a változtatási variánsban — a politikai reformfolyamat hatására nőhet, a fogyasztói kereslet és a tömegkommunikációs versenyszituáció következtében viszont, legalábbis átmenetileg, csökkenhet. A személyi tulajdonú és a magántulajdonú eszközök körének és mennyiségének növekedése a társadalmi-gazdasági fejlődés alakulásától függetlenül bizonyosra vehető, a fejlődés üteme ellenben a változtatási variánsban lényegesen nagyobb, mint a szinttartó variánsban.

A tömegkommunikáció átfogó szabályozásában kétféle alapvető történeti modell ismeretes: a politikai és a piaci szabályozás. A politikai szabályozás változatos skálája a központi, állami irányítástól a helyi, intézményi és közösségi kommunikációig terjed. A központosított politikai modellben, amely például a szocialista országokban — de nemcsak ott — valósult meg, a politikai céltételezések a meghatározóak; ez a rendszer érzéketlen a keresletre, a nyereség-elv érvényesítését elvileg is kizárja; a fejlesztés terheit a központi állami újraelosztásra hárítja.

A piaci szabályozási rendszerben, amely — bár tiszta formában sehol sem valósult meg — számos nyugati országban a domináns szabályozás, a tömegkommunikáció különféle politikai (és egyéb) funkciói a kereslet-kínálat törvényszerűségei szerint jutnak többé vagy kevésbé érvényre. Magyarországon ma a központosított politikai és piaci szabályozás vegyes gyakorlata érvényesül, mindkettő hátrányait egyesítve. A tömegkommunikációs rendszer fejlesztéséhez elkerülhetetlennek látszó szabályozási rendszerhez megfogalmazható néhány követelmény: *a)* világosan körül kell határolni azokat az eszközöket, amelyekre a központi

politikai szabályozás mechanizmusai érvényesítendőek; *b)* támogatni kell a participációs-közösségi szabályozás kibontakozóban lévő formáit; *c)* a központi politikai szabályozású eszközök (jelenleginél szűkebb) körén, valamint a participációs, közösségi működtetésű eszközökön túl minden más eszközt és eszközrendszert dominánsan a piaci mechanizmusok szerint célszerű szabályozni. A politikai és a piaci szabályozás hatékony gyakorlati érvényesülése a tömegkommunikáció *jogi szabályozásának* kereteiben mehet végbe. Ennek érdekében a távlati tervidőszak első felében időserűvé válik egy korszerű szemléletű, átfogó és komplex, a tömegkommunikáció, a távközlés és az informatika fokozatos integrálódásával számoló *kommunikációs törvény* megalkotása.

IV. Szervezeti és eszközrendszerek fejlesztési irányai

1. Hírugynökségi tevékenység

Perspektivikusan a szervezeti, intézményi információfogyasztók számában, továbbá az információk mennyisége, gyorsasága és specializáltsága iránti szükségletekben jelentős növekedés valószínű. A közéleti demokrácia kibontakozása az események, a helyszínek s a cselekvők szaporodásával jár, ami egyrészt sűrűbb hírgyűjtő, és -továbbító hálózatot tesz szükségessé, másrészt növeli a horizontális információáramlás iránti keresletet. Az MTI belföldi eszközrendszere tehát jelentősen fejlesztendő. Az MTI monopóliumának más (például adatbank) területre való kiterjesztése — a politikai megfontolások alapján meghatározott, lehetőleg szűk körön túl — viszont nem reális és nem is kívánatos.

2. A rádiós műsorszórás

terén a rendelkezésre álló frekvenciatartományok (középhullám, OIRT-URH, CCIR-URH) elég teret adnak a fejlesztéshez. A CCIR-URH-sáv használata nem az OIRT-URH-sáv feladását, hanem átfunkcionálását jelentheti. Hangsúlyos igény marad tehát a kétnormás készülékellátás. Az adóhálózat fejlesztésében a műsorközlés szervezeti és funkcionális céljait kell érvényesíteni.

A szervezeti struktúra átalakulását a központi tulajdonú eszközök mellett a közösségi, önkormányzati tulajdonú eszközök rendszerének (helyi rádiók) kifejlesztése felé célszerű irányítani.

a) *Központi tulajdonú eszközök.* Az országos és regionális műsorszolgáltatásban a Magyar Rádió monopóliuma a következő évtizedben nagy valószínűséggel érintetlen marad. A finanszírozásban változatlanul az állami költségvetési juttatás túlsúlya a legcélszerűbb megoldás. Emellett kikerülhetetlennek látszik a kommerciális finanszírozás súlyának jelentős növelése.

A műsorkínálat fejlesztése terén a mennyiségi bővítésen túl a programok arculatainak differenciálása lenne célszerű. A Kosuth programot át kellene alakítani alapvetően szöveges műsorokból álló, tájékoztató, kulturális arculatúvá. A Petőfi programot kommerciális jellegű, könnyed szöveg-zene formátumúvá kellene alakítani. A Bartók programot meg kellene őrizni következetesen magas szintű, igényes zenei arculatúnak, tudatosan vállalva a kisebbségi közösséghez szóló voltát. Létre kellene hozni a negyedik programot, amely URH-sávban közvetítene a regionális programokat, ezek műsoridején túl pedig országosan egységes kommerciális könnyűzene arculatú lenne. Itt lenne elhelyezhető a naponta jelentkező budapesti regionális adás és a nyári időszakban sugárzott magyar nyelvű balatoni műsor is. A nemzetiségi műsorokat az országról megfelelő telepítésű, lokális adókra kellene áthelyezni. A Radio Danubius fenntartása csak szigorúan nyereséges alapon látszik indokoltnak.

Az MR kereskedelmi finanszírozásához a hirdetési tevékenységen kívül meggondolandó például az önálló szerveztű hanglemezkiadás és a fizetett teljesítményként nyújtott másodlagos információszolgáltatások rendszerének kialakítása.

b) *Közösségi, önkormányzati tulajdonú eszközök.* Figyelembe véve a helyi rádiók iránti szükséglet kialakulását, célszerű volna azok létrejöttét kizárólag helyi forrásokra alapítva a kommunikációpolitikai eszközökkel előmozdítani. (A helyi eszközökből való finanszírozás alól a központilag szerkesztett nemzetiségi műsorok jelenthetnek

kivételt.) Az MR-től független, a Magyar Postával engedélyezési (frekvenciahasználat), illetve szerződéses (adóberendezések szervize stb.) viszonyban álló helyi rádiók irányítását a sajtótörvény keretén belül a helyi társadalmi, politikai szervezetekre lehetne bízni.

c) A hazai ipari háttér teljesítőképessége, illetve szándéka mind a műsorgyártó berendezések, mind a (kétféle URH-sáv vételére alkalmas) vevőkészülékek terén a műsorszórás fejlesztésének gyenge, a fejlesztést gátló láncszeme.

3. Televíziós műsorszórás, műsortovábbítás

A magyar televíziózás fejlesztésének a magyar társadalom (és a határokon kívül élő magyarok) információs és kommunikációs szükségletei kielégítésére kell irányulnia — a műsorszóró műholdak megjelenéséből adódó kihívás feltételei között. A fejlesztésben három határozottan elkülönülő területtel kell foglalkozni.

a) A „hagyományos” televíziós műsorszóráson belül az első feladat a *műsortermelési technika* terén mutatkozó lemaradás felszámolása, azaz a *gyártási bázis* korszerűsítése. Fontos feladat a *műsoridő* növelése, már középtávon a hétfői adásszünet eltörlése, az első és a második program műsoridejének közel azonossá tétele. A műsoridő növelése akkor igazán racionális cél, ha a műsorok elérik a potenciális közönséget. Sürgetően befejezendő a második program műsorszóró adóhálózatának úgynevezett gerinchálózati része.

A kommunikáció- (és műsor-)politikai érdekek arra engednek következtetni, hogy az MTV *finanszírozási és gazdálkodási rendszerét* jelentősen meg kell változtatni. Az előfizetési díjak költségvetési begyűjtésének, majd az MTV-nek nyújtott költségvetési támogatásnak a rendszerét helyettesíteni lehetne az előfizetési díj egy-egy időszakra szóló *parlamenti meghatározásával* és teljes összegében az MTV-nek juttatásával. A díjat a gyártási és beruházási költségek árindexének figyelembevételével célszerű megállapítani. Meg kell teremteni a kereskedelmi tevékenységből származó bevételek növelésében való érdekeltiséget. A reklámtevé-

kenység szabályait rögzíteni kellene (idősávok szerinti maximalizálás, a gyermekekhez szóló reklámok tilalma, műsorközi reklám lehetősége műfajtól függően stb.). A két program között markáns differenciálást kellene végrehajtani, s a bennük folyó reklámtevékenységet a programok profiljaival együtt kellene szabályozni.

Az előbbi fejlesztésekre épülhet a műsorpolitikai fejlesztés. Ezen belül célszerű egymástól jól elkülönülő, határozott arculatú programok kialakítása; a hazai gyártású műsorok (például sportközvetítések) mennyiségének növelése; a regionális stúdiók rendszeres, mindennapos jelentkezése az országos programok egyikében; a tájékoztató és belpolitikai műsorok minőségi fejlesztése.

b) Magyar televízióprogram műholdas sugárzása a műszaki fejlődés és a kommunikációs versenyhelyzet nyomán a következő évtizedben napirendre kerül. Fő mozgatója, hogy a külföldi műsorszóró műholdakkal szemben a magyar műsorszórásnak alternatívát kell állítani, növelni kell a tömeges méretekben elérhető programkínálatot — középtávon túl egy harmadik televíziós program létrehozásával, amely célszerűen csak műholdas rendszerben valósítható meg. A műholdas sugárzás értékei közé tartható a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségű népesség műsorral való ellátása. A magyar műholdas program teherterele viszont, hogy finanszírozása lényegében csak az állami költségvetésből történhet, ami elkerülhetetlenül korlátozza a központi forrásból történő egyéb fejlesztéseket és korszerűsítéseket. Nincs ok a műholdas program elszórt beindítására. A hatékony, gazdaságos és fokozatos kezdés időpontja a kilencvenes évek második felére-végére tehető.

c) A nagyközösségi antennarendszerek, kábeltelevízió. Az általános társadalmi és kommunikációs fejlődés — mind a sokféle helyi kommunikáció iránti igény gyors fokozódása, mind a műholdról sugárzott műsorok számának várható jelentős növekedése — már középtávon megnöveli a mainál nagyobb teljesítményű kábelrendszerek iránti igényt. Ez a lakossági eszközökből finanszírozott technikai generációváltást jelent a rendszerek műszaki színvonalában,

amit a kommunikációpolitikai és egyéb eszközökkel is segíteni érdemes. A kábelrendszereken továbbított helyi, közösségi műsorok beilleszkednek a helyi kommunikáció összefüggésrendszerébe.

4. Sajtó

a) A lapelőállítás fejlődési irányát az elektrónizálás fokozódó jelentősége határozza meg. Nyomában megváltozik a nyomdák és a szerkesztőségek közötti munkamegosztás. Megfelelő távközlési infrastruktúra esetén lehetővé válik az országos lapok decentralizált nyomtatása, ami a terjesztési rendszerek mélyreható változását eredményezheti. Lehetővé válik a kis példányszámú lapok teljes egészében a szerkesztőségi szerveken belüli előállítása (desktop publishing).

b) A sajtó működésének szabályozása terén is meg kell találni a piaci, a közösségi és a központi politikai szabályozás közötti egyensúlyt. Ez valószínűleg megköveteli a példányszámok központi engedélyezésének és a papírkontingentálásnak a megszüntetését, a lapok eladási árának piaci helyzettől függő szabad vállalati megállapítását, a terjesztési tevékenység valóságos költségekre alapozott tarifáit, a hirdetési tevékenység terjedelmének, díjtételeinek keresletfüggővé válását, a kiadóvállalat szabad megválasztásának jogát stb. A politikai szabályozás ténye, a központi tulajdonú sajtótermékek esetében, az eladási ár alacsonyabb szintjében — és ennek megfelelő mértékű egycsatornás dotációban — fejeződhet ki. Az intézményi tulajdonú lapok esetében azt az alapelvet volna célszerű következetesen érvényesíteni, hogy a laptulajdonosnak kell gondoskodnia kiadványai dotálásának forrásáról, vagy pedig térjen át a piaci finanszírozásra. Az önkormányzati, közösségi lapok létének feltétele, hogy az adott csoport képes sajtóját saját erőforrásaiból fenntartani. A szabályozás alapelve, hogy a sajtónak bele kell illeszkednie a gazdaság (és a gazdaságfejlődés) egészébe, a fejlesztéshez szükséges erőforrásokat magának kell megteremtienie, és meg kell felelnie a társadalmi differenciálódásból eredő szükségleteknek. Mindezt akadályozza a kiadói tevékenység oligopolisztikus szerveződése — a négy nagy kiadóvállalat abszo-

lút túlsúlya —, azaz a fejlesztésnek feltétele a szervezeti rendszer átalakulása.

c) A *sajtóstruktúra* átalakulását az elmúlt években az országos napilapok csökkenő, a megyei napilapok növekvő kereslete, a lokális sajtó létrehozására irányuló törekvés jellemezte. Változatlan törekvések és viszonyok esetén feltételezhető a központi lapok példányszámainak további csökkenése, a helyi (városi vagy községi) lapok erősödése, az intézményi és vállalati lapok számának csökkenése, ha pedig a tájékoztatáspolitikai szélesíti a lapok spektrumát, úgy újfajta társasági, egyesületi, alapítványi stb. tulajdonú lapok megjelenése. A társadalmi-gazdasági fejlődés változtatási variánsában az országos terjesztésű lapok kereslete (száma, példányszáma) megnőhet. A kiadói nyereségérdekeltég egy országos bulvártípusú lap indítására is ösztönözhet. A területi elosztásban, a tulajdonviszonyokban és a lapgazdákban mutatkozó, egészében feltartóztat-hatatlan decentralizálódás azt valószínűsíti, hogy az állami sajtóigazgatás tényleges (s ennek nyomán a jogszabályokban előírány-zott) hatóköre hosszabb távon szűkülő tendenciát fog mutatni. A sajtóstruktúra alakításában általános elvként fogalmazható meg, hogy *nem* magát a struktúrát kell időnként — többnyire sajtóigazgatási intervenciókkal — megváltoztatni, hanem a struktúraképző mechanizmusokat úgy szabályozni, hogy ezek a kommunikációpolitikai elveknek megfelelő sajtóstruktúrát alakítsanak ki.

5. Video

A video perspektívája Magyarországon is a tömegessé válás. Terjedését mind reálárának csökkenése, mind a műsorszórá műholdak programjainak hozzáférhetősége élenkíteni fogja. A jelenlegi tömegkommunikációs struktúra merevsége, piaci érzéketlensége és tökehiánya azt eredményezte, hogy a video-programok forgalmazásának szféráját a kulturális és tájékoztatáspolitikai alig képes akár csak befolyásolni, legkevésbé igazgatásrendészeti eszközökkel. Ezt a helyzetet csak piaci eszközökkel lehet megváltoztatni, a feketepiacot csak valóban vonzó, bőséges és olcsó kínálatlal lehet visszaszorítani.

6. Hangrögzítés

A *kompakt hanglemez* gyors nemzetközi térnyerése és hazai megjelenése figyelemre méltó, bár csak az 1990-es évek második felére várható egy több százszázres készülékállomány.

Ma a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat a hanglemezkiadás terén majdnem teljes, a préselés terén pedig teljes monopóliummal rendelkezik. Várhatóan a kompakt hanglemez kiadásában is monopóliumra tesz szert (a gyártásban társvállalkozóként). Vannak ellenben esetek más szervezetek (MAFILM, MR, könyvkiadók) hagyományos lemezkiadására. E tendencia folytatódását kommunikációpolitikai okokból indokolt volna elősegíteni, piaci szabályozású tevékenység keretében.

7. Szövegkommunikációs eszközök, szolgáltatások

Megjelenésüket nem, de érdemleges fejlődésüket, gazdasági és kulturális potenciáljuk kihasználását megakadályozza a telefonhálózat korszerűtlensége. Szövegek, ábrák telefonvonalon történő továbbítása két távmásoló berendezés (telex) vagy két személyi számítógép között helyettesíthet bizonyos postai szolgáltatásokat, de többszolgáltatást is jelent. A magántulajdonú berendezések számát az ezredforduló után 200—250 ezerre lehet tenni.

A *teletext* („képűrság”) hozzáférhetősége — a dekóderes színes tévék terjedése nyomán — az 1990-es évek közepén elérheti a magán- és közfogyasztók mintegy 500 ezres csoportját.

Videotex szolgáltatását a Magyar Posta 1988-ban szándékszik megindítani, kezdetben mintegy 800 közületi előfizető kiszolgálására. A jelenlegi postai tervek 2000-re mintegy 12 ezer videotex-állomással számolnak.

A nyilvános hálózat keretében elérhető *számítógépes* (online) *adatbázisok* számát 1995 körül mintegy 20-25-re lehet becsülni. Szűkebb szakmai kör számára további mintegy 80-90 adatbázis létrejötte körvonalazódik. A továbbfejlesztés egyik legna-

gyobb akadály a adatátviteli vonalak számának elégtelensége.

Az elkövetkező két évtizedben megjelenhet, de a társadalmi-gazdasági fejlődés változtatási variánsában is legfeljebb az idegenforgalmi központokban jut igazi szerephez a lakossági *bankműveletek elektronizálása*, ezen belül a lakosságibankszámla-műveletek, a készpénzfelvétel távközlési kapcsolat révén történő lebonyolítása (remote banking).

A széles értelmű tömegkommunikáció szinte valamennyi eszközrendszerének távlati fejlesztése minden korábbinál sürgetőbben igényli, előfeltételezi a *távközlési infrastruktúra korszerűsítését, nagy mértékű bővítését*. Nélkülözhetetlen, hogy a távközlés és a tömegkommunikáció fejlesztése egymással összehangoltan, technikai és funkcionális integrálódásukat elősegítve történjék.

V. Támponok a tömegkommunikációs kereslet alakulásához

A magánfogyasztói, *személyes keresletre* vonatkozóan megállapítható a vásárlóerő egészéhez viszonyított relatív nagyságának hosszabb távú stabilitása; a tömegkommunikációs fogyasztáson belül a beruházási jellegű ráfordítások növekvő hányada és a különböző társadalmi rétegek családi költségvetésében a tömegkommunikációs kiadások hasonló aránya. A személyes kereslet kielégítésének sajátos, főként a legújabb eszközöket érintő módja a devizaszámla terhére való vásárlás és a turistaimport. Mindkettő növekvő lehetőségeket kínál. Úgy látszik, hosszabb távon is meglesznek a keresletfeltételek ahhoz, hogy a személyes tömegkommunikációs kereslet felső szegmensét a bel-

piaci kínálattól és árfeltételektől függetlenül elégtítsék ki.

A magánfogyasztói személyes kereslet alakulását minden bizonnyal nagymérvű differenciálódás fogja jellemezni. A társadalmi-gazdasági fejlődés *szinttartó* variánsában az összkereslet tartós visszaesése valószínűsíthető (a jövedelmi elit keresletnövekedése ellenére); a folyó ráfordítást igénylő eszközök (például a sajtó) keresleti szintje nagymértékben csökken, struktúrája a politikai és az igényes kultúráközvetítő eszközök rovására változik; az új kommunikációs eszközök elterjedése egészében véve igen lassú. A *változtatási* variáns feltételei között a keresleti visszaesés kisebb, és időszaka rövidebb. 1995 után a gazdasági szerkezetváltás kikényszeríti a távközlési infrastruktúra gyorsabb fejlesztését. A politikai reformok nyomán a közélet élénkíti a tömegkommunikáció iránti keresletet, aminek kielégítését a vásárlóerő lassú bővülése teszi lehetővé. A személyes tömegkommunikációs kereslet ebben az esetben szélesebb spektrumban, de kevésbé polarizálódva, azaz fokozatos átmenetekkel differenciálódik. A távközlési infrastruktúra gyors fejlődése többféle távinformatikai rendszert tesz elérhetővé, megkezdődhet a széles sávú kábeltelvízió kiépítése; megélnkülhet a — főleg a regionális és lokális — sajtó iránti kereslet. Az új kommunikációs eszközök terjedése meggyorsul. Mind a fogyasztói készülékek műszaki színvonala, mind a készülékkel ellátottak aránya jelentősen magasabbra emelkedhet. (2005-re a háztartások több mint felében jelen lehetnek a hűsz vagy több program vételére alkalmas tévékészülékek, a műholdas programok, a videokészülékek, a teletextes televíziók.)

Fricz Tamás

Az MSZMP és a tömegkommunikáció 1956—1986

A szerző három évtized pártdokumentumait, hivatalos állásfoglalásait áttekintve jellemzi az MSZMP tájékoztatáspolitikai koncepcióját, a tömegkommunikációval, a nyilvánossággal kapcsolatos alapelveinek sajátosságait.

Az alábbiakban következő elemzést[●] kifejezetten a jelen és a jövő szükségletei inspirálják. Egyfelől — és tágabb értelemben — elmondható, hogy az információs robbanás megközelítőleg a hatvanas évektől teljesen új helyzetet teremtett a fejlett országokban: a társadalmi szintű kommunikáció és kapcsolatrendszer meghatározó, s immár természetes eszköze a tömegkommunikáció, aminek következtében annak *működés módja, demokratizálódása* alapvető jelentőségű kérdéssé vált — hazánkban is. Másfelől hazai körülményeinket tekintve megfigyelhető, hogy társadalmunk újfajta, autonóm csoport- és rétegmozgásai felerősödtek, a politikai tagoltság és az érdekszférák elkülönülésének igénye egyre markánsabban jelentkezik, *megkezdődött a civil társadalom reorganizációja*. Ilyen feltételek között elemi igényként bukkan fel a tömegkommunikáció, a nyilvánosság demokratikus vonásainak erősítése — annak érdekében, hogy a sajtó, televízió, rádió stb. az eltérő érdekek, nézetek, vélemények ütköztetésének fóruma is legyen.

A modern társadalmakban az állam és a civil társadalom közötti közvetítés egyik

centrális jelentőségű intézményévé vált a nyilvánosság, a tömegkommunikáció, s egyáltalán nem mindegy, hogy működése alapvetően az állam vagy pedig a civil társadalom által meghatározott. Ha az állam, azaz a hatalmi intézményrendszer irányítja meghatározó súllyal a tömegkommunikációt, akkor az sok esetben elveszíti szem elől a társadalom valós mozgását, érdektagoltságát, véleményét stb., vagy esetleg formálisan, felületesen tükrözi azt. Ha azonban a civil társadalom reális politikai tagoltságának megfelelően képes megjelenni a tömegkommunikációban, s a nyilvánosságot a civil szféra „elvé” határozza meg döntő súllyal, akkor többnyire a társadalmi valóság természetes pluralitása jelenik meg a közvetítés ezen intézményében, formalizáltság és apologetizmus nélkül, „vegytisztá” minőségében. Csak ez utóbbi működés mód teremt meg a demokratikus nyilvánosságot, s jelentősége még ennél is fontosabb: *ilyen nyilvánosság nélkül ma már nincs politikai demokratizmus*.

Így a jelenkor és a jövő szükségleteiből, a demokratikus tömegkommunikáció megteremtésének szempontjából válik fontossá az

● Ezen írás egy terjedelmesebb kutatási beszámolóra épül, annak legfontosabb tanulságait összegzi. (Fricz Tamás: Az MSZMP és a tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, 1988.)

MSZMP tájékoztatáspolitikai koncepcióinak vizsgálata az 1956 óta eltelt, politikailag viszonylag kontinuos időszakban, hiszen a párt hivatalos nézetei — köztudomásúan — alapvetően meghatározóak a tömegkommunikáció társadalmi-politikai helyét, állam és civil társadalom közötti szerepét illetően. Érdemes tehát áttekinteni, hogy mi a tartalmuk ezeknek az alapelveknek, hogyan változtak (ha változtak) az eltelt idők során — s a tendenciákból kiindulva mi várható, milyen jövőbeli felfogás feltételezhető.

Mitán kutatásom során egy hosszabb időszak, három évtized hivatalos nézeteit elemeztem, ezért először — a vizsgálódás összefoglalásaképpen — feltétlenül fontos a pártkoncepció *állandó*, az időszak során gyakorlatilag változatlan, és a *változó*, az időszak során bizonyos — nem feltétlenül egyenes vonalú — átalakuláson, módosuláson átmenő elemeinek különválasztása. Ezek után teszek kísérletet arra, hogy az állandó és változó alapelvek összefüggéseiből kiindulva néhány következtetést vonjak le a párt harminc év alatt formálódó tájékoztatáspolitikai koncepciójának társadalmi-politikai jelentőségéről.

Kutatásom alapvető segédeszköze a Jakab Zoltán által készített összeállítás[●] volt, amely a XII. pártkongresszusig követte a dokumentumokat. Ennek anyagát teljes egészében felhasználtam. A XII. és a XIII. kongresszus közötti időszakra vonatkozó MSZMP-dokumentumokat tartalmazó kötet kutatásom időszaka alatt nem került nyilvánosságra, így kénytelen voltam a Társadalmi Szemlében és a Pártéletben a jelzett intervallumban megjelent hivatalos dokumentumokat közlő, vagy mérvadó politikusok által e témában megjelentetett programmatikus írásokat alapul venni. Itt mintegy 40—50 cikket — amelynek csak egy kis töredéke volt hivatalos dokumentum — elemeztem. Az 1985—1986-os időszak vizsgálatához már újra rendelkezésemre állt az MSZMP-dokumentumokat közlő legfrissebb kötet,^{●●} amelynek a témára vonatkozó teljes anyagát felhasználtam.

Állandó elemek

Az MSZMP 1957 óta állandó, gyakorlatilag változatlan formában újra és újra megjelenő, a tömegkommunikációval kapcsolatos hivatalos alapelveit a *strukturális* és a *funkcionális* megközelítésmód alapján különböztethetjük meg. A strukturális jellegű alapelvek elsősorban arra adnak választ, hogy a tömegkommunikáció hol és hogyan helyezkedik el a társadalomban, közelebből a társadalmi-politikai intézményrendszerben, míg a funkcionális alapelvek azt írják le, hogy a tömegkommunikáció — az állam és a civil társadalom közötti közvetítés során — milyen mechanizmusok alapján működik, mi szabja meg tevékenysége jellegét, minőségét, terjedelmét stb.

A *strukturális alapelvek* legáltalánosabb kitétele az, hogy a tömegkommunikáció olyan intézmény, amely az állam, közelebből a politikai intézményrendszer integráns része. Ezen belül a politikai intézményrendszer, a hatalom centrális súlyú szervezetének, a *pártnak az eszköze*, azaz *hatalmi eszköz*. Ilyen értelemben alárendeltje a pártnak, tehát *hierarchikus* viszonyban állnak egymással. A tömegkommunikáció beilleszkedik az agitáció, a propaganda és a tájékoztatás párt által együttesen, összefüggésében kezelt eszközrendszerébe, amelynek alapvető funkciója a lakosság, a társadalom, a közvélemény stb. alakítása, befolyásolása a hatalom céljainak megfelelően. A strukturális alapelvek azt is egyértelműsítik, hogy a tömegkommunikáció pártirányítása kiegészül az államigazgatási irányítással, a kettő szoros egységet alkot, bár az utóbbi „felett” érvényesül a párt kontrollja, megszabja annak módját, rendszerét.

A párt irányítja a tömegkommunikáció intézményét, ám ez az irányítás döntően *közvetett*, nem direkt beavatkozás, így érvényesül a szerkesztőségek önállósága és felelőssége. A közvetett irányítás alapvető formája az, hogy a *kommunista* (párttag) *újságírókon keresztül* érvényesül a párt elképzelése a tömegkommunikációs fórumok munká-

● A tömegkommunikáció a Magyar Szocialista Munkáspárt határozataiban és dokumentumaiban. (1957—1980.) Szerk.: Jakab Zoltán, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987.

●● MSZMP-határozatok és párt dokumentumok. 1985—86. Kossuth, 1987.

jában. Kötelességük az, hogy az egyes orgánumon belül érvényesítsék a párt politikáját, s utóbbi megjelenjen a nyilvánosság elé kerülő műsorokban, cikkekben stb.

Az egyes tömegkommunikációs orgánumok meghatározott tömegszervezetekhez, intézményekhez tartoznak, azok sajátos érdekeit, törekvéseit képviselik. (Így „lapgazda” nemcsak a párt, hanem a Hazafias Népfront, a Nőtanács, a KISZ stb.) Ugyanakkor a párt alapelvei azt is egyértelműsítik, hogy a sajátos szervezeti szempontokon túl a nem pártorgánumnak is érvényesülnie kell a párt politikájának, mégpedig a lapgazdák szervezeteiben funkciót betöltő, illetve — újra csak — az adott orgánumban újságíróként tevékenykedő kommunisták befolyásán keresztül.

A *funkcionális alapelvek* körében természetesen kontinuuusan felbukkannak olyan, a tömegkommunikációval kapcsolatban szerette a világon felmerülő „klasszikus” igények, mint a tájékoztatás hitelessége, gyorsasága, pontossága, teljessége, lényegre törő jellege, alaposága stb. Ezek az alapelvek folyamatosan kiegészülnek a legfontosabb lenini tájékoztatáspolitikai koncepcióval, miszerint a sajtó, az újságíró legyen kollektív propagandista, szervező, agitátor.

Ezeknél az általános tételknél azonban nagyobb hangsúllyal jelentkezik végig a vizsgált időszakban az az alapelv, hogy a tömegkommunikáció működése során *a párt politikáját képviseli*, mégpedig a párt belső (tehát a párt és szerkesztőségek közötti) tájékoztatása, információi, javaslatai és igényei alapján. S ez nemcsak a párt általános politikájára vonatkozik, hanem annak részterületeire is: a gazdaságpolitikára, a kulturális politikára, a szociálpolitikára, a népesedéspolitikára, a káderpolitikára — és még lehetne sorolni.

Permanens igény a tömegkommunikációval szemben, hogy a közvéleményt, a lakosságot befolyásolja, nevelje, formálja stb. a párt kívánalmainak megfelelően, s igyekezen meggyőzni a tömegeket a párt adott, aktuális politikájának helyességéről, mozgósítson annak végrehajtására, illetve az aszerint való cselekvésre.

A tömegkommunikáció — működése során — a társadalom egyes jelenségeit (legye-

nek azok gazdasági, kulturális, magán-szférába tartozók stb.) a párt meghatározott koncepciója és felfogása alapján közelít meg, értékeli, elemi.

A legalapvetőbb állandó elemek felsorolásakor észre kell vennünk, hogy egy lényeges *belső ellentmondás* tapasztalható a párt alapelveiben, közelebbről egy strukturális és egy funkcionális elvárás ütközik egymással. Strukturális alapelveként deklarálódott ugyanis, hogy ha a szerkesztőségek *önállóan* végzik munkájukat, a pártirányítás csak közvetett, a kommunistákon keresztül történik. Több funkcionális alapelv viszont azt igényli, hogy a *szerkesztőségek mindegyike*, s az egész tömegkommunikáció a párt politikáját népszerűsítse, a marxizmust — leninizmust védelmezze és a pártpolitika szempontjából minősítse a valóság jelenségeit. Márpedig ha az irányítás nem totális és abszolút, akkor a funkcionális elvárás *elvileg nem teljesíthető* ki a nem kommunista, azaz nem párttag újságírókra. Szerkesztőségi önállóság esetén ez csak akkor lenne lehetséges, ha az újságírói munka feltétele lenne a párttag-ság (persze ez már újra csak totális és direkt irányítást jelentene). Mivel azonban ez nincs így, ezért a strukturális alapelvek logikája alapján aligha lehetne elvitatni azt a jogot a nem kommunista (nem párttag) újságírótól, hogy a pártpolitika adott részkerdeiseiben ellenvéleményét fejtsse ki. (Nem az egészről, hiszen a rendszerlojalitás elvárható követelmény.) Így az alapelvek ebben a kontextusban nem alkotnak egységes, összefüggő és logikus rendszert, s az idézetekből az is világossá fog válni, hogy a legutolsó években, napjainkban — közvetetten és latensen — éppen ez a probléma került előtérbe.

Változó elemek

A változó elemek két vonatkozásban jelentek meg. Egyfelől úgy, hogy az állandó, centrális, ugyanakkor meglehetősen általános alapelvek felbontásuk, részletezésük, egyáltalán *konkretizálásuk* során — adott időszak társadalmi kondíciói közepette és az adott területek sajátosságainak megfelelően — gyakran jelentős hangsúlyváltásokon, módosulásokon mentek keresztül. Másfelől

egyét, főleg a tömegkommunikáció és a civil társadalom viszonyát rendező elemekben mutatkozik kronológiai jellegű változás.

Az állandó elemek konkretizálása során mutatkozó hangsúlyváltások is döntően két dimenzióban ragadhatók meg: egyrészt a társadalmi-politikai kondíciók változásaival összefüggésben, másrészt az általános tájékoztatáspolitikai elvek és az egyes tömegkommunikációs részterületeket, ágazatokat (mint például ideológia, gazdaság, kultúra-művészetek, külpolitika stb.) irányító tájékoztatáspolitikai koncepciók viszonyában, illetve e viszonyok módosulásaiban.

A társadalmi-politikai kondíciók változásai elsősorban attól függően határozzák meg a strukturális és a funkcionális alapelvek módosulásait, hogy a vizsgált időszak egyes periódusaiban hazánkban (a nemzetközi feltételektől is meghatározottan) a demokratizálódási folyamat milyen szakaszában van. A vizsgálat alapján durván és nagy vonalakban azt lehet megállapítani, hogy a hatvanas évek második felében és ellentmondásosan a nyolcvanas években erősödött fel a demokratizálódás igénye, s ez mindkétszer hatással volt a centrális alapelvek majdnem mindegyikére.

Kiemelendő, hogy a tömegkommunikáció párt- és állami irányításának közvetlen-sége, erőteljessége — legalábbis a dokumentumok alapján — a demokratizációs szakaszokban csökkent, veszített direkt jellegéből, amely főleg a vizsgált időszak elején, 1957—1959 körül jellemezte. Ugyanez vonatkozik a párt politikájának képviselőre mint alapelvekre is, amennyiben a részletekbe menő, szinte tételes feladat- és mondanivaló-megjelölés a demokratizáció időszakában sokat enyhült, „beengedve” a tömegkommunikációba az alulról jövő, esetenként eltérő véleményeket, nézeteket is.

Ez utóbbi mondható el a tömegkommunikáció feladataira a valóság jelenségeinek elemzésében is. Kevesebb konkrét megköltés, kevesebb konkrét „ideológia- és szempontkijelölés”, a részletekbe menő aprólékos szabályozás enyhítése jellemzi a demokratizációs szakaszokat. (Bár hangsúlyoznom kell, hogy a konkrét jelenségekkel kapcsolatos állásfoglalás meghatározása a párt részéről sosem szűnt meg.) Figyelemre méltó

ebből a szempontból a kritika szerepfelfogása: kevésbé demokratizációs érákban kívánatos több jó példát és kevesebb rosszat bemutatni, míg demokratizációs időszakokban fontos a fejlődést gátló hibák szisztematikus feltárása.

Erős módosulások jellemzik a vizsgált időszakban a „tömegkommunikáció, mint a lakosság, a közvélemény befolyásolásának eszköze” alapelvét is. Az 50-es években a közvélemény, a civil szféra még valamiféle formálandó, átalakítandó, nevelendő „massza”, amelyet a politika céljainak megfelelően kell átgyúrni — a tömegkommunikáció segítségével. A hatvanas évek második felében felismerik annak jelentőségét, hogy a közvélemény is önálló organizmus, amelynek önálló akarata, véleménye stb. van. S bármennyire is a direkt pártirányítás kerül előtérbe a hetvenes évek elején, a közvéleményt teljesen alárendelt szerepbe kényszerítő felfogás már nem tér vissza, hogy végül a nyolcvanas évek újbóli demokratizálódása — pontosabban annak igénye — egyértelműen világossá tegye az állampolgárok önálló véleményének, törekvéseinek jelentőségét.

Az általános tájékoztatáspolitikai és a részterületeket (ágazatokat) irányító tájékoztatáspolitikai viszonya szerkezetében, belső összefüggéseiben mutatja meg a teljes tájékoztatáspolitikai koncepciót. Erre azért is érdemes különösen figyelni, mert a két szint konzisztenciája nélkül nem teremthető meg a tájékoztatáspolitikai konzisztenciája, s „kifelé” megnyilvánuló következetessége sem. Hiszen hiába hangoztatnak demokratikus elveket a centrális elgondolások, ha az egyes — s esetleg az adott időszakban jobban előtérbe kerülő! — részterületek, ágazatok vezérlésében a direkt irányítás elemei mutatkoznak. Vagy történjen ez fordítva, az eredmény ugyanaz: nem alakul ki egységes tájékoztatáspolitikai, hanem az a változékonyság, következetlenség és kiszámíthatatlanság jegeit mutatja.

A kétféle szint viszonyának alakulása, harmóniája vagy diszharmóniája nem mutat egyértelmű, lineáris trendet, többféle „eset” fordult elő a vizsgált harmincéves periódusban. Kiemelendő azonban mint jellegzetes és vissza-visszatérő diszharmonikus tünet: a

demokratizációs periódusok kibontakozását gyakran gátolta az, hogy míg a centrális elvek hangsúlyozták a tömegkommunikációs intézmények önállóságát, a közvéleményben megfogalmazódó nézetek visszacsatolásának szükségességét, addig az egyes részterületek irányításában újra és újra felerősödött a *kézivezélés*. Erre ékes példa, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a központi elvek demokratizációja mellett a kulturális-művészeti és ideológiai tájékoztatásban felerősödtek a direkt mondanivaló-meghatározás, feladatkijelölés stb. módszerei. A nyolcvanas években ez a szimptóma elsősorban úgy ismétlődött meg, hogy ezúttal a gazdaságban és a politizálódó közéletben mutatkozó új jelenségek „kívánatos” megközelítésével kapcsolatban fogalmazódtak meg egyértelmű iránymutatások, miközben a tömegkommunikáció demokratizációja újra napirendre került.

A két tájékoztatáspolitikai szint *diszharmoníája* főként a fenti értelemben fordult elő, de a harmónia létrejötte sem volt mindig kedvező. Így a vizsgált korszak legelején, 1957—59 között mind a centrális alapelvek, mind a részterületeket irányító koncepciók át voltak itatva osztályszempontú, erősen hatalmi-politikai beállítottsággal; *egységesen totális vezérlés*, közvetlen eszközszerű kezelés jellemezte a tájékoztatáspolitikát. De a hetvenes évek első fele is a direkt irányítás egészségességét hozta, amennyiben a központi alapelvekben és az ágazatokat irányító elvekben egyaránt a tömegkommunikáció részletes feladatainak meghatározása dominált, különös erőteljességgel előtérbe állítva a termelés, a gazdaság témakörét. Ugyanakkor van jó példa is: a hatvanas évek második felében a centrális és a „lokális” tájékoztatáspolitiká egyaránt és viszonylag egymással harmonizálva, a tömegkommunikáció demokratizálása irányában tett lépéseket.

Az *egyéb változó alapelvek* közül — a fentiekhez csatlakozva — elsőként emelem ki a tömegkommunikáció *közvetítő szerepének* megítélését a hatalom (a párt) és a közvélemény, másképpen szólva az állam és a civil társadalom között. Kisebb-nagyobb ingadozásoktól eltekintve az ezzel kapcsolatos koncepció kitapintható irányú fejlődést mutat az eltelt harminc év során: a kezdeti idő-

szakban a párt és a közvélemény közötti közvetítés mint *egyoldalú ráhatás*, felülről érkező *akaratlevitel* fogalmazódott meg, s fokozatosan — bár mind a mai napig *korlátozottan* — tudatosodott a koncepciókban az, hogy a tagolt közvélemény tömegkommunikáción belül megjelenő érdekei, nézetei a társadalom-gazdasági valóságról tudósítanak, a visszacsatolás, a kölcsönös oda-vissza hatás tehát nélkülözhetetlen. Így a párt és a tömegkommunikáció közötti viszony megítélése, ha megtorpanásokkal is, de az alá- és fölérendeltségtől a mellérendelődés elve felé közeledik.

A szocialista demokrácia és a tömegkommunikáció kapcsolatának felfogása a dokumentumokban evidens módon elsősorban a demokratizációs folyamattal áll összefüggésben. A vizsgált időszakban fokozatosan vált és válik napjainkban — legalábbis a dokumentumok szintjén — elfogadott alapelvevé az, hogy a tömegkommunikáció, a nyilvánosság a szocialista demokrácia fontos *intézménye*, fóruma, terepe, ahol megütözközhetnek a különféle érdekek, nézetek, törekvések — s nem pusztán „szócső”, *végrehajtó-kiszolgáló* intézmény.

A társadalom, a lakosság tagolódásához igazodó tömegkommunikáció *belső szerkezetéről* vallott alapelvek változásának fő trendje is könnyen megragadható. A közvéleményről, a társadalom strukturális-értéktrendbeli összetételéről vallott, túlságosan monolit, „tömbszerű”, *össznépi felfogás* a vizsgált időszakban egyre inkább differenciálódott, nem függetlenül a társadalomtudományok — különösen a szociológia — újabb eredményeitől. Fokozatosan tudatosodott, hogy a társadalom bonyolultan tagolt, többdimenziós érdekszférákra oszlik hierarchikus, politikai-kulturális, életszínvonalbeli stb. szempontok szerint, így a tömegkommunikációnak is a differenciált, rétegekhez szóló megközelítést kell előtérbe helyeznie.

Néhány tanulság

Az állandó és változó alapelvek viszonyának, összefüggéseinek leírása és a vizsgált harminc év *történeti-kronológiai* elemzése (mely utóbbinak részletesebb kifejtésére e

rövid írás keretein belül nincsen mód), lehetőséget ad arra, hogy a párt tömegkommunikációval kapcsolatos nézeteinek sajátosságait összegezzük. Befejezésül ezek közül emelem ki azokat, amelyek a tömegkommunikáció demokratizálódása szempontjából alapvető jelentőségűek.

1. *A rigiditásra való hajlam, azaz a korszak első részében — 1957—59 között — kialakított koncepció alapvonásaihoz való feltétlen ragaszkodás.* Ez persze önmagában semmiféle értékítéletet nem vonhatna maga után, hiszen, ha az alapelvek jók és kiállják a társadalmi-politikai változások próbáját, akkor még szimpatikus és előnyös vonásnak is számít ez a harminc éven át folyamatos következetesség. Ugyanakkor azonban éppen a fentiekben kíséreltem meg bemutatni, hogy az állandó elemek változatlan deklarálása „mögött”, a konkrét — adott társadalmi feltételekre és adott részterületekre szabott — kifejtés során hogyan változik meg ezen elemek hangsúlya, éppen abból kifolyólag, hogy az új társadalmi követelmények új kihívásokat jelentettek a tömegkommunikáció és annak irányítói számára is. Ezek a „latensen zajló” hangsúlyáthelyeződések azonban a vizsgált időszak végén sem vezettek el az állandó alapelvek korrekciójához, átértelmezéséhez. (Holott például a nyolcvanas években a tömegkommunikáció átalakításával kapcsolatosan jelentkezett társadalmi igény jelzi annak az irányát is, hogy az általam korábban taglalt ellentmondás a strukturális és funkcionális alapelvek között milyen módon oldható fel.)

2. *Az állandó alapelvek a hatalmi szempont, míg a változó alapelvek a civil társadalommal való kapcsolattartás vonatkozásában jelentkeznek elsősorban.* A tájékoztatással kapcsolatos „klasszikus” és lenini elveken túl az állandó elemek elsősorban arra koncentrálnak, hogy a tömegkommunikáció mint intézmény hol helyezkedik el a hatalmi-politikai intézményrendszerben, hogyan biztosítható az alá- és fölérendeltségre épülő hierarchikus irányítása, a működése feletti kontroll. Ezen belül kiemelkedő az arról való gondoskodás, hogy a tömegkommunikáció működése során egyértelműen a hatalom ideológiájának és eszméjének propagálójá, terjesztője és védelmezője legyen, s tá-

madja az ezzel ellentétes nézeteket, koncepciókat.

Ezzel szemben a változó elemek döntően a tömegkommunikáció és a közvélemény, a tömegkommunikáció és a civil társadalom viszonyának megítélését illetően jelentkeznek. Itt mutatható ki bizonytalanság, hullámlás az alapelvekben, ugyanakkor egy viszonylag egyértelműen jelentkező trend is, amire a korábbiakban már utaltam. (Az információ egyoldalú, felülről lefelé irányuló „bevitelétől” a kétoldalú oda-vissza csatolás koncepciójához való közeledésig.)

Így mindenképpen észrevehető, hogy bár a tömegkommunikáció az alapelvekben is deklaráltan relatíve autonóm intézmény, mégis, a párt végig, a harminc év alatt a tömegkommunikációnak mint *eszközintézménynek* a felhasználásával kapcsolatos kérdések elvi rendezését tartotta a dokumentumokban elsődlegesen fontosnak. Ebből következik, hogy döntően a *hatalmi szempontok* vezérelték a tömegkommunikációs alapelvek alakulását. Emellett csak másodlagos jelentőségű volt — bár az idők során egyre fontosabbá vált — a kommunikációnak mint *önálló intézménynek*, mint az állam és a civil társadalom közötti demokratikus közvetítésnek, mint változó feltételek között változó és önálló módszerekkel dolgozó intézménynek a működésével kapcsolatos kérdések elvi tisztázása.

Mindebből az is világossá válik, hogy a párt számára a tömegkommunikáció *rendszerintegratív* funkcióinak rögzítése és „újra-termelése” volt igazán lényeges, tehát az, hogy az adott hatalmi-politikai intézményrendszer struktúrájának és működésmódjának fenntartásában milyen szerepet játszon a sajtó, rádió, televízió stb. E politikai rendszert legitimáló szerep mellett sokáig erősen háttérbe szorult a *szociálintegratív* funkció, azaz annak a vizsgálata, hogy az állampolgárok, csoportok és rétegek — a különböző civil érdekszférák — összetartó erőinek kiépítésében, a szélesebb társadalmi együttműködés erősítésében a tömegkommunikáció milyen szerepet játszhat. Különösen az nem tudatosodott a dokumentumokban, hogy a *szociálintegratív funkció erősítése tulajdonképpen a legjobb garancia a rendszerintegratív funkció hatékony teljesítésére.*

Mindez együtt járt a társadalmi valóság, a társadalmi szükségletek elemzésének háttérbe szorításával, így az alapelvekben egy kis-sé túlteng a hatalmi szempontú, *Sollen*-szerű megfogalmazás, a *Sein*-jellegű megközelítés-mód rovására.

3. Nem jelentéktelen ingadozásokon keresztül bár, de a vizsgált időszakban előrehaladva egyre inkább tudatosodott a *tömegkommunikáció nélkülözhetetlen szerepe a szükséges és elkerülhetetlen demokratizációs folyamatban*. Ennek következtében az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg a sajtó demokratizálásának igénye a hatvanas évektől kezdve végső soron egyre inkább erősödött, addig a sajtó direkt irányításának alapelve is szívósan fenntartotta magát, sőt időnként szintűgy erősödött. A demokratizáció — vagyis a tömegkommunikáció önállósodásának elve — elsősorban a centrális tájékoztatáspolitikai koncepciókban jelent meg, míg a direkt irányítás elve főleg az ágazati tájékoztatáspolitikában, vagyis az apparátusok irányító tevékenységében mutatkozott leginkább. Még akkor is, amikor a centrális jelentőségű tájékoztatáspolitikai alapelvekben lényegében demokratikus elvárások fogalmazódtak meg, az apparátusok legtöbbjében változatlanul folytatódott a *kézivezérés*, mintegy ellenállva a demokratizmus „támadásainak”.

Különösen a nyolcvanas évekre, napjainkra vált nyilvánvalóvá a rendszerintegratív és a szociálintegratív megközelítés, azaz a direkt irányítás és a demokratizáció elvének párhuzamos egymás mellett létezése. Olyannyira, hogy napjainkban a két márkás, egymástól alapjaiban eltérő megközelítés gyakran eklektikus formában — sok-

sok átmenettel — jelentkezik együtt a dokumentumokban. Azt mondhatjuk, hogy a rendszerintegratív koncepció „egyeduralma” végső soron a vizsgált időszak végéig, napjainkig fennállt és fennáll, s ehhez zárkózott fel fokozatosan és a nyolcvanas években egyre erősödően a szociálintegratív koncepció azzal a céllal, hogy a tömegkommunikáció intézményének a hatalmi intézményrendszerhez viszonyított *alárendelő*, kiszolgálói szerepe átalakuljon *mellérendelő*, egyenrangú partneri szereppé. (Mindezek következtében a nyolcvanas években a tömegkommunikáció *gyakorlati* irányításában is sok tekintetben eklektikus, s ezért nehezen kiszámítható irányítási módszerek váltak jellemzőekké.)

Az, hogy a demokratizáció és a direkt irányítás „vitája” még nem dőlt el az általam egyedül progresszívnek tartott demokratizáció irányába, döntően a hatalomgyakorlás 1956 után kialakult, s azóta is meghatározó módjával áll összefüggésben. Éppen e hatalomgyakorlás logikája következtében sokáig nem tudatosodott a dokumentumokban — s ez a tudatosodás még a vizsgált időszak végén is csak korlátozott volt — a civil társadalom önálló, aktív mozgásának, az érdeklialitás manifesztálódásának, az állam (hatalom) és a társadalom (állampolgárok) egyenrangú kapcsolatának, kölcsönös információcseréjének a társadalmi közmegegyezésben betöltött alapvető funkciója, s ezen keresztül a tömegkommunikáció demokratizációjának szükségessége. Így a *demokratikus sajtó* kialakulása, megszerveződése és intézményesedése függvénye a jelenlegi hatalomgyakorlás demokratikussá való átalakításának.

The author gives account of the HSWP's conceptions on information policy, of the principles on mass communication and publicity analysing the party documents and official resolutions of three decades. He claims that the formation of principles concerning mass media were predominantly guided by power aspects. Although they grew more and more significant, the clarification of principle issues concerning mass communication as an independent institution, as a democratic mediator between the state and civil society remained second.

Válság, értelmiség, megújulás

*Jevgenyij Ambarcumovval, a Szocialista Világgazdasági Kutatóintézet tudományos osztályvezetőjével beszélget
Polgár Tibor*

■ *Az utóbbi években és napjainkban a Szovjetunióban és a többi szocialista országban is különböző válsághelyzetek figyelhetők meg. Vannak-e közös gyökerei, törvényszerűségei e jelenségeknek, vagy a kialakult helyzetnek konkrét történelmi okai vannak az egyes országokban?*

— Valóban, a megállapítása helyes: több szocialista ország van a válságot megelőző állapotban, vagy már a válság állapotában. Említhetném például Jugoszláviát, ahol a vezetés, de nemcsak a vezetés, hanem a tudósok is, a sajtó is évek óta hangoztatják, hogy az országban gazdasági és politikai válság van. Lengyelország is nehezen birkózik a válsághelyzettel. Kínában lezajlott a válság. Megnevezhetnénk más országokat is, de gondolom, a magyaroknak könnyebb a maguk dolgáról beszélni, mint nekem. Érdekes tény, hogy Gorbacsov főtitkár a Szovjetunióról is úgy beszél, hogy a válság előtti állapotban van, amely állapot a hetvenes években alakult ki, amellyel szembetalálkozott az új vezetés.

Úgy gondolom, hogy vannak közös okok, hiszen másképp nem is lehetne elképzelni, hogy több szocialista országban miért egyidejűleg fejlődtek ki hasonló jelenségek az ötvenes években, és most is, egy merőben más történelmi korszakban. Én több közös okot említenék.

Az első ok, bármennyire paradoxonnak tűnik is, magában a marxizmus ideológiai-politikai tanáiban van. Ha Marx és Engels tanításáról beszélünk, az éleslátásuk ellenére is figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a marxizmus egyik forrása az utópista szocializmus, tehát Marxék rendszerében is volt

utópia. Ők egy ellentmondásmentes társadalom felépítéséről, Marx és Engels szavaival: a szükség birodalmából a szabadság birodalmába való ugrásról beszéltek. De abban az időben, miután a szocializmus mint realitás még nagyon messze volt, nehéz volt elképzelni, hogyan fog ez a dolog a gyakorlatban megvalósulni. Bár, ha szigorúan vesszük, azt is mondhatjuk, hogy Marx sohasem dolgozott ki pontos projektet a szocializmusról. Ezeket már később, a marxizmust sematizálók vitték bele a marxizmusba. Mert Marx és Engels azt mondták, hogy a projektet már a következő nemzedékeknek kell kidolgozniuk. Ők a kommunizmust nem tartották másnak, mint egy mozgalomnak. A részleteket az elkövetkezendő nemzedékeknek kellett kidolgozniuk. Marx tanait azonban később abszolutizálták, pedig Marx általában alapelveket fogalmazott meg, nem pedig konkrét sajátosságokat. Marx és Engels nem különböztette meg élesen a szocializmust és a kommunizmust. Most pedig világos, hogy a szocializmus hosszú történelmi fejlődési periódus az új társadalomban, és lehet, hogy nem évtizedekig, hanem sokkal hosszabb ideig fog tartani. Úgy gondolom tehát, hogy az ellentmondásmentesség abszolutizálása, egy monolit, monocentrikus, egyszínű társadalom létrehozása, más szavakkal, egy sajátos „menynek birodalma” megteremtésének igénye itt a Földön — az első forrása a mostani válságállapotnak. Mert amikor a marxi alapelveket realizálni akarták, a szocialista országok vezetői gyakran a reális helyzettel ellentétben cselekedtek, erőszakot követtek el a reális helyzet és a reális társadalmi viszo-

nyok ellen, pedig Lenin is azt mondta, hogy a szocializmust és a kommunizmust a valószínűségeként létező emberanyagra támaszkodva lehet csak felépíteni. Más emberanyag nem létezik. Tehát ez az egyik oka a válságjelenségeknek. Nem véletlen, hogy az első válság a szocializmus történetében Szovjet-Oroszországban, 1921-ben zajlott le. Amikor is Lenin a kronstadti lázadás után rájött, hogy a szocializmusról alkotott projektek nem egyeztethetők össze a reális helyzettel, hogy vissza kell lépni, jobban figyelembe kell venni a realitásokat. Visszalépve a NEP-hez kiderült, hogy a dolgozók mindennapi érdekeit figyelembe véve sokkal előbbre lehet jutni, mint amit a hadikommunizmussal lehetett elérni.

A másik ok, véleményem szerint, abban rejlik, hogy a szocialista országok — akarva, nem akarva — a harmincas évek szovjet modelljéből indultak ki. Itt nem az a baj, hogy a szovjet modellt vették alapul, hiszen ez volt az első, valamit alapul kellett venniük, hanem az, hogy éppen a harmincas évek modelljét abszolutizálták, pedig ott voltak a húszas évek és a NEP tapasztalatai is, amelyek sokkal eredményesebben vették figyelembe a dolgozók érdekeit. Hiszen a szocializmus lényege, ahogyan ezt Marx és Engels is írták, éppen egy olyan társadalom felépítése lenne, amelyben minden egyes ember szabadon fejlődhet.

— *És a tulajdon is közvetlenül társadalmassal szerintük, ami szintén fontos mozzanat.*

— Igen, ők az egyén, a személyiség szerepéből indultak ki; abból, hogy meg kell teremteni a feltételeket minden ember szabad fejlődéséhez. A harmincas évek szovjet modellje etatikus modell, amikor az állam maga alá gyűri a társadalmat. Ezt a modellt speciális körülmények hozták létre: a háborúra való készülődés, a veszélyérzet, az ostromlott vár érzete, és természetesen szubjektív tényezők is közrejátszottak. Mindenekelőtt Sztálin személye, aki autokrata személyiség volt, nem tűrt ellentmondást, aki a totalitárius államot kívánta megvalósítani. Bár ma elismerjük, hogy ennek a parancsuralmi rendszernek szerepe volt a háborúra való felkészülésben, a háború megnyerésében, azonban azt is látjuk, hogy a totalitárius állam nem képes a természetes fejlődés-

nek megfelelni, nem képes figyelembe venni az emberi tényezőt, nem hagyja kibontakozni az ember személyiségét. Ma éppen azt látjuk, hogy a szocialista országokban és nálunk is pontosan ez a harmincas évekből örökölt modell került válságba. Most nagy nehézségek közepette igyekszünk egy új szocializmusmodell megvalósítani; egy olyan modellt, amely elsősorban a húszas évek tapasztalataira, a NEP tapasztalataira épít.

A harmadik ok, szerintem, a szubjektív tényezőkben van. Pontosabban: egy meghatározott vezető-, egy meghatározott intézmény-, szervezettípusban, amely csak a célt, az eredményt nézte és nem törődött azzal, hogy milyen áron érhető az el. Mindez egy meghatározott „történelmi iskola” eredménye, öröksége, hiszen más dolog, amikor a fő cél a szocialista forradalom, a szocializmus megteremtése volt és amikor mindenekelőtt a kapitalizmus restaurációjától kellett tartani.

Ma, amikor a belső fejlődésről, a szocializmus további lehetőségeiről van szó, meg kell változtatni az értékek hierarchiáját is. Az első helyre az emberek érdekeinek, a társadalom önfejlődésének kell kerülnie, nem pedig az ellenség legyőzésének, hiszen ebben a vonatkozásban a feladatokat már elvégeztük. Nem véletlen, hogy Gorbacsov, de más vezetők is, önkönl is azt mondják, hogy az egypártrendszernek megvannak a maga társadalmi veszteségei. A monopolhelyzet elvadhathatja a pártot, kritikaellenesség teheti, elsősorban a saját irányvonalát illetően, amit le kell győzni a demokrácia eszközeivel. Ezen a téren igencsak a kezdeteknél tartunk. A pártnak ez a kivételezett monopolhelyzete kitermelte az ennek megfelelő vezetőtipust is, aki gyakran nem törődik a dolgozó tömegek véleményével. Ezek az emberek úgy tekintettek magukra, mint akik pótolhatatlanok. Olyan helyzetek alakultak ki, mint például nálunk a hetvenes években, amikor az állam és a párt élén olyan ember állt, aki már nem volt képes reálisan megítélni a körülötte lévő dolgokat, aki az illúziók világában élt, akit bábfigurák és lakájok vettek körül, akik elvesztettek minden valóságos kapcsolatot a tömegekkel, a reális világgal. Ezért olyan fontos ma kialakítani azt a demokratikus mechaniz-

must, amelyben lehetséges a természetes nemzedékváltás a vezetők között is.

— *Tehát nemcsak nemzedékváltásra, hanem a megfelelő rotációra és szelekcióra is szükség van.*

— Igen, természetesen. Nos, eddig a válságjelenségek általános, közös okairól beszéltünk. Erdemes azonban figyelmet fordítani arra is, hogy néhány szocialista országban, ahol — úgymond — „keményebb” a belső rendszer, mint például a Koreai NDK-ban vagy Romániában, látszólag nincs politikai válság, és még csak az előszele sem érezhető. Az ilyen tekintélyuralmon alapuló „kemény rendszerekben” merev politikai mechanizmusokkal, úgy tűnik, kiküszöbölhető a politikai válság. Természetesen a válság az ilyen esetekben sem kerülhető el, legfeljebb egy későbbi időpontra tevődik át, a mélyben érlelődik. Így aztán az a téves nézet alakul ki, hogy ha a rendszer liberálisabb, engedékenyebb, akkor az rossz a stabilitás szempontjából. Ez tévedés! Mondjuk, például, ha nálunk a sztálini korszak még egy évtizedig tart, reménytelenül lemaradtunk volna a bennünket körülvevő világtól, és a dolog vagy egy súlyos konfliktussal fejeződött volna be, vagy sokkal súlyosabb válságjelenségek alakultak volna ki, mint amit átéltünk a hetvenes években.

— *Ez azt jelenti-e, hogy a szocialista országokban a válság nemcsak a gazdasági-társadalmi viszonyokban és azok reprodukciójában jelentkezik, hanem maga a szocialista társadalom van válságban?*

— Magának a szocializmus fogalmának a válságáról van szó ezekben az országokban. Felcserélik a szocializmus fogalmát — amelynek legfőbb marxi kritériumairól, mármint, hogy az első helyen a személyiség érdekei állnak, már szóltam — az állam érdekeivel, ahogyan ezt a vezetők értelmezik. Az erős állam az emberi élet minden szféráját ellenőrzi. Lehet, hogy ez ma az állandóság illúzióját kelti, de végső soron az ilyen társadalomnak nincsenek perspektívái a modern világban.

— *Ezzel azt akarja mondani, hogy a szocialista modernizáláshoz ma csak a válságon keresztül vezet az út? Miért nem alakultak ki olyan mechanizmusok, amelyek elkerülhetővé tennék ezt, amelyek reflektálnának az ellent-*

mondásokra? Miért nincsenek önkorrekciós mechanizmusok a szocializmusban?

— Először is figyelembe kell venni, hogy a szocializmus történelmileg, Lenin meghatározása szerint, egy közepesen fejlett országban, de inkább egy meglehetősen elmaradott országban jött létre. És bizonyos forradalom előtti struktúrák, cselekvési módok újratemetődtek a forradalom után is.

— *Például a politikai kultúrában?*

— Igen, a politikai kultúrában is. Lenin például a bürokratizmusról beszélt úgy, mint a múlt örökségéről. Következésképpen így is lehet a dolgokat magyarázni. De van egy második momentum is. A szocializmus nagyon fiatal rendszer, történelmileg nagyon fiatal. És a kapitalizmus is csak jó pár politikai válság után kezdte önmagát korrigálni. Gondoljon például Angliára, ahol először lezajlott az ún. „dicsőséges” forradalom, amely korrigálta az intézményeket, mechanizmusokat, hozzáigazította ezeket a fejlődő kapitalizmus szükségleteihez. Angliában ezután már nem voltak olyan viharos változások, mint például Franciaországban, de voltak politikai válságok a tizenkilencedik század folyamán és a huszadik század elején is, sőt még a második világháború után is. Emlékezzen csak a Churchill-kormány bukására, amely szintén nagy megrázkódtatás volt. Éppen az ilyen nagy megrázkódtatások, nagy fordulatok során korrigálja önmagát minden társadalom, minden rendszer. Mi a szocializmusban nem tanultuk meg, hogyan kell kidolgozni, elsajátítani az önkorrekció mechanizmusát. De, ahogyan mondani szokták, a hibákból tanul az ember. Úgy tűnik, hogy ez a mostani, ún. második válság, az ötvenes évek válságaitól eltérően, mintha kevésbé fájdalmas lenne.

— *És a felszínen kevésbé élesek a konfliktusok.*

— Igen, a felszínen kevésbé élesek, de nem szabad elfelejteni, hogy bármely modernizálódó társadalom, amely tudományos-műszaki forradalmat él át, átmegy hasonló eseményeken, amit nem is mindig lehet észrevenni. Ott van például Franciaország, ahol 1968-ban az ifjúság forradalmi megmozdulásainak voltunk tanúi. Ez egy valódi politikai válság volt, amely végül is de Gaulle távozásához vezetett, aki az egyik

legnagyobb nyugat-európai politikus volt. De az elmúlt húsz év alatt kialakultak azok a mechanizmusok, amelyek, ha nem is teljesen megrázkódtatás nélkül, de elősegítik a kapitalista társadalom fejlődését Franciaországban. És még egy momentum. Fokozatosan eljutunk a szocializmusnak mint az ellentmondásoktól sem mentes társadalomnak az értelmezéséhez. Ezt mi már korábban is deklaráltuk, de a valóságban elutasítottuk. Most Gorbacsov főtitkár többször is hangoztatta, hogy ellentmondásaiban kell látni a szocializmust, mint ahogyan az egész világot. Szerintem mi most egy olyan helyzet felé közeledünk, amikor az ellentmondásokat valóban úgy fogjuk tekinteni, értelmezni, mint a fejlődés forrását. A válsághelyzetben nemcsak a negatívumokat fogjuk látni, de a pozitívumokat is, és így fogunk eljutni a szocializmus önkorrekciójához.

— *Ehhez azonban megfelelő intézményrendszer kell, amely a különböző partikuláris érdekeket nemcsak megjeleníteni, de politikai akaratként transzformálni is képes. Csak megjeleníteni az érdekeket ugyanis kevés.*

— Igen. Arról van szó, hogy a különböző érdekeket feltétlenül tükrözteni kell a politikai életben. Ebben a vonatkozásban még nem jutottunk messzire, de ebben az irányban haladunk. Hivatkozhatok a sajtóra, ahol már megjelent ez a szellem, de említhetném például a nálunk korábban ismeretlen közvélemény-kutatásokat is, legutóbb éppen az áremelésekkel kapcsolatban, vagy ha a testvéri szocialista országok tapasztalatát nézzük. Önöknél is szerveződnek ilyen intézmények, például a Fogyasztók Tanácsa is ilyené válhat. Lengyelországban szó van a parlament második házána létrehozásáról. Ezekben mind a különböző érdekek jelennek meg. Ez rendkívül fontos. Gorbacsov nagyon élesen kritizálta szakszervezeteinket a kongresszusokon. Arról van szó, hogy a szakszervezeteknek jobban ki kell fejteniük a dolgozók munkavállalói érdekeit. Gondolom, a közeljövőben eljutunk oda, hogy létrehozunk egy olyan intézményt, amely a szövetségi parasztság érdekeit közvetíti. Már létezik a közgazdászok társasága, szó van arról, hogy például az ügyvédek társaságát létrehozzák, a színészek, a filmművészek szövetsége spontánul, alulról, demokratiku-

san szerveződött meg. Amikor ezeket a spontán szerveződések néhány politikus és apparátus megpróbálta megakadályozni vagy maga alá rendelni a legalizálásuk folyamatában, maga Gorbacsov lépett fel e kísérletek ellen. Ez rendkívül fontos mozzanat. Ma, amikor a legalisan funkcionáló intézmények és a most spontánul szerveződő intézmények érdekkifejező és közvetítő tevékenységet folytatnak, néhány nyugati újságíró és politikai párt — például egyik olasz újságíró kollégám a La Republicától — arról ír, hogy „Moszkvában kétezer párt működik jelenleg.” Ez természetesen nem így van, de ezek a szervezetek valóban kifejezik — néha éles, kemény és extrém formában is — mondjuk, a fiatalok érdekeit. Nem hiszem, hogy mindez tönkreteszi a közéletünket, ellenkezőleg: élénkíti azt. Úgy tűnik, mintha hosszú álmából ébrednénk. Mi ezen az úton megyünk tovább, adektáv formákat keresünk, a társadalmi-politikai érdekkifejeződések számára.

Még egy megjegyzés. Napjainkban a szocialista modernizáció kibontakozásában, a tudományos-technikai forradalom felgyorsításában különös szerepet játszik az értelmiség. Nagyon fontos az is, hogy a reform új irányvonalát a párt új vezetése a szakértelmiséggel — közgazdászokkal, szociológusokkal, politológusokkal stb. — konzultálva, velük együttműködve dolgozza ki. Ez az új szellem tükröződik Gorbacsov felszólalásaiban és érezhető például a közgazdászok megnyilatkozásaiban is, akik messzebbre is mennek, mint a párt- és az állami vezetők, illetve határozatok.

— *Igen, ez természetes, vagy természetesnek kellene lennie; a tudomány, a tudományos megismerés más racionalitás alapján szerveződik, mint a politikai gyakorlat. Ha ezek a szférák egybeesnének, mindkét szféra elvesztené „saját arcát”.*

— Így van. Itt még egy szerepről tennék említést, amely nagyon fontos nálunk: a művész szerepéről, a kultúra területén dolgozók szerepéről — és itt most a humán kultúrára gondolok.

— *Ez a réteg mindig is fontos szerepet játszott a kelet-európai országokban és Oroszországban a társadalmi haladásban és a dolgozó osztályok érdekei kifejezésében is.*

— Igen, de az sem elhanyagolható, hogy Oroszországban a hatalom és az értelmiség tradicionálisan mindig szemben állt egymással. Ebben a vonatkozásban csak „történelmi kitérő” volt a XX. kongresszus időszaka. 1985-től kezdve különleges helyzet alakult ki, létrejövöben van az értelmiség és a hatalom szövetsége. Nem véletlenül hangsúlyozta Gorbacsov az értelmiség pozitív szerepét és utasította el azt, hogy az értelmiségre a priori, a tényeket mellőzve nézőpontot, ajánlásokat, direktívákat erőltessenek rá; egyúttal az értelmiség érdekének a figyelembevételére szólított fel. Nem véletlen tehát, hogy olyan értelmiségiek játszanak most szerepet, akik eddig egyáltalán nem vettek részt a politikában, mint például Uljanov, a filmrendező, aki kitűnő politikusnak is bizonyul.

— *Vagy Zaligin!*

— Igen, például Zaligin, a pártönkivüli író, aki azzal kezdte politikai pályafutását, hogy szembeszállt az ökológia-ellenes tervekkel. Most pedig a talán legjobb irodalmi-művészeti folyóirat, a Novij Mir főszerkesztője, mintha Tvardovszkijtől vette volna át a stafétabotot. Nagyon bátor dolgokat jelentet meg tudósaink, közgazdászaink és publicistáink írásából. Hozzá szeretném még tenni, hogy Oroszországban a dolgokra reflektáló, humán értelmiség, a népért tenni akaró, a nép érdekeit a saját legszentebb céljának is tartó értelmiség mindig kivételes szerepet játszott. Azt gondolom, hogy morálisan, etikai és szellemi értelemben a peresztrojka előfutárai, hírnökei az orosz írók voltak, például Raszputyin, Asztafjev, Abramov, Zaligin, az elhunyt Trifonov és néhányan mások: természetesen Ajtmatov is közéjük tartozik. Ha ők nem kongatták volna meg a vészharangot, mint például Ajtmatov a „Vesztőhely” című könyvében, ahol maga a cím is szimbolikus, ha nem lett volna ez a szó szerinti vészkiáltás, felhívás arra, hogy el kell utasítani a további vaskalaposságot, új módon kell cselekedni, valószerűleg maga a peresztrojka sem fejlődött volna ilyen aktívan, s a közvélemény sem reagált volna ilyen élesen.

— *Szükség van tehát a szellemi, kulturális élet reformjára is. Szükség van arra, hogy a dolgokat a nevükön nevezzük, ami rossz, ar-*

ról azt mondjuk, hogy rossz. És ez a szellemi élet területén zajló reform csak az értelmiség támogatásával mehet végbe.

— Igen, ez így van. Nem lehet azonban egyszerűen szakítani a történelmünkkel, pontosabban, a történelemmel nem is lehet szakítani, mert az bennünk van. De lehet érzékeltetni minden ellentmondását, fel lehet számolni a bennünk és az emberekben meglévő negatív jelenségeket, mint például az erős egyéniségek apológiáját. Nem véletlenül mondják azt egyes írók, hogy elégünk van az „erős” egyéniségekből. Ugyanakkor meglehetősen széles néprétegekben figyelhető meg vonzódás az erős egyéniségekhez: ilyen a Sztálin iránti nosztalgia is.

— *Mert ezek úgymond „rendet” csinálnak!*

— Igen, Sztálin idejében „rend” volt! Bár a fiatalok, de a középkorúak sem mindig tudják — mert egyszerűen nem ismerhették a történelmet, hiszen sok dokumentumot sem publikáltak eddig —, milyen árat kellett ezért a „rendért” fizetni. Milliók estek áldozatul, éhínség volt, erőszakot követtek el az emberi személyiség ellen. Sokan azt sem értik meg, hogyha ilyen „rend” létezne, első-sorban azokat súlytaná, akik most nosztalgiát éreznek iránta.

De visszatérve a témánkra, azt szeretném mondani, amit Gramsci, az olasz kommunista gondolkodó is mondott, hogy a politikus mindig elégedetlen a tudóssal, a kultúra területén dolgozóval, mert a tudós, a művész másként látja az életet. A politikus pragmatikus értékelést várna tőle a politika keretei között, a művész azonban tovább tekint, bár a politikus úgy ítéli meg, hogy a művész „rövidlátó”. A művész az élet reális folyamatait látja, és ebben az értelemben a tudós és a művész funkciója kritikusi funkció, még akkor is, ha pozitívan értékeli a társadalom fejlődésében lezajló progresszív folyamatokat. A művész, a tudós nem lehet apológéta, mert ha az, akkor nem művész, illetve nem tudós.

— *Az ön véleménye szerint gyökeres fordulatra, reformra van szükség. De az a baj, hogy az önöknél lezajló változásokban nem érezhető ma még egy koherens és konzisztens rendszer. Mik azok a legfontosabb lépések, melyeket meg kell tenni, hogy a reform és a változás iránti igények ne csak igények ma-*

radjanak, hanem működni is kezdjen az új modell?

— Ahhoz, hogy valóságos változások menjenek végbe, a gazdaságban kell először lépni. Mert csak ott érzékelhetik az emberek a helyzetük minőségi javulását. És az ehhez vezető út: a természetes gazdasági mechanizmusok felszabadítása.

— *Csak a mechanizmusoké?*

— Nem, nemcsak a mechanizmusokat kell felszabadítani, hanem az olyan mozgatóerőt is, mint az ember személyisége, érdekei, és nemcsak anyagi értelemben, hanem a személyiség önkifejezése, önmegvalósítása értelmében is. Ebben az értelemben nagyon sok perspektíva rejlik a magánmunkában. Nincs szó a kapitalizmus, a tőkés újrateremtéséről. Bár én nem látnék abban semmi szörnyűt, ha lenne magánszektor nálunk. A kínaiak is ezzel foglalkoztak most, a XIII. kongresszusukon. Nem gondolom, hogy a szocialista társadalomnak homogénnek kellene lennie, többféle elem lehet benne. Más kérdés, hogy az állami szektornak kell elsődlegesnek lennie. A magánmunka a szövetzeti munka értelmét nemcsak abban látom, hogy az emberek többet fognak keresni, hanem abban, hogy mondjuk a feltalálók akadályok nélkül valósíthatják meg elképzeléseiket, nem kell a hivatal önkényétől függeniük. Lesznek például feltalálói irodák, amelyek előtt azok az üzemek és vállalatok fognak sorban állni, amelyek érdekeltek a termékeik megújításában. Az a fontos, hogy ne fordítva történjen. Amikor az önök Rubik Ernője iránt lelkesedünk, azt is el kell mondani, hogy nálunk is akad sok ilyen ember, már készült is róluk egy televíziós adás. Ám ők nem kaptak eddig lehetőséget az önkifejezésre. És még valami: azt gondolom, hogy elsősorban a mezőgazdaságban és a szolgáltatás szférájában, de különösen a mezőgazdaságban lehetne forradalmi lépést tenni előre, mert nyilván tudja, hogy nálunk alacsony a terméshozam, alacsony az állatállomány hozama, ebben a vonatkozásban nemcsak a tőkés országoktól, de az önök országtól is nagyon elmaradtunk. És ebben a kérdésben nagyon hangsúlyossá válik a paraszt önállósága, a kolhozok önállósága. Az az érzésem, nem lenne tragédia, ha a rosszul működő kollektív gazdaságok, elsősorban a

szovhozok átadnák a helyüket a családi gazdaságoknak, vagy kicsi, vagy jól működő szövetkezeteknek, amelyek lényegesen produktívabbak lennének.

— *A produktivitáshoz az árreform is hozzátartozna!*

— Igen, ez így van. A közgazdászaink úgy gondolkodnak, hogy globális árreformra van szükség, ami az ő értelmezésükben azt jelenti, hogy globálisan emelni kell az élelmiszerek árát. Öszintén megmondom, hogy én nem értek ezzel egyet. A közgazdászok azt mondják, hogy az áraknak a termelés társadalmi költségei alapján kellene nivellálódnuk. Sajnos azonban arról van szó, hogy az élelmiszerek, és elsősorban a hús előállításának a költségei azért magasak, mert nagyon sok a bürokratikus, közbenső fokozat, amely eljuttatja a húst a termelőtől a fogyasztóig. A termelő és az Agroprom vállalat (agráripari-kereskedelmi központ) között huszonhárom közbenső láncszem van. Természetesen minden láncszem meg akarja kapni a maga részét. Csak egyetlen példa. Sokat beszélnek nálunk manapság az úgynevezett arhangelszki muzsikról. Valaha Lomonoszovot neveztek így, de most megjelent egy új, ugyanarról a területről, Szifkovnak hívják. A családja és két-három másik ember segítségével képes volt 75 kopekes ráfordítással előállítani egy kiló húst. Az országban általánosan 4–5 rubelért tudnak egy kiló húst előállítani. Arra lenne szükség, hogy az ilyen arhangelszki muzsikok a szellemi életben is szabadságot kapjanak, önállóan tevékenykedhessenek, akkor talán nem lenne szükség a most tervezett mértékű ár-emelésekre.

— *Igen, csak az önköltség csökkentésével lehet elérni a világgpiaci versenyképességet.*

— A világgpiactól még messze vagyunk. Most inkább az a feladatunk, hogy az árakat a reális, megalapozott termelési költségekkel hozzunk összhangba, és elvben erre is irányul az árreformunk. Aztán később, fokozatosan eljuthatunk odáig, hogy az áraink megfeleljenek a világgpiaci áraknak. A másik oldalról ugyanakkor megengedhetetlen az, hogy a kenyér olcsósága miatt, minden tiltás ellenére, az állatokat kenyérral etetik. Ez azért van így, mert az állattápokat nagyon nehéz beszerezni, és drágábbak is,

mint a kenyér. Más árrendszer kell. De eközben, természetesen, a kenyér minőségének javulnia kellene, nálunk pedig az utóbbi években, egy-két kenyérfajta kivételével, romlott a kenyérminőség, sőt kritikán alulivá vált. Ez azzal függ össze, hogy a sütődékben elavult a berendezés, alacsonyak a fizetések. Következésképpen újra kell gondolni az állami dotációk rendszerét a különböző ágazatokban. Ha óriási dotációt adunk a mezőgazdasági technikát előállító iparnak, akkor annak is adni kell, aki ezt felhasználja. Ma a kolhozok meggondolják, hogy vásároljanak-e egy kombájnt, vagy sem, így viszont eladhatatlanok az államnak oly sokba kerülő kombájnok. Tehát ezeket a hibákat ki kell javítani. Legyen drágább a kenyér, de a következő feltételekkel: először is kompenzálják az áremelkedést az alacsony nyugdíjasok, a rokkantak és a sokgyerekesek esetében, másrészt legyen jobb a minősége. Ne dotáljuk a rossz minőséget előállító termelést! Harmadszor pedig garantálni kell, hogy az intézkedések hatására szűnjön meg a hiány. Egyelőre nincs semmi garancia arra, hogy az áremelkedések hatására megszűnne a hiány. Az eddigi áremelkedések sem csökkentették a hiányokat, legfeljebb a luxuscikkek esetében.

— *Természetesen, egészen addig, amíg a vállalatok monopolhelyzetben vannak, emelhetik vagy csökkenthetik az árat, ettől a hiány nem szűnik meg. Ezt a magyar példa is mutatja. Ez azt is jelenti, hogy az árreform mellett bérreformra, társadalmi reformra, intézményi reformokra is szükség van. Milyen tervek vannak ezzel kapcsolatosan önöknél?*

— A júniusi plénumon elfogadtak egy dokumentum-csomagot, amely a gazdasági reform alapját képezi. Az alapvető dokumentum, amit elfogadtak, az állami vállalatokról szóló törvény. Ennek lényege az önelszámolásra való áttérés.

— *Csak az önelszámolásra való áttérést jelenti ez, vagy az önfinanszírozást is tartalmazza?*

— Az egyik feltételezi a másikat. A lényeg az, hogy a vállalat azokból az összegekből éljen meg, amit megkeres. Természetesen bizonyos vállalatokat az államnak támogatnia kell, de ezeknek a száma csökkenni fog. És

ha önelszámolás van, kiderül, hogy mennyit ér egy vállalat.

A másik dolog, hogy a vállalat a fogyasztó igényeit szolgálja ki. A fogyasztónak kell diktálnia, hogy ne történhessen meg, ami ma előfordul, hogy például a cipőgyáraink milliós tételekben gyártanak olyan cipőt, ami senkinek sem kell, amelyet aztán leértékelnek, a raktárakban hever, majd leírják és így tovább. Az alapvető a vállalatok függetlensége és önállósága. Ez következésképpen feltételezi a tervgazdálkodás összekapcsolását a piaccal. Ez az, ami önöknek már jól ismert dolog, amikor a szocialista gazdaság nem kis mértékben piacgazdaság is, amikor a vállalat nemcsak az állami megrendelésektől függ, hanem attól is, amit a piacon el tud adni. Ez feltételezi a konkurenciát is, az alternatív választékot is.

Természetesen mindezekből bérreformnak és szociális reformoknak is következniük kell. Mi is a bérreform lényege? Mindenekelőtt a munka szerinti fizetés elvének érvényesítése. Eddig feltűnt sokkal többet fizetni a jó munkáért, mint a közepesért, vagy a rosszért. Most ezeket a korlátokat megszüntetjük. Tehát az emberek többet is kereshetnek, sokkal többet is az átlagnál, de ez csak akkor jó, ha tényleg a munkát fizetjük meg, nem pedig a beosztást, ami most még előfordul. Az is előfordul, hogy a nehéziparban vagy a hadiiparban dolgozó sokkal többet keres, mint egy kisüzemnél ugyanezt a munkát végző kollégája. A fizetéseknek nem szabadna a vállalat privilegizált helyzetétől függeniük, meg kell szüntetni a privilégiumokat, és az így nyert pénzt más célokra kell fordítani.

Ami a szociálpolitikát illeti, elsősorban azokról a lemaradásokról van szó, amelyek az oktatás és az egészségügy területén tapasztalhatók. Ismeretes, hogy az októberi forradalom után mi nagyon nekiiramodtunk, példát mutattunk sok országnak, legyőztük az irástudatlanságot, az elmaradt nemzetiségek kulturális forradalmat éltek át. Itt van például Ajtmatov, aki kirgiz; s a kirgizeknek a forradalomig nem volt saját kultúrájuk. A kirgiz kultúra szocialista vívmány. Ugyanakkor az utóbbi években stagnálás mutatkozik az oktatásban és az egészségügyben is. Elsősorban többet kell ezekre

a területekre fordítani. De kizárólag anyagi eszközökkel, például a fizetések felemelésével, nem lehet nagyobb hatékonyságot elvárni az itt dolgozóktól. Ezen a téren már van tapasztalatunk. Optimális feltételeket kell teremteni a ténylegesen kiemelkedő emberek számára. Talán azért is olyan népszerű nálunk a televízióban a tehetséges tanárokat bemutató műsor. Ők azok, akik elutasítják a minisztérium által kidolgozott, hivatalos tanmeneteket, módszereket, akik a saját módszereik alapján dolgoznak, a kor követelményeinek megfelelően tanítják a gyerekeinket és a fiatalokat.

— *Az említett problémák felvetik az intézményrendszer reformjának kérdését, hiszen a mindent átjógó központi intézmények felülről irányítanak, nem adnak helyet a helyi kezdeményezéseknek. Az ön véleménye szerint ezen a területen milyen reformokra van szükség a Szovjetunióban és a többi szocialista országban?*

— Mindenekelőtt a feladat nehézségére szeretnék utalni. Az, hogy a NEP, a húszas évek reformja viszonylag gyorsan megvalósult és hatékony volt, azzal magyarázható, hogy a bürokratikus apparátus még fejletlen volt nálunk. Nemrégben Gorbacsov a következő számadatot mondta: jelenleg 18 millióan dolgoznak az állami-irányító apparátusban, és akkor még nem számoltuk a pártapparátusban dolgozókat. A családtagokat is beleszámítva sok tízmillió ember az, aki többségében nem érdekelt abban, hogy megváltozzon a hivatali helyzet. Ők a meglévő állapotokat akarják megőrizni, úgy gondolkodnak, hogy csak minél előbb letudják a munkát. Nem akarnak intenzívebben dolgozni még több pénzért sem. A legfontosabb pedig — mivel a vállalatok önállóak lesznek —, hogy ezek a közbenső lépcsőfokok elvesztik a létjogosultságukat. Ez a társadalmi helyzetük tényleges megváltozását okozza. Világos, hogy ennek a bürokratikus rétegnek a képviselői közül sokan a létükből fakadóan is a reform ellenzőivé válnak. Ilyesmivel lépten-nyomon találkozunk most. De bármennyire paradox is, sokan ebből az irányító rétegből is a társadalom érdekeit tekintik elsődlegesnek. Nem minden állami tisztségviselő bürokrata. Sokan akaratuk ellenére válnak azzá. De emberileg sokszor

elégedetlenek, szeretnék az országot erősebbnek, hatékonyabbnak látni, szeretnék, ha demokrácia lenne.

— *Át tudják-e lépni a partikuláris érdekeiket?*

— Igen. Úgy gondolom, hogy éppen ez jellemző a társadalom aktív, gondolkodó részére. Ha a kérdés technikai részét nézzük, az a legfontosabb, hogy ezeket a közbenső állomásokat szüntessük meg. Már létrejött néhány ágazatok közötti intézmény, mint például az Agroprom, amely nyolc korábbi minisztériumot olvasztott magába. Az lenne a fontos, hogy ne váljon belőle egy szuperminisztérium, hogy a tényleges, mindennapi irányítás a vállalatok vezetőinek kezébe kerüljön. Létezik már egy ilyen jellegű gépgyártási bizottság is. Nem kizárt, hogy néhány év múlva meg fog szűnni sok ágazati minisztérium, amelyeknek a száma több tucat, ha pedig a köztársasági minisztériumokat is számba vesszük, akkor sok száz. Jellemző, hogy éppen most szüntettek meg ágazati minisztériumokat több köztársaságban. Például szénbányászati minisztériumból volt össz-szövetségi is, de volt külön szénbányászati minisztérium mindazon köztársaságban, ahol szemet bányásznak, így Ukrajnában, Kazahsztánban és így tovább. Most csak az össz-szövetségi minisztérium maradt meg. Ez egyébként még antidemokratikusnak is tűnhet. Ténylegesen azonban az a helyzet, hogy mondjuk az Ukrán Szénbányászati Minisztérium közbenső állomás volt az össz-szövetségi minisztérium és a széntermelő vállalatok között. Úgy gondolom, hogy ez a helyes fejlődési irány. Remélem, hogy fokozatosan elérjük, hogy csökkenjen a bürokratikus apparátus nyomása. Bár ez nem fog könnyen menni.

— *A szocialista országokban a reformokat felülről kezdeményezik. Ahhoz, hogy ezek sikeresek legyenek, szükség van egy olyan társadalmi bázisra, amely maga is kezdeményező, nem csak elfogadja a felülről szervezett reformokat. Arra lenne szükség, hogy a felülről és alulról jövő törekvések találkozzanak. De nekem az az érzésem, hogy hiányzik ez a fajta társadalmi bázis. Szerintem ez nem egyszerűen azt jelenti, hogy az emberek konzervatívak és nem akarnak reformokat. Természetesen egyes rétegek konzervatívak, az is*

természetes, hogy egyesek a partikuláris érdekeiket védik. De megfelelő társadalmi bázis nélkül nem lehet ezeket a reformokat következetesen végigvinni. Hogyan lehet megteremteni egy ilyen új gondolkodású társadalmi bázist olyan országokban, amelyekre eddig szigorúan felülről szervezett, hierarchikus társadalomszerveződés volt a jellemző és a monopolisztikus hatalomgyakorlás?

— Úgy gondolom, hogy a reformok, a peresztrojka társadalmi alapja elsősorban az emberek többségében meglévő társadalmi-pszichológiai elégedetlenség azzal a tespedéssel szemben, amelybe az országunk került. Ez az elégedetlenség még azokat is jellemzi, akiknek egyébként gazdaságilag megfelelt a kialakult helyzet. Kétségtelenül létezett korábban egy bizonyos konszenzus a hatalom és a nép között, amikor ugyan a minimumot fizették, de munkát sem kívántak meg érte. És ez egy olyan konszenzus volt, amely megengedte a korrupciót, a lopást, a munkafegyelem csökkenését és a rossz minőséget. Ez, sajnos, a rothadás konszenzusa volt, amely nem tarthatott a végtelenségig. Nagyon rosszat feltételeznénk az emberről, ha nem látnánk benne az aktív kezdeményezőkézséget, amely ellenállt annak, hogy a tespedés állapota örökérvényű legyen. Létezik tehát egy határozott társadalmi-pszichológiai bázis. De ahhoz, hogy ez aktívvá váljon, a legfontosabb szerepet a demokráciának kell játszania. A demokrácia kezdeményezi az aktivitást, minden ember hozzájárulását a peresztrojkához.

Beszéltem az arhangelszki muzsikról. Nos, egy ilyen szituáció elképzelhetetlen lett volna a korábbi körülmények között. De éppen most megjelennek ezek az emberek, munkások, parasztok. Legyőzik a bürokratikus akadályokat, megvalósítják önmagukat, de közben valamit adnak a társadalomnak is. Vagy nézzük az értelmiség legjobbjait, tudósokat, felfedezőket, akiknek az alkotásai most kezdenek elterjedni a gazdaság több ágazatában. Ott van például Koskin akadémikus találmánya, amely nagyságrendekkel növeli a termelékenységét, de eddig nem használták. Most pedig egyidejűleg több ágazat is használni kezdi.

Tehát van perspektíva, vannak tartalékok, de ezek csak akkor realizálódnak, ha az emberek azt tapasztalják, hogy a peresztrojka kielégíti a gazdasági igényeiket, érdekeiket. Ha látják, hogy az életszínvonal érzékelhetően emelkedik. Egyelőre ez még nem látható, nem érezhető. Ha elérjük, hogy legalább néhány ágazatban a dolgozók jövedelme jelentékenyen emelkedjen, természetesen sokkal magasabb munkatermelékenységet, mondjuk például a mezőgazdaságban, és ennek megfelelően a paraszt magasabb jövedelemhez jusson, amit el is tud költeni, mert van olyan áru, amire szüksége van... Tehát a problémák egymásba kapcsolódnak, láncot alkotnak. A peresztrojka csak akkor kezd el „működni”, csak akkor alakul ki társadalmi bázis, ha fokozatosan megoldjuk ezeket a problémákat. De sajnos, bármennyire forradalmiak is az elképzelések, bármennyire gyorsan váltják egymást az események, nehéz egy ekkora ország gazdaságában érzékelhető eredményeket rövid idő alatt elérni. El fog telni még néhány év, feltehetően az elkövetkező két-három év lesz a döntő jelentőségű, és akkor majd meglátjuk az eredményeket.

Az is nehezíti a dolgot, hogy az embereknek érzékelniük kellene az érdekeltységüket ebben az átalakító tevékenységben, de az érdekelttség nem azonnal alakul ki. Az ember, aki kívül van a politikán, nyugodtan felteheti azt a kérdést, minek ez nekem, minek töltsöm ezzel az időmet. Valamikor a járási tanács tagja voltam, és emlékszem, gyakran találkoztam nehézségekkel a választók problémáinak megoldása közben. Én is feltettem magamnak a kérdést, minek töltsöm én ezzel az időmet, amikor úgysem tudok segíteni az embereknek a lakásügyekben, meg egy csomó más ügyben sem. Ez egy hosszú iskola, de példák nélkül nem megy. Mégis úgy gondolom, hogy mindenki köteles a közéletben való részvétel súlyát cipelni. Fontos, hogy minden ember részese legyen a politikának. Egyelőre az az örömteli, hogy több az aktív ember, mint amennyi mozgásteret jelenleg megenged a politika a számunkra. És egyre nő a számuk, egyre többen vannak, akik minden fórumon kiállnak a maguk igaza mellett.

Tamás Pál

Modernizációs ideológiák és társadalmi kényszerek

Tézisek a megújulási ciklusok környezeti meghatározásairól

„A kormány hajlamos arra, hogy mindenütt egyformán járjon el. Ahhoz, hogy sokféle dologgal kísérletezzenek, hogy változatos tapasztalatok gyűljenek fel, egyének és önkéntes társulások kellenek. Az állam, ha használni akar, azt teheti, hogy a számtalan próbálkozásból származó tapasztalat letéteményesévé és elosztójává válik. Nem az a feladata, hogy a sajátjain kívül ne tűrjön el más kísérleteket, hanem az, hogy minden egyes kísérletező számára lehetővé tegye a többiek kísérleteinek hasznosítását.”

John Stuart Mill: A szabadságról

A társadalmi változásoknak — a szűkebb szaktudományi vizsgálatot meghaladó — szélesebb történeti keretbe helyezett értelmezésére általában kudarc- (vagy legalábbis sokak által kudarcként megélt) periódusokban kerül sor. Ilyenkor felerősödik az érzékenység olyan virtuális alternatívák iránt is, amelyeket máskor, másmilyen elégedettségi szinteken aligha próbált volna valaki valós lehetőségként megfogalmazni. Mit és hogyan „szűrtünk el”? — teszik fel sokan ebben a helyzetben maguknak a kérdést. Másrészt e szituációk, vagy rövidebb-hosszabb időszakok, úgy tűnik, megnövelik azt az időtávot, amelyben a társadalmi változásokat, magát a történelmet érzékeljük.

A közgondolkodás egyébként nálunk — mint minden hosszabb időszakon át stagnáló, s története során egyes szakaszokban jelenlegi súlyánál jóval fontosabb nemzetközi szerepet is játszó ország vagy nemzet esetében — máskor sem idegenkedett történeti elemeknek az aktualizált nemzetképbe való emelésétől. Azonban a dolog természetéből következően ezen értelmezési kísérleteknek az analízis nem volt, nem lehetett túlságosan

erős oldala. A múlt fátum, vagy aktualizált trendeket igazoló, lelkesítő képeskönyv. Valami ilyesmit rajzoltak ki az értelmezés pólusai. Hosszabb fejlődési vonalak cselekvési lehetőségértelmezésekbe való rendezésére ebben az általános intellektuális miliőben általában krízishelyzetekben kerülhetett sor. S ilyen esetekben gyakran különösen érezhetővé vált a régió elmaradottsága. A „félperiféria” értelmisége számára két esetben volt mindez nagyon is szemléletes: vagy egy hosszabb elszigeteltségi szakasz után a nemzetközi környezettel konfrontálódva vetődtek fel élesen saját anomáliáink, vagy pedig egy lendületesen, sokat ígérően induló fejlődési periódus természetesnek tűnő korszakhatárán derül(t) ki, hogy a nyíltan vagy hallgatólagosan megígért (várt, elfogadott) eredményeknél jóval kevesebb született csak meg.

Az elmaradottság értelmezései

Úgy vélem, a hazai társadalomtudományok kiszélesedett történeti időhorizontja — amelyet talán legszemléletesebben a modernizációs problematikának több diszciplínában

való egyidejű megjelenése szimbolizálhat — ennek a második percepció helyzetnek az alkotóeleme, sőt fontos indikátora. Mindebből következően, a modernizáció témáját elemezve tulajdonképpen az elmaradottság különböző típusainak értékeléséhez és értelmezéséhez jutunk el. Persze, itt korántsem valami „magyar különlegességről” van szó. E téma első s mind ez ideig utolsó divathulláma a nemzetközi szakirodalomban, a hatvanas években egybeesik a gyarmati rendszer felbomlása, a politikai függetlenség megszerzése utáni fejlődő világ újrászervezésével. Ugyanakkor az elmaradottság nagyságrendjének érzékeléséből következően elég világosan elkülönülnek bizonyos tendenciák:

— Egy valamilyen módon felfogott, meghatározott szinttől nagymértékben lemaradt társadalom, vagy kisebb, a lemaradásból következő kihívást érzékelő szociális egység percepció szabadsága nagyobb, mint a csak csekélyebb mértékben visszaszorulté. A szélesebb szakadék könnyebben lefegyverezhet, de ugyanolyan könnyen — épp a távolság gyakorlatlanságból vagy pontatlan információkból származó beméréséből következően — (indokolatlan?) lelkesedést is kiválthat. Ezért az erősebben lemaradtak gyakran optimistábbak kiegyenlítési esélyeiket illetve (különösen a felzárkózás időtávjait illetően), mint az összemérés szerint egyébként talán kedvezőbb helyzetben levők.

— Alacsonyabb fejlettségi szinten, és a lehetséges „utolérési pályákra” vonatkozó hiányos vagy legalábbis feltűnően nem teljes információból következően, a különbségek növekedését vagy csökkenését figyelő cso-

portok könnyebben manipulálhatóak. A bizonytalan pályán kisebb elmozdulásokat is jelentős változásként lehet — mégha sokszor csak ideiglenes sikerrel is — eladni.

— A különböző fejlődési pályaszakaszokon vagy inkább az egyes percepció sávokban a fejlesztési alapstratégiák jellemzően eltérnek egymástól. A kezdeti vagy az élbolytól távolibb szakaszokon az egytényezős, kevés áttérési pontban gondolkozó koncepciók a leggyakoribbak. Ezek néhány, az adott pillanatban többé-kevésbé összekapcsolódónak tűnő társadalmi indikátor mentén kibontakozó fejlődési koncepcióból indulnak ki, s elhanyagolhatóan, külön kezelésre érdemtelennek tartanak másokat. Egyáltalán, ebben a sávban általában kevésbé tartják figyelemre méltónak mindazt, amit szociális infrastruktúrának nevezhetnénk, az akciókat nagymértékben meghatározó környezeti feltételeket többnyire elfedi az elszántság, az akarat. S miután később kibuknak az e faktor elhanyagolásából származó nehézségek is, a következő szakasz talán megkísérel valamit módosítani. De az „akció versus környezet” konfliktus ritkán kiegyenlítődik, gyakrabban hol egyik, hol másik irányban hullámzó frontokkal az egész növekedési pályának állandó kísérőjelenségevé válik.

Utánzási minták

A másik polarizálódás inkább tartalmi kérdésekben jelentkezik. Mít vegyünk át, s mi az, ami továbbépíthető a saját hagyományainkból? — merül fel szükségszerűen a kérdés. S a születő válaszok a legtöbbször meglehetősen világosan két alapváltozatba rendeződnek. Az elsőbe tartozók a lehető leggyorsabb átvételben, a fejlettebb, vagy gazdaságilag előrehaladottabb társadalmakban már bevált „szociotechnikai megoldások” minél határozottabb alkalmazásában látnak (látják a) kiutat.

Ezek úgy hiszik, a helyi specifikumok, a csak az adott társadalomra jellemző formák elhanyagolhatóak azokkal az általános fejlődési invariánsokkal összevetve, amelyek a „minta” társadalmakban jelentkeznek. E nézetek, különösen műszaki és gazdasági problémák megoldásában gyakorlott értel-

miségi csoportoknál, nálunk és ma is dominánsak. Mégpedig, mint megfigyelhetjük, egy igen sajátos „szocialista” — „nem-szocialista” keverékben. Számos intézményi megoldásvariánsuknál a közgondolkodást két virtuális minta határozza meg. Ilyen-olyan tapasztalatok, információk alapján kialakítunk magunkban — az adott ügy konkrétságában — egy képet arról, mi is a „fejlett ipari országok” (értsd: a Nyugat) megoldása. Ezt — mindenkor aktuális szocializmusképünk rigorózusságától függően — valamelyest puhítjuk. Helyenként esetleg még szembesítjük is magukat „szocialistáknak” nevező változatokkal. Végül az így kialakított konfekciós öltönyt — amelynél legfeljebb csak némi kéz- és lábhosszmódosításra adtunk módot, s amelynél épp a legjobb nemzetközi nagyruhából vásárlás hirdetett ténye, a minőségi konfekció lesz az elfogadás egyik kulcsterminusa — kíséreljük meg eladni. Ennél az érvelésmódnál egyformán használatos egy hús-vér változatban nem létező, piaci, technológiacentrikus modellre, és hasonlóképpen fizikai valójában (ma már!) nem megragadható másik virtuális mintára, a kipróbált szocialista zsinórmértékre történő hivatkozás is.

Az előbbinél, a „nyugati mintánál” egyébként az elmúlt húsz évben három, meglehetősen jól elkülöníthető divathullám látható. A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az ösztöndíjak és az angol nyelvű szakirodalom kínálatából szinte természetesen következett az amerikai megoldások zsinórmértékenti bemutatása. Ma minderre, bár korántsem tűnt el ez a megközelítés, könnyen mondhatjuk, a két összehasonlító társadalom, az Egyesült Államoké és a miénk oly mértékben különbözik egymástól, hogy aligha adaptálható onnan könnyen bármi is. A különbség nyilvánvaló (bár azt hiszem, abban az időben egyes döntéshozói csoportokban még nagyobb volt a bizakodás a fejlettségi szintek belátható időn belüli kiegyenlítéséről is). Ugyanakkor azt is érdemes hangsúlyozni, hogy az e vonatkozású magyar hiedelmek — az adott helyzetben — korántsem voltak különlegeseek, abszurdok és megmosolyognivalóan provinciálisak. Hiszen ekkor számos vonatkozásban (tudomány- és technikapolitikában például

feltétlenül) Nyugat-Európa nagy része is ezt a mintát másolta. S hozzáteszem, e fázisban a minta meglehetősen könnyen követhetőnek, másolhatónak is tűnt.

A hetvenes években utánzási-másolási mintáinkban ezt egy „európai” periódus követte. Részben Nyugat-Európa gazdasági magáratallásából, részben az elsősorban ebből a régióból kikerülő „nyugati” gazdasági partnerek viselkedési, problémamegoldási mintából, de — nem utolsósorban — a Kelet-Közép-Európában felerősödő „pán-európai” hangulatok hatására, német és francia súlypontokkal, kialakult egy másik virtuális minta, az „európai”. Ebben a fázisban — ismét meglehetősen szervesen — szépen rekonstruálódtak a magyar társadalomban, gazdaságban, műszaki kultúrában különösen erős német kapcsolódási minták. Ezek lényegében változatlanul meg is vannak, de később, egy harmadik fázisban kiegészültek a „Kis európai országok, figyeljünk egymásra” programmal. Ez a mintákat, az ellesni érdemeset skandináv és Benelux-eredetű tanulnivalókkal egészítette ki. E relációkban a finn és a holland példa tűnt hazai referenciacsoporthoz számára különösen vonzóan.

Kimutathatóak hullámhegyek-völgyek a „szocialistáknak” kikiáltott, vagy valóban valamilyen elméleti modell szerint annak tartható társadalomszervezési mintákkal kapcsolatban is. Először itt nyilvánvaló történeti okok s a magyar politikai elit legitimációs szükségleteinek aktualitásaiból is következően a szovjet minta lett „szocialistává”. Illusztrációkat a Jel-Kép olvasóinak aligha kell külön mutatnunk, kellő számú példát maguk is fel tudnak sorolni. A „szocialistaként” importált és alkalmazásra ajánlott megoldások konkrét történetiségének megragadását, annak felismertetését, hogy itt az annak idején a Szovjetunióban adott társadalmi erőterben meghatározott történeti kihívára született válaszokról van szó, egyébként nemcsak a legitimációs görcs nehezítette. Legalább annyira gátolta azt az ismeretek hiánya, a szocialista fejlődés menetére vonatkoztatott történetiség szemléleti űrje is.

Ezek az első szocialista mintákkal kapcsolatos érzelmek-impulzusok egyébként, azt

hiszem, teljesen most nem szívódtak fel. Illusztráció. Anélkül, hogy bármennyire is kompetensnek érezném magam arra, hogy például a gazdaságpolitikában már néhány éve változó hevesseggel folyó „mi legyen az acéliparral” vitáról és annak társadalmi holdudvaráról bármilyen szakszerű véleményt megfogalmazzak, azt azért látni vélem, hogy a szélesebb szakmai közvélemény, de talán a gazdaságunk reanimációjáért szurkoló milliók is nem egyszerűen a nem hatékony iparágak, vagy iparvállalatok — minden meghirdetett általános gazdasági alapelvvel szemben — tovább folytatódó támogatását látva háborgott az elmúlt időszak adósságelengedésein. Úgy vélem, sokak számára — lehet persze, hogy ez csak a „politikai tudatalattinkban” jelentkezik — mindez felfogható egyébként a gazdasági reálfolyamatoktól majdnem hogy független igazolásaként a kezdeti szocialista modell működésképtelenségről élő „hiedelmeinknek”. Hiszen akkor a szocializmus (most egyáltalán nem vitatom, gazdasági folyamatokkal mennyire igazolhatóan vagy nem) a „vas és acél” országát ígerte. S most sokak számára (ismét talán elszakadva a mai technológiapolitika valódi „mi miből következik” oksági összefüggéseitől) ennek az akkori mintaiparágának az agóniája valahogy az eredeti modell szimbólumává nőtt.

A hatvanas évektől persze valamelyest a „szocialista” viszonyításmód is változni kezdett. A konkrét szovjet megoldások alkalmazhatósági korlátai egyre több területen — s nemcsak a nyilvánvaló környezeti, kulturális különbségből következően, mert e megoldások eredeti társadalmi közegükben is rohamosan csökkenő hatékonyságúnak bizonyultak — egyre nyilvánvalóbban megkérdőjeleztetett (bár a kérdőjelek explicit megfogalmazását mind ez ideig az uralkodó politikai etikett egyértelműen behatárolta). Ugyanakkor, elsősorban a hatvanas évek második felében, kísérletek tűntek fel — az akkori aktuális társadalompolitikai lépések „szocialista” voltát igazolandóan — előfutárok keresésére. Tulajdonképpen ezt a célt szolgálták nálunk a szovjet húszas évekbeli NEP (Novaja Ekonomicseszkaja Politika) akkoriban helytel-közvetlenül beinduló kutatásai, mint ahogy a legfrissebb szovjet változá-

sok sodrában most kibontakozó hasonló akciók is. A további lépéseknél azonban már erre sem volt szükség. Elegendő lett a vonatkozó társadalomelméleti koncepciók egyre ritualizálódóbb (értsd: egyre inkább csak szimbolikus, s nem társadalomtervezési értékű) hivatkozása.

Röviden jelezzük csak itt, hisz pillanatnyi társadalompolitikai súlya csekélyebb, a másik elmaradottság-értelmezési típust is. Ez az általánosnak és a különösnek a párosából a második elemet abszolutizálja. Azt hangsúlyozza, ami speciális, ami csak a saját „szerves” fejlődésből következik, s tartja ezt többnyire jónak, minden külön bizonyítás nélkül. A magyar társadalomfejlődés korábbi szakaszainak egyikében-másikában ez a megközelítés nemcsak éles kontúrokkal volt jelen, hanem uralkodó értelmiségi ideológiák alapjait is képezte. A magyar falu idealizálásával, a parasztság egyfajta purista képevel összekapcsolódó válfajai a hatvanas évek végén (már?) kikoptak a politikai gondolkodásnak valamilyen tudományos megalapozottságra igényt tartó modelljéből. (Még a mezőgazdaságnak — a többi gazdasági ághoz képest — viszonylagos szervezeti autonómiájában is csak az egyik, nem központi tényezőként maradhattak jelen.) Publicisztikai, irodalomkörüli (s furcsa módon csak kisebbsézt közvetlen irodalmi) jelenlétük azonban az utóbbi években — most a „népi-nemzeti” gondolkodás más, a volt paraszti léthez már csak közvetettebben kapcsolódó témáiban — újjászületőben van.

A modernizáció ciklusai

Ebben az elmaradottság-érzékelési értékelési mezőben, akár technikai, akár tartalmi megosztottságában vizsgáljuk, óhatatlanul ismétlődő viselkedési minták tűnnek fel. Mi az, ami a lemaradottságban a leginkább irritálja a társadalmat? S milyen helyzetekben mit hiszünk a legkönnyebben átvehetőnek, adaptálhatóknak? — Azonos nagyságrendek, mutatók szerint változó ciklusokat e hitek átalakulásában én nem igen látok. De ismétlődő hangsúlyeltolódásokat már igen. Ezek, úgy látszik, a politikai elit közérzetváltozásának két indikátorától fognak a leginkább függeni. Az egyiket „kiszolgáltatottság-

komplexusnak” fogjuk nevezni, s mindenekelőtt az elit döntéseinek autonómiáját, külső forrásoktól való relatív függetlenségét fogja jelenteni. A másik változatot itt most „*versenyhajlandóságként*” jelöljük. Ezen pedig szélesebb ösztársadalmi és nemzetközi összehasonlításra való hajlandóságot értünk. A versenyhajlandóságnak a politikai érvelésmód szempontjából két vetülete is lesz. Először: adott politikai, köztük fejlesztéspolitikai lépések megtételét valóban meghatározhatja, hogy a politikai elit milyen mértékben és formában hajlandó külső kihívásoknak megfelelni. Ebben az értelemben, különösen, ha elől futó versenytárral szemben kísérlelnék meg pozíciót javítani, a kibontakozó taktikai harcot többnyire döntően az élen haladó fogja meghatározni. Sőt, egyes „kötetlen” versenyágakban — és a politikai-gazdasági feltétlenül ilyen — az útvonal kiválasztásában is döntő szerepe lesz. Ebben az értelemben, ha elfogadom, hogy indulok a vetélkedésben, nagyjából azt is elfogadtam, milyen területeken mérjük össze erőnket (s ez nyilvánvalóan nemcsak kapitalista-szocialista viszonyban lesz igaz). Másrészt, ügyesen megválasztott partnerekkel én magam is hirdethetek versenyt. Nagyon óvatos formában, egy sor életminőségi indikátor vonatkozásában ez történt Magyarországon és egy sor, nálunk gazdaság- és belpolitikai vonatkozásban pillanatnyilag kevésbé attraktív szomszédos szocialista ország esetében. Itt egy direkten talán nem is kezelt versenyszituáció óvatos bemutatása az adott esetben megfelelő indikátorok szerint még egyértelműbben nyertesnek beállított hazai politikai elitnek fog kedvezni, s erősíti az egész hatalmi szervezet elfogadottságát, legitimitását. Az említett két indikátor kölcsönös viszonya néhány alaphelyzetet jelöl ki, ezek pedig egy modernizációs ciklust rajzolnak ki.

A premodernizációs állapotban, a társadalmi-gazdasági változások felgyorsítása előtt a KISZOLGÁLTATOTTTSÁGI KOMPLEXUS szintje *magas*, a VERSENYHAJLANDÓSÁGÉ *alacsony*. Ekkor még az elit a kitörési lehetőségeket minimálisnak vagy nem létezőnek tartja. Az elmaradottság nagyon nagyra látszik, a kiegyenlítődségre elvben felhasználható energiák a

közvélemény többsége szerint (még?) nem kumulálódtak. Egyéni kiugrási lehetőségeket (esetleg csoportokat is beleértve) az elit még el tudna képzelni, de egész társadalmat átfogó változásokat nem terveznek.

A *második* szakasza ennek a modernizációs ideológiaváltási ciklusnak — a nekibuzdulás kora. Ekkor a KISZOLGÁLTATOTTTSÁGI KOMPLEXUS még változatlanul *magas* szintű. A változások a VERSENYHAJLANDÓSÁG szintjénél láthatóak a legjobban; ez emelkedik, majd *magas* lesz. Az elveszettség érzése a fordítottjába vált: még nyilvánvalóan nem következett be — sem a valóságban, sem annak percepciójában — semmiféle ugrás, de megváltozott az „ezt mi is tudnánk érzése”. S miután nagyobb társadalmi fejlettségi szintkülönbségek esetén a lemaradó ritkán (vagy inkább nem) érzékeli a lemaradás behozásának úthosszát, az adott társadalmi szituációban reális előrehaladási ütemet rendszeresen felülbecsüli. A cikluson belül ez az optimizmus első szakasza.

A harmadik szakaszban a KISZOLGÁLTATOTTTSÁGI KOMPLEXUS szintje *alacsony*, a VERSENYHAJLANDÓSÁG ideálisan *magas*. Valószínűleg ez az egész modernizációs kísérlet legkedvezőbb szakasza. Az eddig kísértő, s a stratégiai célok megfogalmazásánál különösen zavaró kisebbségi érzés leépült (vagy ideig-óráig zárójelbe helyeztetett), a tenniakarás egyelőre csorbítatlan. Még úgy néz ki, a felzárkózási kísérlet sikerül(het). Úgy tűnik, a kiválasztott cselekvési módok eredményesek (lehetnek). Kedvező esetben, ha a modernizációs ugrás sikerül, a ciklus itt meg is szakad. A gazdasági vagy technológiai területen sikeres társadalom, vagy politikai elit (a kettő, mondanunk sem kell, vizsgálatunk szempontjából azonos is lehet, de nem kell feltétlenül annak lennie) persze majd a nem szerves fejlődésből következően új problémákkal találja magát szemben. Újonnan fogalmazódnak eddigi ösztársadalmi, vagy nemzeti célok. Mindez azonban már nem a modernizáció kérdése lesz; másmilyen problémamegyüttesbe fog tartozni.

A kelet-európai modernizációnak azonban eddig egyik legfőbb ismérvét szakadásos voltában látjuk. Az elakadó, részsikeres,

hosszabb pangási időszakokkal megszakított, sok elemében újrakezdődő folyamatnak itt van még egy negyedik szakasza is, amelyben a KISZOLGALTATOTTSÁGI KOMPLEXUS szintje még *alacsony*, de a VERSENYHAJLANDÓSÁG is visszaesett, tehát ez is *alacsony*. A fejlődés lelassul, esetleg le is áll. Az esetleg viszonylag már kisebb elmaradottsági szintkülönbség behozása is egyre nagyobb nehézségekbe ütkö-

zik. Mintha a kisebbé vált résben megnőne a légellenállás. A ciklus leszálló ágát végül is egyfajta társadalmi apátia fogja jelezni. Nem ijeszt már igazán a saját elmaradottságunk, de már a kihívás sem érdekel. Eddigi társadalompolitikai eszköztárunk e specifikus társadalmi szituáció feloldására alkalmatlannak tűnik. S valószínűleg ez pillanatnyilag az igazi kihívás mind a társadalomtudomány, mind a politika számára.

Angelusz Róbert

Értékorientáció és reformattitúd

A tanulmány behatóan elemzi, hogy a különböző intézménytípusokban dolgozó közgazdászoknál az életkor, a pozíció, a kulturális státusz, a családi háttér és az értékorientáció hogyan határozza meg a reformokhoz való viszonyulásukat. Különösen szemléletes képet nyerünk arról, hogy az alacsonyabb és a magasabb posztokon levő közgazdászok reformattitúdjeit milyen egymást erősítő, illetve gyengítő tényezők befolyásolják.

Egy korábbi írásomban¹ már bemutat-
tam, hogy a közgazdászok különféle-
képpen gondolkodnak a reformról, attól
függően, hogy milyen intézménytípusban
dolgoznak, illetve milyen pozíciót foglalnak
el munkahelyük hierarchikus szervezetében.
Az alacsonyabb pozícióktól a magasabbak
felé haladva csökken, fordított irányban pe-
dig nő a reform iránti hajlandóság. A hie-
rarchiában alul elhelyezkedők határozottan
támogatják, a fent elhelyezkedők viszont in-
kább elutasítják a reformokat, vagy legalábbis
ambivalensek irányukban. Az azonos
vagy közel azonos pozíciójú közgazdászok
reformattitúdjei azonban jelentősen külön-
böznek kulturális státuszuk, illetve családjuk
kulturális légköre szerint. A magasabb kul-
turális státusz, a fehér galléros környezet nö-
veli, az ellentétes pólusok pedig csökkentik
a reformpártiságot. A kulturális státussal
párhuzamosan a második gazdaságban való
növekvő részvétel szintén ösztönzi a reform-
gondolkodást.

A strukturális és kulturális pozíciók hatá-
sának ez a szétválása, a kulturális változók
erős meghatározó szerepe már önmagában
is azt sejteti, hogy az értékpreferenciáknak
jelentős szerepük lehet a reformgondolko-
dást alakító feltételek rendszerében. A re-
form és az értékorientáció közötti össze-
függést más tényezők is valószínűsítik.

A reformattitúd fogalmilag is feltételezi
meghatározott értékek elfogadását, az ezek
megőrzésére irányuló törekvést, illetve az
értékrendszer bizonyos változtatásának, át-
építésének szándékát. A különböző érték-
orientációk eltérő esélyt jelentenek a reform-
gondolkodás szempontjából. Az értékek egy
jelentős része már a korai szocializáció so-
rán létrejön, s fokozatosan kialakuló jelleg-
zetességeik megszilárdulása megelőzi a re-
formattitúd formálódását. A szocializáció
során kikristályosodó értékek viszonylag
erős, mélyen gyökerező és hosszú távon is
érvényesülő, ösztönző vagy fékező kognitív
irányultságot jelezhetnek. Meg kell tehát
vizsgálni, hogy a reformgondolkodás szem-
pontjából milyen releváns értékrendszerek
működnek, és mi a szerepük a reformattitúd
alakulásában.

Számításba véve az értékorientációk és a
strukturális pozíciók viszonylagos függet-
lenségét, az értékorientációk nagy szabad-
ságfokát, feltételezhetjük az értékrendszerek
önálló, a strukturális pozícióktól „függetle-
nül” is érvényesülő hatását. Emellett töre-
kednünk kell azoknak a közvetett hatások-
nak a kimutatására is, amelyeket a független
változók — az értékorientációra kifejtett ha-
tásukon keresztül — gyakorolnak a reform-
beállítódásra. E szövevényes hatások vizsgá-
lata előtt azonban szemügyre kell vennünk
az értékek szerveződési irányát, azokat az

értéktengelyeket, amelyek a legerősebben megosztják a közgazdászok preferenciáit. A különböző elemzési eljárások közül az adott esetben a faktoranalízis során nyert rotálatlan faktorok rajzolják ki a legplasztikusabban az alapvető értékdimenziók mentén elkülönülő pólusokat.² A két legnagyobb, saját értékkel rendelkező faktor viszonylag jól értelmezhető áttekintést nyújt az értékpreferenciák tartalmáról. A két faktorba sorolandó értékek — faktorsúlyuk nagysága szerint — a következők:

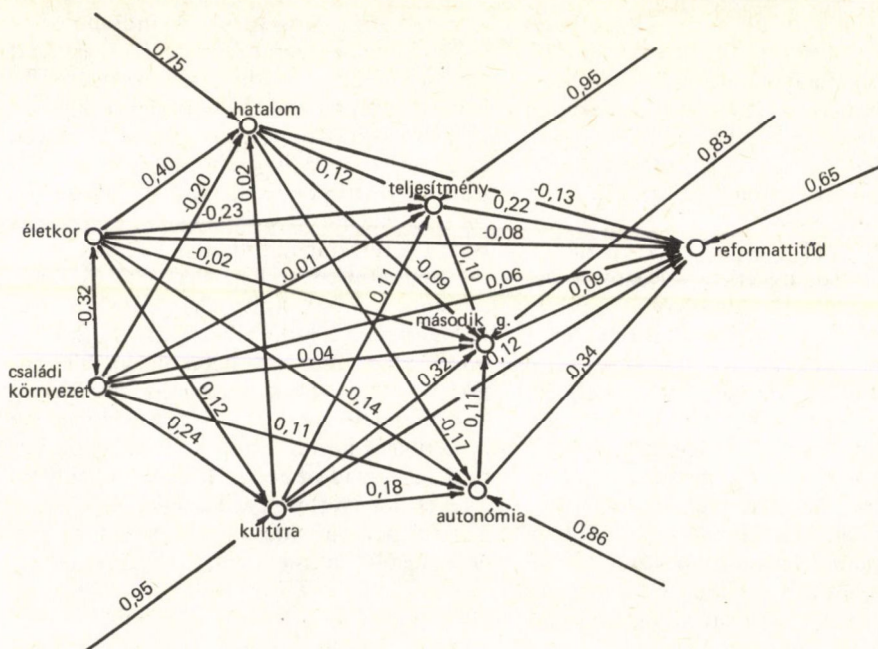
I. faktor		II. faktor	
szabadság	-0,64	teljesítmény	-0,53
tolerancia	-0,53	kreativitás	-0,43
szuverén gondolkodás	-0,40	vállalkozói szellem	-0,39
szociális érzékenység	-0,34	verseny-szellem	-0,36
törvényesség	-0,28	tehetség	
anyagi jólét	-0,22	érvényesítése	-0,29
kreativitás	-0,21		
tervszerűség	+0,22	hivatástudat	+0,22
politikai megbízhatóság	+0,24	törvényesség	+0,26
hivatástudat	+0,30	biztonság	+0,26
felelősség	+0,34	igazságosság	+0,28
szakértelem	+0,36	szorgalom	+0,28
fegyelem	+0,38	egyenlőség	+0,30
		politikai megbízhatóság	+0,36

A faktorszerkezet bizonyítja, hogy az értékválasztások nem véletlenszerűen alakulnak, hanem — kapcsolódásokra, vonzások-

ra és taszításokra épülve — meghatározott értékorientációkat fejeznek ki. Az *autonómia kontra integráltság* faktor esetében például a szabadság, a tolerancia, a szuverén gondolkodás választása szembenáll a fegyelem, a szakértelem, a felelősség értékeinek preferenciájával. A faktor elnevezése azon a megfontoláson alapszik, hogy mennél inkább választja valaki a magas és negatív faktorsúlyú értékeket, annál inkább jellemző értékorientációjára az emberi autonómia előtérbe állítása, míg fordítva, a pozitív előjelű értékek tömörülése a társadalmi integráltság kívánatosságát fejezi ki. Hasonló a helyzet a második faktor esetében. A *teljesítmény*, a kreativitás, a vállalkozói szellem stb. együttes hangoztatása a teljesítményorientáció kifejeződése, míg a politikai megbízhatóság, az egyenlőség, a szorgalom, az igazságosság, a biztonság stb. értékeinek kidomborítása az előbbiekkal szemben bizonyos *eszmiei értékek* előnyben részesítését jelenti.

Poláris faktorok esetében a faktorok által kifejlesztett közös dimenzió és a polaritás hangsúlyozása egyaránt fontos. Egy beállítódást nemcsak saját irányultsága, hanem ellentéte is jellemez. Az azonos faktoron belüli ellentétek bepillantást nyújtanak az elzárkózások, az ellenérzések, az elutasítások irányába is. Az autonómiaértékek érvényesülését, az integrációs értékek, a teljesítményértékek megvalósulását az eszmiei értékek korlátozzák. A teljesítményértékek elutasítására főleg olyan, hagyományos alapértékek támogatása miatt kerül sor, mint az egyenlőség, az igazságosság, a biztonság. Az autonómiaértékek mellözése viszont olyan értékek preferenciájára épül, mint a fegyelem, a felelősség, a szakértelem, a tervszerűség. Az utóbbiak oldaláról fogalmazva meg a szembenállást, azt is mondhatnánk, hogy az integrációs értékek hívei az autonómiaértékekben, az eszmiei értékek hívei pedig a teljesítményértékekben saját eszméiket keresztező irányzatokat látnak.

A fenti két faktor olyan szintetizált változókat alkot, amelyek — a közgazdászokat leginkább megosztó értéktengelyeken — a faktorpontszámokon keresztül mérhetővé teszik az egyéni értékorientációt. Ha e tengelyeken kirajzolódó értékorientációkat „be-

A reformattitúd Lisrel-modellje

emeljük” a reformattitúdot magyarázó modellekbe, nemcsak arról kapunk áttekintést, hogy a különböző értékpreferenciák milyen irányban és mértékben hatnak a reformgondolkodásra, hanem árnyaltabb ismeretekhez jutunk a kemény változók hatásmechanizmusát illetően is. Az említett változóknak a reformgondolkodásra gyakorolt hatása ugyanis nemcsak közvetlenül érvényesül, hanem azon keresztül is, hogy olyan értékekre is hatnak, amelyek kisebb-nagyobb erővel maguk is befolyásolják a reformokkal kapcsolatos beállítódások irányát és intenzitását.

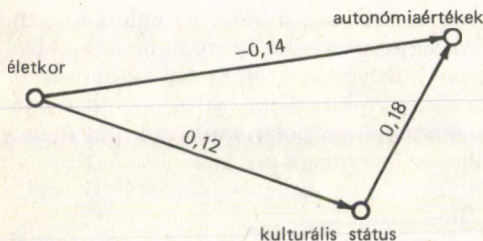
A legkézenfekvőbb összefüggés: mindkét értékdimenzióról elmondhatjuk, hogy jelentősen növelik a modell magyarázóértékét, és szorosabban függenek össze a reformattitúddal, mint az egyes kemény változók. Az összefüggések iránya olyan, hogy a *teljesítmény-eszmei értékek* tengelyen az előbbi pólus pozitívan, az utóbbi negatívan hat a reform iránti attitűdre. A másik dimenzió esetében az integratív értékek pólusától az autonómiaértékek felé haladva növekszik a reformattitúd: a magas autonómiaértékek pozitívan, a magas integratív értékek negatí-

van korrelálnak a reformgondolkodással. (Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban teljesítményértékekről, illetve autonómiaértékekről szólok. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy poláris változókról van szó, ahol az integrációs értékek, illetve az eszmei értékek a reformellenes, konzervatív beállítódást erősítik).

A teljesítmény- és az autonómiaértékek közvetlen és közvetett hatása egyaránt pozitívan érinti a reformgondolkodást. A közvetlen hatás azt jelenti, hogy mennél inkább híve valaki a teljesítmény-, illetve az autonómiaértékeknek, annál valószínűbb, hogy értékorientációja önmagában is — azaz más feltételek hatását kiszűrve — növeli a reformok iránti pozitív beállítódást. A közvetett hatás azon keresztül érvényesül, hogy a teljesítmény- és az autonómiaértékek pozitívan hatnak a második gazdaságban végzett tevékenységre is. A második gazdaságban való részvétel pedig számottevően ösztönzi a reformok támogatását, és mivel gyors elterjedési készség, nagy időbeli rugalmasság jellemzi, akár rövid távon is jelentős elmozdulást idézhet elő a reformgondolkodás irányába. A két említett értékorientáció azonos

irányban hat a második gazdaságban való részvételre és a reformattitúdre. Mind a teljesítményértékek, mind az autonómiaértékek közvetlenül is, de a második gazdaságon keresztül is a reformgondolkodás térhódítását segítik elő. Olyan kognitív erőforrást jelentenek, amely erősen a reformattitúdok irányába ösztönöz.

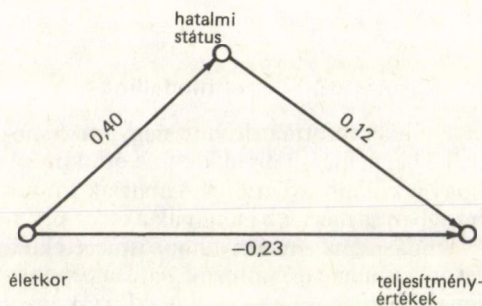
Vessünk egy pillantást az értékorientációkat meghatározó független változókra. Az autonómiaértékek az életkortól, a hatalmi státustól, a család kulturális légkörétől, illetve a kulturális státustól függenek. Az életkor, illetve a hatalmi státus emelkedésével növekszik az autonómiaértékek iránti ellenérzés. A fehér galléros családi környezet, illetve a kulturális státus viszont pozitívan hat az autonómiaértékek választására. Az életkor hatása azonban nem minden közvetítesen keresztül negatív. Az idősebb korosztályok felé haladva ugyanis emelkedik a kulturális státus és ezen keresztül az autonómiaértékek igénylése.

Ez a keresztező hatás némileg csökkenti annak a domináns összefüggésnek az erejét, amely szerint a közgazdászok az életkor növekedésével egyre inkább elfordulnak az autonómiaértékektől.³ Ha elhagyjuk a globális összefüggések szintjét, és a különböző intézménytípusokban külön-külön is megvizsgáljuk az áttételes hatásokat, azt tapasztaljuk, hogy a kulturális státus sem növeli valamennyi közvetítesen keresztül az autonómiaértékek választását. A kulturális státus ugyanis minden intézménytípuson belül pozitívan befolyásolja a hatalmi hierarchiában való feljebbjutást, s ezáltal az olyan posztok elérését segíti elő, amelyeken inkább az autonómiaértékek elutasítása jellemző. Feltételezhető tehát, hogy a fentiekkel ellentétes

irányú, kontraszelektív karriermobilitás esetén, a hatalmi hierarchiában fenn és lenni elhelyezkedő közgazdászok között élesebb lenne az ellentét az értékek preferenciájában és ezen keresztül feltehetőleg a reformok megítélésében is. A kulturális és a hatalmi státus közötti pozitív kapcsolat viszont közelíti egymáshoz a szembenálló nézeteket és javítja a reformgondolkodás esélyeit.

A teljesítményérték az életkortól, a hatalmi státustól és a kulturális státustól függ. A hatalmi és a kulturális státus ezúttal egy irányba hat: mindkettőnél a magasabb szintekkel együtt növekszik a teljesítményértékek preferenciája. Az életkor esetében az összefüggés negatív irányú. A fiatalabb korúak felől az idősebbek felé haladva csökken a teljesítményértékek választása. Az életkor közvetlen és a hatalmi státuson keresztül érvényesülő hatása ellentétes irányú.

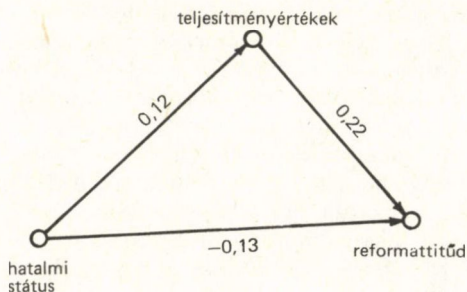
Az életkor növekedésével a teljesítményértékek fokozatosan háttérbe szorulnak. Az életkor ugyanakkor elősegíti a karriermobilitást: az idő múlásával a közgazdászok egyre magasabb hierarchikus pozíciókba jutnak. A magasabb hatalmi poszt viszont növeli a teljesítményértékek hangsúlyozását. Az életkor összhatását jelző korrelációs együttható (-0,17) így kisebb, mint az életkor közvetlen hatását kifejező standardizált regressziós együttható (-0,23). A karriermobilitásra hatva az életkor részben ellensúlyozza (csökkenti) azt a közvetlen hatást, amelynek következtében az évek múlásával a teljesítményértékek fokozatosan háttérbe szorulnak.

Az életkor és a hatalmi státus ellentétes irányú hatásából adódik, hogy a teljesítményértékeket leginkább az idősebb, ala-

csony hatalmi státusú közgazdászok utasítják el. Ez a teljesítményértékek iránti rendkívüli negatív beállítódás valószínűleg az egyik magyarázata annak, hogy az idősebb, alacsonyabb beosztású emberek alacsonyabb hatalmi státusuk, „sikertelenségük” ellenére miért nem mozdulnak el a reform támogatóinak irányába.

Feltételezhető ugyanis, hogy a teljesítményorientáció, a verseny- és a vállalkozói szellem fokozott érvényesülése inkább jelenlegi pozícióik további gyengüléséhez, mintsem hatalmi helyzetük megerősödéséhez vezetne. A hagyományos eszmei értékek előtérbe állítása, a teljesítményértékek elutasítása okozhatja, hogy ahhoz a rendhagyó típushoz tartoznak, akik „lentől” ellenzői a reformoknak.

Más a helyzet az idősebb generáció sikereiből, magasabb pozíciókat elért tagjainál. A magas hatalmi státus negatívan függ össze a reformattitűddel, de pozitívan hat a teljesítményértékek választására. A teljesítményértékek azonban, mint arra már utaltunk, pozitívan befolyásolják a reformok megítélését.

A hatalmi státus hatása tehát kétirányú: közvetlenül a reformok mérséklésének irányába hat, közvetve viszont, a teljesítményértékek előtérbe állításán keresztül, a reformok támogatására ösztönöz. A két hatás közül a közvetlenül érvényesülő az erősebb. Viszont a fenti összefüggések szerkezete rávilágít a magas hatalmi státusú közgazdászok gyakran előforduló ambivalenciáinak okaira. Strukturális helyzetük következtében az uralmi viszonyok fenntartásában vagy lassú, óvatos korrekciójában érdekeltek. Másfelől a hatalmi szerepekbe „beépült” a teljesítményértékek elvárása. Fel-

adatkörükhöz tartozik meghatározott eredmények elérése, felmutatása. És az elvárás különösen az egyhelyben topogás, a gazdasági stagnálás vagy visszaesés időszakában szokatlanul felerősödhet. A teljesítmény, a növekedés értékei szembekerülnek a struktúramegőrzés, a mintafenntartás követelményével. Az ellentétes irányba mutató értékek közötti feszültségek egymással szembenálló ösztönzések, ambivalens reagálások kiindulópontjává válnak.⁴ Az ilyen helyzetek számos nehezen kalkulálható, elbizonytalanító, irracionális elemet tartalmaznak. Hol a lazítás, a változtatás igénye, hol a keményítés, az elzárkózás álláspontja kerekedik felül. A kettős elvárások kereszttüzében hányódó ambivalens kognitív állapotok egyes esetekben még viszonylag rövid távon is ingadozóvá, inkonzisztenssé teszik a magatartást, más esetekben viszont hajlamosítanak a kívárára, a szükséges döntések elodázására. Akár az ellentétes irányú nekilendülések, akár a döntések elhalasztása kerekedik felül, a kognitív ambivalencia magában hordozza a dilemma újratemelődének esélyét, a felf megoldások állandósulását.

Míg korábbi megállapításunk szerint az idősebb generációk vertikális pozíciójuktól függetlenül — szinte egyöntetűen tartózkodó magatartást tanúsítanak a reformokkal szemben, addig az idősebb korosztályokhoz tartozó magas hatalmi státusú személyeknél éppen az említett ambivalencia magyarázza, hogy magas posztja ellenére miért nem utasítják el határozottabban a reformokat. Amíg hasonló korú, de alacsonyabb státusú kollégáiknál a sikertelenség érzése akadályozhatja, hogy határozottabban kiálljanak az uralmi viszonyok fenntartása mellett, addig a magasabb beosztásban levő, a hatalmi pozíciókat elfoglaló kortársaiknál a teljesítményértékek preferenciája, az eredmények felmutatásának követelménye mérsékelheti a reformokat elutasító beállítódást.

A teljesítményértékek előtérbe állítása ártételesen is csökkenti a magas hatalmi státusú közgazdászok reformellenességét. A teljesítményértékek választása ugyanis ösztönzően hat a második gazdaságban való részvételre s ezen keresztül a reformok pozitívabb megítélésére is. Valójában a teljesítményértékek és a második gazdaságban vég-

zett tevékenység között kétirányú hatás érvényesülhet. Az erősebb teljesítményorientáció — mint az alkalmazott modell is feltételezi — hozzájárulhat a második gazdaságban való fokozott részvételhez. A teljesítményértékek azonban ideológiaként is működhetnek. Ilyen esetekben ok helyett inkább magyarázatul szolgálnak: utólag indokolják meg a második gazdaságban való részvételt. Akár kiindulópontnak, akár következménynek tekintjük a teljesítményértékeknek a második gazdasághoz fűződő viszonyát, kapcsolatunk mindenképpen mérséklően hat a magas hatalmi státusúak reformellenes beállítódására. Hozzájárulhat ahhoz, hogy vannak olyan közgazdászok is, akik magas hatalmi posztjaik ellenére mintegy „felülről” hívei a reformoknak. Nagyon valószínű, hogy a fentiekben bemutatott inkonzisztenciák széleskörűen előfordulnak, ugyanis a vállalatoknál, a hivatalokban, a kutatóintézetekben, a fővárosban és vidéken a *hatalom—teljesítményérték—reform* összefüggése a közvetlen és a közvetett hatásoknak ugyanazt az ellentétességét, a hatalmi státus hatásának ambivalenciáját mutatta. Az ilyen típusú ambivalenciák széles körű előfordulásának oka a magas státusú személyek kettős érdekeltégi viszonyaiiban, illetve a magas hatalmi státusok vonzerejében rejlik.

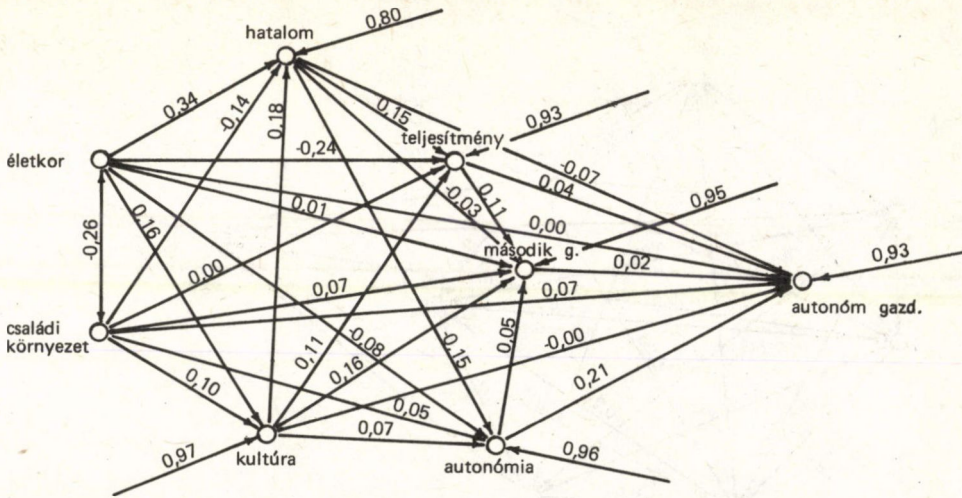
Az autonómiaértékek és a reformattitud közötti összefüggés a legszorosabb. Az autonómiaértékek hatása azonban nemcsak a befolyásoló erő nagysága tekintetében más, mint a teljesítményértékeké. Az előbbieknél a közvetlen hatások, illetve a rajtuk keresztül érvényesülő közvetítő hatások egyfelé mutatnak. A reform irányába ható kemény változók — a család kulturális légköre, a kulturális státus, a második gazdaság — pozitív irányban hatnak az autonómiaértékekre is. Hasonló jellegű konzisztenciát észlelhetünk a reformellenesség irányába ható kemény változóknál. Az életkor, a hatalmi státus nemcsak a reformgondolkodással mutat negatív összefüggést, hanem az autonómiaértékekkel is. Másfelől azt is állíthatjuk, hogy a kulturális változóknak és a hierarchikus tagoltságnak az értékek révén érvényesülő közvetett — az értékorientáción keresztül megnyilvánuló — hatása eltérő.

A kulturális változók láncolata mindkét érték tengely reformirányba mutató pólusával korrelál pozitívan. A hatalmi státus viszont — a közvetett hatásokat tekintve — az autonómiaértékeken keresztül a reformellenes, a teljesítményértékeken keresztül viszont a reformpárti irányzatot erősíti. A teljesítményértékek jelentősége éppen abban rejlik, hogy miközben ösztönzi a reformgondolkodást, a kulturális változókkal és a hatalmi státussal egyaránt pozitívan korrelál. A teljesítményértékek így a „hatalom és a szellem” között a kommunikáció és a kooperáció hidjává válhatnak. Egyike lehet azon kevés számú közvetítőnek, amelyek segíthetik az együttműködés, a reform konszenzuális alapjainak megteremtését.

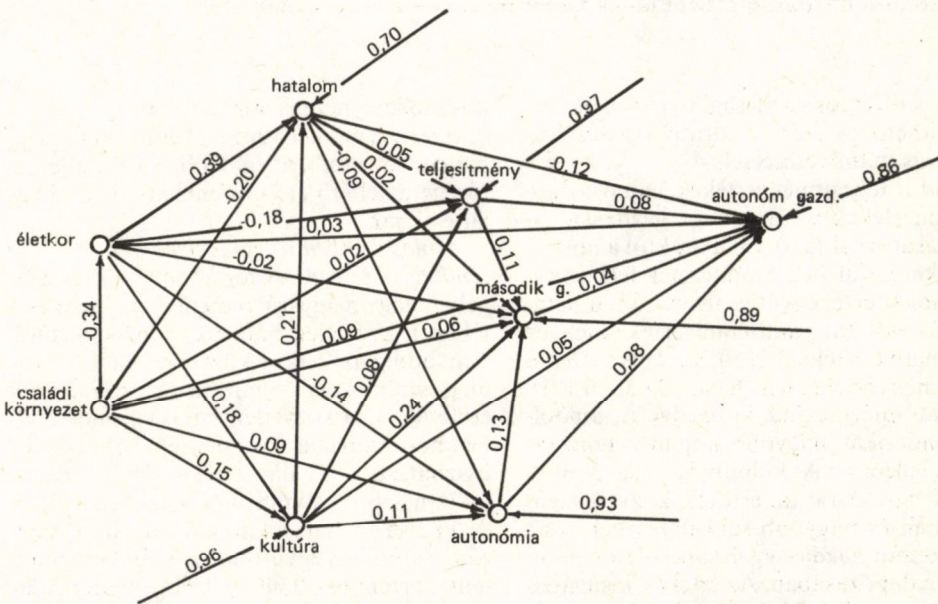
Összetettebb a helyzet az autonómiaértékek esetében. Kétségtelen ugyan, hogy az autonómiaértékek hatnak legerősebben a reformattitud irányába, azonban elfogadásuk vagy elutasításuk választóvonalaként működik. A reform hívei jórészt éppen az autonómiaértékek preferálása miatt támogatói, a reform ellenzői viszont ezek elutasítása következtében ellenlábasai a számottevő társadalmi változásoknak. Az autonómiaértékek eltérő megítélése nemcsak a reform híveinek és ellenzőinek a legszembetűnőbb jele, hanem egyúttal az a kognitív ismérv, amely élesen szétválasztja és szembeállítja egymással a két irányzat követőit.

Figyelmet érdemlő összefüggésekre bukkanunk, ha a reformbeállítódás mellett az autonóm gazdaság, a „társadalmi reform”, illetve a „hagyományos ipari-centralisztikus modell” iránti attitűdöket is bevonjuk az elemzésbe.

Az autonóm gazdaság vonatkozásában is észlelhetjük a hatalmi státushoz kötődő kognitív ambivalenciákat. A magasabb hatalmi státushoz közelítve növekszik az autonóm gazdaság iránti ellenérzés. Másfelől e magas pozíciókban a teljesítményértékek preferenciája érvényesül, ami viszont kedvez az autonóm gazdaság pozitív megítélésének. A kettős irányultság, a szerepkonfliktushelyzet kézenfekvő. A magas hatalmi státusban levőknek eltérően kellene reagálniuk akkor, ha helyzetük biztosítását-megőrzését, illetve, ha a vezetői státusokba beépített intézményes értékek követelményét tartják

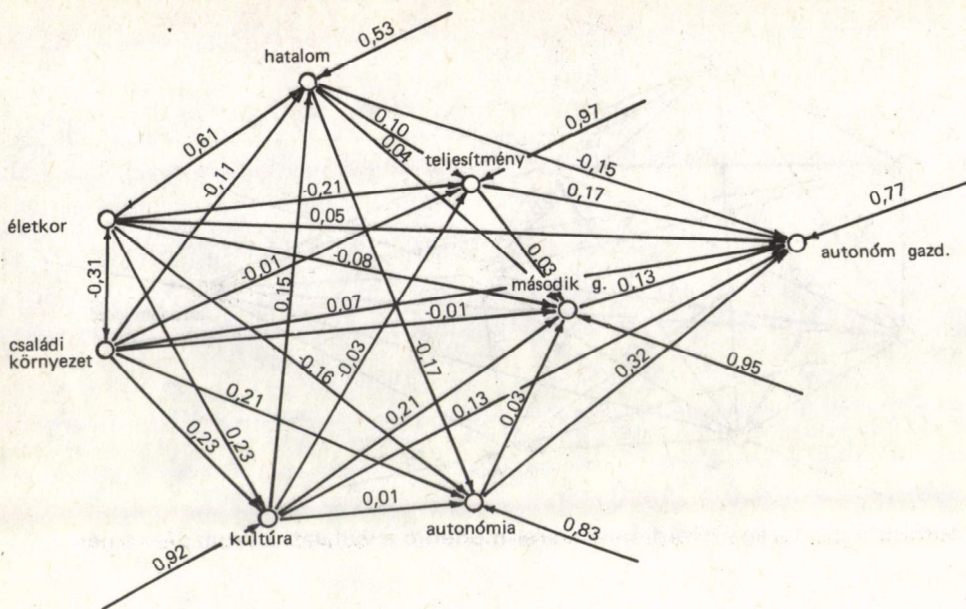
Az autonóm gazdaság attitűdjének Lisrel-modellje a vállalati közgazdászoknál

Az autonóm gazdaság attitűdjének Lisrel-modellje a hivatali közgazdászoknál

szem előtt. Ebben a tekintetben is érvényesül tehát az „akarom is meg nem is” skizofréniája, noha az utóbbi irányba mutató készletek rendszerint erősebbeknek bizonyulnak. A kivárások taktikája, az ingadozások

a reform melletti és a reformellenes lépések között, az inkonzisztens magatartások mind a kognitív ambivalenciák kísérőjelenségei. A kognitív feszültségek állandó fenntartása, újraéledése valószínűleg mindaddig kísért,

Az autonóm gazdaság attitűdjének Lisrel-modellje a kutatóknál

amíg a valóságos gazdasági teljesítmény helyettesíthető az „adminisztratív piacon” való sikeres manőverezéssel.

Mind a teljesítményértékek, mind az autonómiaértékek az autonóm gazdaság támogatását erősítik. A vállalatoktól a hivatalokon keresztül a kutatóintézetek felé haladva mindkét értékegyüttes ilyen irányú hatása erősödő (az autonómiaértékeknél az együtthatók értéke 0,21, 0,28, illetve 0,32, a teljesítményértékeknél 0,04, 0,08, 0,17)⁵. A kutatóintézetekhez közeledve a gondolkodásmódokat nagyobb kognitív konzisztencia jellemzi. A különböző álláspontok hatnak egymásra: az értékek közvetlenebb formában és nagyobb súllyal vesznek részt az autonóm gazdasággal kapcsolatos nézetek megalapozásában. Az értékek kisugárzó ereje persze szélesebb keretek között is érvényesül. Valamennyi intézménytípusban kimutatható például, hogy az értékek — a kemény változókhoz mérten is — viszonylag nagy szerepet játszanak a különböző álláspontok körvonalazásában. Ez az attitűdök létezhetősége mellett erős értékkötöttségüket, az ideológiai mozzanatok jelentős befolyását sejteti. A reformmal kapcsolatos

különböző nézetrendszerek mögött nem egyszerűen az eltérő érdekek húzódnak meg, hanem sok esetben legalább ekkora a jelentősége az eltérő értékorientációknak, világlátásoknak.

A modellekben a legmeglepőbb az életkor rendhagyó szerepe. Amíg a többi — összességében nagy magyarázó erejű — változó esetében a közvetlen hatások vannak túlsúlyban, addig az életkor közvetlen hatása vagy megszűnik, vagy — mint a kutatóintézetek esetében — a közvetlen hatás egyenesen ellentétes irányú a közvetettel. (Az életkor összehatása a vállalatoknál —0,08, a hivatalokban —0,13, a kutatóintézetekben —0,19. A közvetlen hatásokat kifejező standardizált regressziós együtthatók értéke viszont a fenti sorrendben 0,00, +0,03, +0,05.) Adataink azt sugallják, hogy miközben kétségtelenül érvényesek azok a tapasztalati megfigyelések, miszerint az idősebb közigazdászok a fiataloknál sokkal inkább ellenzői az autonóm gazdaságnak, ez a hatás nem egyenesen az életkori különbségből, hanem az idősebb életkor egyéb folyományából adódik. Az életkor közvetett hatása egyrészt a hatalmi státuson, másrészt az értékeken ke-

resztül érvényesül. Az életkor előrehaladásával növekszik a közigazdászok hatalmi státusa, ezzel párhuzamosan pedig az autonóm gazdasággal szembeni ellenérzés is. Az évek múlásával az értékorientációk is módosulnak, átrendeződnek. Az idősebb korosztályok felé haladva fokozatosan mérséklődik az autonómia és a teljesítményértékek intenzitása. Előtérbe kerülnek az integrációs, valamint az eszmei értékek. Az átrendeződés tehát növeli az autonóm gazdasággal kapcsolatos ellenérzéseket, félelmeket.

Az életkor közvetlen hatásának „eltűnése” azt jelzi, hogy a magas hatalmi státusú, az autonómia és teljesítményértékeket kevésbé preferáló fiatalok éppúgy elutasítják az autonóm gazdaság gondolatát, mint hasonló hatalmi helyzetű és értékorientációjú idősebb kollégáik. Másfelől azok az alacsony státusban maradt vagy — megbicsaklott egzisztenciájuk miatt — oda visszakerülő idősebb közigazdászok, akik egyúttal az autonómia, illetve a teljesítményértékek iránt is megőrizték vonzódásukat, a fiatal, azonos tulajdonságokkal jellemezhető közigazdászokhoz hasonlóan hívei az autonóm gazdaságnak. A fenti értelemben rendhagyó fiatalok és idősek természetesen sokkal ritkábban fordulnának elő, ha az életkor közvetlenül is negatívan hatna az autonóm gazdaság megítélésére.

A közvetlen hatás iránya, a kor hatásának áttételes — elsősorban a hatalmi státuson és az értékeken keresztül megnyilvánuló — érvényesülése azt valószínűsítheti, hogy az összehatás egészében feltétlenül szerepet játszott az életkor (öregedés). A *kohorsz hatás* érvényesülésével kapcsolatban azonban csak óvatos feltételezésekkel élhetünk. Az életkori hatással kapcsolatos állításunk — a két legerősebb közvetett hatás jellegéből adódóan — nyilvánvalónak látszik. A hatalmi státus esetében az életkori hatás számottevő szerepében biztosak lehetünk, hiszen a hatalmi státus valamennyi komponense az életkor növekedésével emelkedő irányzatot mutat. Az egyéni pályaképek, a generáción belüli mobilitási utak egyértelműen mutatják, hogy a magasabb hatalmi posztok betöltésére kisebb a fiatal, mint az idősebb közigazdászok esélye. A fő tendencia az, hogy az évek múlásával egyre maga-

sabb pozíciókba kerülnek a közigazdászok. (E tény már önmagában is bizonyítja az életkori hatást.) Természetesen kohorsz hatás is feltételezhető, hiszen az idősebb generációk — mindenekelőtt „a fényes szelek nemzedéke” — a később pályára lépő nemzedékeknél fiatalabban érhetette el a magasabb munkahelyi és politikai posztokat. „A fényes szelek nemzedéke”-nek karriermobilitási lehetősége azonban kivételes volt. A következő nemzedékeknél már jelentősen csökkent a kiugró karrier aránya. E két egymást követő nemzedék mobilitási esélyei közötti kontraszt szembeszökő. A további generációk esetében már nem ilyen látványosak a különbségek. Az újabb és újabb pályára lépő kohorszoknál már semmiképpen nem beszélhetünk „az adott státus eléréséhez szükséges idő” viharos növekedéséről. A két hatás összevetése alapján az látszik valószínűnek, hogy a hatalmi státusok életkor szerinti különbségeiben nagyobb szerepe lehetett az életkori, mint a kohorszhatásnak.⁶

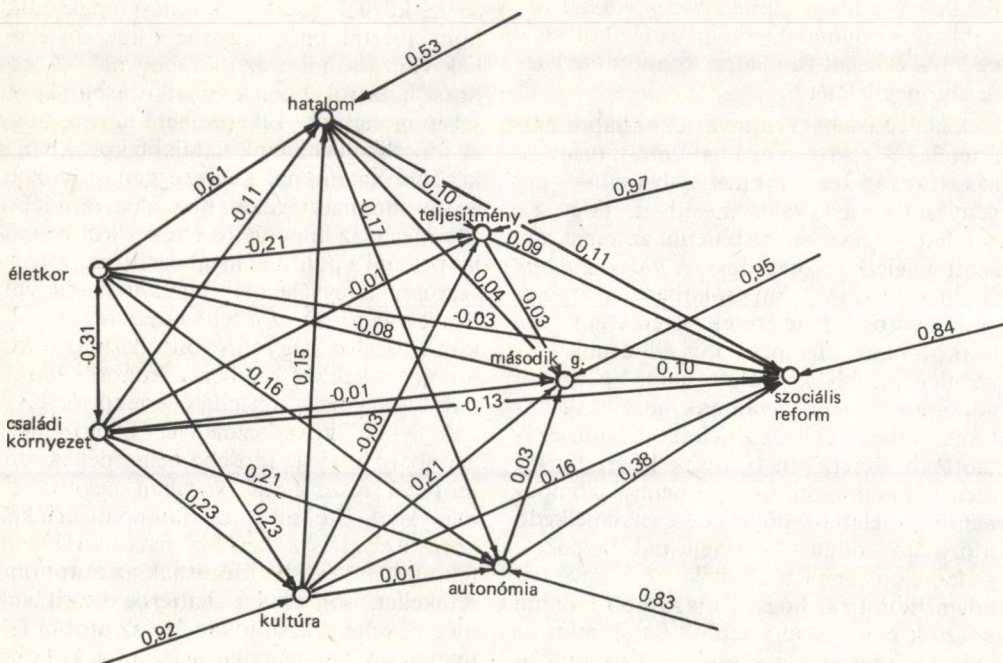
Az autonóm gazdaság megítélésével legszorosabban összefüggő változó az autonómiaértékek esetében is hasonló a helyzet. Széles körű nemzetközi kutatási tapasztalat, hogy a fiataloknál nagyobb a liberális értékek vonzása, mint az idősebeknél.⁷ A kohorsz hatásról ebben a vonatkozásban keveset mondhatunk. Elképzelhető ugyan, hogy az idősebb generációk fiatalabb korukban a későbbi fiataloknál kevésbé hangsúlyozták az autonómiaértékeket, hiszen pályára lépésük idején az integrációs értékek kultivációja (például a politikai megbízhatóság, a tervszerűség, a fegyelem stb.) inkább benne volt e levegőben. Ha ez a feltételezés helyes, akkor a fiatalok nagyobb vonzódása az autonómiaértékekhez részben a kohorsz hatásnak — a korszakok eltérő értékprioritásának — a következménye. Elképzelhető azonban, hogy az idősebb nemzedékek számottevő része fiatal korában negatív élményként élte meg az autonómiaértékek korlátozását, s a későbbi fiataloknál nem tekintették kevésbé fontosnak az autonómiaértékeket, sőt esetleg háttérbe szorításuk még növelte is ázsíójukat. Ha az utóbbi feltételezések valamelyike igaz, az a kohorsz hatás hiányát (illetve ellentétes irányát), az

életkori hatás kizárólagosságát (vagy a kimutatottnál is nagyobb differenciálóerejét) jelenti. Ez esetben ugyanis az ellentétes irányú kohorsz hatás ellenére következett be az idősebb generációk tagjainál az idő múlásával, az autonómiaértékek háttérbe szorítása. A szükséges történeti adatok hiányában nem tudjuk a kohorsz hatást, illetve annak mértékét kimutatni. Szinte biztosra vehetjük azonban az életkori hatás érvényesülését, és olyan feltételezésre hajlunk, hogy az életkor hatása a kohorsz hatásnál erősebb lehetett. Mindkét irányban végzett vizsgálódásunk valószínűsíti, hogy elsősorban az életkor előrehaladásával bekövetkező karriermobilitásnak és az értékorientáció fokozatos konformizálódásának következményeképp érvényesül az életkor közvetett hatása az autonóm gazdaság megítélésére.

A hatalmi státushoz hasonlóan az életkor is válhat kognitív feszültségek forrásává. Az idősebb kor összehatása — mint arra már rámutattunk — az autonóm gazdaság elutasításában jelentkezik. Ha a közvetítések kérdését zárójelbe tesszük, azt tapasztaljuk,

hogy az idősebb korúak felé haladva egyre inkább növekszik az autonóm gazdaság lehetőségében, hasznosságában kételkedők aránya. Az életkor emelkedésével azonban növekszik a közgazdászok kulturális státusa is. A nagyobb kulturális státus viszont az autonóm gazdaság pozitív megítélése irányába mutat. Jóllehet az ellentétes irányba húzó készletések az adott esetben jóval erősebbek, a magasabb kulturális státus mégis a kétely magvait ültetheti el. Meghatározott feltételek mellett elősegítheti a konzervatív szemlélet oldódását, egy autonómabb gazdaság előnyeinek mérlegelését.⁸

A vizsgált értékek kisebb mértékben hatnak a szociális reformok iránti beállítódásra, mint az autonóm gazdaság megítélésére. Az összefüggések iránya hasonló. Ezúttal is a teljesítményértékek, illetve az autonómiaértékek iránti vonzódás együtt jár a szociális reformok fontosságának hangsúlyozásával. Az autonómia-értékek befolyásoló ereje lényegesen nagyobb, mint a teljesítményértékeké. (Az említett értékek közvetlen hatásait jelző standardizált regressziós együttható

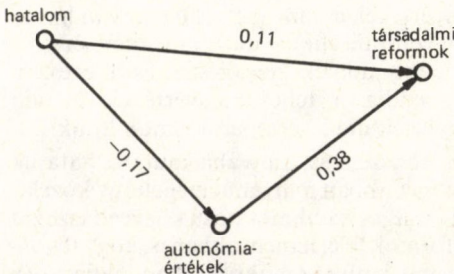

A „társadalmi reformok” attitűd Lisrel-modellje kutatóknál

nagysága az autonómiaértékeknel 0,16, a teljesítményértékeknel 0,15.) A társadalmi reformot meghatározó legerősebb kemény változó, a kulturális státus mellett az autonómiaértékeknek a legnagyobb a magyarázó ereje. A két értéktengely differenciáló szerepe lényegesen nagyobb a kutatóintézetekben, mint a vállalati és a hivatali közgazdászoknál. A kutatóknál a legerősebb az értékorientáció és a vizsgált attitűd összekapcsolódása, ugyanakkor az ő esetükben mutatkoznak meg a legfeltűnőbbben a társadalmi reformok megítélésével együttjáró ambivalenciák is.

A kulturális státus és a hatalmi státus — a korábbiakban megfigyelt tendenciáktól eltérően — azonos irányba hat a társadalmi reformok iránti beállítódásra, a konszenzus ígéretével kecsegtetve a reformok e speciális területein. A szociális reformok ügye ugyanis nem egyszerűen kisebb mértékben osztja meg a közgazdászokat, mint az autonóm gazdaság megítélése, hanem kevésbé állítja szembe egymással a tudás- és a hatalmi élet képviselőit is. A szociális reformok kérdésében a hatalmi és a kulturális státus lépcsőfokain emelkedve számos, részben egyirányban húzó elképzelés figyelhető meg. Ahogy az értékek közül a teljesítményértékek talaján közeledhetnek egymáshoz a szembenálló csoportok, úgy a vizsgált attitűdök közül a szociális reform iránti beállítódás lehet viszonylag kedvező téma a konszenzuskeresés szempontjából.

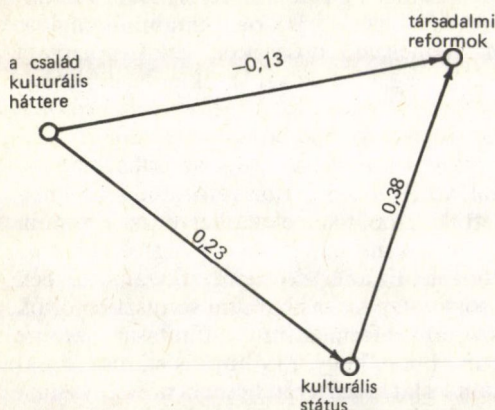
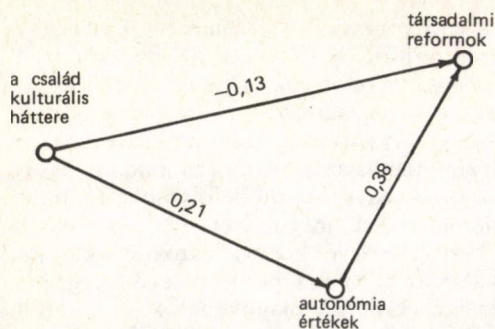
A konszenzus lehetőségeit azonban csökkentik egyes ambivalenciák. A legszembetűnőbb kognitív feszültség a hatalmi státushoz kötődik.

A hatalmi státus közvetlen formában pozitívan hat a társadalmi reformok megítélésére:

a magasabb státusúak — eltérően a más területekre irányuló reformoktól — a társadalmi reformok esetében inkább hajlanak a változtatásokra. Nem ilyen egyértelmű a helyzet, ha a közvetett hatásokat is tekintetbe vesszük. A magas hatalmi státus ugyanis kedvezőtlenül befolyásolja az autonómiaértékek megítélését. (A kiemelkedő posztokon levő közgazdászok sokkal inkább az ellentétes póluson levő integratív értékeket vallják magukénak.) Az autonómiaértékek viszont viszonylag erősen és pozitív irányban hatnak a társadalmi reformok megítélésére. Az ambivalenciák lehetősége kézenfekvő. A magas hatalmi státus egyszerre válik a társadalmi reformokat ösztönző és fékező hatások kiindulópontjává. A kiemelkedő posztokon levők pozitívan ítélik meg a hatalmon levők érdekeit kevésbé sérteni látszó, az újraelosztó hatásköröket fenntartó, sőt bővítő reformokat. Idegenkednek azonban attól az értékegyüttestől, amely a társadalmi reformok — és mellettük a politikai élet, illetve az autonóm gazdaság megújításának — legerősebb ösztönzője. Ez az értékorientáció számottevően csökkenti a magas hatalmi státuszt betöltők szociális reformok iránti affinitását. Szerepe van abban, hogy a kulturális státusz, a hatalmi státusszal erőteljesebben befolyásolja a szociális reformok megítélését.

A társadalmi reformokkal kapcsolatos ambivalenciák a kulturális láncolaton belül is megtalálhatók. Az értelmiségi környezet közvetlenül negatívan befolyásolja a társadalmi reformok szorgalmazását. Ugyanez a családi háttér viszont pozitívan érinti az autonómiaértékekhez fűződő viszonyt, s ezen keresztül a társadalmi reformok iránti attitűdöt is. Az értelmiségi környezet autonómiaértékeket előnyben részesítő légköre hozzájárul a fehérgalléros és a kékgalléros családi háttérű közgazdászok álláspontjainak közeledéséhez. A kékgalléros környezetben élők szociális reformok iránti nagyobb fogékonyágát részben ellensúlyozza a fehérgalléros közgazdászok határozottabb orientációja az autonómiaértékek felé. Egy másik közvetett hatás is relativizálja az értelmiségi családi környezet közvetlen negatív hatását a társadalmi reformok megítélésére.

A nem értelmiségi családok felől az értelmiségiek felé haladva számottevően növekszik a kulturális státus. Ez viszont pozitív hatást fejt ki a társadalmi reformok iránti attitűdre. Az adott esetben az ellentétes hatások szinte semlegesítik egymást. A család kulturális hátterének gyakorlatilag nincs összhatása a szociális reformra. (A két változó közötti korrelációs együttható $-0,01$ $-0,1$.) A kékgalléros környezet közvetlenül érvényesülő pozitív hatását (a standardizált regressziós együttható értéke $+0,13$) ellensúlyozza az a tendencia, hogy az értelmiségi környezet magasabb kulturális státusszal, illetve az autonómiaértékek erős preferenciájával jár. A különböző kulturális hátterű közigazdászok szociális reform iránti attitűdjeiben tehát — átlagosan nézve — nincs különbség. Az azonos szintű beállítódások mögötti indítékok azonban eltérők. A kék-

galléros hátterű közigazdászok szociális reformok iránti pozitív attitűdjeit az autonómiaértékek viszonylagos háttérbe szorítása, illetve a kulturális státus alacsonyabb szintje mérsékli. A fehérgalléros családi háttérrel rendelkezők hasonló szintű beállítottsága elmentéses irányú hatások eredője. Jóllehet a családi környezetük által közvetített „elsődleges tapasztalat” kevésbé teszi őket érzékenyvé a szociális reformok iránt (mind a közvetlen, mind a közvetett hatás alapján ez a környezet inkább az autonóm gazdaság megteremtésének fontosságát sugallja), a magasabb kulturális státus és az autonómiaértékek iránti erős vonzódás ellensúlyozza ezt a hatást.

A hagyományos ipari-centralisztikus modell iránti kötődés negatívan függ össze a vizsgált értékegyüttesekkel. Mind a teljesítményértékek, mind az autonómiaértékek távolítanak az ipari-centralisztikus modelltől. (A korrelációs együtthatók értéke az autonómiaértékeknel $-0,12$, a standardizált regressziós együtthatóké pedig $-0,09$, illetve $-0,07$.) Ezúttal csak egyetlen szálon észlelhetünk kognitív ambivalenciát, melynek kiindulópontja megintcsak a hatalmi státus. A hatalmi státus $+0,16$ korrelációt mutat az ipari-centralisztikus modell iránti pozitív beállítódással. A pozitív hatás csaknem teljes egészében áttételes. A közvetett hatások — akár a második gazdaságon vagy az autonómiaértékeken keresztül érvényesülnek, akár a magasabb státusúak idősebb életkorából adódnak — növelik a hatalmi posztokon levő közigazdászok hagyományos modell iránti toleranciáját. Kivétel a teljesítményérték. A magas hatalmi státusúak — mint már bemutattuk — előnyben részesítik a teljesítményértékeket, ami viszont negatívan hat az ipari-centralisztikus modell megítélésére. Ez az újabb adalék megerősíti és kiegészíti, amit eddig a teljesítményértékek haladó irányba mutató szerepéről elmondtunk.

A konszenzus irányába mutató hatásuk nemcsak abban nyilvánul meg, hogy közelítheti a magas hatalmi státusú közigazdászokat a reformok felé, hanem abban is, hogy távolítóan hat a múlt vonatkozásában, oldja a régi modellnek, a bevett szokásnak a szorítását, amely sok vonatkozásban ma is a legfőbb akadály a határozottabb útkeresésnek.

Jegyzetek

1. Angelusz Róbert: A közgazdászok és a reform. Társadalomkutatás, 1987/2.
2. Az értékegyüttesek rendszerének feltérképezésére főkomponenselemzéssel, klaszteranalízissel és többdimenziós skálázással tettünk kísérletet. A különböző megközelítések számos szempontból hasonló irányba mutattak. Szociológiai szemszögből a főkomponenselemzés eredményei látszottak a „legtisztábbaknak” és a legtartalmasabbaknak.
3. Feltehetően nem kizárólag életkori hatásról van szó. Az idősebbek autonómiaértékekhez fűződő viszonyát nyilvánvalóan az is befolyásolja, hogy az idősebb generációk között kisebb a fehérgalléros családi háttérrel rendelkezők aránya. A kékgalléros környezetet viszont a fehérgallérosnál kevésbé jellemzi az autonómiaértékek kultivációja. Az idősebbek és a fiatalabbak eltérő családi háttere következtében talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy az idősebb nemzedékek autonómiaérték-beállítódása fiatal korukban is más lehetett, mint a mai fiatal közgazdászoké.
4. Az emberi tudatban meglévő értékek feszültségeiről, kognitív ellentmondásairól, a tudatos és tudatalan tendenciák okozta feszültségekről lásd: E. Fromm: Grösse und Grenzen der Entdeckungen Freuds c. tanulmányát in: E. Fromm: Sigmund Freuds Psychoanalyse — Grösse und Grenzen. Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart, 1979.
5. A modellek egészének magyarázó ereje is hasonló sorrendet követ. A legkisebb mértékben a vállalati közgazdászok beállítódását tudjuk magyarázni, a legnagyobb mértékben viszont a kutató közgazdászokét.
6. Ez azért is valószínűnek látszik, mert amíg az életkor emelkedésével a hatalmi státusz növekedése — ha egyre csökkenő mértékben is — mindvégig érvényesül, korántsem beszélhetünk ilyen egyértelmű tendenciáról az egymást követő generációk karriermobilitása tekintetében. Az egyes pozíciók eléréséhez szükséges idő ugyan összességében növekedett, de a „fényes szelek nemzedéké”-t követő generációk esetében nem túl erős és cikcakkokon keresztül érvényesülő tendenciáról beszélhetünk.
7. Ezzel kapcsolatban lásd például az életkor és a „permisszivitás-konzervatívizmus” skála összefüggését P. Lazarsfeld és W. Thielens: A professzori gondolkodás című munkájában. P. Lazarsfeld, W. Thielens: The Academic Mind. The Free Press of Glencoe, Illionis. 277–280. old. Hankiss Elemér és munkatársai kutatásaiban a szabadságérték életkoronként eltérő rangsora azt valószínűsíti, hogy az említett generációs különbségek Magyarországon is átfogóan érvényesülhetnek. Hankiss Elemér — Manchin Róbert—Füstös László—Szakolcai Árpád: Folytonosság és szakadás. Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 1982.
8. A Lisrel-modell nagy analitikus erejénél fogva jellemzően mutatja a különböző hatásokat, az olykor egymást felerősítő, olykor egymást keresztező, fékező vagy kioltó erőket, amelyek eredőjeként a felszínen az összhatás leíró formában megmutatkozik. Az életkor hatásának szövevényessége talán a kutatóintézetekben a legszembeszökőbb, ahol a közvetlen és a közvetett hatás is ellentétes irányú, s emellett a kor kulturális státuson keresztül érvényesülő hatása is csökkenti a második gazdaságnak az életkorral párhuzamosan növekvő elutasítását.

 The study gives detailed account on the impact of age, position, cultural status, family background and value orientation upon the relation towards reform ideas among economists working in different types of institutions. The two factors emerging in the analysis, having the largest eigenvalues are autonomy vs. integrity and achievements vs. spiritual values. Values of achievement and autonomy have positive, while spiritual and integrity values have negative correlations with reform affiliations. Autonomy values have got the strongest tendency towards reform attitudes, their acceptance or refusal is a milestone. The most surprising result of the model is the extraordinary role of age: although older economists are much stronger opposers of autonomous economy than younger, this impact is not a direct consequence of mere age differences, it rather follows from other effects of eldership.

Terestyényi Tamás

A tömegkommunikációs eszközök az adóreformról

Az adóról ma már mindenki sok mindent tud. De hogyan is ismerkedtünk kezdetben az új fogalmakkal, a várható eseményekkel? Mit is láttunk, hallottunk róla? Ezt az ismerkedési — bevezetés előtti — időszakot foglalja össze az alábbiakban a szerző.

A megújulni látszó gazdasági reformfolyamat keretében az 1987-es esztendő egyik legfontosabb eseményét az adórendszer reformjának elhatározása és előkészítése jelentette. Az adóreform szükségességének indoklásában, a változások mibenlétének és következményeinek ismertetésében, a javaslatokkal kapcsolatos vélemények nyilvános ütköztetésében, a közvélemény felkészítésében alapvető szerep hárult a tömegkommunikációs eszközökre.

Mivel vizsgálni akartuk, hogy a tömegkommunikációs eszközök miképpen tettek eleget ennek a feladatnak, az adórendszer átalakításáról határozó 1987. április 28-ai központi bizottsági üléstől 1987. november közepéig folyamatos tartalomelemzést végeztünk a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a hazai országos napilapok (Népszabadság, Magyar Hírlap, Népszava), a gazdasági hetilapok (Heti Világgazdaság, Figyelő, Ötlet) és a televízió adóreformmal kapcsolatos közlésein.

Az adóreformra fordított figyelem

A vizsgált források — mennyiségi-terjedelmi szempontból — a változások jelentőségének, gazdaságpolitikai súlyának megfelelően kezelték az adóreform témakörét, és a tervezetet majd az elfogadott törvényt a közfigyelem előterébe állították.

Az adóreform tömegkommunikációs kezelésében április végétől november közepéig három nagyobb szakaszt lehetett megkülönböztetni.

1. táblázat

Az adóreformmal kapcsolatos közlések mennyiségének időbeli alakulása	
az adóreformról hetente átlagosan kibocsátott közlések száma	
április 28. – június 30.	13,0
július 1. – szeptember 15.	16,6
szeptember 16. – november 10.	27,5
a vizsgált fél év egésze	18,7
az adóreformmal fő témaként foglalkozó összes közlés a vizsgált fél évben: 523	

Az április 28-ától június 30-áig terjedő első szakaszt az adóreform általános elveivel, céljaival való ismerkedés jellemezte, de a közlések már ekkor is bővelkedtek konkrét, számszerű részletekben, és lényegében már ekkor megfogalmazódtak azok a legfontosabb kérdések, kételyek és ellenvetések, amelyek még hosszú ideig foglalkoztatták a szakembereket és a közvéleményt. Ebben az időszakban a gazdasági hetilapok kö-

zül főként a Figyelő igen jelentős terjedelemben és sokoldalúan vizsgálta mindkét adónem sajátosságait és várható hatásait. A televízió sorozatot indított a személyi jövedelemadó tervezetéről; a sorozat adásainak szövegét folyamatosan közölte a Magyar Nemzet, amely a napilapok közül mindvégig a legnagyobb figyelmet fordította az új adórendszerre.

A július 1-jétől az országgyűlés megnyitásiáig tartó második szakaszban egyre több szó esett a részletekről, a vitatott kérdésekkel kapcsolatban szaporodtak az érvek és ellenérvek, nyilvánosságra kerültek a társadalmi szervek (KISZ, HNF, szakszervezetek stb.) állásfoglalásai. Az adóreformra fordított tömegkommunikációs figyelem folyamatosan növekedett — ehhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy a televízió a nézők információigényének kielégítésére új sorozatot indított a személyi jövedelemadóról, és Adólexikon címmel a Magyar Hírlap is sorozattal jelentkezett.

Az országgyűléssel induló harmadik szakaszban az adóreformmal foglalkozó tömegkommunikációs anyagok mennyisége jelentős mértékben növekedett. A vizsgált források részletesen ismertették a törvénytervezet országgyűlési vitáját, majd magát az elfogadott törvényt. A végleges változat bemutatására a Népszabadság Adótanácsadó, a Népszava Adóiskola, a Magyar Nemzet pedig Az olvasó kérdez — a szakértő válaszol címmel sorozatot indított, de a többi forrás is folyamatosan és igen intenzíven tárgyalta az új adózással kapcsolatos kérdéseket.

2. táblázat

A kétféle adónemre fordított figyelem	(százalékban)
csak a személyi jövedelemadóval foglalkozó közlések	47
csak az általános forgalmi adóval foglalkozó közlések	13
mind a két adónemmel foglalkozó közlések	40
összesen	100
az adóreformmal foglalkozó összes közlés: 523	

A tömegkommunikációs eszközök, meg lehetőségek egyoldalúan, elsősorban a személyi jövedelemadóval foglalkoztak, és az általános forgalmi adóra lényegesen kisebb figyelmet fordítottak, holott ez utóbbi, akár rövid, akár hosszú távú hatásait tekintve, legalább olyan jelentőségű, mint az előbbi.

Az adóreform gazdaságpolitikai szerepének értelmezése

Bár az adóreformról szóló közlések tizen-négy százaléka hangsúlyozta, hogy az adórendszer változásai fontos lépést jelentenek gazdaságpolitikai céljaink megvalósítása felé, az anyagoknak csak egészen kis hányada, mindössze négy százaléka foglalkozott közelebbről azzal a kérdéssel, hogy az adóreform milyen gazdaságpolitikai koncepcióba illeszkedik. Ezek a közlések elsősorban azt emelték ki, hogy az adórendszer átalakításának a felgyorsult gazdasági reformfolyamat részét kell képeznie, hozzá kell járulnia a magyar népgazdaság modernizációjához, egy hatékonyabb gazdasági struktúra kialakításához. A reformfolyamatban betöltendő szerepét abban jelölték meg, hogy egységes alapokra helyezi az állam, a vállalatok és az állampolgárok közötti gazdasági viszonyt, az elvonások rendszerét áttekinthetőbbé, a költségeket, ráfordításokat jobban érzékelhetővé teszi, segíti a vállalati önállóság erősödését és az egészségesebb árstruktúra kialakulását, megvalósítja az igazságosabb közteljesítést és növeli az állampolgári felelősségérzetet. A szóbanforgó közlések kiemelték, hogy az új adórendszer bevezetése nem gazdaságpolitikai cél, hanem csupán eszköz a célok eléréséhez, továbbá, hogy az adóreform önmagában semmiképpen sem azonos magával a gazdasági-társadalmi reformmal, csupán annak egy eleme.

Mivel a vizsgált fél év alatt — annak ellenére, hogy a kormány kibontakozási programja nagy tömegkommunikációs figyelmet kapott — egészében véve kevés szó esett arról, hogy a meghirdetett gazdasági stabilizáció és kibontakozás a kétféle új adózás bevezetése mellett milyen más konkrét lépésekből, intézkedésekből, átalakításokból fog állni, az adóreformmal foglalkozó tömegkommunikációs anyagok nagy mennyisége

óhatatlanul azt a benyomást keltette, mintha a gazdasági reform folytatása és a kormány programja ki is merülne az adóreformban, és mintha a kormánzatnak az adóreform bevezetésével nem is lenne más célja, mint a fogyasztás korlátozása, illetve a költségvetési bevételek növelése. Ezt a benyomást erősítette több olyan nyilatkozat is, amely szerint az adóreform bevezetésével egy időben nincs lehetőség az adórendszer átalakítását teljessé és hatékonyra tevő lépésekre — így a gyökeres bérreformra vagy a támogatási rendszer radikális leépítésére.

Már a nyári hónapokban néhány közlés felhívta a figyelmet arra a veszélyre, hogyha nem sikerül az adórendszer átalakítását egy meggyőző és konkrét gazdasági program keretébe illeszteni, akkor a közvéleményben a változások félreértelmeződnek, távlati céljai homályban maradnak. Az országgyűlés utáni hónapokban — nem utolsósorban az őszi felvásárlási láz és az áremelkedések reakciójaképpen — egy-két közlésben az az aggodalom is megfogalmazódott, hogyha nem következik be rövid időn belül a gazdaságirányítás és a gazdasági környezet mélyreható átalakítása, akkor az adóreform szerepe eltorzul, remélt pozitív hatásai elmaradnak, vagy éppen negatív hatásokba — például a gazdaságot tovább gyengítő inflációs hullámba — csapnak át.

A személyi jövedelemadó indoklása

A személyi jövedelemadót érintő közlések harminc százalékában indokolták valamilyen módon a bevezetés szükségességét.

A vizsgált források a régi adózás hiányosságai közül azt említették a leggyakrabban, hogy a korábbi elvonási rendszer azért nem volt igazságos, mivel a közterhekhez való hozzájárulás mértéke nem emelkedett a jövedelem arányában; nem volt egységes, mivel különböző foglalkozások különbözőképpen adóztak; a munkavállalók, főképpen az alkalmazottak számára nem tette érzékelhetővé, hogy foglalkoztatásuk mibe kerül.

A személyi jövedelemadó bevezetésének legfőbb indoka az igazságos közteherviselés megteremtése volt; ez a szempont igen szo-

3. táblázat

A személyi jövedelemadó indoklása (százalékban)	
a régi adózás hiányosságai	7
az új rendszer igazságos közteherviselést hoz	26
segíti gazdaságpolitikai céljainkat	11
egységes	11
javítja, erősíti a költségvetés helyzetét	9
a munkavállalók felé jobban közvetíti foglalkoztatásuk költségeit	6
segíti az állampolgári felelősségérzet és az állampolgári fegyelem erősödését	6
a személyi jövedelemadót érintő összes közlés: 454	

rosan összekapcsolódott az új rendszer egységességének hangsúlyozásával. Paradox módon viszont a felvetődött kételyek és ellenérvék között éppen az fordult elő a leggyakrabban, hogy az új adózás nem igazságos, emberek sokasága esetében nem jelent a tényleges anyagi-jövedelmi helyzettel arányos közteherviselést.

Bár a közlések viszonylag gyakran hivatkoztak arra, hogy a személyi jövedelemadó segíti gazdaságpolitikai céljaink elérését, ez az érv többnyire általánosságban mozgó szólam maradt, amely mögött az igazságos közteherviselésen és az egységességen kívül nem jelent meg konkrét tartalom.

Meglehetősen kevés közlés érvelt azzal, hogy az új rendszer jobban közvetíti majd a munkavállalók felé foglalkoztatásuk költségeit, holott határozottabban rá lehetett volna mutatni arra, hogy a béreket korábban is jelentős elvonások terhelték, így az új rendszer — legalábbis az alkalmazottak főfoglalkozásból származó jövedelme esetében — annyi változást eredményez, hogy közvetlenül érzékelhetővé, nyilvánvalóvá teszi az addig is meglévő elvonások egy részét. Az állampolgári felelősségérzet és fegyelem erősödésére való hivatkozások is viszonylag kis gyakorisággal fordultak elő, és inkább

feltevésként, remélt hatásként, semmint biztosra vehető következményként fogalmazódtak meg.

Míg a fenti indoklások és érvek a vizsgált időszakban lényegében egyenletesen oszlottak el április végétől november közepéig, a költségvetési helyzetre történő utalásoknak a gyakorisága és tartalma jelentősen változott. Az április 28-tól június 30-ig terjedő időszakban erőteljesen hangsúlyozták, hogy a személyi jövedelemadóval nem az állami bevételeket akarják növelni, valamint, hogy a többletbevételeket teljes egészükben szociálpolitikai támogatásokra fogják fordítani. Ezzel szemben a július 1-jétől az országgyűlésig tartó szakaszban egyre több szó esett arról, hogy a költségvetés nem mondhat le a személyi jövedelemadóból származó (többlet)bevételekről. Különösen azok a közlések hivatkoztak gyakran a költségvetés helyzetére, amelyek amellet érveltek, hogy egy bizonyos határon túl nem adhatók támogatások vagy kedvezmények. Az országgyűlést közvetlenül megelőző időszakból november végéig növekvő számban akadtak olyan közlések is, amelyek egyértelműen arra utaltak, hogy az egyensúly fenntartásához feltétlenül szükség van a fogyasztás korlátozására, és ebben szerep jut a személyi jövedelemadónak is.

A személyi jövedelemadó — érvek és ellenérvek

A vizsgált források által érintett vitapontok, kételyek, aggodalmak kapcsán érvek és ellenérvek sokasága sorakozott fel egymással szemben.

a) *Egyéni vagy összevont családi adózás?* A közlések jelentős hányada felvetette, hogy a személyi jövedelemadó tervezetében kevés érvényesültek a szociálpolitikai szempontok, hiszen az új adózás nem lesz tekintettel az eltartottak számára, és igen érzékenyen fogja érinteni a (sok)gyermekes családokat. Külön hangsúlyozták és néhány közlésben modellszámításokkal is bemutatták, hogy — különösen a gyermekes családok szempontjából — igazságosabb lenne az eltartottak számát és a házastárs jövedelmét is figyelembe vevő, összevont családi adózás. Szá-

mos anyag arra is felhívta a figyelmet, hogy a tervezett egyéni jövedelemadó a népese-
déspolitikai törekvések ellen hat.

Ezekkel az ellenvetésekkel szemben legfőképpen azzal érveltek a közlésekben meg-
szólaltatott (pénzügyi) szakemberek, hogy az adórendszernek nem feladata, hogy egyúttal a szociálpolitika szerepét is betöltse, továbbá, hogy a gyermekes családok helyzetén nem az adózás módja, hanem a családi pótlék felemelése hivatott segíteni.

b) *A főfoglalkozásból és a mellék munkából szerzett jövedelmek összevont adózása.* Határozott ellenállást váltott ki a tervezett adórendszernek az a sajátossága, hogy nyilvánvalóan kedvezőtlen helyzetbe kerülnek mindazok, akik többletmunkával, mellékkeresettel próbálják növelni a főállásból szerzett, sokszor nagyon alacsony jövedelmüket. Jelentős számú közlés rámutatott, hogy az emberek nagy hányada már most is mértéktelenül leterhelt, és így az új adózásban elvont jövedelemrészt nem lesz képes további munkavállalással vagy teljesítményfokozással pótolni. Olyan aggodalom is több ízben megfogalmazódott, hogy az elvonás csökkenteni fogja a dolgozók hajlandóságát, hogy többletmunkát vállaljanak, és ez kedvezőtlen hatással lesz a vállalkozói kedv alakulására, illetve bizonyos vállalkozási formák — elsősorban a gazdasági munkaközösségek — működésére.

A tervezet mellett felhozott leggyakoribb érv, hogy az adórendszer csakis az összjövedelem nagyságából indulhat ki, és nem lehet tekintettel arra, hány és miféle forrásból tevődik ez össze. Ugyanakkor néhány közlésben olyan, az emberek helyzete és teljesítő-képessége iránt meglehetősen érzéketlen megállapítás is felbukkant, hogy — ismerve a hazai munkaintenzitást — bőven lehet még a jelenleginél többet dolgozni.

c) *A nyugdíjasok adózása.* A vizsgált közlések a nyugdíjak adómentességét még a kiemelkedően magas nyugdíjak esetében is magától értetődőnek tekintették. Annál erősebb ellenérzéseket váltott ki a nyugdíj melletti munkából származó jövedelmek adóztatása. A tervezettel szemben érvelő közlések — szociálpolitikai szempontokat hangsúlyozva — rámutattak arra, hogy az idős emberek jelentős hányada alacsony nyugdí-

jának kiegészítése céljából kényszerül munkát vállalni.

Ezzel a kritikai észrevétellel szemben kezdetben főképpen arra hivatkozva érveltek a pénzügyi szakemberek, hogy a nyugdíj adómentességében már eleve érvényesült a szociálpolitikai szempont. Később viszont, amikor már határozottabb formában alakulni kezdett az országgyűlés által is elfogadott végső változat, az az érv került előtérbe, hogy ha a kilencvenhatezer forintos határig adómentessé teszik a nyugdíjasok összjövedelmét (nyugdíj + kereset), ez elvonás nélküli többletjövedelemre ad lehetőséget az alacsony nyugdíjjal rendelkezőknek.

d) Az adózás hatása a kisvállalkozásokra. Számos közlésben többen aggodalmaskodtak, hogy az új adózás következtében a kisvállalkozók könnyen arra a következtetésre juthatnak, hogy az elvonások növekedése miatt egy bizonyos határon túl nem érdemes teljesítményüket fokozni.

A vállalkozói kedv visszaesésétől és a vállalkozói teljesítmény csökkenésétől tartó észrevételekkel szemben a tervezet mellett szóló közlések elsősorban azt emelték ki, hogy a népgazdasági szempontból alapvető funkciókat ellátó kisvállalkozások — mindenekelőtt a mezőgazdasági kistermelők, valamint a szervezett idegenforgalomban szálláshelyet biztosítók — speciális adózásuk következtében kedvező feltételeket fognak találni az új rendszerben is. Azt is hangsúlyozták, hogy a bevezetendő adózás a jelenleginél jobban figyelembe fogja venni a vállalkozók termelési-fenntartási költségeit, és a mostaninál erősebben ösztönöz az innovációra, a kapacitásbővítésre, a befektetésre.

e) A bruttószítés problémái. Bár a tervezetben alapelveként fogalmazódott meg, hogy a személyi jövedelemadó bevezetésekor a főállásból származó keresetek nem csökkenhetnek, már májusban és júniusban a vizsgált közlések egy részében kételyek merültek fel azzal kapcsolatban, vajon képes lesz-e minden vállalat önerőből végrehajtani a főállású keresetek bruttószítését. Sőt júniusban néhány közlés egyértelműen arra utalt, hogy valószínűleg a főállásbeli kereseteknél is kell jövedelemcsökkenéssel számolni. Azonban amikor felkínálták azt a lehetőséget, hogy a

vállalatok hitelt vagy egyéb támogatást kaphatnak a bruttószítés megoldására, a kételyeknek ez a része eloszlott. Ugyanakkor az országgyűlést követő időszakban jelentős mértékben emelkedett az olyan közlések száma, amelyek rámutattak a bruttószítés gyakorlati végrehajtásának bizonytalanságaira, kiemelve a várható adminisztratív nehézségeket és a teljesítménybérek bruttószítésének problémáját.

f) A láthatatlan jövedelmek. Ezzel, a közvéleményt erősen nyugtalanító kérdéskörrel kapcsolatban a tömegkommunikációs eszközök, illetve a bennük megszólaló szakemberek nem tudtak megnyugtató és egyértelmű választ adni sem az országgyűlés előtt, sem a törvény elfogadása után. Néhány közlés ugyan magabiztosan állította, hogy a láthatatlan jövedelmek becsléssel felmérhetők vagy vagyonellenőrzéssel felszínre hozhatók, az esetek többségében azonban maguk a pénzügyi szakértők is kétségeiknek adtak hangot. A láthatatlan jövedelmek témáját érintő közlések vagy közlésrészletek általában azzal zárultak, hogy a jól ismert és sokszor elítélt jelenséget elsősorban a hiány szüli, a hiányokat azonban pusztán adóeszközökkel nem lehet felszámolni.

g) A bérreform szükségessége. A vizsgált közlések igen gyakran felhívták a figyelmet arra is, hogy a személyi adózás reformja átfogó bérreform nélkül féloldalas intézkedés marad. A bérreform szükségességét a megszólaltatott pénzügyi-gazdasági szakemberek elismerték ugyan, de általában azzal érveltek, hogy az ország jelenlegi gazdasági helyzetében a bérrendszernek az adóreform bevezetésével egyidejű vagy azt gyorsan követő átalakítására nem érettek meg a feltételek, mivel a bérszabályozási kötöttségek felszámolása fedezet nélküli, megengedhetetlen nagyságú keresetkiáramláshoz vezetne. Ugyanakkor július elejétől több közlés is utalt arra, hogy a közeljövőben sor kerülhet egy bérreformtervezet kidolgozására is, egyúttal azonban a megszólaltatott szakértők jelezték, hogy a közvélemény várakozásával ellentétben a bérreform egyáltalán nem jelent majd feltétlenül mindenki számára reálbér-emelkedést.

h) A megvalósítás problémái. Különösen az április végétől június végéig terjedő első

időszakban számos közlés úgy találta, hogy az adóreform tervezetében túl sok a kidolgozatlan és bizonytalan elem, éppen ezért kétséges, hogy milyen eredményekre vezet a két új adózásnak nagyon rövid határidővel történő, egyidejű bevezetése. Ezzel a véleményrel szemben a következő ellenérvek merültek föl: az adóreform előkészítő munkálatai már évek óta folynak; számos modellszámítás történt, kidolgozatlanságról tehát nem lehet beszélni; a bizonytalanságok, a vitatott pontok az országgyűlés végleges döntéséig tisztázhatók; a vállalati és személyi adózás reformjának egyidejű bevezetése egyszeri, gyors átállást igényel, amely egyfelől hatékonyabb, másfelől kisebb megrázkódtatásokkal jár, mintha elaprózott lépésekben történe.

Az országgyűlés után főképp az a kérdés került előtérbe, vajon az év végéig hátralevő idő alatt megtörténik-e minden szükséges előkészület az átálláshoz, és vajon az új adóhatóság alkalmas-e a jövő feladatainak ellátására. A közlésekben megszólaltatott pénzügyi szakértők határozottan igenlő választ adtak, kiemelve, hogy az új adóhatóság mind szervezetét, mind nagyságát, mind személyi állományát tekintve megfelel a követelményeknek.

i) Az írók és művészek adózása. Viszonylag kis gyakorisággal, de visszhangot keltve vetődött fel az az észrevétel, hogy az új személyi adózással a szellemi-kulturális értékek előállítói méltatlanul kedvezőtlen helyzetbe kerülnek. Az írók és művészek érdekeit képviselő közlések elsősorban a szellemi-kulturális teljesítmények társadalmi jelentőségére és fokozottabb megbecsülésének szükségességére hivatkoztak, de gyakran azt is bizonyítani igyekeztek, hogy az írók és művészek közel sincsenek olyan jó anyagi-jövedelmi körülmények között, mint azt feltételezik; például a képzőművészeknek igen nagy a termelési rezsijük, ezt azonban az adózás nem ismeri el.

Ezzel az ellenvetéssel szemben mindennek előtt arra hivatkoztak, hogy a szellemi-kulturális alkotómunka adóztatásába a bevezetendő rendszerben is jelentős kedvezményt építettek be (kétszáz ezer forintos hátrány a jövedelemnek csak a harmincöt százaléka képezi az adóalapot), amelyen ke-

resztül kifejeződik a művészi értéket létrehozó alkotók társadalmi megbecsülése. Voltak közlések, amelyek más foglalkozási kategóriákkal összehasonlítva próbálták kimutatni, hogy az írókat és művészeket nem érik hátrányok, de — különösen az országgyűlési vita kapcsán — azt is hangsúlyozták, hogy tekintettel az ország nehéz gazdasági helyzetére, további kedvezmények már nem adhatók.

j) Volt-e igazi társadalmi vita? A nyilvánosságot, és a beleszólási-érdekvérvényesítési lehetőségeket érintő kritikai észrevételek egyfelől azt nehezményezték, hogy számos mozzanat, így az adóalapok, jövedelmi sávok és adókulcsok már kezdeti konkrét, számszerű meghatározása, a törvénybe iktatás és a bevezetés nagyon közeli időpontja, s elsősorban az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatalnak jóval az országgyűlési döntést megelőző felállítása arra engedett következtetni, hogy az adóreform bevezetése már a részleteket tekintve is eldöntött ügy volt, és a vitáknak, az állásfoglalásoknak, de magának az országgyűlésnek is csak formális szerepet szántak. Másfelől azt is rosszalótták, hogy a tervezetet csak különféle szervezetek, testületek, bizottságok vitatják, magukat az állampolgárokat azonban senki sem kérdezi meg, így társadalmi vitáról nem is lehet beszélni.

Ezekkel az észrevételekkel szemben erőteljesen hangsúlyozták, hogy az, ami április 28-át követően a nyilvánosság elé került, csak egy tervezet, amelyen lehet változtatni, a részletek nincsenek eldöntve, a végleges változat a viták és állásfoglalások tanulságai alapján fog kialakulni, és a végső szót az országgyűlés fogja kimondani. Számos közlésben felbukkant az az érvelés, hogy mivel az állampolgárok magától értetődő módon nem örülnek az adózásnak, az adózás bevezetését nem lehet népszavazás tárgyává tenni.

Az általános forgalmi adó indoklása

Az általános forgalmi adóval foglalkozó közlések harmincnegyzet százalékában indokolták valamiképp a bevezetés szükségességét.

4. táblázat

Az általános forgalmi adó indoklása (százalékban)	
a régi rendszer hiányosságai jobban közvetíti a valós ráfordításokat	29
egységes versenysemleges	26
az új rendszerben csökkennek a támogatások	25
egészségesebb árstruktúra alakul ki	24
a nyereség nagyobb hányada marad a vállalatoknál áttekinthetőbb, mint a régi rendszer	23
segíti a hatékonyság erősödését	17
a fejlett gazdaságokban ilyen típusú adózás van	10
a fejlett tőkés országokhoz fűződő gazdasági kapcsolataink követelik meg a bevezetését	5
az általános forgalmi adót érintő összes közlés:	2
	280

A közlések a régi rendszer hiányosságait elemezve rámutattak, hogy az elvonások, kedvezmények és ártámogatások fennálló, már-már áttekinthetetlen gyakorlata, amelyet a versenyképesebb vállalatok nyereségének a veszteséges vállalatokhoz való átirányítása jellemez, lehetetlenné teszi a teljesítmények reális értékelését és a nyereséges vállalatok dinamikus fejlődését. A hozzáadott érték utáni adózás, amelynek bevezetésével a korábbi elvonásoknak egy része megszűnik és így a rendszer egyszerűsödik, éppen ezeket az ellentmondásokat igyekszik kiküszöbölni. A támogatások, kedvezmények csökkentésével érzékelhetőbbé teszi a vállalatok, illetve a fogyasztók számára, hogy mi mennyibe kerül. Minden vállalat számára azonos versenyfeltételeket biztosít (egységes és versenysemleges), ami által áttekinthetőbbé válik s jobban megítélhető, hogy hol folyik nyereséges és hol veszteséges gazdálkodás. A támogatások, kedvezmények leépítésével hozzájárul a valós költségeket, a valós ráfordításokat jobban közvetítő árstruktúra kialakulásához (ebben az értelemben akár árreformnak is felfogható).

Nagy hangsúlyt kapott az új adózásnak az a vonása is, hogy a jól teljesítő vállalatoknál a nyereségnek a korábrinál nagyobb hányadát hagyja, és ezáltal segíti a vállalati önállóság erősödését, bővíti a kezdeményezési lehetőségeket. Mindezeket az egymással szoros összefüggésben álló sajátosságokat a közlések a hatékonyabb, racionálisabb gazdálkodás felé tett előrelépésként értelmezték. Ehhez a több szálon futó közgazdasági jellegű indokláshoz képest a fejlett (nyugati) gazdaságokra, illetve a külgazdasági kapcsolatainkra lényegesen ritkábban hivatkoztak.

Az általános forgalmi adó indoklásában időbeli változásokat nem tapasztaltunk: a vizsgált források április végétől november közepéig lényegében mindvégig azonos gondolatmenet szerint és azonos hangsúlyokkal érveltek az új adózás bevezetésének szükségessége mellett.

Az általános forgalmi adó — kételyek, kritikai észrevételek

Az általános forgalmi adót érintő közlések harmincnégy százalékában fogalmazódtak meg kételyek, kritikai észrevételek, fenntartások az új adózás várható hatásaival, bevezetésének módjával és gyakorlati működtetésével kapcsolatban.

a) *A közlésekben elsődleges, központi helyet foglalt el az új adózás áremelő hatása.* Az anyagok jelentős részében igen élesen vetődött fel az a lehetőség, hogy a forgalmi adó bevezetésével elszabadulnak az árak, és beláthatatlan inflációs folyamat indul el, amely egyfelől felborítja a vállalatok közötti kapcsolatokat, másfelől a személyi jövedelemadónál lényegesen nagyobb, esetleg komoly társadalmi feszültségeket kiváltó terheket ró a lakosságra. Ennek az aggodalomnak az eloszlatására a közlések arra hivatkoztak, hogy a piac önszabályozása megakadályozza az árak elszabadulását, valamint, hogy hatékony árellenőrzéssel elejét lehet venni a negatív folyamatoknak. Ez az érvelés azonban nem hatott meggyőzően. Egyrészt maguk a közlésekben megszólaltatott pénzügyi és közgazdász szakértők is gyakran utaltak arra, hogy a magyar gazdaságban kevésbé érvényesül az önszabályozó

piaci mechanizmus; másrészt az, a tömegkommunikációs eszközökben sűrűn érintett jelenség, hogy az árak az új adózás hírére már az 1987. év második fél évben emelkedni kezdtek, egyértelműen az árellenőrzés csekély hatásfokát jelezte.

A bizonytalanságot fokozta, hogy a vizsgált forrásokban április végétől az országgyűlésig szélsőségesen eltérő becslések jelentek meg az áremelkedések várható mértékére vonatkozóan; például Figyelő, június 4.: huszonöt százalék, Népszabadság, június 10.: tíz-tizenkét százalék, Ötlet, augusztus 13.: öt-hat százalék és még hosszasan lehetne sorolni a néhány százalékos becslésektől a drámai inflációt jósoló előjelzésekig. Az országgyűlést közvetlenül megelőző időszakból november közepéig mindenestre a tizenöt százalék körüli becslések váltak általánossá, de változatlanul előfordultak nagyobb mértékű inflációtól tartó közlések is.

Több anyagban is felvetődött, hogy az áremelkedéseket szociálpolitikai szempontból ellentételezni kell. Ezzel a felvetéssel szemben az az ellenérv fogalmazódott meg, hogy a nyugdíjak és a családi pótlék emelésén kívül más ellentételezés nem jöhet szóba, mert ez akadályozná az egyensúlyi helyzet javítását.

b) *Megszűnik-e a támogatások rendszere?*

Az általános forgalmi adót vizsgáló közlésekben az idő előrehaladtával egyre inkább érzékelhetővé vált a következő ellentmondás: miközben az anyagok jelentős részében az új adózás melletti egyik legfőbb érv az volt, hogy bevezetésével megszűnnek vagy legalábbis csökkensenek a támogatások, kivételezések, mentességek, a jövedelmeknek a nyereséges szférákból a veszteségesekbe való központi átcsoportosításai, számos olyan közlés akadt, amely szerint a támogatások nem csökkenthetők lényeges mértékben, mert ez olyan következményekkel járna, mint az árak elszabadulása, ezeket foglalkoztató vállalatok tönkremenetele, vagy az eddig támogatással exportra termelő vállalatok termelésének és ennek következtében az exportnak a visszaesése például a mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékek esetében. Ugyanakkor az országgyűlés után több közlés is arra hívta fel a figyelmet, hogyha a gazdaságirányítás nem mutat nagyobb ha-

tározottságot a támogatások csökkentése ügyében, akkor az általános forgalmi adónak csak az inflációs hatásai fognak érvényesülni, a pozitív hatások viszont elmaradnak.

c) Ezzel a dilemmával szorosan összefüggött az a kérdés is, vajon 1988-tól valóban *érezkelhetően növekszik-e majd a vállalatok mozgási, kezdeményezési lehetősége?* A vizsgált közlések többsége azt jelezte, hogy az általános forgalmi adó bevezetése után nyereségesnek mutató vállalatok lehetőségei jelentősen bővülnek majd, mivel nagyobb lesz a nyereségből a vállalatnál maradó és felhasználható hányad. Néhány anyag azonban arra utalt, hogy az új rendszerben sem szűnik meg az összes korábbi elvonás, így még a nyereséges vállalatok is csak nagyon kis mértékben lesznek képesek önerőből fejleszteni.

Az országgyűlés után több közlés is nehezményezte, hogy a vállalkozói adót huszonöt százalékra emelték. A szóbanforgó anyagok szerint a nagy mértékű adóemelés hátrányos helyzetbe hozza a különféle kisvállalkozói szervezeteket, az elvként meghirdetett versenysemlegesség ellen hat, jelentősen csökkenti a jövedelmezőséget, és mindennek következtében visszavetheti a vállalkozói kedvet.

d) *Nehézségek a végrehajtásban.* Az általános forgalmi adónak a mindennapi gyakorlatban történő működtetésével kapcsolatban is megfogalmazódtak kétségek. Elsősorban arra a nem kívánatos, de nagyon is valószínű lehetőségre mutattak rá egyik-másik közlésükben a vizsgált források, hogy az általános forgalmi adó bevezetése jelentős mértékben fel fogja duzzasztani a vállalatok már jelenleg is túlburjánzó adminisztrációját. Hasonló gyakorlati megfontolásokból vetődtek fel több ízben is olyan kérdések, hogy miképpen fogja a kiskereskedelem megoldani a forgalmi adó hozzáadását az áruk árához, vagy hogy miképpen térítik vissza a forgalmi adót az indokolt esetekben.

e) *Adókulcsok, egyes termékcsoportok és szolgáltatások forgalmi adója.* A forgalmi adó mértékével kapcsolatos információkban is voltak ellentmondások az egyes időszakok között. Így például a Magyar Hírlap

május 29-én a későbbi (és az országgyűlésen, elfogadott) változathoz képest alacsonyabb — nulla, tizenkét és huszonkét százalékos — adókulcsokat jelzett.

Bár az általános forgalmi adó árhatásait érintő közlésekben rendszerint szó esett arról, hogy lesznek csökkenő árú termékek is, a figyelem — érthető módon — kizárólagosan az emelkedő árú termékekre irányult. Hozzájárult ehhez, hogy a közlések az átlagember mindennapi életében jelentősebb szerepet játszó cikkek közül többnyire csak a felnőtt felsőruházati termékeket jelezték csökkenő árúnak. Az országgyűlésig leggyakrabban azzal kapcsolatban fogalmazódtak meg aggodalmak, hogy az általános nagy mértékű áremelkedés tovább emeli az építőanyagok és lakások már egyébként is rendkívül magas árait. Az országgyűlést közvetlenül megelőző időszaktól november végéig viszont a gyermekruházati cikkek árának emelkedését kifogásoló közlések fordultak elő nagyobb számban.

(f) Az általános forgalmi adót érintő közlések között is voltak olyanok, amelyek a *bevezetés átgondoltságát és időzítését* kérdőjelezték meg. Több anyag is hivatkozott arra, hogy nálunk kedvezőbb gazdasági helyzetben lévő nyugati országokban hosszas, esetenként két-három éves előkészítés után vezették be ezt az adófajtat. A pénzügyi szakértők ezekkel a fenntartásokkal szemben azzal érveltek, hogy a tervezet nyilvánosságra hozatalát nálunk is hosszas munkálatok, számítások előzték meg, a hátralévő idő elég az előkészületekre és a késlekedés csak rontaná a kibontakozás esélyeit.

Néhány további jellegzetesség

Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy a tömegkommunikációs eszközökön keresztül jól érzékelhetővé váltak különféle társadalmi rétegek vagy foglalkozási kategóriák érdekvényesítési kísérletei. Április végétől az országgyűlés kezdetéig a nyugdíjasok végig ellenezték, hogy a nyugdíj mellett keresett jövedelmeket a nyugdíjjal összevonják és így adóztassák. A vizsgált forrásokban hasonlóképpen kifejeződtek a (sok)gyermekes családok érdekeit érvényesíteni próbáló törekvések. A tömegkommunikációs eszközök-

ben májusban és júniusban jelentős gyakorisággal és súllyal fordult elő az egyéni adózás elleni, illetve a gyermekek számát figyelembevevő családi összevont adózás melletti érvelés. Júliustól viszont, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az egyéni adózásnak családi összevont adózásra való átalakítása aligha fog megtörténni, egyre inkább előtérbe került a javaslat, hogy a gyermekek utáni családi pótlékot a tervezettnél jelentősebb mértékben emeljék. Az országgyűlést megelőző időszakban, majd még inkább a törvénytervezet országgyűlési vitája kapcsán és után az íróknak és művészeknek a kedvezőbb adófeltételek elérésére irányuló próbálkozása kapott nagy figyelmet.

Arra is érdemes felfigyelni, hogy a személyi jövedelemadóval foglalkozó közléseknek nem kis hányada azt a messzebbre mutató kérdést is felvetette, vajon az új adózás bevezetése milyen tágabb társadalmi hatásokat válthat ki a szó szorosabb értelmében vett gazdasági következmények mellett. Az országgyűlés közeledtével egyre gyakrabban fogalmazódott meg a vizsgált tömegkommunikációs eszközökben, hogy a személyi jövedelemadó bevezetésével társadalmunkban feltehetően fokozódni fog a nyilvánosság szélesítésével és a demokratizálódási tendenciák erősítésével kapcsolatos igény. Az emberek ugyanis, miután a személyi adózáson keresztül közvetlenül érzékelné fogják, hogy milyen mértékben járulnak hozzá a közterhek viseléséhez, bizonyára elvárják majd, hogyha a kormányzat az adózás szempontjából felelős állampolgároknak tekintti őket, akkor azzal kapcsolatban is legyen betekintési lehetőségük és ellenőrzési joguk, hogy az adóból befolyt összegeket a kormányzat milyen célokra fordítja. A közlésekben megszólaltatott pénzügyi-gazdasági szakértők és politikusok több ízben is utaltak arra, hogy az adózó állampolgár magától értetődő módon szeretne meggyőződni arról, hogy az általa befizetett pénzeket ésszerűen használják-e fel.

E tágabb társadalmi hatás jelzésével összefüggésben néhány közlés — elsősorban az országgyűlési képviselők, illetve különféle bizottságok tanácskozásait ismertető anyagok — olyan témaköröket is felvetettek, amelyek az elmúlt évtizedekben ritkán vagy

egyáltalán nem szerepeltek a szélesebb nyilvánosság fórumain: a társadalmi rezsi nagysága, az állam- és pártapparátus fenntartásának költségei és racionalizálásának lehetőségei, a honvédelmi kiadások.

Végezetül említést érdemel az a sajátosság is, hogy a vizsgált féléves időszakban a tömegkommunikációs eszközök mindvégig viszonylag ritkán nyilatkoztak a saját nevükben az adóreform kapcsán: az új adózás részleteit ismertető és az álláspontok mellett érvelő információknak több mint a fele nem a szerkesztőségektől, illetve a szerkesztőségi munkatársaktól, újságíróktól származott, hanem az általuk felkért, megszólaltatott, meginterjúvolt szakértőktől, pénzügyi szakemberektől, közgazdászoktól, gazdasági vezetőktől és politikusoktól.

Az a jellegzetesség, hogy az adóreformmal kapcsolatos ismertető és érvelő információk többsége a tömegkommunikációs eszközök által megszólaltatott különféle szakemberek által fogalmazódott meg, részben bizonyára azzal függ össze, hogy az új adózás részleteiben és várható hatásaiban való eligazodás kiterjedt pénzügyi és közgazdasági ismereteket igényel. Akármilyen erejű is ez a magyarázat, az a tény, hogy a tömegkommunikációs eszközök igen nagy gyakorisággal engedték át az elsődleges információforrás szerepét a megszólaltatott szakértőknek, és ma-

guk számára csupán a kérdések, kételyek, ellenvetések közvetítőjének szerepét tartották fenn, bizonyos mértékű távolságtartó, elhatároló beállítódásra utal, amelyet talán a következőképpen lehetne kifejezni: „az adóreformot nem mi (az újság vagy a televízió) találtuk ki, és nem is szeretnénk a közvélemény előtt a pénzügyi tárca szempontjával azonosulni; a felvetődő kérdésekre, problémákra, kételyekre, ellenvetésekre adjanak csak választ a tervezet kidolgozó pénzügyi szakértők; nem a miénk, hanem az övék a felelősség, munkájuk eredményeiről, szempontjairól nyilatkozzanak ők maguk a saját nevükben.” Különösen jól érződött ez a beállítódás a televízióknak a személyi jövedelemadó tervezetét ismertető két sorozatán, amelyekben világosan megmutatkozott, hogy nem a tömegkommunikáció (adott esetben: nem a televízió), hanem a pénzügyi szakértők bizonytalankodnak és botladoznak. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ezt a távolságtartást feltétlenül pozitív vonásnak tartjuk, hiszen egy intézményesen a mainál jobban tagolt társadalomban és a nyilvánosság által hatékonyabban ellenőrzött döntéshozatalban a döntés-előkészítésekkel és a döntésekkel kapcsolatos felelősségnek határozottan el kell válnia a róluk való tömegkommunikációs tájékoztatással és informálással kapcsolatos felelősségtől.

The Mass Communication Research Centre carried out a content analysis on the issues of taxation reform. The analysis involved the articles published in the Hungarian national dailies, in economic weeklies and the television programs associated with the reform. The span of the analysis started with the Central Committee meeting making the decision on the change of taxation on the 28th April, 1987 and lasted till the middle of November, 1987. Three periods could be separated: the first period (from the 28th April to the 30th June) was mainly concerned with providing information on the general principles and aims of the reform. In the second period (from the 1st July to the opening of the Parliament session) more and more details appeared, like the arguments for and against. In the third period starting with the Parliament session the amount of articles, programs increased significantly, then the Parliament debate and the bill passed were accounted of in details. The reserved attitude of the mass media should be appreciated since in a more public decision making the responsibility of the decision making should clearly be differentiated from the responsibility for mass media information.

Kováts Ildikó—Vári Anna

Egy környezeti konfliktus különböző értelmezései

„Cikkünkben arra a kérdésre keresünk választ, hogy a monori-erdei szennyezés esetében a sajtó milyen szerepet játszott; állást foglalt-e valamely érdekelt fél mellett, mi befolyásolta állásfoglalását, és vajon jogos-e itt is az a sokat hangoztatott kritika, amely szerint a különböző sajtóorgánumok egyazon — hivatalosnak tekintett — nézőpontból tolmácsolják az eseményeket.”

Újabb környezetszennyezési ügy borzolta föl a kedélyeket — ezúttal Monori-erdőn. A történet főszereplője a Minőségi Vegyipari Kiszövetkezet, amely vegyszeres csomagolóanyagokat ásványosított el saját telepén. A talajba került vegyszermaradványok bizonytalan kiterjedésű és lefolyású talaj- és vízszennyezést okoztak. Amikor a lakossági bejelentések nyomán erre fény derült, vizsgálat indult, amelyben a környezetvédelmi, vízügyi, egészségügyi és ipari intézmények mellett a tanácsi és pártszervezetek, valamint a rendőri szervek is részt vettek, illetve állást foglaltak. A falu lakossága a vétkesek megbüntetését, a szövetkezet azonnali kitelepítését és a falu vezetékes ivóvízellátásának megoldását követelte. Az ügy körül továbbra is szenvedélyes vita folyik. Egyesek büntényről, mások szabálysértésről beszélnek, és van, aki azt állítja, hogy nem is történt környezetszennyezés, illetőleg a kutak szennyezettségét nem a veszélyes hulladék talajba kerülése okozta.

Az elmúlt években a monori-erdeihez hasonló környezeti konfliktusok szinte rendszeresen ismétlődtek. A környezetre esetleges veszélyt jelentő üzemek telepítése és működtetése egyre több helyen ütközik a lakosság, illetve más érintettek ellenállásába; lásd például a zsámbéki veszélyeshulladék-lerakó, a dorogi veszélyeshulladék-égető és az

ófalui radioaktív hulladéktemető telepítését, illetve a váci és mosonmagyaróvári vízszennyezés körül kialakult viszálykodásokat.

Az ilyen típusú konfliktushelyzetekben a tömegkommunikáció különlegesen kényes szerepet játszik. Hozzájárulhat a veszélyek tudatosításához, de „elbagatellizálásához” is. Felvállalhatja a szembenálló felek valamelyikének érdekeit, és ennek megfelelően politizálhat a rendelkezésre álló információkkal.

Cikkünkben arra a kérdésre keresünk választ, hogy a monori-erdei szennyezés esetében a sajtó milyen szerepet játszott; állást foglalt-e valamely érdekelt fél mellett, mi befolyásolta állásfoglalását, és vajon jogos-e itt is az a sokat hangoztatott kritika, amely szerint a különböző sajtóorgánumok egyazon — hivatalosnak tekintett — nézőpontból tolmácsolják az eseményeket.

Hogy e kérdésekre választ kapjunk, a következőkben vázolt módszer segítségével összehasonlítottuk egymással a monori-erdei környezetszennyezéssel kapcsolatban a különböző sajtótermékekben 1988. február 5. és március 4. között megjelent cikkeket. Figyelmünket két témakörre összpontosítottuk: az ügyvel kapcsolatban 1988. február 4-én kiadott *sajtótájékoztató* különböző újságokban közzétett ismertetőire, valamint

a február 16-án Monori-erdőn összehívott *falugyűlésről* megjelent tudósításokra. Vizsgálati körünkbe az országos napilapok és hetilapok mellett a megyei lapokat is bevontuk.

Az elemzés módszere

A vizsgálat módszerül az ütköző vélemények elemzésére kidolgozott, az *argumentációk rekonstrukcióján* (Toulmin, 1958) alapuló eljárást alkalmaztuk (Vári, 1987), amelyet korábban már kipróbáltunk a dorogi veszélyeshulladék-égető telepítése kapcsán kirobbant vita elemzésére (Vári, Faragó, Vecsenyi, 1987). Az eljárás a következő lépésekből épül fel. Először az elemzett szövegben az úgynevezett argumentációs keret (Toulmin, 1958), segítségével azonosítjuk a legfontosabb mondanivalót hordozó *állításokat*. A második lépésben az egyes csoportok állításait *tematikus blokkokba* rendezzük, és megvizsgáljuk, hogy melyek a különböző csoportok legjellemzőbb gondolatmenetei, témakörei, és ezek mennyiben egyeznek, illetve mondanak ellent egymásnak. A harmadik lépésben a tematikus blokkok rendezésével nyerjük az úgynevezett *perspektívákat*, amelyek a megkérdozetteknek az adott problémával kapcsolatos attitűdjét hivatottak kifejezni (Linstone, 1984).

Linstone három fő perspektívát definiál: a technikai, a szervezeti és az egyéni perspektívát. Ezek tovább bonthatók, például a technikai perspektíva, amely lényegében a reálfolyamatok oldaláról történő megközelítést jelenti, felosztható a szorosan vett műszaki-tudományos, gazdasági, ökológiai, egészségi stb. perspektívákra; a linstone-i szervezeti perspektíva felöleli a kisközösségi, az intézményi, illetve társadalmi kérdések (például érdek, hatalom, felelősség, információ, szabályozás stb.) körét, míg az egyéni perspektíva lényegében a probléma személyes vonatkozásait (félelem, elfogadás, bizalom stb.) foglalja magába. Az általunk alkalmazott módszer kialakítása során figyelembe vettük a hazai ökológiai tartalom-elemzésekben (Kováts, Tölgyesi, 1986) alkalmazott *paradigmatikus megközelítés* alapérték-kategóriáit is. Ennek alapján szükségesnek láttuk, hogy a linstone-i pers-

pektívarendszert kiegészítsük történeti, esztétikai, etikai, ideológiai és politikai perspektívákkal.

Mivel esetünkben elsősorban a különböző újságcikkek megközelítési módjaira voltunk kíváncsiak, cikkenként elemeztük a vitában részt vevő egyének, illetve csoportok kijelentéseit, valamint az újságírók kommentárjait. Az így nyert állításokat tematikus blokkokba soroltuk, és megvizsgáltuk az egybehangzó, illetve az egymásnak ellentmondó kijelentéseket. A tematikus blokkokat perspektívákba soroltuk, és ennek alapján kiszámítottuk a különböző cikkekben az egyes perspektívák gyakoriságát. Ebből megállapítottuk az egyes cikkekre leginkább jellemző perspektívákat.

Az ügyben érintett felek kijelentései

Az ügyben — a vizsgált cikkek alapján — a következő érintetteket azonosítottuk: a Minőségi Vegyipari Kiszövetkezet, a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium (KVM), a vízügyi szervek, az Ipari Minisztérium, a Kőjál, az Országos Közegészségügyi Intézet, a monori rendőrkapitányság, a megyei pártbizottság és a megyei tanács, valamint a helyi lakosság.

Az alábbiakban az egyes csoportok képviselőinek fő állításait ismertetjük, amelyek a falugyűlésen az egyes cikkekben idézett hozzászólásaik kapcsán elhangzottak.

Valamennyi vizsgált cikk (összesen kilenc) foglalkozik a *Minőségi Vegyipari Kiszövetkezet* vezetőségének hozzászólásaival. A cikkek közül hat idézi a szövetkezet vezetőségének azt a megjegyzését, hogy mivel a lakosság bizalma megingott bennük, nem tartják célszerűnek, hogy nyilatkozzanak, ehelyett „pártatlan” szakértők véleményének meghallgatását kérik. Két lap említi meg, hogy a szövetkezet vezetői a vádak egy részét alaptalannak minősítették, ugyancsak két cikk említi azt a nyilatkozatukat, hogy jelenleg az előírásoknak megfelelően folyamatos ellenőrzés mellett dolgoznak, s egy cikk azt az ígéretüket, hogy a megalakuló társadalmi bizottság tagjait beengedik a telep területére.

A tudósítások mindegyike idézi az ügy kivizsgálásában fontos szerepet játszó *KVM*

illetékeseinek véleményét. Eszerint a környezetszennyezés tényét megállapították (hét cikk), de ennek súlyossága még nem tisztázódott, jelenleg is folynak a szakértői vizsgálatok (négy cikk), amelyeket igyekeznek felgyorsítani (két cikk). Két írás idézi a KVM szakembereinek kijelentését, miszerint a szennyezést a húsz-harminc méter mély kutakban sem lehet kimutatni, és a szennyezés valószínűleg nem terjedt túl az elásott hulladék közvetlen környezetén. Egyes cikkírók szerint a szakértők már ismerik az elásott vegyületeket, mások szerint viszont nem. Egy írás arról is említést tesz, hogy a víz nitrátos, de ez nem róható fel a szövetkezetnek.

Ami a szövetkezettel szembeni megtorló intézkedéseket illeti, két cikk idézi a KVM illetékeseinek azon ígéretét, hogy az eredeti ökológiai állapotot a szövetkezet költségén fogják visszaállítani, és két cikk azt a megállapítást, hogy a szövetkezet jelenleg minden előírást betart, ezért a tevékenységét nem lehet felfüggeszteni.

Valamennyi cikk szól a *vízügyi szervek* azon ígéretéről, hogy három éven belül megoldják a vezetékes ivóvízellátást. Három cikk szerint ezt csak általánosságban említették („meg kell oldani”, illetve „meg fog oldódni”), egy cikk szerint ehhez „a lakosság hozzájárulása kell”, két cikkben „hagyományos vízi társulást” emlegetnek az illetékesek, míg egy cikk szerint olyan értelmű nyilatkozat hangzott el, hogy a KVM pénzén kerül sor az ivóvíz bevezetésére.

Kisebbségi szerepet kap a vizsgált tudósításokban az *Ipari Minisztérium*. Egyetlen jelen levő képviselőjét mindössze három cikk szólaltatja meg, ezekben a KVM vezetőihez hasonló értelemben nyilatkozik. Négy lap idézi a *Köjál, illetve az Országos Közegészségügyi Intézet* szakértőinek véleményét. Ezekből az derül ki, hogy a sekélyebb (húsz-harminc méteres) kutakban már megjelent a szennyeződés, ennek összetételét azonban még nem sikerült pontosan felderíteni. A Köjál viszont ígéretet tett, hogy a kutak vizsgálatát ingyenesen elvégzi.

Az írások többségében megszólalnak a helyi és a megyei vezetés képviselői is. Négy cikk idézi a *monori rendőrkapitányság* bűnügyi osztályának vezetőjét, aki elmondja,

hogy bizonyítékok hiányában a büntetőeljárást felfüggesztették. Amíg a szakértők egyértelműen meg nem állapítják, hogy jelentős környezetszennyezés történt, addig nem indul meg a felelősségre vonás.

Ugyancsak négy cikkben szólalnak meg a *megyei pártbizottság, illetve a megyei tanács* tisztségviselői is. Valamennyien a lakosság megnyugtatására szánt kijelentéseket, illetve ígéreteket tesznek (például ingyenes Köjálvizsgálatok, társadalmi ellenőrző bizottság megalakítása, vezetékes ivóvízellátás megoldása stb.).

A vizsgált tudósításokban a legnagyobb súlyt a *helyi lakosság* falugyűlésen elhangzott hozzászólásai kapták. Az idézett lakossági hozzászólások felpanaszolják a környezet károsítását, hivatkoznak bizonyos fák és állatok pusztulására, illetve Monori-erdőnek mint üdülőtelepnek a tönkretételére (három cikk), követelik a szövetkezet telephelyének felszámolását (öt cikk), a felelősök megkeresését és felelősségre vonását (öt cikk). Ezzel párhuzamosan megjelenik az általános elégedetlenség a falu ivóvízellátásával, illetve a víz magas költségével kapcsolatban. Négy cikk ad hangot a lakosság azon követelésének, hogy a vezetékes ivóvízhálózat kiépítését a szövetkezet fedezze. Az egyik lapban megjelenik egy „nagy hazafi” is, aki egyhavi nyugdíját felajánlja a vezetékes ivóvíz bevezetésére.

Külön csoportot képeznek a „*népi hősök*”, a vb-titkár, a népfronttitkár és a körzeti orvos. Ők voltak azok, akik fényt derítettek a vegyszeres hordók eltűnésére. Magánnyomozásuk története szinte valamennyi cikkben megjelenik, őket magukat viszont mindössze két lapban szólaltatják meg. Legtöbbet a szennyezés részleteiről beszélnek, s ennek alapján az ügy világosabbnak tűnik, mint a rendőrség, illetve a hatóságok nyilatkozataiból.

Mindent összevetve a cikkekből számos bizonytalanság látszik, és több ellentmondás fedezhető fel; egyrészt az érintettek kijelentései ellentmondanak egymásnak, másrészt a különböző lapok cikkeiben felfedezhetők olyan kommentárok, amelyek a szakértők, illetve felelős vezetők nyilatkozataira hivatkozva egymással ellentétes következtetésekre jutnak. A legjelentősebb ellent-

mondások a következő témakörökben bon-
takoznak ki:

a) *A környezetszennyezés jellege:* — Mi-
lyen hulladékokból milyen mennyiséget ás-
tak el a szövetkezet telepén? Hány tonna
veszélyes hulladék tűnt el? Szennyeződtek-e
a sekély (húsz-harminc méter mély) kutak?
A víz emberi fogyasztásra való alkalmatlan-
ságáért mennyiben okolható a szövetkezet?

b) *A környezet megújítása:* — Mikor és
milyen talajcserére van szükség? Mikor ke-
rül sor a vezetékes ivóvízellátás megvalósítá-
sára? Kik fogják viselni a megújítás költsé-
geit?

A sajtótájékoztatóról és a falugyűlésről

A KVM által szervezett *sajtótájékoztatóról*
az országos napilapok, valamint a Pest Me-
gyei Hírlap és az Észak-Magyarország adott
hírt. Úgy vélhetnénk, hogy a sajtótájékoztató
egyértelmű információkhoz juttatja olvasóit.
A vizsgált cikkek közül azonban kitűnik,
hogy az újságírók eltérően válogatnak a hír-
anyagból, s ennek során különböző szem-
pontokat érvényesíthetnek.

1. *Népszabadság* (az MTI-nyilatkozatot
közli): Gazdasági-politikai perspektíva.
A magyar tömegkommunikáció hagyományos
problémakezelését mutatja fel — úgy-
nevezett objektivitásra törekszik, amelyet a
népgazdasági érdek érvényesítése és a szak-
tudás együttese biztosít. A főszereplők a
KVM, a szakértők és a szövetkezet. A cikk
intézkedések sorozataként írja le a problé-
mát, nagy hangsúlyt fektetve a (vélt vagy
valós) népgazdasági érdekre.

2. *Magyar Hírlap:* Intézményi-bürokrati-
kus perspektíva. A KVM és a Köjál intézke-
déseit emeli ki, s a szövetkezetet, annak tevé-
kenységét — az intézkedéseket kiváltó apro-
póként — csak mint az akció-reakció páros
előtagját veszi figyelembe.

3. *Magyar Nemzet:* Társadalmi-ökológiai
perspektíva. A problémákat és megoldási
módjukat ellentmondásosságukban, össze-
tetttségükben vizsgálja, s a kérdéskör társa-
dalmi kezelési módjainak különböző vonat-
kozásait hangsúlyozza.

4. *Népszava:* Személyes-gyakorlati pers-
pektíva. A mindennapi tudat szintjén, an-
nak szóhasználatában, gyakorlati oldalról

kezeli a kérdést, a normatív elvárásokat ki-
csit demagóg módon megfogalmazva.

5. *Pest Megyei Hírlap:* Kisközösségi-
etikai perspektíva. A helyi gondok megoldá-
sa terén a lakosság szempontjait hangsúly-
ozza, és a központi intézkedések lassúsá-
gát, vontatottságát emeli ki. Attól tart, hogy
az érdekek érvényesítésének harcában a he-
lyi közösség érdekei elsikkadnak.

6. *Észak-Magyarország:* Intézményi-
történeti perspektíva. Főszereplői az érintett
szervezetek. A tényekre igyekeznek összpön-
tosítani, az eseményeket időrendben, kom-
mentár nélkül közli.

Az országos napi- és hetilapokban, vala-
mint a Pest Megyei Hírlapban és a Jövő
Mérnökében megjelent, a *falugyűlésről* szóló
beszámolók még több oldalról közelítik meg
az ügyet. E cikkek elemzését némileg árnyal-
ja az a tény, hogy egyes újságok már koráb-
ban részletesen tájékoztatták olvasóikat az
eseményekről, mások viszont kevésbé vagy
egyáltalán nem. Egyes esetekben a falugyű-
lés pusztán ürügyül szolgált az újságíró szá-
mára, hogy a korábban figyelmen kívül ha-
gyott témát összefoglalja az olvasó számára.
Ugyanakkor más újságírók, mivel előzőleg
részletezték a történetek hátterét, most a
konkrét események közlésére szorítkoztak.

1. *Népszabadság* — elsősorban társadal-
mi-politikai problémaként tekinti az egész
ügyet, melynek kezelésére az állami és politi-
kai szervek hivatottak. (Erre utal szóhaszná-
lata is, melyben dominál a politikai terminol-
ógia.) A lakosság viszonylag passzív szere-
pet kap ebben a megvilágításban, elsősor-
ban a lakossági reagálások bizalmatlansá-
got, kételyt tükröző megnyilvánulásai kap-
nak teret. A szakértők is úgy szerepelnek,
mint akik a hatóság tevékenységét támaszt-
ják alá. A kérdés megoldási módját, a lakos-
ság részvételi lehetőségét az ügy sikeres meg-
oldásában szintén felülről határozzák meg.

2. *Magyar Hírlap* — problémakezelése
— hasonlóan a sajtótájékoztatóról szóló
beszámolóhoz — jellegzetesen bürokratikus
és eseményorientált. Főszerepet játszanak
az intézmények, s csak a három „népi hős”
került velük kapcsolatba, akik bejelentették,
illetve segítettek feltárni az ügyet. Elsősor-
ban a szövetkezet és az „illetékesek” között
feszült a konfliktus, a lakosság csak mint

„túlnyomás van jelen” amely nagyobb súlyt ad az ügyeknek. Magáról a falugyűlésről egyetlen bekezdés szól, az is csak a feldúltságot, felajzottságot tükrözi. A felszólalókat nem idézi, kivéve a népképviselőt megjelenítőit, a „népi hősök” trióját.

3. *Magyar Nemzet* — elsősorban a lakosságnak, a lakosság véleményének kíván fórumot adni, illetve felvállalja érdekeik közvetítését. Mivel a konkrét ökológiai problémáról korábban már tájékoztattott, ezért a falugyűlésnek elsősorban lakossági akciójellegét mutatja be. Ez szokatlan helyzet az „illetékesek” számára, akik „beismerik”, „nem titkolják hibájukat”, „kötélnek állnak” stb. Közvetetten utal arra, hogy a hivatalos információcsatornák nem mindig megfelelőek, és közvetlen kapcsolatok révén gyakran lényegesebb ismeretekhez lehet jutni. A szembenálló felek véleményének pontos tolmácsolására törekszik, hangulatfestő, kommentáló megjegyzéseivel azonban állást foglal és sugalmaz. A különböző felek megszólaltatásában kiegyensúlyozott.

4. *Népszava* — epikus hangvételű, bemutatja az egész eseménytörténetet. A falugyűlés felszólalásaiból csak a hangulatfestő, érzelmi mozzanatokot emeli ki, sok az indulatot kifejező szó. A lakosság szemszögéből tekintve a dolgokat, elégedetlen az „illetékesekkel”, azok magatartásával, de ok-okozati összefüggéseket nem keres, észérveket nem mutat fel. A lakossági felszólalásokból egy-két színes, kerek felszólalás tolmácsolására vállalkozik. Némileg jóakarátú lekezelés érezhető a lakossághoz való viszonyában.

5. *Heti Világgazdaság* — tárgyilagos hangnemben, röviden ír a falugyűlésről. A különböző vélemények ellentmondásait, s az ügyben uralkodó bizonytalanságot hangsúlyozza. Felszólalásokat nem idéz.

6. *Szabad Föld* — patetikus hangvételű cikk, amelynek legfőbb mondanivalója, hogy bünténynek minősíti a környezetszennyezést, és — azonosulva a lakosság zömének véleményével — a szövetkezet kitelepítését és a bűnösök „fejét” követeli. Szinte kizárólag a falu lakosait szólaltatja meg, s leginkább az ingerült hozzászólásokat idézi.

7. *Figyelő* — rövid, szarkasztikus hangvételű írás a falugyűlésről. Gúnyosan beszél a sok „ellenőrzésre, felülbírálásra, utasításra

jogosult” felelősről, s arról, hogy a hivatalok útvesztőiben elvész a környezetvédelem ügye.

8. *Pest Megyei Hírlap* — hangvétele a sajtótájékoztatóról való beszámolóhoz képest módosult: az újság sajátos „eseményként”, „műsorként”, „happening”-ként írta meg a falugyűlés történetét, melyen a szereplőket „tapssal jutalmazták”, illetve leintették. A felszólalásokból a jól elhelyezett poénokat emeli ki, az egyes felszólalásokat a pillanatnyi közönségreagálás tükrében minősíti. Ezzel párhuzamosan mint helyi krónikás, dokumentatív jelleggel igyekszik az összes felszólaló nevét följegyezni (a legtöbb név szerinti említés itt fordul elő). Ugyanakkor az újságíró játssza a főszerepet, akinek elsődleges célja egy „jó cikk” megírása és bosszújának érvényesítése egy felszólalóval szemben, aki „firkásznak” titulálta.

9. *A Jövő Mérnöke* — drámai felépítésű írás a „népi hősök” és a szövetkezet összejöttetésének kibontásával, ahol a hatalom, az intézmény a szövetkezet cinkosa. Az OKTH és a KVM, valamint a Kőjál szerepe jelentéktelen, gyengeségük jellemző csak. A nép „szebb jövőt” óhajával záruló, onellentmondásokat tartalmazó beszámoló.

Következtetések

A fenti elemzések alapján levont következtéseiket az alábbiakban összegezhettük:

1. A sajtó viszonylag sokat írt a monori-erdei konfliktusról. A cikkekben a tények ismertetése mellett megjelennek az érintett felek között felmerülő vitás kérdések, valamint az újságírók sajátos helyzetelemzései is.

2. Az újságírók közelítésmódját az esetek többségében nem saját érintettségük befolyásolja, hanem inkább az újságok általános profilja, a feltételezett olvasótábor érdeklődésének, ismereteinek figyelembevétele.

3. A jövőben várhatóan növekvő számú környezeti konfliktus kezelésében fontos szerep juthat a tömegkommunikációnak. Vizsgálatunk azt a feltételezést látszik megerősíteni, hogy a sajtó elmozdult az egyöntetűség holtpontjáról, tudomásul veszi az érdekek és nézőpontok többoldalúságát, és esetenként kész felvállalni bizonyos — elsősorban lakossági — érdekek képviselését is.

Irodalom

- Kováts I., Tölgyesi J.: Az ökológia kérdései a sajtóban. TK, Tanulmányok, Budapest, 1986.
- Linstone, H. A.: Multiple perspectives for decision making. Bridging the gap between analysis and action. North Holland, New York, 1984.
- Toulmin, S.: The uses of argument. Cambridge University Press, London 1958.
- Vári A.: Argumentációelemző és döntésemző eljárások alkalmazása stratégiai problémák megfogalmazásában és megoldásában. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1987.
- Vári A., Faragó K., Vecsenyi J.: A dorogi veszélyeshulladék-égető telepítésével kapcsolatos vélemények felmérése, TÁRKI, Budapest, 1987.

 In connection with the environmental pollution at Monor forest awaking national attention the authors content analysed the articles of different newspapers published between the 5th February and the 4th March, 1988. Their attention focused upon the press conference and the village assembly organized on the question. The method applied was based on the reconstruction of argumentations developed for analysing contrasting opinions. Their study is supporting the assumption that the Hungarian press has shifted from the standstill of uniformity, moreover, is ready to perform certain interests.

Lendvay Judit

Szomszédolók

A szomszédos televíziók hazai közönségét elemző vizsgálat óta már néhány műholdas program is elérte hazánkat. A szerző az ezt megelőző időszak egyik utolsó híradásaként azt veszi számba, hogy a nyelvi megértés nehézségeit milyen sok más vonzó tényező képes leküzdeni, amikor a magyar néző a „szomszédolás” mellett dönt.

Napjainkban Magyarországon csaknem mindenki hozzáférhet valamely szomszédos ország műsorkínálatához. A felnőtt lakosság 35 százaléka él is ezzel a lehetőséggel, ám mintegy 60 százaléka kihasználatlanul hagyja azt.¹

Legnépesebb a csehszlovák tévé potenciális nézőinek köre: műsorait a felnőtt lakosság mintegy 60 százaléka veheti. A jugoszláv tévé potenciális nézőinek száma ennek nagyjából a fele, az osztráké körülbelül harmada.²

A szomszédos televíziók közül leginkább az osztrákhoz kötődnek az emberek: a potenciális nézők közül minden második szokta nézni az osztrák adón bemutatott műsorokat — a jugoszláv tévét minden harmadik, a csehszlovákot minden negyedik kíséri figyelemmel potenciális nézői közül. Az osztrák televízióhoz fűződő intenzív kötődés a gyakori átkapcsolásban (nézőinek fele hetente többször is átkapcsol erre az adóra), az osztrák műsorkínálat iránti élénk és sokirányú érdeklődésben nyilvánul meg, amely javarészt feledteti a német nyelvtudás hiányából fakadó megértési nehézségeket is.³

Ami a szomszédos televíziók és a magyar tévé nézettségének viszonyát illeti, 1985-ben a hazai adásokat nézte gyakrabban

- a csehszlovák tévét is nézők 92,
- a román tévét is nézők 89,
- a szovjet tévét is nézők 87,
- a jugoszláv tévét is nézők 84 és
- az osztrák tévét is nézők 67 százaléka.

Egyedül az osztrák televízió nézői között volt jelentős azok aránya, akik a magyar adón szokásosnál nagyobb, vagy azzal megegyező gyakorisággal kísérik figyelemmel a szomszédos adó műsorait. Mindazonáltal még ebben a nézői rétegben sem jelent konkurenciát a magyar televízió az osztrák, hiszen a nézők döntően akkor kapcsolnak át rá, amikor a magyar adón nincs adás vagy nem találják a hazai adón kedvükre való műsort. Összességében

- az osztrák tévét is nézők 60,
- a jugoszláv tévét is nézők 82,
- a csehszlovák tévét is nézők 93,
- a szovjet tévét is nézők 95 és
- a román tévét is nézők 97 százaléka.

tartotta jobbnak a magyar televíziót az adott szomszédos televízióval. Az osztrák tévét elsősorban változatosságáért, ötletességéért részesítik előnyben nézői a magyarral képest. Összbenyomásaik alapján színvonalasabbnak tartják az osztrák tévét, ahol a műsorok ütköztetését a két csatornán sokkal nagyobb leleménnyel tudják megoldani, mint hazánkban. Sokak számára a hosszabb műsoridő miatt vonzó. A nézők szórakoztatóbbnak tartják az osztrák adót, mint a magyart, az ismétléseket kevesebbnek, a pontosságát, a szervezettséget nagyobbak. Sokan kedvenc műsортípusaik kedvéért kapcsolnak át rendszeresen az osztrák adóra: legnagyobb vonzerejük a filmeknek, a gyermekműsoroknak, a reklámoknak és a sport-

összeállításoknak van. Nézzünk néhány választ az osztrák adó dicséretére:

„Sokkal modernebb, korszerűbb. Nagyon jók a játékos vetélkedők. . . Időben előttünk vannak.” *(középfokú végzettséggel rendelkező, hédervári nő)*

„Változatosabb, a nap különböző időpontjaiban sugároz műsort. A két csatornán a műsorok jobban vannak kombinálva. Nincs két azonos műfajú film azonos időpontban.” *(nyolc osztályt végzett, szombathelyi férfi)*

„Változatosabb, a műsorok színesek. A nemzetközi híreket előbb hozza, mint a magyar.” *(középfokú végzettséggel rendelkező, szombathelyi férfi)*

A magyar adóra szavazók háromnegyed része a magyar tévé legfőbb vonzerejének az osztrákkal szemben a nehézségek nélküli, könnyű megértést tartotta. Nemezszer elhangzott az is, hogy „. . . hozzánk szól, rólunk szól . . . Itt élünk”. Ez a választómotívum felmerült a jugoszláv és a magyar tévé összehasonlítások is.

Jóllehet a jugoszláv tévéadót az osztráknál jóval kevesebben tartották nézői közül jobbnak a magyarnál, a jugoszláv adóval kapcsolatban nagyon sok olyan dicséret hangzott el, amely másoknál az osztrák adó erényeként jött számításba. Így sokan változatoságért, gazdag, szórakoztató műsor-kinálataért, dinamizmusáért részesítették előnyben a jugoszláv adót, ahol „. . . hétfőn is van adás . . .” és esténként későbbi a műsorzárás. A nézők közül sokan a jugoszláv adó igazi vonzerejének fimkinálataát tartották.

Az összehasonlításban a jugoszláv tévét jóval több bíráló érte, mint az osztrákot, elsősorban a direkt politizálás és a sok háborús film miatt:

„Sok a politikai műsor. Szervezetlen, rendezetlen az összeállítás. . . .” *(nyolc osztályt végzett, nagyharsányi férfi)*

„Nagyon nagy a politikai beállítottság a jugón. Jobban érdekel, ami itthon történt, mint ami kint. *(felsőfokú végzettséggel rendelkező, bonyhádi férfi)*

Akik a magyar televíziót tartották jobbnak, azzal érveltek, hogy változatos, sokak kedvére való, színvonalas műsor már a hazai tévében is egyre gyakrabban található. Kö-

zülük minden harmadik néző egyetlen érve a magyar tévé mellett az volt, hogy nincsenek nehézségei a nyelvi megértésben.

A csehszlovák televízióval kapcsolatban sokasodtak a bírálókat, de a magyarénál hosszabb műsoridő és a sportösszeállítások gazdag választéka azért még jelent némi vonzerőt a magyar nézők számára. Amikor a nézők a két adót összehasonlították, a magyar tévéről döntően a meglegedettség hangján szóltak:

„Általában magasabb a színvonal, gazdagabb érdekességekben, jobban van minden megcsinálva.” *(középfokú végzettséggel rendelkező budapesti nő)*

A szovjet tévé nézői közül sokan kiternek a válaszadás előtt, mondván, hogy nem kísérik figyelemmel eléggé intenzíven ezt az adót az érdemi állásfoglaláshoz. Azok, akiket mégis sikerült szóra bírni, a mese- és rajzfilmek kedvéért szoktak átkapcsolni a szovjet adóra.

Láthattuk, hogy valamennyi szomszédos tévéadón találtak valami kedvükre valót a nézők, ami jobb, változatosabb vagy más, mint a hazai tévében. Nem így a román adón, amely szinte kizárólag bírálókat váltott ki: a direkt, tendenciózus politizálás sokakban ellenszenvet szül, s az egysíkú, színtelen, szegényes műsor-kinálattal társulva a magyar nézők meglehetősen látványos elpártolásához vezetett. Nézzünk néhányat az idevaló válaszokból:

„A román nagyon önimádó, ezért nem szeretem. Túlságosan érződik a személyi kultusz.” *(középfokú végzettséggel rendelkező, szegedi nő)*

„A románoknál alig van műsoridő, ha van, akkor is csak népzenei műsor.” *(középfokú végzettséggel rendelkező, mezőhegyesi férfi)*

(A magyar adón) „. . . realisabb a politikai tájékoztatás, sokoldalúbb a műsorszerkesztés . . .” *(felsőfokú végzettséggel rendelkező, békéscsabai nő)*

Műsorpreferenciák

Az osztrák televízió nézői átlagosan öt, a csehszlovák és a jugoszláv adó nézői átlagosan négy, a szovjet és a román tévé nézői

átlagosan három olyan műsortípust említettek, amelyet szívesen megnéznek a szomszédos tévéadók kínálatából.⁴ Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy minél több műsorféleség kedvéért kapcsolnak át a nézők valamely szomszédos adóra, az annál vonzóbb, annál szervezettebben épül a televíziózási szokások rendszerébe, annál intenzívebb kötődést tud kialakítani a magyar nézőkben. A legkedveltebb műsortípusok közül azokat, amelyeket az adott állomás nézőinek legalább fele említett, az 1. táblázatba gyűjtöttük össze. Láthatjuk, hogy azok a műsortípusok a legkeresettebbek, amelyekben a képi látvány dominál, vagy amelyekben a verbális közlések megértését nagy-

mértékben segíti, sőt esetenként akár feleslegessé is teszi a mozgalmalms cselekmény, az akció: azaz a filmek, a tévésorozatok, a sportösszeállítások, a reklámok, a rajzfilmek és a könnyűzenei műsorok.

A műsortípusok preferenciasorrendje nemcsak arra mutat rá, hogy mi a legvonzóbb a szomszédos adók műsorkínálatából, hanem arról is árulkodik, hogy a magyar televízióban mit találnak kevésnek vagy minőségileg nem megfelelőnek a nézők. Sok bírálat érte a magyar televízió filmkínálatát szegényessége miatt, de sokan kifogásolták a sportösszeállítások közvetítésére fordított műsoridő alacsony arányát is, és a reklámokban a dinamizmus és az ötlet hiányát.

1. táblázat

Kedvelt műsortípusok a szomszédos televíziók műsorkínálatában (említési arány százalékban)				
osztrák adó N=117	csehszlovák adó N=157	szovjet adó N=41	román adó N=39	jugoszláv adó N=109
1. filmek, sorozatok 78	1. sport 74 2. rajzfilmek 54	1. sport 51	1. rajzfilmek 54	1. filmek, sorozatok 74
2. sport 65	2. rajzfilmek 54			2. rajzfilmek 62
3. reklám 62	3. filmek, sorozatok 51			3. sport 53
4. rajzfilmek 61				
5. könnyűzenei műsorok 57				

Érdeklődési típusok

A választott műsortípusok faktorelemzése érdeklődési típusokat körvonalazott, amelyekből arra is következtethetünk, hogy mi motiválja a tévénézőket, amikor átkapcsolnak a szomszédos adóra. A legtisztább tipológiára az osztrák tévé nézői körében találtunk: az adatokból információ-, látvány-, animáció-, sport- és filmorientációjú érdeklődési típusok különülnek el. A faktorelemzés eredményeit a 2. táblázatban foglaljuk össze.

A csehszlovák tévé nézői körében is megtaláltuk az animációorientációjú, a látványorientációjú és a sportorientációjú érdeklődési típust — a film ugyanakkor ennél az adónál nem bizonyult önálló faktorképző

tényezőnek. Az információorientáció kettévált egy politikai aktualitások és egy tudományos kérdések iránt érdeklődő típusra.⁵

A jugoszláv tévé nézői között négy érdeklődési típust sikerült elkülöníteni. Az információorientált által kialakított izlésalakzatból itt is kiváltak a politikai műsorok, akárcsak a csehszlovák tévé nézőinél, de ezen az adón a sportműsorokkal összekapcsolódva külön érdeklődési típust formáltak. A jugoszláv tévé nézői körében a másik két adón oly markánsan jelen levő animációorientációjú érdeklődési típus nem különült el, hanem az információorientált izlésalakzathoz kapcsolódott, kissé „felhígítva”, „lágýtva” azt. Ebbe besegített a politikai műsorok kiválása is. A látványorientációjú és a filmorientációjú érdeklődési típusok ha-

2. táblázat

Az osztrák tévé nézőinek érdeklődési tipológiája	
1. faktor: Információorientáció	faktorsúlyok
komoly zene	0,741
politikai műsorok	0,732
vetélkedők	0,645
dokumentumműsorok	0,525
2. faktor: Látványorientáció	
könnyűzene	0,748
reklám	0,745
show-műsorok	0,330
3. faktor: Animációorientáció	
rajzfilm	0,805
gyermekműsorok	0,554
dokumentumműsorok	0,429
4. faktor: Sportorientáció	
sportműsorok	0,867
gyermekműsorok	-0,464
5. faktor: Filmorientáció	
filmek, sorozatok	0,762
show-műsorok	-0,549
ismeretterjesztő műsorok	0,430

sonló tartalommal jelentek meg, mint az osztrák tévénél.⁶

A három televízió kedvelt műsortípusainak többváltozós elemzése alapján összességében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy döntően négy tényező motiválja a magyar nézőket arra, hogy a szomszédos tévéadókra átkapcsoljanak: egyrészt az informálódás iránti igény (ami lehet politikai és apolitikus beállítódású), másrészt a képi látványosság iránti igény (ami részben a külsőségekre nagy hangsúlyt fektető, kommerciális ízlést takarja, részben a jobb minőségű gyermekműsorok iránti igényt fejezi ki), harmadrészt a sportműsorok iránti fokozott érdeklődés és negyedrészt a hazaitól jelentősen eltérő filmkínálat nagy vonzereje.

Filmkínálat

A filmek szeretete, a filméhség erős motiváló tényező. A potenciális nézők közül például azok, akik moziba szoktak járni, jóval nagyobb valószínűséggel nézői az osztrák vagy a jugoszláv tévének, mint a moziba nem járók. A mozibajárás gyakorisága is befo-

lyásolja a nézők arányának alakulását a potenciális nézők körében: a gyakori mozilátogatók 77, a ritkán moziba járók 67, a moziba egyáltalán nem járók 39 százaléka szokta nézni az osztrák tévé adásait. A jugoszláv tévé potenciális nézői között a megfelelő arányok 57, 45, illetve 23 százalék.

A szomszédos és a hazai tévéadók összehasonlításakor a kérdezettek kiemelt fontosságot tulajdonítottak az adott adó filmkínálatának. Az osztrák adón bemutatott filmekkel kapcsolatban csak pozitív értékelések hangzottak el: a kérdezettek általában a nagyobb és szélesebb választékot dicsérték, amely a magyar televízió filmkínálatánál sokkal bőségebb krimikben, westernekben, kalandfilmekben, történelmi filmekben és tudományos-fantasztikus filmekben. A jugoszláv adó filmkínálata a nézők számára kevésbé vonzó az ott bemutatott sok háborús film miatt, sőt a válaszolók egy része nemtetszésének adott hangot a jugoszláv adó képernyőjén megjelenő pikáns jelenetek miatt.

Összehasonlító elemzést végeztünk arról, hogy 1985-ben hány játékfilmet mutatott be az osztrák, illetve a magyar televízió, és ezek gyártó országok szerinti összetétele miképpen alakult.⁷

1985-ben a magyar televízió 211 játékfilmet tűzött műsorra (a bemutatott filmek száma a 80-as évtized fordulójától enyhén csökkenő tendenciát mutat), az osztrák televízió ennek 3 és félszeresét, azaz 753-at.

A magyar televízióban a játékfilmek 84 százaléka az 1. csatornán kerül bemutatásra — az osztrák adó ebből a szempontból kiegyensúlyozottabb: ott az FS1 és az FS2 60:40 arányban osztozott a filmekben. A két csatorna közötti egyensúlyt részben az ismétlési politika biztosítja, ugyanis a második csatornán főműsoridőben vagy éjjel bemutatott játékfilmeket általában még ugyanazon a héten megismétlik az elsőnél.

Ami a kezdési időpontok megállapítását illeti, a két adó mintha egymás kiegészítésére szövetkezett volna: a magyar televízióban a bemutatásra kerülő filmek 61 százalékát délután vagy főműsoridőben tűzték műsorra (29 százalékuk délután, 32 százalékukat főműsoridőben), az osztrák televízióban 37

százalékukat délelőtt, 27 százalékukat késő esti időpontokban — délután vagy főműsor-időben az osztrák tévé nézői ritkábban találkozhattak játékfilmekkel.

A gyártó ország szempontjából a filmek erős koncentrációt mutattak mindkét adón. A magyar televízióban az 1985-ben bemutatott játékfilmek kétharmad része négy országból származott: 19 százalékuk a Szovjetunióból, 18 százalék a hazai gyártású filmek aránya, további 14, illetve 13 százalékot az USA-tól és Franciaországtól vásároltunk. A játékfilmek gyártó ország szerinti koncentrálódása az osztrák adón még ennél is nagyobb: a filmek háromnegyed része származott négy országból. 40 százalékuk az USA-ból importált, 11-11 százalék az NSZK-tól vásárolt, illetve koprodukciós alkotás, és 10 százalék a francia játékfilmek aránya. Az osztrák tévében 1985-ben tehát

több amerikai játékfilmet mutattak be, mint amekkora az egész az évi magyar televíziós filmkínálat volt. Nem véletlen, hogy az osztrák televíziós szakemberek igyekeztek megragadni minden lehetőséget, hogy kifejezzék aggodalmukat az osztrák nemzeti kultúrát fenyegető erős amerikai és nyugatnémet tömegkommunikációs hatások miatt.⁸

A magyar és az osztrák televízióban bemutatott játékfilmeket a főbb gyártó országok szerint a 3. táblázatba gyűjtöttük össze. Láthatjuk, hogy a magyar nézők, amikor a főműsor végeztével az osztrák adóra átkapcsolnak, hetente átlagosan még négy játékfilmet nézhetnek meg, amelyből kettő biztosan amerikai. A magyar televízióban napközben legnagyobb valószínűséggel magyar, szovjet vagy csehszlovák játékfilmekkel találkozhatnak a nézők, esténként az USA-ból, vagy Franciaországból származókkal.

3. táblázat

A magyar és az osztrák televízió filmkínálata 1985-ben a kezdési időpont és a gyártó országok szerint											(db)	
gyártó ország	1.					2.					összesen	
	dél-előtt	délután	főműsor-időben	éjjel	összesen	dél-előtt	délután	főműsor-időben	éjjel	összesen		
M	Szovjetunió	9	21	4	6	40	1	1	—	2	42	
	Magyarország	4	20	2	7	33	1	2	1	4	37	
	USA	1	1	16	10	28	—	2	—	2	30	
	Franciaország	5	3	10	6	24	—	1	2	3	27	
T	Csehszlovákia	7	5	—	—	12	—	4	1	5	17	
	Olaszország	1	2	5	2	10	—	2	—	2	12	
V	
	
	összesen:	36	59	44	39	178	—	3	23	7	33	211
O	USA	89	43	26	10	168	10	7	29	90	136	304
	NSZK	42	20	5	4	71	2	—	3	6	13	84
	koprodukció	21	11	5	5	42	3	3	9	25	40	84
	Franciaország	20	7	8	3	38	9	2	13	15	39	77
R	Nagy-Britannia	18	4	4	1	27	8	1	4	15	28	55
	Ausztria	21	19	1	3	44	—	2	1	4	7	51
F	
	
	összesen	243	125	55	31	454	38	17	69	175	299	753

Gyakori bírálat a magyar televízió filmkínálatával szemben, hogy a beszerzések és a bemutatások nem követik elég gyorsan a filmújdonságok megjelenését, a műsorra tűzött játéfilmek régiek, a nagy filmsikerek vagy egyáltalán nem, vagy jelentős késéssel jutnak el a magyar nézőkhöz. Az 1985-ben bemutatott játéfilmek átlagos életkorát a magyar és az osztrák adón a 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat

A magyar és az osztrák adón 1985-ben műsorra tűzött játéfilmek átlagéletkora (év)						
	MTV			ORF		
	N* (db)	átla- gos élet- kor (év)	szó- rás (év)	N* (db)	átla- gos élet- kor (év)	szó- rás (év)
szovjet	27	16	9	(2)		
magyar	35	22	14	(1)		
amerikai	26	19	11	301	22	12
francia	13	24	14	73	18	16
csehszlo- vák	8	10	9	(2)		
olasz	9	20	10	43	11	9
nyugat- német	(2)			80	26	13
angol	(7)			55	19	12
osztrák	(1)			49	31	13

* Az osztrák műsorfüzetek és az RTV-Újság alapján azonosítható életkorú filmek száma.

A magyar televízió filmkínálatában legfiatalabbak a csehszlovák és a szovjet játéfilmek, az osztrák filmkínálatban az olasz, a francia és az angol alkotások. A két adón bemutatott olasz és francia játéfilmek átlagos életkorában valóban lényeges eltérés tapasztalható a magyar filmkínálat hátrányára, ami talán azzal a némi haszonnal jár, hogy nagyobb az idő próbáját kiálló, esztétikailag igényesebb alkotások aránya itt, mint az osztrák adón. Ez kárpótolja a magyar nézőt azért a hiányérzetéért, hogy népszerű (ám gyakran tisztavirág életű) filmsikerekről marad le, amennyiben csak a magyar televízió filmkínálatára hagyatkozik. Mindkét

adón magas a hazai gyártású játéfilmek átlagos életkora, ami minden bizonnyal részben abból a törekvésből fakad, amely igyekszik a nemzeti kultúra arra érdemes alkotásait rendszeresen műsorra tűzni.

Közönségretegek

A műsorpreferenciák többváltozós klaszterelemzése segítségével kísérletet tettünk olyan közönségretek elkülönítésére, amelyekben a műsorok kiválasztása hasonló minták szerint történik. A klaszterek értelmezésekor arra is fény derült, hogy ezek megkülönböztető jellemzője nemcsak a sajátos ízlésalakzat, hanem az adóhoz fűződő sajátos viszony is. Így a következő közönségretegeket sikerült elkülöníteni a szomszédos tévéadók nézői között: 1. törzsközönség, 2. aktív érdeklődők és 3. ötletszerűen átkapcsolók.

Az osztrák televízió törzsközönségét nézőinek egyötöde alkotja. Valamennyi közönségreteg közül ők kísérik a legintenzívebben figyelemmel az osztrák műsorokat — háromnegyed részük hetente többször is átkapcsol a szomszédos adóra. Feltűnően magas ebben a közönségretegben a nők (72 százalék) és a gyermekgondozási szabadságon lévők (24 százalék) aránya. Ízlésalakzatukban központi helyet foglalnak el a gyermekműsorok, a rajzfilmek, valamint a show-műsorok; a sport iránti érdeklődés azonban mérsékelt.

Az aktív érdeklődők kissé lazább, de még mindig szoros kapcsolatot tartanak az osztrák adóval: közülük minden második kapcsol át hetente többször is. Az osztrák adó nézőinek mintegy felét teszi ki ez a közönségreteg, amely egyenlő arányban kettévált egy zömmel fiatalokból álló, popzenét kedvelő alcsoportra (amelyben a 29 év alattiak aránya 55 százalék) és egy olyan közönségretegre, amelyben magas a férfiak (63 százalék) és az iskolázottabbak aránya (47 százalékuk legalább középiskolai végzettséggel rendelkezik). Utóbbiak ízlésalakzatában elsősorban a show-műsorok iránti érdeklődés a meghatározó.

28 százalék az ötletszerűen átkapcsolók aránya: ebben a közönségretegben csak minden harmadik néző kapcsol át hetente többször az osztrák adóra. A többi nézőcso-

porthoz képest itt kedvezőtlen az iskolai végzettség szerinti összetétel (a legalább középfokú végzettséggel rendelkezők aránya 24 százalék, míg a többi közönségrétegben meghaladja a 38 százalékot), és magas az idős nézők aránya (18 százalék, míg a többi nézőcsoportban nem haladja meg a 10 százalékot). Közöttük beszélnek legkevesebben németül (arányuk 15 százalék, míg a többi közönségrétegben egyöntetűen 24 százalék), és itt a legmagasabb a községekben lakók aránya (45 százalék — más nézőcsoportokban nem haladja meg a 38 százalékot). Ízlésalakzatuk diffúz, határozott profilt nem mutat: döntően egy műsortípus — a filmek — kedvéért szoktak átkapcsolni az osztrák adóra. A filmek népszerűsége azonban olyan széles körű az osztrák adó nézői között, hogy kedvelt műsortípusként történő kiválasztásuk nem eredményez lényeges különbségeket az egyes közönségrétegek között.

5. táblázat

Az osztrák adó közönségrétegei és műsorpreferenciáik (százalékosan)*				
	1. kl.	2. kl.	3. kl.	4. kl.
	Törzsközön- ség	Aktív érdeklődők I.	Ötlet- szerű- en átkap- csolók	Aktív érdeklődők II.
	N = 25	N = 29	N = 33	N = 30
gyermekmű- sorok	100	41	27	—
könnyűzene	68	100	—	70
rajzfilmek	96	55	48	50
reklám	88	62	42	60
show- műsorok	100	—	6	100
sport	48	76	58	77

* A táblázat csak azokat a műsortípusokat tartalmazza, amelyek szignifikáns szerepet játszottak a klaszterek elkülönülésében.

A csehszlovák televízió nézői között három közönségréteg vált szét: az aktív érdeklődők egy és az ötletszerűen átkapcsolók két csoportja. Előbbi a nézők egyharmadát, utóbbi összességében a nézők kétharmadát tartalmazza.

Az aktív érdeklődők némileg az osztrák adó törzsközönségéhez hasonló sajátosságokat mutatnak: viszonylag magas (63 százalék) a nők aránya, ami meghatározó az ízlésalakzat szempontjából is. Így nagy az érdeklődés ebben a közönségrétegben a rajzfilmek, a könnyűzenei műsorok, a filmek, a gyermek- és show-műsorok iránt, és a másik két nézőcsoporthoz képest kevésbé népszerűek a sportműsorok.

Az ötletszerűen átkapcsolók nagyobbik csoportja a nézők 41 százalékát foglalja magába. Ebben a közönségrétegben magas (41 százalék) az iskolázottak és alacsony (20 százalék) a fiatalok aránya. Ízlésalakzatuk nem ölt határozott profilt — egyedül a sportműsorok iránt mutatnak komolyabb érdeklődést. Közülük a kevésbé iskolázottakat tömörítő másik csoportba a csehszlovák adó nézőinek mintegy negyede tartozik (itt a legalább középfokú végzettséggel rendelkezők aránya 27 százalék). Érdeklődésük döntően a filmek köré összpontosul.

A jugoszláv tévé törzsközönsége nézőinek 27 százalékára terjed ki. A szomszédos televíziók nézői között ez az a közönségréteg, amelyet az osztrák adó törzsközönsége után a legintenzívebb külső televíziós hatás éri: kétharmad részük (63 százalékuk) kapcsol át hetente többször is a jugoszláv adóra. Eltérően az osztrák adó törzsközönségétől, ebben a nézőcsoportban a férfiak dominálnak (arányuk 63 százalék) és igen magas (77 százalék) a városi lakosok aránya is. Ízlésalakzatuk a show-műsorok, a rajzfilmek és sportösszeállítások, valamint a könnyűzene iránti érdeklődésre alapul.

Az osztrák adó törzsközönségéhez hasonló összetételű a jugoszláv tévé nézői között az aktív érdeklődők csoportja: kétharmad részük nő, és igen magas (38 százalék) az inaktívák aránya, közöttük is a gyermekgondozási szabadságon lévők (17 százalék). A jugoszláv adó nézőinek 43 százaléka tartozik ebbe a közönségcsoportba. Egyetlen műsortípus — a filmek, sorozatok — iránt érdeklődnek különösebben.

Ötletszerűen kapcsol át a jugoszláv adóra nézőinek 29 százaléka, akik túlnyomórészt férfiak (arányuk ebben a közönségrétegben 81 százalék) és csaknem kizárólag sportműsorokat keresnek.⁹

6. táblázat

A csehszlovák adó közönségrétegei és műsorpreferenciák (százalékosan)*			
	1. kl.	2. kl.	3. kl.
	Aktív érdeklődők	Ötlet-szerűen I.	átkapcsolók II.
	N = 52	N = 64	N = 41
dokumentumfilmek	25	5	10
filmek, sorozatok	75	—	100
gyermekműsorok	73	12	17
ismeretterjesztő műsorok	38	17	10
komoly zenei műsorok	17	9	2
könnyűzenei műsorok	79	42	17
politikai műsorok	17	5	5
rajzfilmek	88	37	37
reklám	33	6	7
show-műsorok	73	19	10
vetélkedők	29	5	7

* A klaszterek elkülönülésében ezúttal a sport-műsorok nem játszottak szignifikáns szerepet.

7. táblázat

A jugoszláv adó közönségrétegei és műsorpreferenciák (százalékosan)*			
	1. kl.	2. kl.	3. kl.
	Törzs-közön-ség	Aktív érdeklődők	Ötlet-szerűen átkapcsolók
	N = 30	N = 47	N = 32
dokumentumfilmek	43	11	6
gyermekműsorok	37	17	9
ismeretterjesztő műsorok	33	13	—
könnyűzenei műsorok	83	32	34
politikai műsorok	43	6	9
rajzfilmek	87	57	47
reklám	60	28	31
show-műsorok	100	28	6
sportműsorok	87	—	100
vetélkedők	33	6	6

* A klaszterképzésben itt a filmek és a komolyzenei műsorok nem játszottak szignifikáns szerepet.

Jegyzetek

1. Az elemzés adatbázisa a Tömegkommunikációs Kutatóközpont évenkénti rendszerességgel végzett panel-omnibusz vizsgálata, amely 1985-ben 8978 fős, országos reprezentatív mintán zajlott. Ebben az évben a szokásosnál részletesebben informálódunk egy 999 fős almintán a felnőtt lakosság szomszédos országok tévéadóival kapcsolatos attitűdjeiről. Kérdéseket tettünk fel többek között a külföldi tévéadók nézési gyakoriságáról, az átkapcsolás motívumairól, a műsor- és adópreferenciákról. Ezen a kibővített adatbázison végeztük el a dolgozatban ismertetésre kerülő többváltozós elemzéseket, amelyek számítógépes adatfeldolgozásáért Bartók Jánosnak, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársának tartozik a szerző köszönettel.
2. Terepmunkálataink során azt tapasztaltuk, hogy a szovjet és a román tévé nézése ad hoc jellegű, sőt a válaszolók egy része nem is tudta megbízhatóan azonosítani a két adót. Ez az oka annak, hogy e két adóval csak olyan elemzési szempontok mentén foglalkozunk, melyeknél a kielégítő elemszámú részsokaságok lehetővé teszik a megbízható adatkezelést.
3. A csehszlovák adóra nézőinek negyede, a szovjet adóra ötöde, a románra 13 százaléka, a jugoszlávra kb. egyharmada kapcsol át hetente többször is.
4. A műsorpreferenciákat a következő kérdésre adott válaszok alapján vizsgáljuk: „Milyen műsorokat néz meg szívesen az osztrák (csehszlovák, szovjet, román és jugoszláv) televízióban?” A kérdezettek a következő műsортípusok közül választhattak: dokumentumfilmek; filmek; sorozatok; gyermekműsorok; ismeretterjesztő műsorok; komoly zene; könnyűzenei műsorok; politikai műsorok; rajzfilmek; reklám; show-műsorok; sport; vetélkedők (quizek).
5. A csehszlovák tévé nézői körében végzett faktorelemzés a következő faktorokat különítette el:

faktorsúlyok

1. faktor: Animációorientáció	
gyermekműsorok	0,772
rajzfilmek	0,735
könnyűzene	0,489

2. faktor: Politikai aktualítások	
politikai műsorok	0,800
reklám	0,610
3. faktor: Látványorientáció	
show-műsorok	0,791
komoly zene	0,565
vetélkedők	0,512
könnyűzene	0,470
4. faktor: Információorientáció	
dokumentumfilmek	0,759
ismeretterjesztő műsorok	0,652
5. faktor: Sportorientáció	
sportműsorok	0,847
filmek, sorozatok	— 0,438
6. Az előbbiekhöz hasonló módszerrel a jugoszláv tévé nézőtáborában a következő érdeklődési típusok különültek el:	

	faktorsúlyok
1. faktor: Információorientáció	
ismeretterjesztő műsorok	0,644
komoly zene	0,620
gyermekműsorok	0,617
vetélkedők	0,527
dokumentumfilmek	0,511
2. faktor: Látványorientáció	
könnyűzene	0,793
reklám	0,686
show-műsorok	0,456
3. faktor: Politikai és sportműsorok iránti érdeklődés	
politikai műsorok	0,762
sportműsorok	0,665
vetélkedők	0,507
show-műsorok	0,405
4. faktor: Filmorientáció	
filmek, sorozatok	0,907
7. Az osztrák televízió filmkínálatát a Salzburger Nachrichten című napilap heti tévéműsora alapján elemeztük.	
8. Lásd például Európai Körkép. JEL-KÉP. 1986. 4. szám. 112. old.	
9. A közönségrétegek néhány társadalmi-demográfiai jellemzőjét gyűjtöttük össze a következő táblázatba:	

	hetente többször átkapcsolók	legalább középfokú végzettségűek	nők	29 év alattiak	városiak
	aránya				
<i>Osztrák tévé</i>					
törzsközönség	72	40	72	40	72
aktív érdeklődők I.	48	38	59	55	62
ötletszerűen átkapcsolók	36	24	48	27	55
aktív érdeklődők II.	50	47	37	37	73
<i>Csehszlovák tévé</i>					
aktív érdeklődők	40	35	63	31	79
ötletszerűen átkapcsolók I.	14	41	44	20	78
ötletszerűen átkapcsolók II.	17	27	44	37	68
<i>Jugoszláv tévé</i>					
törzsközönség	63	30	37	37	77
aktív érdeklődők	32	31	65	40	62
ötletszerűen átkapcsolók	16	31	19	34	59

 This article is analysing the Hungarian audience of the television programs of the five neighbouring countries. It shows that the viewers are motivated to switch on foreign programs by longer program times, by better coordination of parallel programs, by the versatile program structure and the dynamic and amusing program design. It is the Austrian program that seems to meet these criteria best: every second of the potential viewers is watching the program. The Yugoslav program stands on the second, the Czechoslovakian on the third place.

A tömegtájékoztatás helyzetének és működésének jellemzői és problémái

Vitaanyag

Az MSZMP XIII. kongresszusa után a KB agitációs és propaganda-bizottsága több szakértői bizottságot kért fel aktuális társadalmi témákban kutatási összefoglalók, illetve vitaanyagok készítésére. Ez utóbbiak közé tartozott a tömegtájékoztatás helyzetének és problémáinak feltárása. A feladat elvégzésére Hárs Istvánnak, a Magyar Rádió elnökének vezetésével a következő összetételű bizottság vállalkozott: Fodor Gábor, Köves Tibor, Jakab Zoltán, Márton Miklós, Mester Ákos, Sándor György, Szalay Zsolt, Szecső Tamás, Tábori András, Zeley László.

Az alábbiakban közreadott vitaanyag 1986 áprilisára készült el. Eltérően több más tanulmánytól, a tömegtájékoztatás helyzetéről és problémáiról készített anyagot semmilyen politikai testület nem vitatta meg, s csupán 1988 tavaszától kezdett hivatkozási alapul szolgálni a társadalmi-politikai nyilvánosság kérdésében szervezett vitákban. Mivel a Jel-Kép szerkesztősége kívánatosnak tartja, hogy a nyilvánosság-eszmecsere hivatkozási alapjai is teljes nyilvánosságot kapjanak, a szakértői bizottság hozzájárulásával közreadjuk az anyagot. Megállapításai ugyan az 1985–86-os állapotot tükrözik, történeti dokumentumként azonban a jelenleg zajló viták számára is van mondanivalója.

A vitaanyagot csupán a második fejezetével rövidítettük meg, amely a tömegkommunikációs rendszer 1985-ös állapotának leírásával foglalkozott. Ezen a helyzeten egyrészt már túlszaladt az idő, másrészt pedig az OT hosszú távú társadalmi tervezési munkálataiban készült — szintén jelen számunkban közölt — fejlesztési koncepció amúgy is tartalmazza a magyar tömegkommunikációs rendszer legfontosabb minőségi állapotjellemeit.

E vitaanyag elkészítése előtt szélesebb körben konzultáltunk. A Központi Bizottság több tagja, számos más hivatásos pártmunkás, tudósok és tapasztalt újságírók véleményét ismertük meg és hasznosítottuk.

Felhasználtuk a vonatkozó tudományos kutatások eredményeit is.

Mindezek alapján az anyag a televízió, a rádió és a sajtó révén történő tájékoztatásra koncentrált, mégpedig ama jelenségekre és

összefüggésekre, amelyek fontossága, úgy érezzük, egyértelmű. Nem foglalkoztunk a tematikában megjelölt másik témával, a tömegkommunikáció és a kultúra viszonyával. Ez önálló (nagy) tanulmány témája lehet.

I.

A tömegtájékoztatás a politikai intézményrendszer — sajátos közvetítő funkciókat ellátó — része (alrendszere). Eme eszközrendszer működését egyaránt befolyásolja, meghatározza a politikai felépítmény, illetve a társadalmi-gazdasági alapok konkrét szerveződése és funkcionálása, s ezen belül a közléstechnikák változásai is. A tájékoztatás jelenlegi helyzetét a meghatározó tényezők történeti mozgásának következményeként értelmezhetjük.

Visszapillantás

A magyar tájékoztatási rendszer jelenlegi szerkezeti felépítése a fordulat éve után alakult ki a szovjet modell gyakorlatának figyelembevételével.

A fordulat évét követően a túlcentralizált döntési és irányítási rendszerben a sajtószervek transzmissziós szíjként voltak hivatva működni a pártvezetés s a széles néptömegek között. A gyakorlatban a tájékoztatás — az ideológiai szféra egészéhez hasonlóan — alárendelődött a voluntarista politikai taktikának. A tájékoztatás eltorzulása a propagandát és az agitációt is megfosztotta tényleges funkciójától, az objektív tényeken alapuló valóságábrázolás tudatformáló, mozgósító szerepétől. Az abszolút informálási monopóliumra való törekvés jegyében a sajtószerveknek adott napi direktívák azt célozták, hogy a tájékoztatás fogadtassa el a változékony helyzetmagyarázatokat és utasításokat, gondoskodjék a végrehajtás sikerpropagandájáról. A politikai taktika és a sajtószervek rövidre zárt kapcsolata nyomán a tömegkommunikáció közlései szűkséggépp a politikai vezetés hivatalos megnyilvánulásaiaként estek latba. A konkrét társadalmi körülményekre nem reagáló saj-

tószervek elvesztették hitelüket, ami hozzájárult a politikai vezetés nyilvános hitelvesztéséhez. A vezetés paralizálódása nyomán pedig a közlési eszközök is hozzájárultak a politikai válság elmélyüléséhez.

Az 1957—59-es konszolidáció a tájékoztatásban is igen jelentős eredménnyel járt. A párt megújult politikájának hatására számottevően javult a lapok és a rádió tartalma, stílusa, megeremtődött és növekedett szavahihetőségük. Ez tükröződött a tömegkommunikáció iránti fogyasztói kereslet gyors növekedésében is.

A tájékoztatás fejlődési dinamikája azonban már középtávon sem volt elegendő ahhoz, hogy megfeleljen a konkrét viszonyokból (pl. a békés egymás mellett élés érvényesüléséből) következő feladatoknak. Ez tette szükségessé a PB 1965-ös határozatát a tömegtájékoztatás megjavításáról, amely nagyon lényeges haladást indított el éppen a gazdasági reform előkészítésének és bevezetésének időszakában.

A dokumentumokban csupán mérsékelt hangsúlyt kaptak a tájékoztatási rendszer szerkezeti vonatkozásai. Az 1977-es határozat megállapította, hogy tovább kell javítani a munkamegosztást a párton belüli tájékoztatás, a szóbeli tájékoztatás és a tömegkommunikáció tevékenysége között, s ez a hármas tagolás kifejezte azt a szándékot, hogy intézményesített csatornák működjenek olyan információk továbbítására is, amelyeket csak a párton belül vagy szóban célszerű közölni. Ez viszont arra a realitásra alapozódott, hogy — bár minden lényeges eseményről időben, pontosan értesülnie kell a közvéleménynek — vannak olyan közlendők, amelyek nem publikálhatók a tömegkommunikációban, külpolitikai, külgazdasági, nemzetközi munkásmozgalmi stb. érdekeinkből következően. Az 1977-es határozat szerkezeti, tagolási szándékainak fontos eleme volt másrészt az, hogy nagyobb szerepet kell kapniuk a megyei lapoknak, a körzeti stúdióknak.

A tájékoztatáspolitikai elveinek gyakorlati érvényesülésére, a tájékoztatás működési feltételeire szükségképp igen jelentős befolyással voltak a társadalom átfogó mozgástendenciái.

Változások

1. A társadalom változásai

Az elmúlt harminc évben korszakos jelentőségű emelkedés jellemezte a lakosság összességének iskolázottsági szintjét, életszínvonalát, civilizációs ellátottságát. E főirányon belül számos tendencia érvényesült.

Határozottan megmutatkozott az alapvető társadalmi csoportok átlagos jövedelmi helyzetének, életmódjának közeledése egymáshoz, s egyidejűleg a csoportokon belüli differenciálódás erőteljes növekedése is. A 60-as — 70-es évek általában javuló, dinamikus fejlődő gazdasági viszonyai után jelentős társadalmi kategóriák (fiatalok, nyugdíjasok, kistelepüléseken élők) helyzete tartósan nehéz volt, illetve romlott, másrészt kialakult és növekszik egy — heterogén összetételű — vagyonos réteg is.

A felfelé irányuló társadalmi mobilitás az utóbbi tizenöt évben számottevően lassult, a horizontális mobilitás továbbra is erőteljes.

A más népekkel, társadalmakkal való személyes érintkezés három évtized alatt kivételes ritkaságból széles körű, csaknem köznapi tapasztalattá lett.

Az utóbbi tizenöt évben — korábban megindult folyamatokra is alapozódva — erősödtek, kiterjedtek és láthatóbbá váltak a társadalmi értékrend különféle bizonytalanságai és zavarai, amelyekről a társadalom szerves részeként a tömegtájékoztatási rendszer sem maradhatott mentes. Leértékelődött a magas szintű képzettség, a nagyüzemi munkásság státusza, háttérbe szorultak a hagyományos kollektivistikus értékek. A fiatalok bűnözés, a közkerécsők romlása, a korrupció, az anyagiak fetiszizálása, a köz- és magántulajdonban okozott súlyos károk immár saját társadalmunk problémáiból fakadó jelenségeként tudatosulnak.

Felújulnak, illetve kialakulóban vannak viszont olyan kötődések, mint a lakóközösségi és települési szerveződés, a közös érdek- (lődés)re, illetve élethelyzetre alapuló egysülések. A társadalmi gondviselés szűkülő körei, s a tartósuló gazdasági problémák erőteljesen ösztönöznek a társadalmilag egyébként is kívánatos kezdeményezés, koc-

kázatvállalás, szociális aktivitás csoportos és egyéni formáira.

Mindezek nyomán a társadalom tagoltsága fokozódott, s bonyolultabbá vált. Így a társadalomban való eligazodás, helytállás és kezdeményező cselekvés — kollektíváknak és egyéneknek egyaránt — több konfliktussal jár, és több információs igényt teremt. A belátható társadalmi távolságban zajló és a személyes érdekekre ható döntéshozatal befolyásolásának, illetve az abban való demokratikus részvételnek erősödő igénye, szaporodó alkalmi is tudatosítják, előmozdítják az információk keresését.

A többféle tömegkommunikációs eszköz hatókörében élő — s ezeket szelektálva használó — nagy többségnek sokféle igényt kielégítő tájékoztatásra van tényleges szüksége, helyzetének és körülményeinek gyakorlati sokfélesége következtében. S az emberek igen jelentős hányada mindinkább mérlegeli, válogatja és értelmezi a kapott vagy megszerzett információkat. Nem csupán elfogadják a tájékoztatás által kínált információkat, hanem válogatnak, értelmeznek, tehát tájékozódnak is. A saját helyzet értelmezéséhez mindinkább egyaránt szükségesek a közvetlen környezet, az ország és a nagyvilág hírei. Világosan mutatja ezt a megyei lapok rendkívül jelentős térnyerése, a rádió reggeli és déli hírmagazinjainak, illetve a Tv-híradó változatlanul nagy hallgatottsága, illetve nézettsége, valamint néhány országos lap (pl. a *Heti Világgazdaság*), rádióműsor (pl. a „168 óra”), tévéműsor (pl. a *Hét, Hírháttér*) népszerűsége.

Az információs szükségletek csak abban a mértékben válnak láthatóvá, amennyiben a tájékoztatás eszközközpontja nyújt lehetőséget kielégítésükre. Emellett azonban tömegesen léteznek társadalmilag hasznos, ám mégis kielégítetlen információs szükségletek is.

2. A gazdaság intézményi változásai

A gazdasági életben 1957-ben a begyűjtés megszüntetésével kezdődött meg a centralizált tervutasításos rendszer fokozatos lebontása. Az 1968-as gazdasági reform, majd a hetvenes évek végén kibontakozott második

hullám nyomán mélyreható intézményi változások mentek végbe.

A direkt utasítások, beavatkozások és egyedi elbírálások helyét részben átvették a személytelen piaci és pénzügyi szabályzók. A kormányzati apparátus mérete és hatóköre mérséklődött, középszintű centrális szervek (pl. trösztök) szűntek meg, és egészében véve fő tendenciaként érvényesült a decentralizáció. Mindezek nyomán jelentősen nőtt a gazdasági szervezetek önállósága és felelőssége. A vállalati tanácsok megválasztásával a társadalmi tulajdon kezelése, működtetése intézményesen a dolgozók hatáskörébe kerül. A kül- és belgazdasági viszonyok alapvető változása megnehezítette a szervezetek kockázati helyzetét, szűkítette mozgásterüket.

A gazdasági vezetők helyzete is sokkal bonyolultabbá vált. Jócskán csökkentek a külső segítség, az egyedi támogatás megszerzésének esélyei, megszorodtak a kudarcok és a szervezeten belül népszerűtlen döntések. A vállalati önállóság növekedésével egyszersmind a vezetők személyi függőségi viszonyai is átalakulóban vannak. (Új vállalatiirányítási formák, az igazgatók választása.)

A gazdasági szervezetek — politikailag is elismert — saját érdekei (a részérdekek) sokfélék, és érvényesítésükért sokféle törekvés bontakozik ki. A szervezetek politikai nyomást fejtenek ki, érdekképviseletük intézményesítését szorgalmazzák, s ezekhez hasonló szükségszerűséggel változott meg viszonyuk a nyilvánossághoz is.

A gazdasági (és más) szervezetek természetesen objektíve igyekeznek befolyásolni és ellenőrizni a róluk szóló tájékoztatást, s ez a tendencia az erre irányuló lehetőségek bővülésével — nevezetesen: az önállósággal — párhuzamosan nálunk is szükségképpen erősödött. Ennek széles eszköztára alakult ki a felvilágosítástól való elzárkózástól a szelektív informáláson, az újságírókra gyakorolt személyes nyomáson át, a kritikáknak „felsőbb kapcsolatok” révén való elfojtásáig stb.

A gazdaság megváltozott intézményi viszonyai elkerülhetetlenül felerősítették e tendenciákat. A gazdasági szervezetek növekvő önállósága növekvő lehetőségeket kínál arra

is, hogy immár több irányba befolyásolni igyekezzenek a róluk kialakuló képet. Hiszen adott esetben a politikai és kormányzati szerveken kívül a bankok, a bel- és külföldi gazdasági partnerek, a különféle érdekképviseleti és ellenőrző szervek, a helyi közgazdaság, a fogyasztók stb. vélekedése is számottevően hat a szervezet (és vezetőinek) helyzetére.

A gazdasági viszonyok miatt a sikerek kisebbek, ritkábbak, másrészt nem is mindig célszerű, hogy nyilvánosságra kerüljenek. A kudarcok, nehézségek közismertté válása éppúgy lehet közvetlenül hátrányos a piaci helyzetre, mint új kezdeményezések korai bejelentése. Kialakult az a magatartás, hogy „csináljuk, de ne beszéljünk róla”. A sajtóbeli kritika pedig fokozottan ártalmasnak mutatkozik. Így helyzetük logikájából következik, hogy a vállalatok és más szervezetek el akarják kerülni a nyilvánossággal járó kockázatokat. Másrészt, a nyilvánosságtól kevésbé várnak előnyöket, támogatást, ha csak nem tudják felhasználni a szervezeti döntések népgazdasági fontosságának felértékelésére, a szabályzók problematikus hatásainak előtérbe állítására, azaz a különféle partnerekre gyakorolt nyomás, reklámhatás eszközeként.

A szervezeti önállóság növekedése, a részérdek elismertsége nyomán a gazdálkodó és egyéb szervek szemében — és objektíve is — csökkent a tájékoztatási eszközök politikai súlya, nőttek a konfliktusok, erősebbé vált a hajlam a kritika eltussolására, illetve visszautasítására. (Ezek lehetőségeit várhatóan nem mérséklék a sajtótörvényben is megfogalmazott — s eddig is hatályos — titokvédelmi rendelkezésekre való önkényes hivatkozások.)

3. Ideológiai körülmények

Az ellenforradalom utáni konszolidáció megteremtése, a párt szövetségi politikájának kibontakozása időben egybeesett a nemzetközi viszonyok új szakaszának, a békes egymás mellett élésnek a kezdetével.

A belpolitikai feltételek és a gazdaság fel lendülése hosszú ideig tartó, nagyfokú belső stabilitást, a párt politikájával való konszenzust eredményezett, amelyben fokozódóan

érvényesült — és a nemzetközi viszonyok következtében érvényesülhetett is — az elvi politika toleranciája. Másrésztől mérséklődött, majd hátrébe szorult a társadalmi-gazdasági élet jelenségeinek az az „átideologizálása” is, amely korábban szinte reflexszerűen teremtett — nem egyszer rövidzárlatos — kapcsolatokat a napi konkrétumok és a szocializmus építésének távlati céljai között. (Ehhez hozzájárultak például a gazdaság intézményes változásai és az életszínvonal alakulása is, amennyiben a gazdasági cselekvés — munkaverseny, brigádmozgalom — politikai jelentését halványították, anyagi motivációját pedig erősítették.)

Ugyanakkor az is megfigyelhető volt — különösen az utóbbi évtizedben, és nem csupán Magyarországon —, hogy a marxista elméleti gondolkodás adós maradt több új jelenség tartósan érvényes ideológiai elemzésével. Elmaradtak a mélyreható és meggyőző válaszok például olyan kérdésekre, amelyek a köznapi gondolkodásban is összekapcsolódnak a szocialista társadalom lényegi sajátosságainak értelmezésével. (Belső viszonyainkkal összefüggésben ilyen például: a szocializmusról kialakult korábbi kép módosulása, a társadalmi egyenlőség, igazságosság kérdése, nemzetközi összefüggésben pedig a szocialista államok közötti konfliktusok, a szocialista gazdaságok válsághelyzetei, a lenini nemzetiségi politika gyakorlati érvényesülése stb.)

A korábbi — dogmatikus és hitelét vesztő — kapitalizmuskép helyébe sem lépett a tényleges viszonyokat mélyen elemző kapitalizmuskritika, ami nélkül a vele szembeállítható szocializmuskép sem lehet hiteles és meggyőző alternatíva.

A társadalom tudati állapotának reális felmérése nyomán vált céljá és feladatává a marxista ideológia hegemoniájának erősítése. A gyakorlati viszonyok befolyása és a tudatformálás tényleges hatékonysága nyomán ugyanis az tapasztalható, hogy a közgondolkodásban elbizonytalanodtak a szocialista perspektívák, másrészt némileg erősödött a vallásos világnézet, a tudományellenes nézetek pozíciója. Továbbra is számottevő része a társadalmi-politikai gondolkodásnak az ellenséges propaganda által kínált helyzetértelmezés.

Az ideológiai körülmények változása bizonyos mértékig konkrétan is tükröződött a tájékoztatásban, s óhatatlanul befolyással volt a propaganda köznapi tudatformáló tevékenységére is.

4. A politikai intézményrendszer fejlesztése

A politikai intézményrendszer három évtizedének akár csak vázlatos áttekintésére sem lehet vállalkozni. Általános tendenciaként azonban így is megállapítható, hogy egyrészt növekedett a politikai felépítmény összetettsége, másrészt érvényesült a döntési hatásköröknek bizonyos mértékben alacsonyabb szintekre való áthelyeződése.

Jelentős fejlemények történtek a szocialista demokrácia különböző területein. Ha felidézzük a legutóbbi néhány évet — a népképviselői szervek tagjainak választásakor általánossá vált többes jelölést, a vállalati tanácsok létrehozását és az igazgatók választását, a helyi demokrácia új jelenségeit — egyben a szocialista nyilvánosság gyakorlati fontosságára és gyakorlati érvényesülésének problémáira idézünk példákat. Az új intézmények új tájékoztatási és tájékozódási szükségleteket teremtenek mind az állampolgárok, mind a politikai döntéshozatal különböző szintjei számára.

A szocialista demokrácia fejlesztése különféle fórumokat tesz szükségessé, ahol a különféle — egyéni és csoportos — vélemények kifejeződhetnek, szembesülhetnek és vita tárgyaivá válhatnak. Az „érdekevezérelt” nézetek és törekvések ellenőrzése és szabályozása akkor érhető el, ha nyilvánosan ütköznek más „érdekevezérelt” véleményekkel, törekvésekkel. Ezért nagy és fontos politikai lehetőségek rejlenek a tájékoztatási eszközök fórumszerepének kibontakoztatásában. A részérdekek a nyilvánosság kikerülése, hiánya esetén is ütköznek, de ilyenkor korlátozottabbak a politikai mérlegelés és szabályozás lehetőségei. A tájékoztatás mint politikai eszköz viszont módot nyújt arra is, hogy az ütközések a párt nézőpontjából kiindulva jelenítődjenek meg, megoldódásuk pedig a közgondolkodást formáló hatássá válják. A részérdekek ütközésének nyilvánosságát autonóm politikai érdeknek

tekinthetjük, amelynek fontossága megelőzi a részérdekek ellenkező irányú törekvéseinek jelentőségét.

Jelenleg a tömegkommunikációs fórumokon (is) zajló érdekütköztetés elől a részérdekek lehetőség szerint — s többnyire sikeresen — elzárkóznak, illetve olykor önmagukat össztársadalmi érdekek álcázva lépnek fel. Ilyenformán korlátozzák a tájékoztatás társadalmi szabályozó szerepéhez fűződő politikai érdek érvényesülését. A tájékoztatási kötelezettség jogi deklarálása az új sajtótörvényben fontos lépés, bár önmagában aligha vet véget a részérdekek elzárkózási törekvéseinek.

A tömegkommunikáció fórumként való funkcionálását akadályozzák a tájékoztatási eszközrendszer felépítésének aránytalanságai is. A többes jelölésekkel, választásokkal kapcsolatos tapasztalatok arra világítottak rá, hogy a sajtó struktúrája — bizonyos esetekben — nem nyújt lehetőséget a fontos helyi ügyekkel kapcsolatos vélemények, álláspontok kellően hatékony befolyásolására a települési szerkezet végpontjain — Budapesten, illetve a kisvárosokban és községekben.

II.

III.

Az előzőekben jelzett mozgásfolyamatok röviden úgy foglalhatók össze, hogy az elmúlt évtizedekben

— megváltozott annak az intézményi struktúrának a konkrét szerveződése, amelybe a tájékoztatás rendszere beépül,

— átalakult a társadalom, amelyet a tájékoztatásnak tükröznie kell és

— megváltozott a közönség, amelyhez a tájékoztatás szól.

E mozgások kifejeződtek a tájékoztatás-politika alapvető elveiben és általános célkitűzéseiben, megfelelően annak, hogy az átalakult körülmények közepette megváltoz-

tak a tájékoztatással kapcsolatos objektív, társadalmi és politikai szükségletek.

A tájékoztatás eszközrendszere mennyiségileg mérsékelten, de kétségtelenül fejlődött. Ez egyrészt szintén hozzájárult a társadalmi igények megváltoztatásához, másrészt viszont az eszközök bővülése nem volt elégséges a szükségletek kielégítéséhez.

Ennél is lényegesebb azonban, hogy az elmúlt 15 évben nem történtek érdemi változások a tájékoztatási rendszer felépítésében és belső működési mechanizmusaiiban. Így egyre inkább ellentmondásba kerül egymással a gazdaság decentralizálása és a tájékoztatás centralizáltsága, ami működési nehézségekhez és zavarokhoz vezetett, vezet. A következőkben ezeket kíséreljük meg számba venni.

Érdekek, ellentmondások, viták bemutatása

A részérdekek érvényesüléséből szükségképp következik, hogy megszorodtak az ugyanarról a jelenségről információval és eltérő értelmezéssel, értékeléssel rendelkező hírforrások. Az érdekek előmozdítására törekvő intézmények, szervezetek felvilágosításai szükségképp nem objektívek. Információikat, álláspontjaikat azonban tárgyyszerűként, megbízhatóként stb. akarják elfogadtatni az újságíróval és záltal a nyilvánossággal is, hogy döntéseik, cselekvéseik a hivatalos álláspont, a közérdek, a kikerülhetetlen szükségesség stb. rangjára emelkedjenek.

Nyilvánvaló, hogy azonos érdekeket követve is természetszerűleg alakulnak ki viták, mert például a résztvevők másként ítélik meg a jelenségek okait vagy hatásait. A részérdekek ütközése még közvetlenebbül eredményezi a vélemények ellentmondásait, szembesüléseit.

A részérdekek általában nem tisztán feketék vagy fehérek, önmaguk bemutatásakor még kevésbé látszanak annak. S gyakorta a tapasztalt szakemberek sem képesek előre látni a konkrét törekvések várható kimenetét. Az újságíró számos esetben akkor jár el elvileg helyesen, ha az érdekek ellentmondásos természetét, ütközésük többértelmű vagy bizonytalan következményeit mutatja be. Csakhogy ezt meglehetősen nehéz a fe-

lülről lefelé irányuló tájékoztatás folyamatába becsatornázni.

A részérdek konkrét analízise azt mutatja, hogy hordozói nem korlátozhatók a csoportérdek körére (vállalat, szövetkezet stb.). A tervezési, irányítási, ágazati, piacfelügyeleti stb. értelmezések olykor ugyancsak ellentétes érdekeket és ezzel teljességgel eltérő nézeteket tükröznek. Ez csak fölerősíti a partikularis tájékoztatási — érdekérvényesítési — törekvéseket. Anélkül, hogy ezt a helyzetet minősítenénk, csupán azt jelezzük, hogy ilyen körülmények közepette az újságíró — gyakran szándékától, sőt felismeréseitől függetlenül — részérdek tolmácsolójává válik.

Ákár ilyen esetekben, akár pedig amikor az újságíró megalapozottan állást foglal valamelyik oldal mellett, a részérdek gyakran megkísérlik, hogy a különféle nyomások révén számukra kedvező irányba fordítsák a tájékoztatást. A kísérletek sikere nem kivételes.

Tájékoztatási rendszerünkben a közlési eszközöknek ugyanis igencsak korlátozottak a lehetőségei, hogy az ilyen nyomásoknak ellenálljanak. Azaz igen nehézé válik, hogy a részérdek valóban részérdekként, az ütközések objektív ellentmondásosságukban jelenjenek meg a tájékoztatásban.

Tájékoztatásunk belső folyamatai is előnyben részesítik az egyértelmű helyzeteket. Az álláspontok nyilvános vitáját (ha ezek egyáltalán hajlandók vitára) tájékoztatási gyakorlatunk szívesebben látja a szaklapokban, mint a tömegtájékoztatásban, attól tartván, hogy az eltérő nézetek léte, a kikristályosodott igazság konkrét hiánya elbizonytalanítja az embereket. A széles hatókörű lapokban közzétett viták pedig gyakorta formálisak.

Egészében véve, tájékoztatásunk kevésbé tükrözi az érdekek sokféleségét, eltéréseit objektív, ütközéseik célszerű voltát. Következésképp a tájékoztatás nem segíti elő kellően, hogy az érdekek nyilvánosan felismerhetővé, megérthetővé és befolyásolhatóvá váljanak. Ezáltal szűkül a politikai irányítás cselekvési tere, és az érdekfolyamatok szabályozása épp úgy korlátok közé szorul, mint az emberek tájékozódása és reagálásai befolyásolása.

Gyakorlati mechanizmusok

Az érdekviszonyok mozgásterének, az intézményi viszonyoknak a fejlesztése arra irányult és irányul, hogy a konkrétan ellentmondásos, sokrétű és többértelmű valóság tendenciáit eredményesebben lehessen felhasználni arra, hogy a társadalom reálisan lássa önmagát, teherbíró és konfliktustűrő képessége az adott körülményeknek megfelelően. Nincs kétség afelől, hogy a tájékoztatás irányítása nem akar sikerpropagandát, a tájékoztatás belső, gyakorlati mechanizmusai azonban kevésbé alkalmazkodtak a valóság növekvő bonyolultságához. Fő vonásaikban inkább egy olyan valóság logikájához illeszkednek, amelyben alapvetően egyértelmű jelenségek, események bontakoznak ki egyszerűen, áttekinthetően és lassan, s a konkrét folyamatok kimenetele tulajdonképpen mindig előre látható. Ennek megfelelően, a társadalmi folyamatok értelmezése a „feladat—végrehajtás—eredmény” láncolatával azonos, a társadalom stabilitása pedig az eredmények hangsúlyozása és a kedvezőtlen jelenségek, gondok tompítása révén erősíthető.

A tájékoztatáspolitikai stratégiai jelentőségű elvi időnként háttérbe szorulnak az aktuális szempontokhoz képest. A tájékoztatás közvetlen irányítása a szükségesnél nagyobb mértékben igyekszik a „kézi vezérlés” módszerével megteremteni az összhangot a társadalmi mozgások és a belső mechanizmusainak logikája között.

A „kézi vezérlés” gyakran fűz a konkrét jelenségekhez értékelési és kezelési útmutatásokat. Ennek során hol túl általános, hol pedig túl aprólékos, közléstechnikai részletekig lemenően konkrét. Az útmutatások nemritkán esetiek és változékonyak, amiből szükségképp következik a szerkesztői felelősség és a döntések elbizonytalanodása.

A „kézi vezérlés” bizonyos konkrét helyzetekben kétségkívül nélkülözhetetlen. Semmiképp sem kezelhető azonban a tájékoztatás pártirányításának legeredményesebb eszközeként. Természetesen senki sem gondol arra, hogy a sajtó „önigazgassa” magát, vagy engedjünk a spontán folyamatoknak. Inkább arról van szó, hogy az alapvető gazdasági, társadalmi, kulturális, szociális fo-

lyamatainkat illetően több és jobb stratégiai fogódzóra van szükség, amelyen *belül* a rövidebb távú taktikai szempontok így jobban a helyükre kerülhetnek.

Újságírói dilemmák

Anélkül, hogy fetisizálnánk, az újságírás sokféle szempontból nehéz foglalkozásnak tekinthető. Vannak szerény tehetségű, gyengén felkészült, apolitikus vagy éppenséggel ingatag erkölcsű újságírók is, s e hibák súlyosabban esnek latba e pályán, mint számos más foglalkozási ágban. Az újságírás arculatát azonban nem az ilyen emberek határozzák meg, mint ahogy a következő dilemmák sem az ő problémáik.

Mindemellett kétségtelen, hogy az újságírás erkölcsi és szakmai színvonal-ingadozásai nem szűkíthetők néhány ingatag erkölcsű és gyengén felkészült hírlapíró privát és elszigetelt esetévé — a gondok ennél mélyrehatóbbak. Ezúttal nem vizsgálható sokféle okból nem marginális jellegű a szakmai felkészületlenség — amely szakmánk esetében a politikai-társadalmi érzékenység hiányával is azonos —; terjedőben van a cinizmus, ami abban az újságírói magatartásban is alakot ölt, hogy egy-egy érdekes közelítésmódot lényeges társadalmi-politikai megfontolások szorulnak háttérbe. Ide sorolható az a tünet is, hogy — összefüggésben az alulfizetettséggel — növekvő az anyagiasság, az intézményekkel, vállalatokkal való elkötelezettség anyagi „megalapozása”, a reklámmagatartás beszüremlése az újságírásba. (Érdemes megfigyelni az úgynevezett „pályázatokot”, amelyek intézményes módot teremtettek a szervezethez, hatóság-hoz publikációikban „hűséges” újságírók anyagi és erkölcsi jutalmazására.) Mindez együtt elegendő ok annak feltételezésére, hogy az újságírás morális és szakmai állapotait ne ítéljük egészében kielégítőnek.

Az újságírással kikerülhetetlenül velejár a tévedés nagyfokú kockázata és veszélye, már csak a társadalmi valóság összetettsége miatt is. A kockázat csökkentésének egyetlen érdemleges útja az, ha az újságíró felkészült és jól tájékozott. Jobban, mint amennyi a cikkbe, műsorba belefér, vagy helyet kaphat, jobban, mint amennyi a közvetlen

téma közvetlen háttéréhez tartozik. Sajnos anyagi és erkölcsi ösztönzésük nem adekvát e követelménnyel. S az újságírás tartós gondja, hogy a tájékoztatók tájékoztatása nem elégséges, mindenekelőtt a tartalom tekintetében. Elsősorban a készülő döntések és az alternatívák előzetes ismerete hiányzik. Kevés a nem közlésre szánt, előzetes informálás, háttértájékoztatás, s ez nehezíti a döntések fogadtatásának előkészítését. A nyilvánosságra kerülő döntés magyarázata pedig önmagában rendszerint kevésbé hatásos. Mindez természetesen nem (csak) tájékoztatáspolitikai kérdés; összefügg azzal, hogy nem vert elég gyökeret munkamódszerünkben az alternatívákban való gondolkodás.

Az előzetes informálástól, háttértájékoztatástól való elzárkózás széles körű, s az *ilyen* értelemben nem eléggé tájékozott újságíró óhatatlanul könnyebben téved a közölt döntések kommentálása során, hamarabb válhat a részérdekek elfogult szócsövétévé, hamarabb elbizonytalanodhat a gyakorta változó irányítási szempontok miatt.

A tájékoztatók informálásában a mennyiség jellemzően elfedi a hiányzó minőséget; igen sok a sajtótájékoztató, egymást érik a minisztériumi, vállalati stb. rendezvények, ám voltaképpen kialakult az a módszer, hogy a sajtótájékoztató az információk uniformizálásának eszközévé vált. Kevés a lényegi háttértájékoztatás, s az sem pusztán személyek közötti viszony problémája, hogy hiányoznak a rendszeres kapcsolatok a politikai vezető személyiségek és a legjobb, legtapasztaltabb újságírók között. Aligha lehet túlbecsülni az ilyen kapcsolatok hasznosságát a bonyolult tájékoztatási helyzetek megoldásában. E kapcsolatok hiánya miatt nehezebben érvényesülhet az is, hogy a tájékoztatás politikai eszközeként dolgozó újságíró ne érezze azt, hogy ő pusztán eszköz, hanem hogy politikai munkatárs.

Figyelemre méltó az a jelenség is, hogy a felkészült, politikailag tudatos újságíróknak visszatérően vannak gyakorlati konfliktusaik és gyakorlati problémáik az elkötelezettség értelmezésével kapcsolatban. A kérdés egyáltalán nem az, hogy kell-e politikailag elkötelezettnek lennie az újságírónak, ha-

nem hogy konkrét esetben mi az elkötelezettség gyakorlati próbaköve. Ismétlődő jelenség ugyanis, hogy az érintettek azáltal akarják hitelétől megfosztani a — ténybelileg helytálló, szakszerű és felelős — kritikát, hogy az újságíró világnézetét, politikai elkötelezettségét vonják kétségbe. S a különféle szervezetek, intézmények nemegyszer próbálják a minden egyes rendelettel, döntéssel, állásponttal való egyetértést az újságírói elkötelezettség kritériumává tenni.

További sajátos dilemmákat az újságírók egyrészt azzal a követelménnyel szembesülnek, hogy politizáljanak, másrészt viszont helytelenítésben, rendreutasításban részesülnek, ha — a párt irányvonalával, gyakorlatával összhangban — politikai összefüggéseket elemeznek, önállóan állást foglalnak. A politizálás követelményének léte és teljesítésének helytelenítése olyan kettős kötés, amely az újságírók, a tájékoztatási eszközök elbátortalanodását, politikai hatékonyságuk csökkenését eredményezi. Ugyanakkor van alapja annak a kritikának, hogy újságírásunk gyakran felszínes, az érdekességnek engedményt teszünk a hitelesség rovására. Sok kollégánk nem elég felkészült, nem is tud jelentős összefüggéseket felfedezni és felmutatni.

Gyengült a társadalmi felelősség, és nőtt a társadalmi, gazdasági viszonyok kívülről történő megítélése és bírálata.

Ezek a körülmények — valamint az imént vázolt erkölcsi-szakmai fellazulás összegezett hatásai — oda vezettek, hogy az elmúlt években kétségkívül számottevően csökkent az újságírás társadalmi presztízse. A pályán lévő diplomások magas aránya ellenére e tevékenység egyre kevésbé számít értelmiségi hivatásnak, inkább hivatali arculatúnak minősül. S kétségtelen az is, hogy tájékoztatásunkban — különösen pedig a nyomtatott sajtóban — kevés a nagyformátumú, meggyőző újságírói személyiség. Több példa van arra is, hogy tapasztalt, önálló arculatú újságírók eltávoznak a pályáról, visszavonulnak a szakmai periféria nagyobb tekintélyt vagy önállóságot kínáló területeire.

A sajtó hatékonysága és a valóságkép

A tájékoztatás által a valóságról nyújtott kép — bizonyos mérvű fejlődés ellenére is

— meglehetősen széles körben vált ki fenntartásokat és bírálatokat.

A külpolitikai tájékoztatás valóságképének minden mást háttérbe szorító problémája: a szocialista országok bemutatása. Lényegében az elmúlt évtizedekben mindvégig szembetűnő volt a töredékes hírközlés, az események összefüggéseinek gyakori hiánya, s kritikus helyzetekben a tájékoztatás gyakorlati megbénulása. Mindez azért is probléma, mert belpolitikai tájékoztatásunk hitelét is megkérdőjelezi, egyoldalúvá teszi például a világgazdasági folyamatokról nyújtott képet is. (E problémák súlyát semmivel sem csökkenti, hogy a széles közvélemény nincs tisztában a szocialista országokról szóló tájékoztatás gyakorlati lehetőségeivel. Másrészt a Politikai Bizottság 1982. április 14-ei határozata sem vert gyökeret a tájékoztatás mindennapi munkájában.)

A belpolitikai, s kisebb mértékben a gazdaságpolitikai tájékoztatásról is az a vélemény, hogy a tények, folyamatok bemutatása akkor is gyakorta késedelmes, amikor nyilvánosságra hozataluk politikai érdeket szolgál. (A késleltetett közlés részeként sok esetben hiányzik vagy hiányos és kampány jellegű az idejekorán előre látható események tájékoztatási előkészítése.) A lassú közlést időnként követő utólagos magyarázatok, tényindoklások pedig csak szembeötlőbbé teszik a késést és csökkentik a szavahihetőséget. S ennél is kritikusan szemlélt jelenség az, amikor a tájékoztatás hallgat, vagy csak töredékes, „eldugva” közölt információkat nyújt sokakat érintő, lényeges kérdésekről.

A tájékoztatás valóságképét a közvéleményben jelenleg is sokan minősítik túlságosan problémamentesnek, leegyszerűsítettnek, másrészt azonban érzékelhető ezzel ellentétes megítélés is. Főleg a közép- és felső vezetői körökben ítélik a tájékoztatást túlzottan érdesnek, a problémákat nagyító, feszültséget fokozó jellegűnek. Ez a kettősség sok és mindennapos gondot okoz a tájékoztatás gyakorlatában. Annyi kétségtelen, hogy minden ezzel kapcsolatos vizsgálat arra utal, hogy a zavartalan harmónia képe rövid távon is szembekerül a nagyobb társadalmi csoportok mindennapi tapasztalataival. Hosszabb távon, váratlan vagy kikerül-

hetetlen nehézségek felléptekor pedig — miként a történelmi tanulságok is bizonyítják — a kockázatokat növeli.

A valóságkép e jellemzői miatt érezhetően csökkent a tájékoztatás szavahihetősége. Az életkörülmények változása nyomán növekedett az információk iránti érzékenység. A köznapi tapasztalatok és a tájékoztatás közötti eltérések kételyeket keltenek, híreszteléseknek adnak tápot. Az információk hiánya pedig külföldi vagy ellenséges hírforrások felé terel. (Például a SZER hallgatottságáról pontos adataink nincsenek, de megfigyelhető, hogy a hazai tömegtájékoztatásban „elhallgatott” vagy eldugott hír a „hangadók” körében kb. 4-5 nap múltán ismertté válik.)

A valóságkép jelzi talán a tömegkommunikáció legnagyobb dilemmáit. Hű-e, hiteles-e az a valóságkép, amelyet a magyar tömegkommunikáció visszaad? Nem lehet egyértelmű igennel válaszolni. Még azzal sem, hogy alapjában igen, de vannak fehér foltok, illetve torzulások. A tömegkommunikáció az utóbbi évtizedekben előrelépett árnyaltságban és differenciáltságban, mégis hullámzó a valóságkép milyensége. Gyakori a negativizmus, az egyoldalú és túlzott kritikai közelítés, másrészt van illúziókeltés, a világszínvonalal való kérdés, irreális összehasonlítgatás iparilag fejlettebb országokkal.

A magyar tömegkommunikáció a 80-as évek romló gazdasági és közhangulati viszonyai közepette, bár kerülte a végleteket, egészében véve nem tudott megbirkózni azzal, hogy eléggé árnyalt, kiegyensúlyozott képet adjon a valóságról, s reális önértékeléssel jobban, határozottabban ösztönözzön erőfeszítésre, cselekvésre.

Az eszközrendszer felépítése

A tájékoztatás eszközrendszere — két szintre tagoltan — erősen centralizált. Az országos és a megyei szintű eszközöktől csupán a vidéki rádióstúdiók regionális jellegű hatóköre tér el.

Ez a tájékoztatási hálózat — a társadalmi körülmények változása miatt — ma már nagyon differenciálatlan, és ezért hiányos. Az 1985-ös választásokkal, illetve a telepü-

lésfejlesztési hozzájárulás bevezetésével kapcsolatosan gyakorlatilag igazolódott, hogy igen széles körben maradtak kielégítetlenül jelentős információs szükségletek, mert nem voltak erre szolgáló közlési eszközök. Az országos eszközök — Budapest-centrikus működésük ellenére — sem tudják ellátni a főváros lakóinak sajátosan helyi jellegű informálását. Másrészt, a megyeszékhelyeken kívüli városok, nagy lélekszámú községek saját eszközeinek hiánya szabja nagyon szűkre a tájékoztatás és a propaganda lehetőségeit.

A hetilapok és folyóiratok körében nőtt az érdeklődés a szabadidős és kiegészítő tevékenységek szerint alakuló csoportok igényeit kielégítő sajtótermékek iránt. Igen kevés azonban a társadalmi rétegekhez szóló lap. (Az országos napilapok tematikája a lapgazdaintézmények szerint specializálódott, ami nem minden esetben felel meg a társadalmi rétegek szerint szerveződő tájékoztatási szükségleteknek.) Szembetűnő, hogy a struktúrából hiányzik egy olyan napilap, amely az átlagosnál alacsonyabb műveltségű és anyagi helyzetű népesség számottevő nagyságú csoportjának készülne. Az elektronikus közlési eszközök programjai között sem alakult ki olyan kiegyensúlyozott munkamegosztás, amely a különböző műveltségi rétegek információs szükségleteit azonos mértékben, s mindegyiket a megfelelő szinten elégitené ki.

Rendkívül szűkösek a lehetőségek a horizontális jellegű tájékoztatásra, amit tulajdonképpen csak a rádió nyújt bizonyos mértékig rendszeresen. Így a szomszéd negyeden vagy városban, megyében történő eseményekről, folyamatokról sokkal nehezebb informálódni, mint távoli országok helyzetéről. Mindinkább érezhető a regionális lapok gyakorlati hiánya.

A társadalom differenciáltságához képest túlságosan homogén az az információ, amit a tájékoztatás — már csak eszközrendszerének felépítése miatt is — képes továbbítani. A decentralizálódás és specializálódás eddigi mértéke, elvei alapján ezen csak kevésbé lehet változtatni. (A kábeltelevíziós hálózatok jelentősége ma még csekély, és fejlődési lehetőségeik — nagyon egyértelműen anyagi okok miatt — kétségesnek látszanak.)

IV.

A távközlés, az elektronika és a számítógépek egységes rendszerbe való integrálódása nyomán a tömegkommunikáció, s általánosságban, a társadalmi információterjesztés technikai eszköztára robbanásszerűen átalakul a fejlett tőkés országokban. Rendkívüli mértékben növekszik a legszélesebb értelemben vett információk mennyiségi kínálata, ami a tájékoztatás helyzetének minőségi változásával jár.

Japán már felbocsátotta első műsorszórási műholdját, Nyugat-Európában pedig három országban kerül erre sor 1986—87-ben. Az utóbbiak műsorai közül néhány éven belül 8—9 televízióprogram Magyarországon is vehető lesz, egyéni vagy kisebb közösségek számára elérhető árú antennákkal. Külföldön már igen széles körben elterjedt a képmagnó és a műsoros videokazetták forgalmazása. Gyorsuló ütemben nyernek teret olyan információközlési eljárások is, mint a nyilvánosan hozzáférhető televíziós információbankok, a „képűrság” fogyasztói igényekhez alkalmazkodó változata, s a nagy átviteli képességű kábeltelevíziós hálózatok.

Mindezek nyomán — mint a videózás példája már mutatja — társadalmunk még nyitottabbá válik a külföldről beáramló információkkal szemben. A globális információs folyamatoknak — politikai, gazdasági és műszaki okok együttese miatt — nem lehet gátat szabni. Az életszínvonal alakulása ellenére az új közlési csatornák technikai feltételei nálunk is gyorsuló mértékben terjednek.

A közléstechnikák gyors és széles körű fejlődése átalakítja a magyar tájékoztatás működési közegét is. A beáramló szórakoztató és egyéb információk bősége megnehezíti a közönség elérésének feltételeit mind az időráfordítás, mind pedig a műsorok technikai és szakmai színvonalával kapcsolatos igények fokozódása miatt. S az új, felszínen ideológiától mentesnek látszó műsorkínálatok hatása főleg azokra a társadalmi rétegekre terjed majd ki, akik ez idáig kevésbé vagy nem voltak elérhetőek a kívülről kínált, nyíltan politikai jellegű információk számára.

Határozottabban láthatóvá válnak tájékoztatási eszközrendszerünk korszerűtlen technikai állapotának problémái, s erőteljesebb következményekkel járnak tájékoztatásunk működésének olyan jellemzői, mint a lassúság.

Ilyen perspektívában a tömegkommunikáció tárgyi eszközrendszerének gyors és átfogó fejlesztése — a népgazdasági helyzet korlátai ellenére — elsőrendű fontosságú politikai érdeké válik. Mégpedig akkor is, ha csupán azt tűzzük ki célul, hogy a magyar tájékoztatás és propaganda lehetőleg minél kevésbé veszítsen teret a külső kihívásokkal szemben. (A lépéstartás célkitűzése több összefonódó ok következtében aligha lenne reális.)

Önmagában a technikai eszközök fejlesztése kevésbé lehet hatékony, ha a tájékoztatás jelenlegi felépítésű eszközrendszerébe és gyakorlati működtetésének keretébe illeszkedik bele. Az új eszközök jellegénél fogva a decentralizáció és a specializáció, az információs szükségletek és igények differenciáltságának tendenciái fognak erősödni, akár a tájékoztatási rendszer felépítése által előmozdított, akár — saját hatékonyságunkat rontó — visszafogott formában.

V.

Tájékoztatásunk helyzetének és működtetésének áttekintése arra az álláspontra épült, hogy a tájékoztatásnak a szocializmus építését, továbbfejlődését kell szolgálnia. A tájékoztatás tevékenységi feltételeinek, felépítésének és funkcionálásának elemzése során néhány általánosabb következtetésre jutottunk.

Más problémakörökre kiterjedt helyzetvizsgálatokhoz hasonlóan úgy látjuk, hogy társadalmunk fejlődése, a szocialista demokrácia eredményes működése szükségessé teszi a nyilvánosság hatékony fejlesztését és felhasználását. Politikai érdekeink fűződnek ahhoz, hogy a tájékoztatás eszközei szervesen illeszkedjenek a nyilvánosság intézményrendszerébe, s — a korszerű eszközökkel megvalósuló pártirányítás révén — megfelelőképp központi szerepet betöltve működjenek az érdekkifejeződés és -szabá-

lyozás fórumaiként, s ekképpen a társadalmi tudat és cselekvés alakítóiként.

Az 1986 márciusában elfogadott sajtótörvény fontos szabályozó eszköz, amelynek kereteit felhasználva remélhetően szélesedik a nyilvánosság, nő a tájékoztatás és a tömegkommunikáció mozgásteré. De ehhez időre, a tapasztalatok alapján a gyakorlat helyes irányba történő befolyásolására és a konfliktusok helyes kezelésére van szükség.

A társadalomban zajló reformfolyamatok és egyéb változások nyomán erősödtek, nyilvánvalóbbá váltak a tájékoztatás jelenlegi rendszerének — felépítésének, működési mechanizmusainak — problematikus vonásai. Ennek nyomán csökkent a tájékoztatás társadalmi hatékonysága. A tőkés társadalomból eredő kihívások még hangsúlyosabban teszik a működés gyengeségeit.

Indokoltnak látszik, hogy — a politikai-eszköz-szerep eredményes betöltése végett — célul tűzzük ki a tájékoztatás szerkezeti felépítésének és működésének megreformálását. Szükségesnek látszik:

1. a tájékoztatás, a tömegkommunikáció ideológiai bázisának erősítése;

2. a pártirányítás minőségének és tartalmának — ezzel hatásfokának — a javítása;

3. a tájékoztatás eszközrendszerének fejlesztése.

Ajánljuk, hogy a Politikai Bizottság, illetve az agit.-prop. bizottság tűzze napirendre a társadalmi kommunikáció távlati fejlesztése — ezen belül a tömegkommunikáció — hosszú távú koncepcióját, amely számba veszi a már nem érezhető és várható kihívásokat, vázolja a tájékoztatáspolitikát és a tömegkommunikáció belátható fejlődési irányait, távlatait.

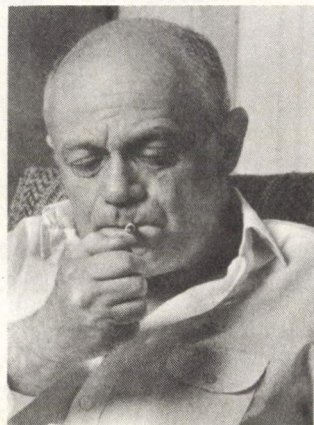
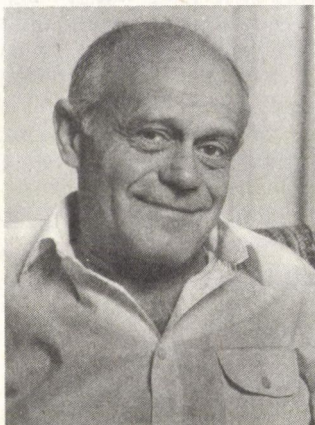
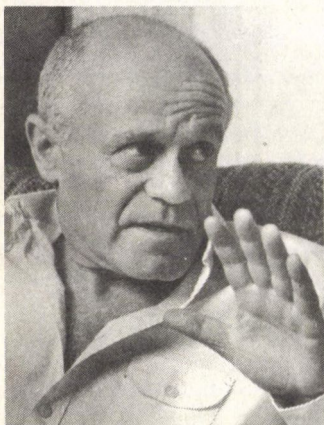
Ajánljuk, hogy párt- és állami vonalon szorgalmazzuk a tömegkommunikációs technika nagymértékű nemzetközi fejlődésére adandó válasz technikai, műszaki és műsorkészítési feltételeinek kialakítását, különösen pedig a szocialista országok műsorszóró műholdjának 1990-ig történő üzembe helyezését és kísérleti ürprogramok sugárzását.

■ ■

Az anyagot készítő bizottság tisztában van azzal, hogy sok megállapítása és értékelése vitatható. Azt a célt azért talán eléri, hogy vitaalap lehet egy kidolgozottabb, mélyebb analízis és főleg cselekvési program számára.

A képzettársítás elkötelezettje

Fodor Gáborral beszélget Nádor Tamás

■ Kezdjük a — megítélése szerint — leg-
szükségesebb adatokkal: eddigi életé-
nek eseménytörténetével, s a vele párhuzamos
szellemi életrajzzal . . .

— 1934-ben születtem, Budapesten. Apá-
mat korán elvesztettem, anyám kézikötéssel
foglalkozott, ő nevelt fel, anyagi gondokkal
küszködve. Jóformán kamaszként nősül-
tem, alig tizennyolc éves koromban fiam
született. Első feleségem és tőle származó
gyermekem azonban meghalt. Szántó Erika
rendező dramaturggal, második feleségem-
mel huszonhét éve élek törvényes kötésben.
Leányunk tizennyolc éves. Életem javát
újságíróként töltöttem el, s erre büszke va-
gyok.

— Köszönöm az „egyperces” curriculum
vitae-t, ha ez magatartást és stílust is jelez,
nemcsak professzionista sűrítőkészséget. Új-
ságíró pályarajza azért ennél részletesebben
is érdekel.

— Nagyon korán — mert akkoriban igen
fiatalon kellett fiatalnak lennünk —, tizen-
hat évesen bekerültem a Szabad Ifjúság szer-
kesztőségébe, amelyet akkor Katona Éva,
az Élet és Irodalom későbbi „riporteriskolá-

jának” megteremtője főszerkesztett. Egy
esztendő múlva „elkéredzkedtem”, hogy
érettségizhessem. Erre csak úgy nyílt mód,
hogy közben kifutófiú voltam egy kereske-
dőnél, s így a szűkös családi jövedelmet egy
kevással én is kiegészíthettem. Érettségi után
visszakerültem a szerkesztőségbe, afféle kez-
dő mindenesnek, de rövidesen keveselltem a
tollforgatást.

Eredendő romantikus hajlamaimnak en-
gedelmeskedve, 1955-ben — minthogy úgy
vélekedtem: Magyarország alapvetően pa-
raszti ország — elhatároztam, hogy vidékre
megyek dolgozni. Ideiglenesen szakítottam
hát az újságírással, lementem Dunavecsére
járású DISZ-titkárnak. Egy esztendőt töltöt-
tem ott, s eközben három rendkívüli ese-
mény történt: egy árvíz, egy földrengés és
egy ellenforradalom. Eleinte nem érttem
meg igazán mélyen azokat a folyamatokat,
amelyek akkor hazánkban lejátszódtak. Lé-
nyegében a helyzet alakította sorsomat.

1956. november 4-én vagy 5-én feljöttem
Budapestre. Itt először bekapcsolódtam a
Diákszövetség tevékenységébe, lapot alapí-

tottam, amely azonban csak rövid ideig működött. Ezt követően részt vettem a KISZ létrehozásában, s az ifjúsági szövetség budapesti bizottságának munkatársa lettem. Valamivel később bekerültem a Művelődési Minisztériumba az egyik, kulturális életünket később irányító személyiség titkáráként. Rövidesen politikai pálya lehetőségét csilantották fel előttem, én azonban inkább — mint említettem — romantikus vágyaimnak engedtem: visszatértem az újságíráshoz, a Népszava szerkesztősége adott alkalmat erre. Jó néhány éven át úgynevezett leleplező cikkeket írtam, s ezekért végül Rózsa Ferenc-díjat kaptam.

Valamikor a hatvanas évek közepén egyszer csak ráébredtem: ennyi elég volt, nincs kedvem a további leleplezéshez. S arra gondoltam: valójában én publicista vagyok. A Magyar Hírlap alakulásakor alkalmam nyílt arra, hogy csakugyan az új lap publicistája legyek. Főmunkatársként kezdtem, majd az általam létrehozott publicisztikai rovatot vezettem. Azzal a szándékkal, hogy segítsünk visszaállítani ennek az akkoriban elhanyagolt műfajnak a becsületét. (Volt egy „találmányom” is, mely azóta tradíciója lett a lapnak: minden cikkcím csak egy szóból állhat.)

Esztendőök elteltével arra a megállapításra jutottam: az újságírás gondjait az újságíráson belül nem lehet megoldani. Ezért úgy döntöttem: más közegbe kell lépnem, hogy távolabbról, tágasabb áttekintéssel is megtekinthessem azt, amiben addig éltem, s amittől végleg azután sem kívántam eltávolodni. Az MSZMP Társadalomtudományi Intézete nyújtott alkalmat erre; aspiráns lettem. Addigi mozgalmas életem gyökeresen módosult. Kandidátusi disszertációt írtam — már akkor — a nyilvánosságról. Rossz közérzetem, munka közben, csakhamar elmúlt, kivált azért, mert olyan, nálam fiatalabb, kivételes képességű, tartású kutatókkal találkozhattam, akik igazi műhelylégtörben dolgoztak. Így kialakult bennem a jó munkához nélkülözhetetlen belső feszültség, s olyan társakra akadtam, akiknek a bírálatára, vagy netán egyetértő véleményére csakugyan adni lehetett. (Elég talán Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp Zsolt és Szabó Béla nevét említenem.) Amikor az értekezést

elkészítettem és sikerült megvédenem, beke-rültem az MSZMP agitációs és propaganda osztályára. Öt nem könnyű évet töltöttem el ott a hetvenes évek második felében. Később hívtak meg az MSZMP Politikai Főiskolájára, azóta, egyetemi docensként, a politika-elméleti tanszék a munkahelyem. De az újságírást sem hagytam abba.

— *Úgy kell ezt értenem, hogy a különböző, hosszabb-rövidebb pályamódosítások ellenére, végül is újságírónak tartja magát? Egyáltalán: milyen újságírást művelt és művel napjainkig? A leleplező riporttól jutott az elvontkozott, felülnézeti publicisztikáig — mindössze ennyi történt?*

— Bármivel foglalkoztam-foglalkozom is, úgy éreztem és érzem: mindmáig az újságíráshoz értek a legjobban. Amint említettem: kutató és oktató is főként, vagy legalábbis jórészt azért lettem, hogy az újságírással kapcsolatos gondjaimat valamiképpen absztraháljam, hogy megválaszolatlan kérdéseimre ekképp feleletet nyerjek. Érdekel, hogy újságírásunk viszonyai, körülményei miért olyanok, amilyenek, s kíváncsiságom óhatatlanul a társadalomtudományokhoz: a szociológiához, a politológiához vezetett. Ami pedig újságírói munkámat illeti: számomra ez mindig erkölcsi feladat is volt. Amikor például említett riportjaimhoz anyagot gyűjtöttem, ott, a helyszínen, mindig pontosan, félreérthetetlenül elmondtam, hogy mire készülök. A riport megírásához, természetesen nem elég a mególy magasztos, közérdekű erkölcsi szándék. Természetes alapkövetelmény a megfelelő szakértelem, továbbá a helyszíni felismerés és átlátás képessége; vagyis a következtetéseknek, a riporteri célkitűzésnek — az előzetes felkészülés birtokában — akkor és ott „működni” kell. Erkölcsi kötelességemnek tartottam továbbá, hogy — noha lapomat képviseltem — soha ne kényszerítsenek írásomba meggyőződésemmel, gondolataimmal ellentétes mondandót, azt írjam meg, amit valóban meg akarok írni. Mindennek persze, feltétele, hogy a sajtóviszonyok olyanok legyenek, amelyek ezt lehetővé teszik. Írásaimmal, s később elméleti munkásságommal e lehetőségek alakítására, támogatására is törekedtem. Amikor publicisztikát kezdtem írni, arra kerestem alkalmat, hogy túljussak az esetek

rögzítésén, az eseti háborgáson, s a korábbiaknál mélyebbre ássak. Hogy eljussak a tünetek gyökeréig, a tünetek okáig. Ám, úgy hiszem, nem csupán erről volt szó, hanem arról is, hogy a publicisztikai szemlélet alkalmat adott valamiféle összegző, ha úgy tetszik, egyetemes kérdezésre. A munkamegosztás, a szakmai szétszabdaltság világában az újságírás egyébként is többet örzött meg a humanizáltságból, mint sok más hivatás. A jó publicisztika például nem egyszerűen kül- vagy belpolitikai, vagy kulturális publicisztika, hanem az emberről szól, a társadalomról. Ilyen írások közreadására törekedtem annak idején magam is. Valójában úgy keletkezik az igazi publicisztika, hogy az újságíró fölfigyel valamilyen jelenségre, történésre, s aztán — asszociációs logikával építkezve — elmondja véleményét a világról. (Kivételes mestere az ilyen képzettársításos logikának: Bálint György. Eső című írásában például kiadós, őszies eső esik a körútra, a taxiállomásra, a bérházakra, a Lipótvárosra és Angyalföldre, s ott a tüdőbajos gyerekekre, és esik — a feketeingesekre. Így jut el néhány mondattal egy természeti jelenségtől a rettenetig, az emberiséget fenyegető apokalipszisig. Ilyen az igazi publicisztika módszere, logikája.)

— *Az újságírás klasszikus, ha úgy tetszik, „manufakturális” korszakában mindenkinek mindenhez kellett értenie. Az „all round” újságírás korszaka után jött — a differenciálódás, a szakosodás, az atomizálódás időszakával párhuzamosan, vagy épp abból következően — a szakújságírás időszaka. Folytatva a leegyszerűsítő történetet: most eljött volna a világot egységében látó, szintetizáló újságírók ideje? Nem szerénytelenség ilyet feltételezni?*

— Ez csakugyan leegyszerűsítő. És, úgy hiszem, egyáltalán nem csak az újságírásról van szó. Köztudomású, hogy mióta a filozófiából, a történetfilozófiából bizonyos tudományterületek kiszakadtak, s elindultak a specializálódás irányába, azóta megjelent az interdiszciplinaritás fogalma is. A szakosodás tehát nem mond ellent a tudományköziségnek, a különböző tudományágak közti gondolkodásnak, összehangolásnak, szintézis keresésnek. A mélyreható analízishez ugyanis elkerülhetetlen a specializálódás a tudományokban éppúgy, mint, mondjuk, az

újságírásban. De társadalmi és (saját) szakmai zavarok forrásává válhat a szintézis-teremtés képességének hiánya is. A kettőnek együtt kell tehát működnie. Az újságíró persze, saját képességének, tehetségének és lehetőségeinek mértékében érvényesítheti a fentieket.

Sok függ attól is, hogy milyen korszakban élünk. Egy — Nyitás és zárás című — amerikai könyvben olvastam: vannak a társadalom életében olyan periódusok, amelyeket az új befogadása iránti készség, a világra való nyitottság jellemez. Ezeket óhatatlanul olyan szakaszok követik, amelyekben a megszerzett ismereteket integrálni kell a régi tudásba; vagyis ilyenkor alkalmazni kell az új ismereteket.

Ami a személyes sorsomat illeti: nagy szóval élve, azt mondhatom, az elveszett nemzedékhez tartozom. Túl későn születtem ahhoz, hogy időben kiemelhetlek, kineveztek volna. És túl korán jöttem világra ahhoz, hogy már azokhoz tartozzam, akik sokkal jobb létfeltételek és egészen másfajta megpróbáltatások közé kerültek. Korcsoportom például úgy végezte el az egyetemet, hogy néhány tudományág — ezért vagy azért — még nem létezett számára: például a szociológia, a pszichológia, a genetika, a kibernetika. S végső soron a filozófiának is csak vulgarizált változatával ismerkedhettünk. A mi generációnk számára elképzelhetetlenül messzire esett, mondjuk, Bécs. Századunk kultúrájának, műveltségének jó részéhez csak igen nagy késétséggel jutottunk el, ha eljutottunk. 1956 iszonyatosan belekaszált ebbe a nemzedékbe. Volt, aki annyira megrendült, hogy külső vagy belső emigrációba vonult. Volt, aki leépült, szétesett, alkoholistává vált, öngyilkos lett, vagy egyszerűen nem tudott továbblépni, szellemileg „megállt”. S ezen nem egyszerűen politikai dogmatizmust értek, hanem arra gondolok, hogy korcsoportomban kialakultak bizonyos dogmatikus személyiségvonások, személyiségstruktúrák, s ezekkel aztán számosan nem tudtak mit kezdeni.

— *S mihez kezdett a saját beidegződésével, mindazzal, ami a nemzedék legváltozóképesebb, legrugalmasabb személyiségeibe is beépült? Hogyan szabadult meg saját dogmáitól?*

— Az egzisztencialistáknak igazuk van abban, hogy a gyermekkor, a fiatalság oly mélyen beivódik tudatunkba, hogy az akkori élményekkel, beidegződésekkel nagyon-nagyon nehéz szakítani. Én például ezért nem tudok „útjelző táblák” nélkül élni. De persze, jól tudom, most már egészen új táblákra van szükség. Vegyünk egy példát. Engem a Rákosi-kurzus nevelt, s akkoriban azt tanultuk, hogy mindenért, ami ebben az országban történik, mi vagyunk felelősek — közösen és személy szerint. Tehát mindent nekünk kell elvégeznünk. Ez akár szép, máig is érvényes jelszó lehetne. Ám e nézet hirdetői az emberi autonómiának, az ember személyes változásának igen csekély jelentőséget tulajdonítottak. Ez a tétel tehát végső soron azt jelentette, hogy aki mindenért felel, az valójában semmiért sem felelős, hisz mindig csak azt csinálja, amit mondanak neki. Ez is olyan túlhajtott igazság volt tehát, amely igaztalanná vált, és használhatatlanná az élet, a gyakorlat számára. E kérdéskörrel is vívódva próbáltam megtalálni a helyemet annak idején. S végül arra a következtetésre jutottam, hogy az embernek módja van a saját ügyeit megválasztani, sőt, bizonyos értelemben még a saját konfliktusait is. Más kérdés, hogy e felismerés birtokában hogyan is éltem. Megvallom, nem mindig voltam képes rá, hogy a szükséges kompromisszumokat megkössöm. Embert, ügyet ugyan soha el nem árultam, az engedetlenség vétkét azonban többször elkövettem. Túlságosan is a magam útját jártam, nem mindig vettem eléggé figyelembe mások igényeit. Ezért vannak szép számmal barátaim és szép számmal ellenségeim. Nem vagyok büszke az utóbbira.

— *Térjünk vissza beszélgetésünk „elvaratlan” szálához. Említette, hogy disszertációt készített jó néhány évvel ezelőtt egy ma különösen időszerű kérdéstről, a nyilvánosságról. Úgy tudom, azóta is foglalkoztatja ez a téma, hiszen cikkeket, sőt, könyvet is írt róla.*

— Amikor foglalkozni kezdtem ezzel, természetesen, jóval kevesebbet tudtam róla, mint manapság. Tapasztaltam, hogy újságírásunk színe-java, a legfelkészültebb, legtehetségesebb újságírók valahogy nem érzik jól magukat. S nem egyszerűen azért, mert rosszak a munkafeltételek, vagy keveset ke-

resnek, hanem főként azért, mert nem tehetnek szert olyan társadalmi presztízsrre, amely megilletné őket. Kerestem ennek okait, s végül felismertem: az újságírónak igazi „rangja” csak olyan társadalomban lehet, amelyben presztízse van a nyilvánosságnak. Disszertáciomban leírtam erről ezt-azt, de mindezt részkérdésként értékeltem. Olyan gondként, amelyet — ilyen-olyan okoknál fogva — még nem sikerült rendesen megoldani. Az idők során azonban rájöttem, hogy ennél jóval többről van szó. Nem egyszerűen az a baj, hogy kontraszelekció érvényesül az újságírásban, vagy hogy az irányítás tökéletlen, mert az irányítók nincsenek még megfelelő ismeretek birtokában. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy a kelet-európai szocializmus alapvető strukturális gondjaiból származnak az újságírás, s persze, a nyilvánosság gondoljai is.

Mire gondolok? Sokféle helyzetértékelés hangzik el mostanában. Az Egyesült Államok budapesti nagykövete például nemrégiben kijelentette: Magyarországon stagnálás, értékzavar tapasztalható, de nincs szó általános válságról; olyan átrendeződési folyamat ez, amely a kisebb-nagyobb krízisekkel mindig nyer valamit. Vannak, akik a helyzetet súlyosabban ítélik meg: válság előtti, válságközeli helyzetről beszélnek. Mások azt mondják: hosszantartó, súlyos gazdasági válságba jutottunk, amelyet súlyosbít a morális krízis. S vannak, akik azt állítják: nagy nehézségek közepette élünk, de túlzás válságról beszélni, mert a válság mindig működésképtelenséget vagy legalábbis redukált működőképességet tükröz, ez utóbbiak pedig nálunk nem érhetők tetten.

Minderről én azt gondolom: nemcsak nálunk, hanem általában a kelet-európai szocialista országokban bürokratikus modellváltást követünk át, és minden egyéb ebből következik. Erre terhelődnek egyéb nehézségek is. Vagyis a sztálini modell van válságban. A magyar politikaelméleti gondolkodásban, a politikai szociológiában meglehetősen elterjedt nézet: mindennek az az oka, hogy a politika felfalta a gazdaságot, a gazdaságot tehát meg kell szabadítani a politikától, s hagyni kell autonóm módon fejlődni, s akkor majd minden rendbejön. Nekem erről más a véleményem. A harmincas évek elején

kialakult a szovjet politikai—társadalmi—gazdasági struktúra, amelyet amikor a kommunista pártok hatalomra jutottak, átvettek a kelet-európai szocialista országok. S ezután a bürokrácia falta fel nemcsak a gazdaságot, hanem a politikát is. Úgy gondolom: a gazdaság, természetesen, nem lehet meg politika nélkül. Ám mind a politika, mind a gazdaság működését gátolja a túlcentralizáltság. Ezért szerintem egyáltalán nem baj, hogy a modell válságban van, és szükségtelen megmenteni. A megmentendő dolgok akkor menekülnek meg, az értékek akkor tudnak kibontakozni, ha ez a modell megszűnik. Mindez, automatikusan, persze, nem történhet meg. Dimitrov tévedett, amikor azt mondta: a történelem kerekét nem lehet visszafelé forgatni. Sajnos — divatszóval élve — a visszarendeződés lehetséges. Weimarhoz képest a Harmadik Birodalom katasztrofális visszalépés volt. S a sztálini modell túlélésére is van ijesztő példa. Még azzal sem vigasztalhatjuk magunkat, hogy az emberi történelem egésze mégiscsak előre tart, mert a fejlődés megállíthatatlan. A termonukleáris világgpusztulás elhárítása éppen a mi dolgunk és felelősségünk.

Nem indulhatunk ki tehát abból, hogy az emberek nem felelősek azokért a viszonyokért, amelyek közepette élnek. De azt is tudom, hogy ugyanakkor foglyai is vagyunk a világnak. Arnold Gehlen antropológus úgy határozta meg az emberi kultúrát, mint második természetet, amelybe beleszületünk, s amelynek törvényeit meg kell ismerünk, tanulunk ahhoz, hogy itt egyáltalán élni tudjunk. Németh László azt állította, hogy az ember nemcsak társadalmi, hanem természeti lény is. Mindennek ellenére hiszek a társadalomátalakító programok esélyében. Csak hát — mondogatom — nem szabad elveszítienünk az újabb és újabb csalódásokra való képességünket . . . Ebben a mondatban, kétségtelenül, van bizonyos szkepszis. Ám erről Chaplin jut eszembe, aki azt mondta: az összes élőlény közül csak az ember tudja, hogy meg fog halni, mégis képes nevetni . . . Az ember azt is tudja, hogy minden keletkezőben és elmúlóban van, önmagát, az emberi kapcsolatokat, és persze, a politikai programokat is beleértve. Ez utóbbiak, ha megvalósulnak is, idővel el-

avulnak, elpusztulnak. S a megvalósulás, természetesen, átmeneti célvesztéssel jár. De ilyenkor az egyes ember, a kisebb-nagyobb közösség, a társadalom egyszer csak új célt kezd keresni. Most is ilyen célkereső korszakban élünk.

— *S milyen szerepet játszhat ebben a — mostanában oly gyakran emlegetett — nyilvánosság? Gyakran az a benyomásom: megelégszünk azzal, hogy a barlang falára festjük a nyíllal átlőtt vadat, s már azt hisszük, el is ejtettük. Magyarán szólva: megítélésem szerint a kimondás ténye még nem nyilvánosság.*

— Egy francia szociológus egyszer azt mondta: az emberi viszonyok nem léteznének, ha nem beszélénk életre őket. A nyilvánosságnak is van ilyen elvonatkoztatott funkciója: segíthet életre beszélni viszonyainkat, hogy egyáltalán létezni tudjon. Konkrétabban fogalmazva: nem hiszem, hogy a nyilvánosság csak eszköz, úgy gondolom, hogy cél is. De éppígy beszélhetünk akár a demokráciáról is: ez sem csupán eszköze valamilyen cél elérésének. A modern értelemben megvalósuló demokrácia — vagy nyilvánosság — olyan állapot, amelyben a modern ember élni képes. Bruno Kreisky beszélt annak idején az élet minőségéről. (Ebben eleinte valamiféle „sanda”, „szociáldemokrata” szóhasználatot véltek fölfedezni, ám aztán — mint máskor — nálunk is elfogadottá vált e fogalom.) Az akkori osztrák kancellár azt mondta: a társadalomban az élet minőségét aszerint lehet mérni, hogy milyen erőket képesek mozgósítani az igazságtalannak és elviselhetetlennek vélt állapotok leküzdésére. Ilyen állapotok persze, mindig voltak és lesznek, ilyképpen az említett erőkre mindig szükség van. S egy társadalom minőségét nemcsak az szabja meg, hogy milyen tárgyi javakat képes előállítani a maga számára, hanem az is, hogy milyen erőket képes mozgósítani a túrhetetlen állapotok leküzdésére. A nyilvánosságnak ilyen mozgósító funkciója kell, hogy legyen tehát.

A nyilvánosság lehetőséget ad továbbá a folytonos önkorrigálásra, melynek esélyében — bizonyára, mert ebben is gyógyíthatatlan marxista vagyok — nem kételkedem. Labriola szerint az eszmék nem az égből hullanak. Marx pedig köztudomásúlag azt állítja: ha az elmélet a tömegekbe hatol,

anyagi erővé válik. Hivatkozásaimhoz hozzáfűzhetem személyes meggyőződésemet: sok mindent meghatároz az, hogy az emberek hosszú időn át milyen felismerésekhez jutnak. A felismerések, persze, önmagukban nem eredményeznek azonnali változásokat, de erjesztő hatásuk vitathatatlan. A társadalomban jelenlevő tényleges politikai erők és az eszméáramlatok kölcsönhatásban vannak.

Miképpen vélekedem én, mindezek ismeretében, jelen helyzetünkről? Úgy hiszem, nincs olyan ember, aki tagadná, hogy itt szükség van a politikai intézményrendszer reformjára. Ám ezt a reformot különböző csoportok más- és másképpen képzelik el. Vannak, akik azt mondják: nagyon lassú folyamat ez, a dolgot nem kell elkapkodni, a kis lépések politikája célravezető. Mások a radikális reform mellett kardoskodnak, mondván: a hatalom képviselői mélyen gyökereznek a jelenlegi struktúrában, nem érdekelték tehát abban, hogy önmaguk alól kirántsák a talajt. Ezért hát szét kell feszíteni a jelenlegi kereteket, és — akár súlyos áldozatok árán is — a nyilvánosság segítségével ki kell kényszeríteni a radikális reformokat. S vannak, akik azt mondják — közéjük tartozom én is —: radikális reformra van szükség, de nem a meglévő struktúra anarchikus szétfeszítése, elpusztítása révén, hanem annak gyökeres, irányított átalakításával. Reformra szorul, természetesen, maga a párt is. E nézet érvényesülésének esélyében bizakodó vagyok, hiszen olyan világtörténeti léptékű átrendeződés kezdődött a Szovjetunióban és más szocialista országokban is, amely garanciát ígér a visszafordíthatatlan változásokra.

— *Befejezőképpen térjünk vissza hétköznapi témánkhoz, az újságíráshoz. Megítélése szerint mi dolga világunkban és térségünkben, országunkban az újságírásnak, és mi a dolga Fodor Gábor újságírónak, főiskolai tanárnak?*

— Legegyyszerűbben és legáltalánosabban fogalmazva: igazat kell mondania. S az igazság mindig forradalmi. Köztudomású persze, hogy a sajtó nem csinálhat — önmagában — forradalmat vagy ellenforradalmat, s azt sem lehet elvárni tőle, hogy, mondjuk, a radikális reform megalkotója legyen. Ám

természetesen kifejezője lehet bizonyos politikai érdekeknek. Csak ne legyen bürokratikus szócsöve! Nem arról van tehát szó — amit korábban annyiszor hangoztattak —, hogy az újságírás, a tömegkommunikáció valamiféle transzmissziós szerepet kell hogy betöltsön a hatalmi központ és a társadalom között, hanem arról, hogy a társadalomban zajló politikai folyamatok és a különböző politikai érdekek az újságírásban, a tömegkommunikációban megtalálják kifejezési formájukat. Mindehhez, természetesen, olyan helyzetet kell teremteni, amelyben az emberek képesek arra, hogy különböző politikai érdekeket, elképzeléseket artikuláljanak. S erre legyenek meg az intézményesült formák is. Egyébként nem hiszem, hogy ehhez többpártrendszert kell bevezetni. Az egypártrendszer keretei között is érvényesülhetnek, artikulálódhatnak a legkülönfélébb csoportérdekek.

Ami az újságírás dolgát, esélyeit illeti: sok szó esett mostanában arról, hogy az irányításnak az újságírással, az újságírókkal partneri viszonyt kellene létesítenie. Nem egyetlen módja, szerintem és sokunk szerint, a sajtóirányításnak, hogy van egy centrum, ahol megmondják, mit kell csinálni. Inkább beszélgető-, megbeszélő-, vagyis igazi partneri kapcsolatban kellene lennünk. Ennek megvalósulásában azonban csak akkor bízhatunk, ha a párt közvetlenül irányító szervezetből irányt adó szervezetté változik.

Ami pedig a személyes munkámat illeti: én a párt propagandistájának vallom magamat. De soha nem tévesztettem össze az elkötelezettséget a vak szöfogadással. S megkülönböztetem a világnézeti elkötelezettséget, a politikai elkötelezettséget és az egy vagy több szervezethez való tartozással járó kötelezettségeket egymástól. Eseményi állapot lenne, ha ezek közt soha nem feszülne semmiféle ellentmondás. Ilyen harmonikus világban eddig nemigen élhettünk. Nekem azonban az utóbbi időben szerencsém volt: senki sem akadályozott abban, hogy akár a sajtóban, akár a főiskolán, elmondjam akár legszemélyesebb véleményemet arról: miként gondolkodom. S igyekeztem is élni ezzel a lehetőséggel. Ezután is csak ez lesz a dolgom.

Fotó: Vahl Ottó

Kövesdi László

Idősorok

Mitől függ a tévézési idő mennyisége globálisan, függetlenül az egyes műsorok által okozott „kilengésektől”? E nemzetközi kérdésre a hazai adatok alapján is megfogalmazható néhány válasz.

Az egyes napok tévézési időtartamát jelentősen befolyásolja, hogy *a hét melyik napjáról* van szó. Nyilvánvaló az összefüggés a *szabadidő* mennyisége és az ebből általában tévézésre fordítható idő mennyisége között. Az *évszakok* hatása hasonlóan nyilvánvaló. A tévézés és a szabadban való időtöltés lehetősége általában fordított arányban van egymással. Mindezeket több hazai és külföldi tanulmány számokkal is alátámasztotta. ●

Ha esik, ha fúj

Az adatgyűjtés kezdetekor az a szándék vezetett csupán, hogy az időjárás tényezők hatását vizsgáljam a hazai adatok alapján. Tekintettel arra, hogy e munkához nélkülözhetetlenek a nézettségi adatok, az elemzés attól az időponttól volt elkezdhető, amióta ezen adatok rendelkezésre állnak. E témában a Tömegkommunikációs Kutatóközpont a hazai adatforrás; nézői paneljei összehasonlítható formában 1980 óta készülnek, így ez lett a vizsgálat kiindulási éve.

A hőmérséklet és a csapadék adatai esetünkben csak konkrét napokra értelmezhe-

tők. Annak érdekében, hogy a jellemző időjárás helyzetek mindegyikéről képet alkothassunk, évente öt-öt adásnapot választottam ki, 1980 márciusától 1987 decemberéig. Ezek pedig mindegyik év 10., 20., . . . 50. hetének *vasárnapi* adatai.

A táblázatok értelmezéséhez szükséges meghatározások:

Nézettség: a TK-panel alapján az első és a második program nézésének együttes időtartama percben.

Középhőmérséklet: a napi budapesti középhőmérséklet, illetve ennek eltérése a sokévi átlagtól. Forrás: az Országos Meteorológiai Szolgálat éghajlati tájékoztató osztálya.

A hőmérsékleti adatok felhasználásakor a budapesti mérési eredményekre támaszkodtam, mivel itt él a legnagyobb népességcsoport hazánkban, és az itt mért időjárás adatok tekinthetők országos átlagnak is. A csapadék eloszlása azonban a hőmérsékletnél jóval nagyobb mértékben tér el az ország egyes vidékei között. Ráadásul legyen akár felhőszakadás, a tévézés fő idejében, este már fedél alatt vagyunk, így nem lehet csodálkozni azon, hogy a csapadék mennyisége és a nézési időtartam között nem találtam összefüggést.

● Csak példaként ezek közül: Mathias F. Steinmann: Nézettség előrejelzés. TK. Műhely, 1979. és Malecz Attila: Összefoglaló adattár az MTV 1986. I. negyedévi műsorainak közönségfogadtatásáról. TK. 1987.

A hetek számozásában a Rádió- és Televízióújságot követtem, meg kell azonban jegyezni, hogy ez csak 1982-ben, 1983-ban és 1988-ban követte a naptár szerinti hétszámozást. A többi évben nem esett egybe a két számsorozat. 1980-ban, 1981-ben és 1984–1987 között egy héttel „késett” az újság, tehát például 1987. május 24. az RTV-újság szerint 1987 huszadik hete, míg a naptár szerint ez már a huszonegyedik hét vasárnapja. A konkrét dátumok természetesen már „összehozzák” a sugárzási és nézettségi adatokat.

márciusi adatok				
év	nézett-ség (tévénézéssel töltött idő, percben)	napi közép-hőmérséklet a kiválasztott napokon (°C)	a napi közép-hőmérséklet átlagtól való eltéré-sének iránya	a nézett-ség átlag-tól való eltéré-sének iránya
1980	229	6,9	+	-
1981	191	10,4	+	-
1982	248	5,5	+	+
1983	254	1,6	-	+
1984	247	3,7	-	+
1985	211	4,8	-	-
1986	251	2,9	-	+
1987	223	-1,3	-	-
átlag	231,8	5,5	ellentétes előjelű párok aránya: 5:3	

májusi adatok				
év	nézett-ség (tévénézéssel töltött idő, percben)	napi közép-hőmérséklet a kiválasztott napokon (°C)	a napi közép-hőmérséklet átlagtól való eltéré-sének iránya	a nézett-ség átlag-tól való eltéré-sének iránya
1980	197	15,6	-	+
1981	169	18,1	+	-
1982	202	20,3	-	+
1983	162	25,5	+	-
1984	189	20,3	+	+
1985	144	20,6	+	-
1986	173	17,1	-	-
1987	190	13,4	-	+
átlag	178,3	17,5	ellentétes előjelű párok aránya: 6:2	

augusztusi adatok				
év	nézett-ség (tévénézéssel töltött idő, percben)	napi közép-hőmérséklet a kiválasztott napokon (°C)	a napi közép-hőmérséklet átlagtól való eltéré-sének iránya	a nézett-ség átlag-tól való eltéré-sének iránya
1980	203	23,8	+	+
1981	160	27,4	+	-
1982	217	23,3	+	+
1983	165	24,3	+	-
1984	200	23,6	+	+
1985	168	18,9	-	-
1986	144	27,5	+	-
1987	165	18,3	-	-
átlag	177,8	21,7	ellentétes előjelű párok aránya: 3:5	

októberi adatok				
év	nézett-ség (tévénézéssel töltött idő, percben)	napi közép-hőmérséklet a kiválasztott napokon (°C)	a napi közép-hőmérséklet átlagtól való eltéré-sének iránya	a nézett-ség átlag-tól való eltéré-sének iránya
1980	219	11,8	-	+
1981	222	15,0	+	+
1982	186	14,2	+	-
1983	183	13,6	+	-
1984	201	14,7	+	+
1985	200	10,7	-	+
1986	176	12,7	+	-
1987	195	17,5	+	-
átlag	197,8	12,0	ellentétes előjelű párok aránya 6:2	

decemberi adatok				
év	nézett-ség (tévénézéssel töltött idő, percben)	napi közép-hőmérséklet a kiválasztott napokon (°C)	a napi közép-hőmérséklet átlagtól való eltéré-sének iránya	a nézett-ség átlag-tól való eltéré-sének iránya
1980	207	3,1	+	-
1981	237	-5,6	-	+
1982	207	5,0	+	-
1983	206	3,4	+	-
1984	189	-1,4	-	-
1985	242	5,2	+	+
1986	209	2,3	+	-
1987	216	6,6	+	+
átlag	214,1	-0,1	ellentétes előjelű párok aránya: 5:3	

A nézettségi adatokból számtani átlagot készítettem, a középhőmérsékletnél pedig az OMSZ sokévi átlagait használtam fel és azt vizsgáltam, hogy hány olyan páros található, amelynél a nézettség és a hőmérséklet adatai saját átlagukhoz viszonyítva, egymáshoz képest ellenkező irányban térnek el.

Mint látható, augusztus kivételével a táblázatokban több az ellentétes párok száma, mint az azonosaké, vagyis ellentétes előjelű összefüggés fedezhető fel az adott nap hőmérséklete és a tévézéssel töltött idő hossza között. (Augusztusban általában akkor is

többen vannak, akik nem tévéznek, ha a hőmérséklet némileg alacsonyabb a sokévi átlagnál, hiszen ebben az időszakban még így is a legmelegebb évszakban vagyunk, a szabadságolások kellős közepén.)

Ezek a következtetések, persze, eddig is sejthetők voltak. Mégsem elfecsérelt idő az, amit az eddigi olvasására fordítottunk. Ha ugyanis tovább vizsgáljuk idősorainkat, és az időjárás helyett az *idő múlását* vesszük szemügyre, találhatunk olyan összefüggéseket, melyek ugyan szintén „benne vannak a levegőben”, de új érveket adhatnak időszéri kérdések megválaszolásához.

A vasárnapi adag

Már az előbbi táblázat átnézése során is eszébe juthatott sokunknak, hogy talán azt is célszerű lenne megnézni, hogyan alakult

az összes sugárzott műsoridő a fenti „jeles” napokon, hátha ettől függ elsősorban a nézettségi időtartam — tudniillik a többféleből könnyebb megfelelőt találni, nagyobb a valószínűsége annak, hogy ha nő a sugárzás mennyisége, akkor a nézési idő is emelkedik. Ez utóbbi feltételezés azonban nem állja meg a helyét. A kezdeti növekedés után mára már „beálltunk” egy megközelítően állandó „tévéfogyasztási” szintre, ami független a „küklopsz” kínálatának további növekedésétől, sőt a kiválasztott napok átlaga — amit persze éppen kiválasztottsága miatt óvatosan kell kezelni — az MTV műsoraira vonatkozóan akár ellenkező tendenciát is sejtethet.

A televízióműsor kihasználtsági fokát mérhetjük. • A következő táblázat a jelzett irodalom alapján számított kihasználtsági és tetszési indexek alakulását tartalmazza a néhány kiválasztott napon.

év	nap	sugárzott műsoridő			nézettség (perc)		kihasználts. %		tetszés	
		I.	II.	össz.	I. II.	össz.	I. II.	össz.	I. II.	össz.
1980.										
	III. 16.	724	—	724		229		31,6		84
	V. 25.	829	—	829		197		23,8		85
	VIII. 3.	829	172	1001	n. a.	203	n. a.	20,3	n. a.	85
	X. 12.	804	—	804		219		27,2		80
	XII. 21.	833	127	960		207		21,6		83
	össz.:	4019	299	4318		átlag: 211		átlag: 24,4		átlag: 83,4
1981.										
	III. 15.	804	—	804		191		23,8		83
	V. 24.	809	—	809		169		20,9		79
	VIII. 2.	689	—	689	n. a.	160	n. a.	23,2	n. a.	83
	X. 11.	797	336	1133		222		16,9		79
	XII. 20.	785	122	907		237		26,1		82
	össz.:	3884	458	4342		átlag: 196		átlag: 22,6		átlag: 81,2
1982.										
	III. 14.	835	137	972		248		25,5		81
	V. 23.	775	342	1117		202		18,1		81
	VIII. 1.	710	147	857	n. a.	217	n. a.	25,3	n. a.	81
	X. 10.	720	117	837		186		22,2		82
	XII. 19.	835	162	997		207		20,8		81
	össz.:	3875	905	4780		átlag: 212		átlag: 22,2		átlag: 81,2

•
$$\text{Kihhasználtsági százalék} = 100 \frac{\text{összes nézett idő}}{\text{összes nézhető idő}}$$

Forrás: Erdősi Sándor—Dankánics Mária: A gyermekpanel módszere, TK Gyermekpanel, 1984 január.

év	nap	sugárzott műsoridő			nézettség (perc)			kihasználts. %			tetszés		
		I.	II.	össz.	I.	II.	össz.	I.	II.	össz.	I.	II.	össz.
1983.													
	III. 13.	848	142	990			254		25,7			86	
	V. 22.	801	187	988			162		16,4			81	
	VII. 31.	705	313	1018	n. a.		165	n. a.	16,2	n. a.		82	
	X. 9.	760	187	947			183		19,3			82	
	XII. 18.	750	197	947			206		21,8			85	
össz.:		3864	1026	4890			átlag: 194		átlag: 19,9			átlag: 83,2	
1984.													
	III. 11.	771	158	929			274		26,5			79	
	V. 20.	720	357	1077			189		17,5			85	
	VII. 29.	734	172	906	n. a.		200	n. a.	22,1	n. a.		85	
	X. 7.	749	292	1041			201		19,3			85	
	XII. 16.	759	147	906			189		20,9			78	
össz.:		3733	1126	4859			átlag: 205		átlag: 21,7			átlag: 82,4	
1985.													
	III. 17.	729	137	866			211		24,4			81	
	V. 26.	729	347	1076			144		13,4			82	
	VIII. 4.	660	160	820	n. a.		168	n. a.	20,5	n. a.		85	
	X. 13.	853	252	1105			200		18,1			78	
	XII. 22.	790	527	1317			242		18,4			83	
össz.:		3761	1423	5184			átlag: 193		átlag: 19,0			átlag: 81,8	
1986.													
	III. 17.	745	367	1112			251		22,6			85	
	V. 25.	750	397	1147	n. a.		173	n. a.	15,1	n. a.		81	
	VIII. 3.	655	327	982			144		14,7			81	
								22,5					
	X. 12.	680	322	1002	171	5	176	1,6	17,6	80	70	80	
	XII. 21.	818	197	1015	206	3	209	25,21,5	20,6	82	80	82	
össz.:		3648	1610	5258			átlag: 191		átlag: 18,1			átlag: 81,8	
1987													
	III. 15.	755	472	1227	199	23	223	26,44,9	18,2	82	80	82	
	V. 24.	763	467	1230	179	12	190	23,52,6	15,5	76	85	77	
	VIII. 2.	705	267	972	163	2	165	23,10,5	17,0	81	0	81	
	X. 11.	735	432	1167	165	30	195	22,46,9	16,7	78	86	79	
	XII. 20.	785	502	1287	205	11	216	26 2,2	16,8	80	82	80	
össz.:		3743	2140	5883			átlag: 198		átlag: 16,8			átlag: 79,8	

A nézettség vasárnaponként éves átlagban viszonylag stabil, függetlenül attól, hogy a nyolc év alatt a sugárzott műsor-mennyiség 36 százalékkal nőtt. Az évszakok természetesen jelentősen befolyásolják a tévzés időtartamát. Ezt a már többek által igazolt tényt adataink is alátámasztják: az október, december, március havi átlag több mint fél órával magasabb, mint a májusi, augusztusi.

Csak egyre futja

Akiket a táblázatok számrengetege elretentett az oszlopok és sorok behatóbb tanulmányozásától, azok számára kiemelem a két legfontosabb minőségi mutatót. (Lásd a következő oldalon.)

Mint már szó volt róla, az elemzés időszakában a műsoridő 36 százalékkal nőtt, ez azonban teljes egészében a második prog-

Összevont éves adatok a kiválasztott napok paneladatainak átlaga alapján		
év	kihasználtság átlaga	tetszés átlaga
1980	24,4	83,4
1981	22,6	81,2
1982	22,2	81,2
1983	19,9	83,2
1984	21,7	82,4
1985	19,0	81,8
1986	18,1	81,8
1987	16,8	79,8

ram növekedéséből adódik, az első még némileg csökkent is. Mivel egy viszonylag stabil tévénézési időn kell osztoznia a két adónak, a második program ma rontja az MTV által sugárzott műsoridő kihasználtsági fokát. A jelenlegi szerkesztési elvek mellett *pusztán gazdasági* megfontolásból fenntartása értelmetlen, csökkenti az egész intézmény erőforrás-felhasználási hatékonyságát.

Amilyen arányban a második program mennyiségileg előretört, olyan arányban csökken az ősztélevíziós műsoridő kihasználtsága. Ezt az sem „szépítheti”, hogy a második program adóhálózata a posta szerint kevesebb embert ér el, mint az elsőé, sőt a készülékállománynak a második műsört nem fogó része sem okozhat ilyen eltérést önmagában. Annak ellenére, hogy a kettes mindig hátránnyal indul, hiszen az egyest megszokták, hagyománya van, sőt bekapcsoláskor a tévékészülék automatikusan általában az első programot sugárzó csatornára áll rá, mégis ennyi év alatt, talán más szerkesztési elvek mellett kivívhatott volna

magának egy stabil nézőréteget, vagy átlagos nézőszámot. Ilyen szerkesztési elveket természetesen csak valódi, korrekt szabályok mellett folyó versenyhelyzet hozhat létre. De ez már nem elsősorban műsorszerkesztési probléma, hiszen a műsorszerkesztés mindmáig csupán összerakja azokat az „anyagokat”, melyeket a műsorkészítő, -vásárló szerkesztők átadnak. Ebből „minőség”, úgy látszik, ma csak egy programra van elegendő.

Nem állítom, hogy a nézők egy része nem talál néha csemegét a kettesen, de általában a ráfordítás nem áll arányban az eredménnyel. A második programra szükség van, de csak valódi alternatív műsorkínálat esetén. Mivel ehhez pluszpénz nem várható, a meglévő eszközök újrafelosztásával és a jelenlegihez képest új gazdálkodási formákkal kellene biztosítani az eszközök eredményesebb felhasználását.

A legutolsó táblázat harmadik oszlopában a tetszési indexek alakulásáról kaphatunk képet. Ismét hangsúlyoznom kell, hogy évente mindössze öt adásnap fogadattási adatait vizsgáltam, ezért a tetszési adatok általánosítására kevésbé alkalmasak — elmentében a kihasználtsággal, ahol a tendenciát tükrözi a néhány érték is. A tetszési indexek szerepeltetése itt csupán figyelemfelkeltést szolgál. Annak a lehetőségét mutatja, hogy a magyar televízió közmegítélése változásának elemzéséhez mérőszámként felhasználhatók a tetszési indexeket is magukban foglaló mutatók.

A kedvezőtlen tendenciákat megállítható, megfordítható a két program önálló szerkesztése és gazdálkodása olyan lépés lehetne, amely a televízió egészének javára válhat.

What does television viewing time depend on globally, regardless of the oscillations caused by concrete programs? Hungarian data show that the impact of seasons and the daily temperature are significant. In contrast, the actual rainfall seems to have no impact upon global viewing time. Even longer program time does not increase viewing, audience seems to have „settled” on a relatively stable consumption.

Politikai nyilvánosság vagy balhitek

Meditáció a fiatal Marx publicisztikájáról

A Kossuth rádióban, 1988. május 2-án elhangzott műsorban Ágh Attilával beszélgetett a szerkesztő-műsorvezető: Zeley László.

Az utóbbi hónapokban sokat vitatkoztunk a társadalmi-politikai nyilvánosságról, az írott és az elektronikus sajtó szerepéről, lehetőségeiről. Alig két hete zajlott le a témáról Debrecenben egy izgalmas eszmecsere. Ez adta az ötletet, hogy Marx születésének 170. évfordulóját azzal ünnepeljük meg, hogy szembesítsük önmagunkat a fiatal, huszonöt-huszonhat éves filozófus-újságíró Marx Károly nézeteivel. 1842—43-ban ugyanis sok cikket, tanulmányt írt a sajtóról, a cenzúráról, a nyilvánosságról mindaddig, amíg részben emiatt be nem tiltották lapját, a *Reinische Zeitungot*.

— *Van-e valamilyen általános recept arra, hogy milyen társadalmi, politikai, gazdasági körülmények között szokott kiéleződni a vita ezekben a kérdésekben: politikai nyilvánosság, sajtó, cenzúra és így tovább.*

— Első pillanatra természetesen a múlt század közepének Németországa és a századvég Magyarországa rengeteg dologban és alapvetően különbözik egymástól. Egy jelentős kérdésben mégis azt hiszem, hogy van egy nagyon fontos hasonlóság közöttük. Nevezetesen abban, hogy a társadalmi-gazdasági közvetítőrendszer, amit mi „középnek” nevezhetünk (az egyszerűség kedvéért), tehát ami az állami döntés felső szintjei és a civil társadalom alsó, lazább szervezetségű, nagy teste között húzódik, és közvetíti alulról felfelé a nép érdekeit, elgondolásait, valamint felülről a kormányzati döntéseket, ez a közép, ahogy általában a közép- és kelet-európai társadalmakban, hiányzik. A hiányzó közép tehát az, amely közös moz-

zanat a tizenkilencedik század közepének Németországa és a századvég Magyarországa között. Ebben is van rendkívül sok különbség, de azért meg kell mondanunk világosan, hogy már napjainkban a politikai vezetés szintjén is megfogalmazódik két általános megállapítás. Nevezetesen az, hogy alapvetően hiányoznak az alulról felfelé tartó csatornák az információban és az érdekvépviseletben. Tehát ez a bizonyos közép. Valamint az, hogy a párt, vagy nevezzük úgy, hogy a politika (ami túl általános, de mégis megfogható dolog, mert a döntéshozó szféráról beszélünk), a politika nem tarthatja fenn, és nem is akarja fenntartani a jogot arra, hogy a nemzeti érdeket vagy az általános érdeket egyedül képviselje. Tehát, hogy kizárólagos képviseleti joga legyen, hogy a politikai nyilvánosság tulajdonképpen egyetlen szószólója, képviselője, hordozója legyen.

A huszonöt éves Marx, amikor 1842 áprilisában elkezd publikálni, akkor — ahogy ő fogalmazza — minden fennálló kíméletlen kritikájával kezdi (így kerül szembe a cenzúrával), és azt is megjegyzi, hogy a kritika természetesen először látszatokba ütközik, amelyekbe a fennálló társadalom burkolja magát. Mi ennek a gondolatmenetnek a lényege? A totális kritika és a látszatokba való ütközés. Marx kimutatja, hogy tulajdonképpen a politikának az a lényege, hogy mivel a döntéshozatal sűrített szférája, ezért úgy látja az egész társadalmi valóságot, mint ami többé-kevésbé — Marxot idézem — „az ő műve”. Tehát a saját tevékenységének ered-

ménye. Ezért az alulról megfogalmazott bármilyen temperált, visszafogott kritikát nem az állapotok kritikájának és továbbfejlesztésének veszi, hanem a saját tevékenysége elleni, tehát mondjuk így: direkt politikai kritikának. Holott a kettő között nagyon széles ívben húzódik meg a nép véleményének megfogalmazása. Ezért tehát a látszatokba burkolt dolog — most megint Marxot idézném — azt jelenti, hogy amennyiben nem hallatszik fel a nép hangja a politikai döntést hozó szféráig, két valóság jön létre: a hivatalos valóság, tehát ahogy a hivatal, a politika látja a valóságot, és a tényleges valóság, amelyben az emberek benne élnek. Nem szabad, hogy a kettő elváljék egymástól. A politikai rendszer legnagyobb feszültségét, a bizalmi válságot ez válthatja ki. És ennek kapcsán hadd idézzem Marxot viszonylag röviden, de nagyon találó, szinte költői képszerűségű, szépségű sorokban. Marx azt írja: A kormányzat csak saját hangját hallja. Tudja, hogy csak a saját hangját hallja, és mégis rendületlenül azzal áltatja magát, hogy a nép hangját hallja. És ugyanígy a néptől is megkívánja, hogy ezzel áltassa magát. A nép viszont részint politikai balhitbe, részint politikai hitetlenségbe süllyed, vagy egészen elfordulva az államélettől, magáncsőselékké válik.

— *Miért tartja Marx azt, hogy a cenzúrának, a cenzúrázott sajtónak demoralizáló hatása van? Hogy a nép elfordul az államélettől és magáncsőselékké válik. Azt is mondja, hogy a cenzúra megöli az államszellemet.*

— Ebben Marx két mozzanatra hívja fel a figyelmet. Egyrészt azt mondja, hogy amennyiben a kormányzat nem hallja meg a nép hangját alulról, csak saját magát hallgatja, akkor egyrészt „politikai hitetlenség állapota” jön létre — ez az ő kifejezése —, s ez nem egyéb, mint a politikai nyilvánosság diszfunkciója. Nem működik. Az emberek egyszerűen szólva semmit nem hisznek el, azért, mert azt tapasztalják, hogy egy bürokratikus valósággal, egy nem valódi valósággal találják szemben magukat a sajtóban és a hivatalos közleményekben. Ezért azt mondják, hogy a politika olyan — egy századvégi magyar kifejezéssel élve — úri huncutság, amelyhez tulajdonképpen a köznépnek nincs semmi köze. Ennek nagyon

fontos következményei vannak az egész politikai rendszer hatékonysága szempontjából. Ezt egyre jobban felismerjük manapság. Én mégis azt mondanám, hogy a másik marx-i kifejezés, a másik alternatíva még sokkal rosszabb: ez a politikai balhit kérdése. Tudniillik, amennyiben a nép nem képes artikuláltan, világos politikai beszéddel megfogalmazni a véleményét, tehát a politikai nyilvánosság nem szerveződik, nem artikulálódik alulról — az artikuláció itt nagyon jó kifejezés, mert a beszéd is akkor tiszta, ha artikulált —, akkor az emberek különféle magyarázatokat, mondhatom: mítoszokat, tévhiteteket találnak ki az események magyarázatára, mert nem oldódnak fel bennük a politikai görcsök. Nem kapnak választ arra, hogy mi miért van, és ha valami rossz, akkor miért maradt fent. Ezért létrejönnek a politikai balhitek, ahogy Marx fogalmaz. A politikai hitetlenségnek az elosztása is nagyon nehéz dolog, de a politikai balhit — erről számos magyar politológus hazai terepükön nagyon sokat írt, legutóbb Bibó —, a politikai balhitek nemzedéken át képesek belegyökerezni az emberekbe. Nem akarom tovább fokozni, de felhívnám a figyelmet arra a híres marx-i kifejezésre ugyanebből az idézetből: „magáncsőselék”. Tudniillik a politikai nyilvánosság hiányának legrosszabb hatása nem is az előző kettő, mert a politikai hitetlenség és a balhit még közös dolog. Emberek nagy csoportjai között, vagy akár az egész társadalomban lehet egy negatív konszenzus, hogy mindnyájan nem hiszünk el valamit. A legrosszabb állapot az, amikor az emberek már annyira atomizálódnak, hogy már egymással is szembekerülnek véleményeikben, és nincs a társadalomnak cselekvőképes egysége. Ezt fogalmazta meg Marx nagyon szemléletes kifejezéssel a magáncsőselék formájában.

— *Hogyan képzei Marx a szabad sajtót? Azt írja, hogy a szabad sajtó az egyest az állammal, a világgal köti össze; a tetté vált kultúra, amely az anyagi harcokat szellemi harcokká emeli, és nyers alakjukat idealizálja. Mit jelent ez?*

— Térjünk vissza ahhoz a kiinduló gondolathoz, hogy a sajtónak vagy egyáltalán a politikai nyilvánosság szervezeti formájának akkor van különleges szerepe a társadalom-

ban Marx szerint, ha a hiányzó közép állapota áll fenn, ha nincsenek közvetítő mechanizmusok. Ezeket átmenetileg, a társadalmi átalakulások állapotában a sajtó helyettesítheti. Nem egyszer s mindenkorra, de átmenetileg igen. A sajtó ezért meg kell, hogy fogalmazzza a reformideológiát, tehát az átalakulás ideológiáját; egy reformmozgalom előkészítésének szerepét kell betöltenie, és tulajdonképpen — és itt rímél vissza az induló kifejezésre — létre kell hoznia a társadalom „közepét”. Ez nagyon elvontan hangzik, de ha azt mondom a középbe, hogy demokratikus képviselő, akkor egészen nyilvánvaló, hogy mit értek rajta. Az, ami az alsóbb szinteket, a nép életének elemibb, egyszerűbb, kevésbé szervezett megnyilvánulásait összeköti a politikai döntéshozatali szférával és azt befolyásolja.

Az a kifejezés, hogy az anyagi harcokat szellemivé változtatni, Marx képszerű nyelven azt jelenti, hogy természetesen az összeütközések érdekösszeütközésekből, ilyen értelemben anyagi konfliktusokból indulnak ki. Ezek viszont az egész társadalom felületén szétoszlanak, esetlegesen, egyediek, mindenütt zajlanak. A közvetítő rendszernek, tehát a középnek, illetve az őt helyettesítő sajtónak az a feladata, hogy általánosítsa ezeket az érdekösszeütközéseket, kiemelve őket konkrét összefüggéseikből, az érdekarbituláció és -összeadás folyamatában megmutassa, kiemelve belőlük a különös, illetve az általános érdeket. A néperdek így tagoltan, értelmes, szervezett formában fogalmazódik meg. Tehát az érdekkonfliktus, mint cseppben a tenger, megmutatja a nemzeti érdekek valamilyen retrográd helyi érdekekkel való összeütközését.

— *Az utóbbi időben vitáinkban gyakran szerepel a sajtó „eszközszerepe”. Marx azt írja, hogy a sajtó eszményi modellje a népszellem, a közvélemény átformálásának grandiózus eszköze, s egyben annak közvetlen valósága. Hogyan kell értenünk Marx felfogása szerint a sajtó eszközszerepét?*

— Itt jórészt erről a megnövekedett átmeneti szerepről van szó ebben az átalakításban. Persze, nem csupán arról, hiszen egy rendezett társadalomban, amelyben a közép már jól tagoltan, kialakult megvan, ott is megmarad a sajtó szerepe, a nyilvánosság

szerepe, csak nem annyira kiemelt módon, mint a hiányzó közép esetében. Így tehát a sajtónak egyfelől van egy alulról felfelé vezető csatornája, amely áthidalja a hiányt az alsóbb szintek és a társadalom irányítási szférája, a politika között. Mintegy hídként szolgál a kettő között, és meg kell mondanunk azt is, hogy ez gyakran látható. Sajnos, a konfliktusok számos esetben nem oldódnak meg a saját szintjükön, de ha a nyilvánosság fényébe kerülnek, akkor az lökést ad nekik. A sajtónak nem lenne eredeti funkciója az, hogy a vízcsepnek úgy javítsák meg, ha beírunk az újságba, vagy beszélünk a tévének; ha egy fafu panasz bekerül a tévébe, akkor a nyilvánosság erejével, eszközmivoltával orvosolják. De amikor hiányzó mechanizmusok vannak, a valóság ilyen radikális feltárásának a sajtóban van egyfajta eszközjellege. Ugyanakkor a sajtó nem válhat pusztá eszközzé, instrumentummá. Ezért mondja Marx, hogy a népszellemnek, az általános érdekek egyfelől közvetlen valósága is kell, hogy legyen a sajtó, tehát a sajtóból fel kell tárulnia a nép érdekének. Akkor is, ha nem tölt be ilyen közvetlen — úgy mondhatnám, ügyintéző — funkciót. Mindenképpen a közvélemény szintjén van a sajtó, és a közvéleményről azt mondhatnánk, hogy az már általános. Tehát már az általános érdek megfogalmazása, de kétségtelenül még a maga nyereségében, szemléletességében, amelyben még megmutatkoznak — és ez nem baj — az egyes és a közpszerű, különös érdekekből való kiemelkedés közvetlen nyomai. Még megmondjuk, hogy milyen esetekből általánosítjuk ezt meg ezt, még megmondjuk, hogy hol történt, mint történt. Szemléletes formában kell, hogy ábrázolódjék, és nem — ha úgy tetszik — filozófiai általánosságokban, hiszen a sajtó formájában a nép önmagával kommunikál. A mindenkori baloldali sajtónak — ezt meg kell mondanunk — világszinten mindig is a legnagyobb problémája az volt, hogy az általános érdekeket túlságosan elvontan próbálta ábrázolni. Tehát nem volt eléggé képszerű, izgalmas, olvasmányos.

— *De mit kezdünk akkor Marxnak azzal a kijelentésével, amely ez ellen hat egy kicsit, hogy a közérdekű kérdéseket csak az általá-*

nos intelligenciát, jelesül politikai intelligenciát képviselő filozófiának kell megtárgyalnia, tehát a filozófiai sajtónak, amely objektív, nem enged a különösség, az anyagiasság szempontjainak?

— Marx a korabeli sajtóra a filozófiai sajtó kifejezést használta, és ezen megintcsak nem pusztán egy általános állapotot értett. Ami Németországban nem is lett volna olyan meglepő, hiszen a filozófia — ha szabad így mondani — valamennyire népszerű volt, valamennyire — mondhatni — a német kultúra szívéhez tartozó dolog. Mégsem ezt értette Marx rajta, hanem azt, hogy szerinte a filozófia ciklusokban mozog. A filozófia ilyen értelemben valóban az aktuális korszellem, a szó közvetlen értelmében. Vagy ahogy ma a tudományokban mondanánk: paradigmaváltás. Vagy ahogy Gramscival fogalmaznánk: egy új hegemon helyzet. Tehát a társadalom megújításának egy nagy programja. Ezt értette Marx filozófián. Ebben a ciklikus mozgásban Marx úgy látta — és ebben megint kiáltó hasonlóságok vannak a két helyzet között —, hogy a valóság radikális megújításának eszmei, szellemi programja már többé-kevésbé készen van. Meg kéne valósítani, bele kellene vinni a valóságba. Az is nagyjából kialakulóban van számunkra, hogy a szocializmusunkat milyen irányba kell megújítani. Ennek főbb gondolatai már világosan kialakultak nálunk is az elméleti irodalomban. A sajtónak tehát van egy olyan feladata — és ezt nevezte Marx filozófiai sajtónak —, hogy ezt az aktuális korszellemet, az újításnak ezt a nagy tervezetét bevigye a közgondolkodásba. Ez természetesen nem történik állandóan, csak a nagy korszakváltásokkor. Marx rendkívül sokszor alkalmazza életének ebben a periódusában azt a hasonlatot, hogy hajnalodik a társadalomban. Még csak nagyon kontúrosan lehet látni a tárgyakat, a részletek alig bontakoznak még ki. De az a történelmi pillanat, hogy hajnalodik, hogy korszakváltás van a társadalomban, az nagyon világos. És ide helyezi a filozófiai sajtót. Olyan világosan mondja azt, hogy mindenféle hárfa megszólaltatható, de van egy olyan hárfa, amely csak a hajnali viharban szólal meg. Csak a szelek dübörgésére. És ehhez hasonlítja a filozófiai

sajtó megszólalását. Tehát a korszakváltás kifejezőjévé.

— *Ágh Attila egyik tanulmányában, amely Marxnak ezzel az életrészével foglalkozik, azt állapítja meg, hogy Marx a sajtóban megkonstruálja a polgári társadalom és a politikai állam kívánt szintézisét. Hogyan teszi ezt?*

— Marx nagyon jól látta, hogy a polgári forradalmak feladata az, hogy a civil társadalmakban — ahol a dolgok alulról szerveződnek, és amelyek azért létrehozhatnak nagy szervezeteket is, mint országos egyesületeket és pártokat (ezt neveztük közvetítő szférának vagy középnek) — a polgári jog szféráját leválassza a közjogi szféráról, az állami szféráról. Minden modern államszervezet ezen a szétválasztáson alapul. Ugyanakkor azonban Marx azt mondja, hogy ezen az állapoton is túl kell jutni, a szétválasztás után most már differenciált egységben kell létrehozni a két szférát. Vagyis társadalmasítani kell az állami funkciókat. A társadalom be kell, hogy hatoljon az állam szférájába, ellenőrzése alá kell, hogy vonja az állami szférákat, belülről tartalommal kell megtöltenie őket. Ez az a társadalmasítás, amelyről nagyon sokat beszélünk manapság, mert különben lehet az államéletnek egy tökéletesen működő demokratikus formalizmusa, amely mögött nincs valódi népi tartalom. Nagyon világosan megfogalmazható ez napjainkban is a parlamentarizmus példáján. Lehet a formális demokratikus képviselőletnek minden külső körülményét pontosan betartani. Ha mégis népi aktivitás és mozgalom egy-egy képviselő megválasztása, programmal való elkötelezése, visszahívása, beszámoltatása mögött, akkor ez tulajdonképpen nem egyéb, mint formális demokratikus homlokzat, amely mögött nincs igazán népi tartalom. A demokráciának tehát csak a formai kellékei valósulnak meg, igazi tartalma nem. Élettel nem telítődnek meg ezek a formák.

— *Tehát itt gondol ő a „kettős állampolgárság” megszüntetésére, amelyről azt írja, hogy a nép a saját baját olyan hatalom elé viszi (a sajtó által természetesen), amely előtt eltűnik igazgatás és igazgatottak, és már csak egyenlően közel- és távolálló állampolgárok vannak?*

— Igen, Marx nagyon világosan hangsúlyozza két magánember, két magánszféra, vagy egy magánszféra és egy állami szféra összeütközését — és ezekkel is tele vagyunk, sajnos. Igazságtalanság történik. Valakinek a jogát durván megsértik. Nem magánemberi mivoltában, vagy az adott magánszféra mivoltában történt sértés, hanem állampolgári mivoltában sértették meg. Az államot magát, ha úgy tetszik, a közjogot sértették meg. Magát a közösséget bántották meg, és az a közszféra, amely ezt teszi, az válik tulajdonképpen egy magánérdek által dominálttá, kisajátítottá, monopolizálttá. Tehát ha például, mondjuk, valamelyik vidéki kiskirály a maga öns érdekében valamely embercsoport, szféra, vagy egyesület mozgását korlátozza, vagy anyagi károkat, vagy erkölcsi károkat okoz neki, akkor itt megfordul a formális modell. Első közelítésre úgy tűnne, hogy az állam egyik szférája, tehát eleve a közhatalom, az általános érdek megtestesítője áll szemben valamelyik magánérdekkel. Hadd említsem meg, hogy Magyar József filmjében, A mi kis ügyeinkben egy olyan dokumentumfilmet láthatunk a mozikban, amely ezt az esetet mutatja meg, ahol a magánérdek és az államérdek megfordul. Nagyon világosan bemutat egy magánszférát, egy községet, amely világosan az általános érdek hordozójává válik. Marx témérdek ilyen esetben foglalkozik újságírói gyakorlatában. Ezért általánosítja ezt, és ezért mondja ki.

— *Nos, 1843 januárjában betiltják a Reinsche Zeitungot. Ez azt jelenti, hogy Marx újságírói tevékenysége, illetve az újságírásról és a közvéleményről, nyilvánosságról való filozófiai gondolkozása megreked egy időre, vagy folyamatosan az egész életműben, majd pedig Marx és Engels életművében tetten érhető ez a gondolat?*

— Ez a két év Marx munkásságában az, amikor koncentráltan megjelennek ezek a problémák. Mintegy egész életére beállítja magát a sajtó tekintetében. Tulajdonképpen azt mondhatni, hogy nincs hónap Marx életében, amikor ne írna újságcikket is, vagy legalábbis nagyon ritkán fordul elő, hogy Marx az életének ezt az aspektusát, hogy újságíró, méghozzá radikális, forradalmi újságíró, abbahagyja. Hiszen többé-kevésbé

egész életében a gazdasági-társadalmi közvetítő mechanizmusoknak a kiépítésén dolgozott — gondoljunk pártokra és egyéb szervezetekre —, ezért ennek eszközeként is, meg ennek hiányában is mindenképpen fontos volt neki a sajtó eszköze.

De hadd említsek meg itt egy nagyon sajátos helyzetet. Közismert az, hogy Marx és Engels németek voltak és emigrációban éltek. A század második felében egyre inkább a Német Munkáspárt vált az igazán nagy, szervezett tömegpárttá. Ez egyfelől marxista alapon szerveződött párt volt, másrészt azonban soha ne gondoljuk, hogy Marx és Engels közvetlen irányítása alatt állt volna. Marxnak és Engelsnek megvolt a maga polémiája ezzel a párttal és pártvezetéssel is; igen gyakran a sajtóban, igen gyakran privát levelezésben, és sokszor a kettő közötti állapotokban. Érdemes feleleveníteni, hogy Marxnak és aztán az idős Engelsnek volt egy olyan polémiája a német pártvezetéssel, amely megint kondenzáltan, sűrítetten mutatja ugyanazt a konfliktust és problematikát, amit a fiatal Marxnál az imént láttunk. A következtetés nagyon könnyen levonható előre. Tulajdonképpen Marx és Engels egész életén végigvonult ez a konfliktus, tehát a szabad sajtó, a politikai nyilvánosság különleges szerepe. Az előzményekhez még annyi tartozik hozzá, hogy a német pártvezetés (és itt jelesül Bebel) megpróbálta Marx, majd pedig Engels kritikuss megjegyzéseit a pártprogramjaik kapcsán — hogy mondjam? — a privát szférában tartani. Tehát nem nyilvánosságra hozni. Megtudták Marxtól és Engelstől, hogy hol bírálják ezeket, de azt mondták, hogy ártana a pártnak és a pártegységnek, hogy ha ezek nyilvánosságra kerülnének. Nos, egy ponton Engels ezt megunja. És most ismertetném a véleményét, viszonylag hosszan, de azt hiszem, hogy olyan rendkívüli módon aktuális, hogy talán egy hosszabb idézetre is érdemes Engelst megszólaltatni: „Amióta megpróbáltátok erőszakkal megakadályozni a cikk közzétételét, és óvást intéztetek a Neue Zeithoz (tudniillik a párt lapjához), hogy megismétlődés esetén talán államosítjátok is a párt síkján, és cenzúra alá helyezitek, óhatatlanul sajtóságos fényben jelenik meg előttem az, hogy a párt birtokba veszi az egész sajtóto-

kat. Miben különböztek a porosz belügyminisztertől, ha a saját soraitokban szocialista törvényt vezettek be. (Ez a szocialista törvény utalás a korban lévő szocialistaellenes törvényre.) Megfontolandónak tartanám, nem tennétek-e jobban, ha valamivel kevésbé lennétek érzékenyek, a cselekvésben pedig valamivel kevésbé poroszak. (Ez sem volt bók Engels részéről.) Nektok, a pártnak, szüksége van a szocialista tudományra, az pedig nem élhet mozgásszabadság nélkül. Így aztán kellemetlenségekbe is bele kell törődnötök, és a legjobb, ha ezt méltósággal, szemrebbenés nélkül teszi az ember. Hiszen bármilyen kisebb feszültség, szakadásról nem is szólva, a német párt és a német szocialista tudomány között példátlan pech és blamázs lenne. Hogy az elnökség, illetve Te, személyesen (itt Bebelről, a párt elnökéről van szó) jelentős morális befolyást gyakorolsz és gyakorolnod kell a Neue Zeitre és minden egyébre is, ami nyomtatásban megjelenik, az magától értetődik. De ezzel be kell, és be lehet érnetek. A Vorwärts mindig kérkedik a viták sértetlen szabadságával. De észrevenni ebből nem sokat lehet. Nem is tudjátok, hogy az erőszakos rendszabályokra való hajlam milyen furcsán érinti az embert külföldön, ahol megszoktuk, hogy a legidősebb pártvezetőket is a saját pártjukban kellően felelősségre vonják. Ne felejtsetek el, hogy egy nagy

pártban a fegyelem semmiképpen sem lehet olyan feszes, mint egy kis szektában. És hogy a szocialista törvény, amely egybekovácsolta a lassalleánusokat és az eisenachiat, és szükségessé tette az ilyen szoros összetartást, többé nem létezik.

Nem véletlen tehát, hogy akkor, amikor a szocialista országokban a politikai nyilvánosság kivajúdása, kikinlódása kerül előtérbe, akkor várhatóan — és ez manapság zajlik is — felfedezzük tulajdonképpen azt a kincsesbányát, amelyet a legfiatalabb, mondhatnám, a kezdő vagy kezdeti Marx munkásságában látunk. Azt kell mondanom — itt hadd utaljak vissza az öreg Engels levelére —, hogy ez valóban csak egy kezdeti állapot Marxnál, amikor rádöbben a politikai nyilvánosság és a sajtó óriási szerepére és kötelességére. De ezt az üzenetet tulajdonképpen mindvégig megőrzi, és élete legvégén is Engelsszel együtt nagyon világosan és egyértelműen megfogalmazza, hogy — ez az üzenet pillanatnyilag számunkra is a legfontosabb — amíg a hiányzó közép logikája áll, amíg be nem indulnak a demokratikus képviselők a maguk mozgástörvénye szerint, addig többszörös hangsúlyt kell helyeznünk a politikai nyilvánosságra, mert az tud közvetíteni az emberek, a társadalmi közvélemény nevében, a politikai döntéshozó szféra, a felsőbb szférák, a szervezett politikai intézményrendszer felé.

Ökonosztát

Beszélgetés Liska Tibor könyvéről

Elhangzott 1988. április 29-én a Kossuth rádióban. A műsorvezető Gálík Mihály volt.

Gálík Mihály: „E sorokat azon a napon írom, amikor hivatalosan is megkezdte működését az MSZMP által létrehozott Mechanizmus Bizottság és titkársága azzal a céllal, hogy két év alatt előkészítse gazdasági mechanizmusunk általános, lényeges reformját. E munkában ma úgy lehet igazán segíteni, ha a lehető legnagyobb mértékben nyíltan kifejtjük gondolatainkat.” Huszonégy évvel ezelőtt írta le Liska Tibor az Ökonosztát kéziratában ezeket a mondatokat, és ennyit, tehát majd negyedszázadot várt műve a kiadásra. Bizonyos értelemben tehát legendákkal övezett műről beszélgetünk. Meghívott négy közgazdász-vendégünk itt a stúdióban Kállay László, a kötet kiadói szerkesztője, Lengyel László, a Pénzügykutató RT főmunkatársa, Siklaky István, a Mentor korszóvetkezett tanácsadója és Zsolnai László, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem munkatársa. Vajon miért nem talált kiadót a hatvanas évek közepén az Ökonosztát? Miért nem kaptak akkor széles szakmai nyilvánosságot Liska Tibor elképzelései?

Kállay László: Azt hiszem, hogy ennek a magyarázatát magában a műben és részben előzményeiben lehet megtalálni, mert az események pontos történetét alighanem nehéz lenne ma már fölgöngyöltetni. Az előzményekről talán annyit, hogy egy-két évvel az Ökonosztát megírása előtt Liska Tibornak megjelent „Kritika és koncepció” címmel egy cikke a Közgazdasági Szemlében, ami már a maga nemében is unikum volt, amennyiben nem volt szokás akkoriban, hogy ilyen bíráló hangvételű vitacikkeket tegyenek közzé. Ő maga erről később azt

nyilatkozta, hogy feltehetőleg taktikai szempontok tették lehetővé a cikk megjelentetését, olyan taktikai szempontok, amelyek a reformtörekvéseket próbálták bejáratni. Felmerülhet persze a kérdés, hogy ugyanilyen okokból miért nem jelenhetett meg az Ökonosztát? Nehéz erre válaszolni, de van magában a könyvben néhány olyan feltevés, amely támpontot adhat. Az egyik az, aminek elég nagy teret szentelt a szerző, tudniillik, hogy nyílt vitát sürget a közgazdasági gondolkodásban.

Gálík Mihály: Ezen társadalmi közegen túl, ha tartalmilag nézzük azt, amit Liska ír az Ökonosztátban, vajon önmagában indokolná-e, hogy a kéziratot fiókba kellett tenni?

Lengyel László: Azt hiszem, hogy indokolta. Lényegében Liska Tibor az elsők közé tartozott, talán kivételes is volt Magyarországon, aki az egész reform filozófiai, társadalomtudományi hátterét kezdte vizsgálni. Nemcsak szakmai problémákat vetett ugyanis föl, mondjuk például azt, mint az említett cikkében, hogy világpiaci ár típusú árat kellene bevezetni, vagy egyszerűen csak fellépett volna a tervutasításos mechanizmus ellen. Liska azt a filozófiai kérdést tette föl, hogy vajon a szocializmusnak mint társadalmi-gazdasági rendszernek jó-e az a modellszerű koncepciója, amit addig kialakítottak róla. Tehát itt a legkeményebb kérdés az volt, hogy — amint ő ki is fejezte — lehet-e élni mindössze Leninnek azzal a koncepciójával, amit NEP korszakában mondott ki, hogy visszavonulunk egy ideig az áru- és pénzviszonyok felé, és utána megint előre törünk. Ahogy Liska leírja, az lehetett

koncepció a húszas években, néhány évre, de ma, negyven-ötven év után kimondani, hogy most visszamentünk, és ezután a reform azt fogja hozni, hogy még gyorsabban kell visszafelé mászni, ez nem lehet előremutató koncepció. Következésképpen filozófiailag meg kell határozni, hogy milyen is legyen a szocializmus új modellje. Ő azt mondta, hogy ez a modell — szakítva az eddigi elképzelésekkel — piacibb lesz, mint a kapitalizmus, s éppen attól lesz a szocializmus jobb, különb, emberibb, hogy piacibb, és nem attól, hogy kevésbé piaci.

Gálik Mihály: Nem azért mondom, de ez a gondolat ma is meghökkentő.

Zsolnai László: Valóban meghökkentő, de a meghökkentést hadd fokozzam még tovább. Tudniillik Liska Ökonosztátja nemcsak egy újfajta szocialista gazdaságmodellt írt le, hanem a grandiózus kísérlet egy — megítélésem szerint — újfajta ökonómiai gondolkodás megalapozására is, amit ma a nyugati irodalomban alternatív közgazdaságtannak neveznek. Magunk közt humanista ökonómiának nevezhetjük ezt a vonulatot. Hogy mennyire nagy meglepetés értéke van ennek a szellemi irányzatnak, amelybe Liska is méltán belesorolható, arra hadd mondjak egy nyugati példát. Mondhatjuk azt, hogy Liska nyugati megfelelője Schumacher, aki Liskával egyidőben, körülbelül a hatvanas évek közepén kezdte radikálisan humanista alapú közgazdaságtanának a kidolgozását, amit a „Small is beautiful” paradigma — „a kicsi szép” címszóval Magyarországon is ismerős — fémjelez. Hogy ez mennyire újszerű volt például Angliában is, ahol Schumacher dolgozott, arra bizonyították, hogy a hatvanas években kidolgozott gondolatai a hetvenes évek elején, közepén váltak Nyugaton is világsikerré. Ha beszámítjuk azt a szellemi késleltetést, késést, ami általában minden más társadalomtudományi irányzatnál is megfigyelhető Magyarországon, akkor Liska nyolcvanas évek közepi berobbanása szépen mutatja ezt a trendet.

Gálik Mihály: Liska művének a címe az, hogy Ökonosztát. Azt hiszem, tartozunk annyival, hogy megmagyarázzuk, mit is ért a szerző azon, hogy ökonosztát, mit tartalmaz ez a fogalom, mi ennek a közgazdasági lényege?

Kállay László: Talán először egy formai magyarázat. Az ökonosztát a termosztát szó mintájára született meg, gyakorlatilag gazdasági automatát jelent. És ha már azzal kezdtük a beszélgetést, hogy miért nem lehetett kiadni ezt akkoriban, valószínűleg ez is az okok közé sorolható. Liska Tibor úgy képzelte el, hogy teljesen önműködő vagy majdnem teljesen önműködő gazdaságot kell kialakítani, ahol sem a politikai szféra, sem az állam szerepe nem az, hogy nap mint nap beavatkozik a gazdaság ügyeibe, hanem automatizmusok működnek.

Siklaky István: Itt talán fontos kiemelni azt a mozzanatot, hogy az állam ne avatkozzék be a gazdaság mindennapi ügyeibe. Szemben azzal az elterjedt félreértéssel, amely szerint Liska tagadná az állam szerepét a társadalom gazdasági szférájának a vezérlésében, feltételeinek biztosításában, Liska ezzel éppen ellentétes módon nyilatkozik meg az Ökonosztátban, amikor azt mondja, hogy „A szocialista államnak összehasonlíthatatlanul jobban be kell avatkoznia a gazdasági élet rendjébe, mint a tulajdonviszonyokat tisztelő kapitalista államnak. A gazdaság konkrét irányításába azonban még a lehető legliberálisabb tőkés gazdaságpolitika mértékéig sem szabad befolynia.”

Gálik Mihály: Azt hiszem, hogy ez az a koncepció, hogy az állam, ha úgy tetszik, csinálja meg a pályát, hozza meg a szabályokat, s utána bíróként szemléli az eseményeket, a játékosok pedig játszanak. Nem tudom, hogy túlságosan is egyszerűsítve fogalmazok-e?

Siklaky István: Liska éppen ezt a metafórárt használja, úgy hogy hadd legyen szabad még egy mondatot idéznem: „Ha a gazdasági játékszabályok jók, igazságosan bírálják el a szocialista gazdaság tagjainak tevékenységét, és helyes irányba orientálják a gazdasági szervezőmunkát, akkor nincs szükség arra, hogy akár a termelés párt-, illetve hivatali irányítása címén, akár más címen a politikai hatalom közvetlenül beavatkozzék a műszaki-gazdasági vezetés konkrét feladataiba. Ez éppen úgy lehetetlenné teszi a játékszabályok betartását, mint ahogy a futballbíró sem rúghat labdába, és nem szólhat bele a csapat akcióiba.”

Lengyel László: Ez világos képlet, legalábbis annyiban, hogy Liska egy történeti, gazdaságtörténeti hagyományt is felelevenített, amire azért utalni szeretnék. Nevezetesen: Liska szellemi örököse annak a polgári radikális gazdaságtannak, aminek a lényege az, hogy az állam álljon félre az egyén útjából, az egyéni felszabadulás útjából azáltal, hogy csak azokat a legszükségesebb rendszabályokat hozza meg, amelyek nélkül az egyén nem tudja létezését megszervezni. A lehetőség szerint az egyén az, amely ezek között a játékszabályok között ténykedik, és nem is a közösség. Ezt fontos dolognak tartom, mert Liska első azok közül a szocialista közgazdasági gondolkodók közül, akik nemcsak antietatisták — vagyis államellenesek ebben az értelemben —, hanem a közvetlen közösséggel mint gazdasági közösségekkel szemben is föllépnek. E gondolkodók tagadják egy öniszervező vagy önkormányzó közösségnek a létét is, és az egyén, a személy személyes felszabadulásáról beszélnek. Úgy is, mint egyéni tulajdonos, és úgy is, mint egyéni vállalkozó felszabadulásáról. Senki sem ismeri jobban az érdekét, mint maga az egyén. Nem lehet kisajátítani az egyén érdekeit sem közösségileg — tehát még ha elvileg szabadon választom is meg azokat, akik kisajátítják —, sem egyfajta, közösséginek álcázott állammal. En azt hiszem, hogy ez döntő kérdés. Liska az egyén számára akar társadalomfelszabadítást. Olyan egyén számára, aki a legjobban tudja hasznosítani a tőkét, aki a legjobban tudja hasznosítani a földet, a földtulajdont. Ez is fontos dolog, mert ezt mindmáig tulajdonképpen rajta kívül senki sem vetette föl olyan élesen, mint amennyire éppen ő. Tehát nem azé a föld, aki megműveli, hanem azé, aki ebből a legnagyobb hasznot tudja kihozni, a legnagyobb járadékot.

Siklaky István: Liskával együtt vallom, hogy a csoporttulajdon lényegileg a gazdasági mechanizmus és a társadalom formációjára való hatás szempontjából nem különbözik az egyszemélyi magántulajdontól. Ezen az alapon Liska — mai szemmel meghökkentően előre látva — keményen bírálja az öniszervező vállalati tanácsokat, amire Lengyel László is utalt. Hadd idézzem azt a mondatot az Ökonosztátból, amely

erre vonatkozik: „Ha a munkás- vagy üzemi tanácsok, vagy az üzemi, illetve területi dolgozók bármiféle más társadalmi, politikai szerve lesz a társadalom gazdája, akkor ez csak különféle szociális önjótékonykodásra lesz jó, de nem arra, hogy lényegesen megjavítsuk a gazdálkodást. A munkásoknak, a dolgozóknak az a legegységesebb érdeke, hogy a gyárakat és más vállalatokat ne annak munkáskollektívája vezesse, hanem egy hozzáértő szocialista *vállalkozó*, illetve szakemberekből álló *vállalkozócsoport*”. Ez most nem jelenti azt, hogy Liska valamiféle fölülről kinevezett szakembereknek, tehát valami technokrata elvnek a szószólója volna. Az Ökonosztát éppenséggel a gazdasági demokráciának egy sajátos — és számomra meggyőző — értelmezését adja, amikor is a gazdasági demokrácia, szemben a politikai demokráciával, nem a többségi döntés mechanizmusát jelenti, hanem azt, hogy — az ő szavaival — a labda ahhoz a játékoshoz kerüljön, aki a legjobb pozícióban van: Tehát mindig azé legyen a rendelkezés joga, aki a legmagasabb hatékonyságot tudja garantálni.

Gálik Mihály: Ez megint egy olyan dolog, amely kikezdi eddigi ismereteinket. Az ember valahogy mégiscsak magasabb rendűnek képzelet el a csoporttulajdont, a közösségi tulajdont, még az ilyen Liska-módon is megszervezendő tőke-magánhasználatnál is, ahol a tulajdon ugyanis közös, de a tulajdonhoz, tehát a tőkéhez való hozzájárulás az egyéni kezdeményezésen alapul.

Zsolnai László: De miért lenne magasabb rendű?! Minden az értékválasztáson múlik. Tehát — amit Lengyel László nagyon helyesen mondott — Liskánál egy rendkívül éles, sőt drámai értékválasztás van; ez az egyén gazdasági szabadsága. Ezt tételezi legfőbb és abszolút értéként. Idegen szóval, de szakszerűen azt mondjuk, hogy libertariánus közgazdasági rendszerről van szó, ami nem liberálist jelent, hanem egy olyanfajta konstrukciót, amelyben a szabadság az elsődleges alapérték. Ez azért nagyon fontos, mert márdávlatból is a gazdasági szabadság három szintje van az Ökonosztátban kiépítve. A legalapvetőbb szinten van a nem-vállalkozásnak a szabadsága; Liska ennek is létminimumot biztosít, ezt ő jelen-sem-léti díjnak neve-

zi (aki egyáltalán nem akar vállalkozni).

Siklaky István: Sőt, aki még dolgozni sem hajlandó . . .

Zsolnai László: Pontosan. Tehát az alapvető szinten van ez a szabadsági szint. Erre épül egy másodlagos szint, tulajdonképpen a vállalkozáshoz való szabadság — ez valószínűleg már jobban ismert a közvélemény előtt. A harmadik szinten pedig a vállalkozói verseny szabadsága van; tehát minimum egy háromszintű szabadságépítmény ismerhető föl az Ökonosztátban. Ilyen értelemben azt mondanám, hogy az ökonosztát egy sajátos típusú gazdaság, éppúgy, mint az Arrow vagy a Neumann, tehát a neves közgazdászok neveivel címkézett gazdaságok.

Siklaky István: Egy kicsit korrigálom, amit Zsolnai László mond, mivel számomra egyértelmű, hogy Liska értékrendjének csúcán nem az az érték van, amit ő mondott, hanem az a — Marx történelmi materializmusában megfogalmazott — felismerés vagy hit, amely szerint a termelőerők fejlődése van az emberiség fejlődésének a mélyén. Ebből leszármaztatva Liska értékrendjének a csúcán a termelőerők fejlődése áll. Ebből következett az, hogy az egyén vállalkozói szabadságát, illetve ezt a háromemeletes szabadságot meg kell teremteni, de nem valamiféle filozófiai prekonceptió alapján, hanem annak érdekében, hogy a termelőerők fejlődését a legjobban elő lehessen segíteni.

Lengyel László: Egy döntő kérdést még nem szabad Liskánál elhallgatnunk, ami az Ökonosztát szempontjából nagyon lényeges, és az egész világszemléletét meghatározza. Nevezetesen: talán ő az első, aki ilyen élességgel mondja ki, hogy a szocializmusnak nemcsak piacosabbnak kell lennie, mint a kapitalizmusnak, hanem világszínvonalon kell annak lennie, vagyis a világpiacon kell megfelelnie a fejlődés követelményeinek.

Zsolnai László: Mondjuk, globálisabbnak kell lennie.

Lengyel László: A gazdaság tehát globalizált világban működik, s ezzel Liska azt próbálja kifejezni, hogy semmi jogosultsága nincs sem a nemzeti autarkriának, sem pedig valamifajta két világpiacos elméletnek. Nevezetesen, hogy van külön szocialista világ-

piac és van tőkés világpiac, és mi azért jól megfelelehetünk esetleg az egyikben, míg a másik nem akar rólunk tudomást venni, és nem hajlandó elismerni termékeinket, munkaerő-ráfordításunkat és így tovább. Ez ma is éppoly aktuális, mint huszonnégy évvel ezelőtt. Tehát sem nemzeti büszkeségből, valami nemzeti tőkére való hivatkozással, hogy nemzetileg azért mi hatékonyak vagyunk, sem egy elvont régiói hatékonysága alapján nem lehet elszakítani magunkat a világpiactól. Azt hiszem, hogy többek között ez az az ok, amiért nem jelenhetett meg a hatvanas évek közepén az Ökonosztát, hiszen az akkori szocialista világrendszerben ez egyike volt az eretnek gondolatoknak. Például a KGST piacosítása, amit nyíltan javasolt, méghozzá nem is egy külön piacosításként, hanem a világpiacba való integrálással, ez akkoriban egyike volt azoknak a gondolatoknak, melyeket senki nem mondhatott ki a nyilvánosság előtt.

Gálik Mihály: Illetve az uralkodó gondolat az volt, hogy hozzuk létre a KGST „világpiacát”, a külön régiót, s legyen egy KGST-piaci árbázis. Ez az, amit Liska úgy söpört le, mint az ember a szemetet az asztalról. Egyszerűen kijelentette, hogy ez tételes, tudománytalan valami, s ezzel nem is érdemes foglalkozni. Szóval, azt hiszem, hogy mi egy kicsit jólfésülten beszélgetünk Liska könyvéről, de ez valami olyan eleméntárisan, olyan élő nyelven van megfogalmazva, akár ad hominem támadásokkal is megfűszerezve ma is köztisztületben álló közgazdászok címére, ami szokatlan egy tudományos eszmefuttatásnál.

Zsolnai László: Megint visszakanyarodtunk oda, hogy miért nem jelenhetett meg ez annak idején. Amit az előbb Lengyel László mondott, az biztosan igaz, de talán még egy további oka is van. Liska ugyanis rendkívül becsületes, őszinte gondolkodó, és nyíltan bevallja, hogy ő revizionista koncepciót fejt ki. Tehát nem árul zsákbamacskát, hanem nyíltan megmondja, hogy mind a marxizmus klasszikusainak tanaiival, mind az akkor uralkodó gazdasági ideológiával ő totálisan és nyíltan szembeáll. Ez ott van végig a szövegeiben. Ilyen becsületes, őszinte hang tulajdonképpen még ma is nagyon ritka, nemhogy negyedszázaddal ezelőtt.

Gálik Mihály: Azért egy picit még foglalkozunk a koncepcionális kérdésekkel is. Amikor azt olvasom, hogy az ökonosztát-nak, tehát ennek az önszabályozó piaci rendszernek végeredményben három lényeges alrendszere van, az első a munkavállaló, a második a társadalmi tulajdonost megtestesítő valamilyen szervezet — amit Liska a bankrendszerben vél megtalálni, ám ez most teljesen mindegy —, a harmadik pedig a vállalkozó, hát akkor azt kérdezem hirtelen mint olvasó, hogy mit is mondtunk mi még azóta? Huszonnégy év eltelt, és mi újat mondtunk Liskához képest? Tudtunk-e valami lényegest ehhez hozzátenni?

Lengyel László: Azt hiszem, hogy döntő vonatkozásokban sajnos nem tudtunk igazán sokat hozzátenni. Ő fölvetette már a hatvanas évek közepén azt a tulajdonreform-kérdést, amelyről éppen most, a nyolcvanas években a viták folynak. Fölvetette a politikai intézményrendszer és a gazdasági intézményrendszer közötti viszony kérdését, tulajdonképpen ugyanazzal az élességgel, amellyel ma fölvetjük, talán még élesebben is, és ne felejtjük el, hogy ebben az időszakban ez mennyivel bátrabb cselekedet volt. Fölvetette a vállalkozás kérdését, amit mi a nyolcvanas években próbálunk valamilyen felemás módon belopni a gazdaságunkba. És mint utaltunk rá, fölvetette a világpiac és a szocialista modell egymáshoz való viszonyának a kérdését, ami — megint azt kell mondanom — máig megoldatlan.

Amiben szerintem a modell kapcsán ma vitatkozunk, ami újszerű lehet még, az az, hogy vajon az az automatizmus, amit ő elképzelt a hatvanas évek közepén, megvalósítható-e egységes rendszerként. A nyolcvanas években a közgazdaságtan mintha arra a következtetésre jutott volna, hogy úgynevezett egységes gazdasági modellt akár a tulajdonformák, akár az irányítási formák, akár a politikai-gazdasági mechanizmus vonatkozásában mintha nem lehetne megcsinálni. Vegyes modellekben kezdünk el gondolkodni, egymással versengő modellekben, ahol a Liska-modell lehetne — és kellő kidolgozottsági fok esetén, biztos vagyok abban, hogy lehet is — az egyik modell. De már nem tartunk ott — és én ezt pozitív fejlődési útnak tartom —, hogy vagy a Lis-

ka-modell, vagy egy másik modell. Vagy elvetjük az öngazgatást például, úgy, ahogy van, hiszen a kritikáját már ismerjük, és átlépünk, mondjuk, az állami irányításba, vagy a Liska-féle irányításba, vagy nem. Itt úgy tűnik, hogy egymás mellett versengő modellek vannak egymással nem kizorítási viszonyban. Ennyiben toleránsabbak lettünk. Több modell egymáshoz való viszonyáról van most szó, akár a tulajdonformáknál, akár a politikai rendszer és a gazdasági rendszer viszonyánál. Ennyivel vagyunk talán messzebb, mint az Ökonosztát születése idején.

Siklaky István: Egy félreértés ellen szeretnék fellépni, bár nincs olyan illúzióm, hogy el is tudom oszlatni. Olyan felfogás terjedt el sajnálatos módon, hogy a szentesi kísérletben alkalmazott mechanizmus, a szentesi modell, az a Liska-modell, és Liska koncepciója nem más, mint ennek a mechanizmusnak valamiképpen való fölfújása, megnövelése, olyan módon, hogy aztán majd „elfoglalja” az egész népgazdaságot.

Gálik Mihály: A könyv olvasása kapcsán egyértelmű, hogy nem erről van szó.

Siklaky István: Éppen ezért mondom, és talán az is oka lehetett ezen tévedésnek, hogy nem jelent meg az Ökonosztát. Liska nagyon sokszor hangoztatta — akik előadásain, vitáin ott voltak, emlékeznek rá —, hogy a legnagyobb kárt okozná az, aki az ő tézisei alapján rendeleteket akarna hozni, hogy a gazdaság ezentúl úgy működjék, ahogy ez a mechanizmus előírja. Ő azt kívánja a hatalomtól, hogy adjon szabad teret annak, hogy a gazdaság aktorai maguk válasszák meg azokat a formákat, amelyeket a legjobbnak tartanak, és akkor majd kialakul, hogy milyen szituációban milyen modellek fognak érvényesülni.

A fő tendencia amit ő vall, az az, hogy a fejlődés — éppen a termelőerő fejlődésének szolgálatában — a tulajdon társadalmisulása irányában halad, mégpedig úgy értelmezve a tulajdon társadalmisulását, hogy egyre inkább csak a hatékonyság fogja eldönteni, hogy ki kerül egy-egy gazdasági parancsnoki posztra, és semmi más. Ez értendő úgy, mint a tulajdon társadalmisulása. Hogy aztán ezen elv milyen mechanizmusok révén valósul meg a különböző ágazatokban,

üzemméretekben és így tovább, azt majd kialakítja a szabad fejlődés.

Kállay László: Visszatérve egy korábbi kérdésre, szó esett az állam szerepéről. Én azt hiszem, hogy az azóta eltelt vitákban van egy olyan elem, ami talán csak napjainkban kezd megjelenni, bár lehet, hogy ezt rosszul gondolom. Liska nem egyszerűen az állam szerepének a korlátozásáról vagy megváltoztatásáról beszélt, hanem külön foglalkozott a politika szerepével is. Liska ebben a könyvben, 1964-ben már azzal a kérdéssel is foglalkozott, hogy a politikai szférát is külön kell kezelni, és a gazdaságot ettől is el kell választani.

Gálík Mihály: Hadd erősítem meg ezt egy Liska-idézettel, amit külön kiírtam magamnak: „Egy, a szocializmus céljainak megfelelően működő és helyesen informálódó gazdasági mechanizmusban ma már el lehet . . . , sőt le is kell választani a gazdálkodást a politikai, illetve hivatali apparátus közvetlen irányítása alól.” Ez világos beszéd, úgy érzem.

Lengyel László: Döntő fontosságú tény, hogy Liska Tibor — annak ellenére, hogy nem tudta kiadni műveinek a nagy részét — soha egy pillanatig nem nyugodott bele abba, hogy eszméi csak a nyilvánosságtól elzárva legyenek. Azt hiszem, nincs még egy közgazdász, aki ilyen mértékben, ennyire megpróbálta volna szembeállítani eszméit a valósággal. Ez is nagyon fontos tényező, amiről nem szabad elfelejtkezni. Ő maga, ha úgy tetszik, éjjel-nappal „licitált”. Az eszméivel kiment a „tervpiacra”, és megpróbálta megszerezni a szükséges bizalmat, „erkölcsi tőkét”. Ezzel a többi közgazdász nem kívánt nyilvánosan versengeni. Ez egy nagyon sajátos dolog, aminek következtében Liska — én úgy érzem — az első olyan magyar közgazdász, akinek az elmélete lehatolt egy olyan társadalmi régióba is, ahová közgazdasági nézetek soha korábban nem hatoltak be. Vagyis nemcsak a szentesi kísérletben, az ipari vagy a mezőgazdasági parancsnokok szintjéig, hanem a parasztlak szintjéig is. Legkülönbözőbb helyeken járva az országban hallok, tapasztalom, hogy a gyárakban dolgozó szakmunkások, technikusok emlékeznek Liska Tibor tanaira, gondolataira, arra, hogy itt valami róluk szól. Márpedig

nagyon jól tudom, hogy a közgazdaságtan ugyanakkor alig-alig horzsolja ezeknek a társadalmi rétegeknek a bőrét. Itt valami — és azért sajnálatos, hogy nem jelenhetett meg annak idején az Ökonosztát — végre az ember számára fogyasztható módon íródott le, a szövegek versenyképesé váltak. Közgazdasági szöveg soha nem volt ennyire versenyképes széles körű olvasótábor számára, mint éppen ebben a kötetben.

Zsolnai László: Liska hallatlan népszerűsége és írásainak meg szóbeli megnyilatkozásainak popularitása azonban azzal függ össze, hogy valami olyasmire nyúlt mint fegyverhez, ami ebben a szellemi régióban nagy hiánycikk: a józan észhez. Tulajdonképpen az Ökonosztát nem egyéb, mint a doktriner szocialista politika gazdaságtannal szembehelyezkedő, azzal szembeszegett józan ész — közgazdasági, mindennapi józan ész. Liska — mondhatjuk — zseniálisan forgatja ezt a fegyvert. Hogy ennek egy kiszögellésére is hadd világítsak rá, ami rendkívül egyedülálló a világ-szakirodalomban is: Liska sajátos közgazdasági humort is alkalmaz, melyhez tulajdonképpen csak Parkinsont hozhatnánk föl a nyugati térfelrőről, vagy kicsit másképp Arthur Bloch Murphyjét. Aki elolvassa a könyvét vagy övele találkozik, egy sajátos humorral is találkozik. Ez annyiban persze nem meglepő, hogy olyan irracionális gazdálkodási körülmények között, mint amilyenek az ötvenes-hatvanas években voltak (ami Liska fő cél-táblája), az ellentmondások feldolgozásának semmilyen más épeszű megoldása nem lehetett, mint a humorban való oldás. Liska Tibor ezt nagyon színvonalasan műveli. Nála tehát a józan ész győzelméről van szó.

Gálík Mihály: Remélem, ez a beszélgetésünk meggyőzhette még a szkeptikusokat is: most nem arról van szó, hogy a regény regénye érdekesebb, mint maga a regény. Ilyet ugyan a művészetek már produkáltak, elég csak Sinkó Ervin Optimisták című regényére, illetve a regény nem publikálását leíró Egy regény regénye alkotására gondolni. Nem vitás, hogy melyik az érdekesebb — az utóbbi. Itt arról van szó, hogy a mai olvasónak is rendkívül sokat adó, de ugyanakkor eszmetörténetileg is hallatlanul érdekes és értékes könyvről beszélgethettünk.

Hoppál Mihály

A hiedelemrendszer és a nyelv

Világképünk, a környező világra vonatkozó ismereteink tárháza végső soron hiedelemszerű feltevésekből épül fel. A hiedelmek rendszere olyan jelrendszer, mely egy másik: a nyelv jelrendszere által fejt ki hatását az emberre.

A hiedelemrendszer fogalmáról, működéséről és a társadalmi tudat formálódásában játszott szerepéről 1975-ben, Visegrádon konferenciát tartottak a hazai társadalomtudomány jeles kutatóinak részvételével. Az előadásokat közreadó két kötet¹ tanulmányai igen alaposan és sokrétűen elemezték a hiedelmek rendszerét, mint a kultúra mindennapi szférájának egyik igen fontos jelenségét. Megvizsgálták a hiedelmek viszonyát a társadalmi tudathoz, a közvéleményhez, a történeti és vallási tévhittekhez, a babonákhoz, az ítéletalkotást befolyásoló attitűdökhöz, sőt az esztétikai tudathoz is. A konferencia munkájának eredményeként a *hiedelemrendszer* terminusa a hazai marxista társadalomtudomány szakszókincsének részévé vált, olyan fogalomná, amelyet többé nem hagyhatnak figyelmen kívül a *társadalmi tudat* jelenségeivel foglalkozók.

Karl Marx már egy évszázaddal ezelőtt rámutatott arra, hogy vannak a társadalmi tudatnak olyan területei, amelyeken szívesen tovább élnek bizonyos idejétmúlt elképzelések s ezek hosszú ideig ellenállhatnak mindenfajta változásnak, változtatási kísérletnek. Marx számára a társadalmi rendszer egy olyan sajátos szerveződés volt, amelynek léte és működtetése elválaszthatatlan saját visszatükröződésétől. A társadalmi rendszer működtetését biztosító tudatnak a következő típusait határozta meg: 1. a gazdasági szféra működtetésének tudata; 2. a történelemcsinálás tudata; 3. a köznapi élet

tudata és objektivációi (vallás, erkölcs); 4. a tudomány és művészet tudata.² A hiedelmek a harmadik csoportba tartozó tudati jelenségek közé sorolhatók. Rendkívül megnehezíti ennek a bonyolult társadalmi jelenség-együttesnek a vizsgálatát az a tény, hogy nagyon nehezen megfogható, még nehezebben definiálható. A marxista kutatás sem igen merészkedett erre az ingoványosnak tűnő területre.

Találón írta Engels H. Starkenburgnak: „Minél távolabb van az a terület, amelyet éppen vizsgálunk, a gazdaságitól, és minél közelebb van a tiszta, elvont ideológia területéhez, annál inkább tapasztaljuk majd, hogy fejlődésében véletlenek mutatkoznak, s annál zeg-zugosabb vonalban halad a fejlődés görbéje.”³

A hiedelmek világa éppen ilyen, a gazdaságitól távol eső terület, és talán a későbbiek során sikerül bemutatni, hogy közeledni lehet a valósághoz, egyfelől a mindennapok gyakorlatához, másfelől a nyelvhez való költődés megismerése által.

A köznapi tudat

Mit nevez a marxista társadalomtudomány társadalmi tudatnak? „A társadalmi tudat a nézetek, képzetek és elméletek összessége egy adott társadalomban” — állapította meg Köpeczi Béla.⁴ Noha ez így túl sommásan hangzik, egy másik társadalomtudományi kategória segítségével igyekezett megvi-

lágítani a hiedelmek helyét a társadalmi tudatban, amikor abból indult ki, hogy „a hiedelmekről, illetve hiedelemrendszeréről csak a mindennapi tudatban elhelyezve lehet és érdemes beszélni”.⁵ A mindennapi tudatot pedig úgy határozta meg, mint a mindennapi élet tükröződését, amely egyben a gyakorlatot közvetlenül szabályozó ismeretek, nézetek, hagyományok, szokások, rendszere. Azonkívül megállapította, hogy a mindennapi tudat mindig az adott történelmi korszak társadalmi tudatának a része. Lukács György gondolatai adják az elméleti alapot ehhez a fentiekben vázolt megközelítéshez, amelyben ugyan fontos lépés a mindennapi és a teoretikus tudat különválasztása, de azt is látni kell, hogy az előbbi tudatforma rendkívül összetett, igaz és hamis keveredik benne, működési mechanizmusai és struktúrája igen régies vonásokat őriz, s ezért meglehetősen lassan változik.⁶

A marxista alapozású társadalomtudományban egyre gyakrabban találkozhatunk a *köznap* tudat, általában a *köznapiség* fogalmával mint fontos kulcsterminussal bizonyos jelenségek besorolásakor és jellemző tulajdonságaik meghatározásakor. Fontos szerepe van a köznap tudat vizsgálatában a néprajznak és a kulturális antropológiának, hiszen lassan már másfél évszázad óta mást sem tesznek e tudományszakok munkásai, mint az ide vonatkozó adatokat gyűjtik és rendszerezik a világ összes népénél, azok kultúrájában. A mindennapi életet vizsgálva eljutottak a napi *cselekvési láncolatokat* irányító mechanizmusok vizsgálatához, valamint annak megállapításához, hogy az egyén ismereteinek tárházából — vagy pontosabb kifejezést használva: ismereteinek halmazából — építi fel kultúráját és ezek az ismeretek *hálószzerű rendszert* alkotnak.

Lenin a *Filozófiai füzetekben* írta, igen találó képet használva, a következőket: „Az ember előtt van a természet jelenségeinek hálója. Az ösztönös ember, a vadember nem választja el magát a természettől. A tudatos ember elkülönít, a kategóriák lényegileg az elkülönítés fokozatai, azaz a világról szóló ismeretei csomópontok a hálóban, melyek segítik megismerni és birtokba venni azt”.⁷ Sajnos, a marxista társadalomtudományi kutatás még nem világította meg kellő mér-

tékben az egyéni tudat és a széles értelemben vett társadalmi tudat viszonyát — pedig a társadalmi tudat mint kollektív memória őrzi a társadalmi újratermeléshez szükséges ismereteket. Szovjet kutatók véleménye szerint ezek az ismeretek a kultúrára jellemző szövegek alakjában őrződnek meg,⁸ és öröklődnek nemzedékről nemzedékre a világról alkotott modell, más szóval a „világkép” („Weltanschauung”)⁹ formájában.

A *világkép* nem tudományos, hanem ideologikus formáció, s nagymértékben meghatározza a kulturálisan összetartozó közösségek tagjainak gondolkodását, művészetét, vagyis azokat a kódokat, amelyekkel az egyén kifejezi magát. Gondolkodásunk folyamán nem vonhatjuk ki magunkat annak a kultúrának a hatása alól, amelybe beleszülettünk, tehát nemcsak egyéni tudatunk, de társadalmi tudatunk is kulturálisan meghatározott. Mindenfajta világkép, ami lényegében a környező világra vonatkozó ismeretek tárháza, végső soron hiedelemszerű felvetésekből épül fel bennünk.

A hiedelmek által alkotott rendszer, mint a társadalmi tudat fontos része, a nyelv által (az egyik legfontosabb kulturális kód által) fejt ki hatását az egyénre. A nyelvi konvenciók nagymértékben meghatározzák, hogy a körülöttünk lévő világot milyen kategóriákba „tördeljük”, s a közös nyelvi „kultúra” nyilvánvalóan befolyásolja a csoport közös élményeit, sőt az észlelés társadalmilag elfogadott mintáit is.¹⁰ — Ezért a következőkben a hiedelmek és a nyelv összefüggéseinek vizsgálatával foglalkozunk, mert ez a problémakör alapvető a hiedelmek természetének és működésének megismerése szempontjából.

Nyelvi kategóriák

Amikor a korábbi kutatás a hiedelemrendszer problematikáját vizsgálta, az esetek többségében előbb vagy utóbb eljutott, vagy ha élesebben akarunk fogalmazni, beleütközött a *nyelv* és a *hiedelmek* összefüggésének kérdésébe. Ez nem lehetett véletlen, hiszen mindenfajta tudásunkat, a konkrét élményeinkből származó információkat és az azokon alapuló hiedelmeket a nyelv, az adott kultúrában használatos természetes nyelv

terminusaiban rendezzük el agyunkban. Ahogy Sapir mondta: „... a nyelv aktív tényező világképünk kialakításában...”¹¹. S valóban azt mondhatjuk előfeltevésként a hiedelmek jellemzésére, hogy a hiedelem (hasonlóan mindenfajta tudáshoz) a nyelvhez köthető jelenség, pontosabban épp úgy nem választható el tőle, mint a gondolkodás vagy a kommunikáció.

A hiedelemrendszer a nyelvre épülő, ún. *másodlagos* jelrendszerek sorába tartozik. A társadalomszemiotika fogalomrendszerében az elsődleges jelrendszerek (a kommunikációs jelek) közé tartozik a *nyelv*, míg a másodlagos jelrendszerek (a kulturális jelek) az elsődleges rendszerre épülnek rá, olyanok, mint a filozófia és az ideológia, a művészet és a vallás, a jog és a szokások rendszere.¹² Nyilvánvaló, hogy ezeknek sorában helyezkedik el a hiedelemrendszer, illetve mindenfajta hiedelemszöveg, legyen az egyetlen szó vagy mondat, vagy szövegösszetétel nyelvvel megnyilatkozás. Most nem térünk ki az összes másodlagos jelrendszernek a jellemzésére, hiszen ez a szovjet szemiotikai irodalomban már megtalálható, inkább számba vennénk néhány olyan fontosabb problémát, amely a fenti megállapítást érinti, helyességét alátámasztja.

A bevezetőben már utaltunk a nyelvi gondolkodás és az információátvitel szoros kapcsolatára, most még tovább kell haladnunk a modern nyelvészeti kutatások területén olyan mezőkre, ahol ide kapcsolódó kérdéseket kutatnak: a memória¹³ és a hiedelmek, egyáltalán a nyelvi szövegek logikai-szemantikai megformálásának kérdéseit érintik.

A hiedelmek nyelvi megformálásának vizsgálatakor elsősorban a nyelvi szóképzéssel érdemes szemügyre venni. A nyelvi rendszeren belül ugyanis jól körülhatárolható szócsoportok találhatók, amelyek összetartoznak mind belső szemantikai jellemzőik, mind pedig a konkrét társadalmi felhasználás tekintetében. A köznap „enciklopédikus tudás”-nak ilyen szócsoportjai lehetnek például a színnevezések, a számok, a rokonsági elnevezések, a betegségek, a virágnevek, az ehető dolgok, a nőnemű dolgok, névmások stb. Nyelvenként, (ill. nyelvcsaládonként) igen változó lehet ezeknek a kate-

góriáknak a száma és különösen a jelentősége.¹⁴

A hiedelemkutatás számára különösen érdekesek azok a tanulmányok, melyek Bruner és társai¹⁵ kutatásaiból adódnak. Ezeknek a lényege az, hogy miközben leírjuk környezetünket, sokkal inkább a dolgok osztályai-val szembesülünk, mintsem egyedi eseményekkel vagy objektumokkal. Vagy még pontosabban, megismerő aktivitásunk szoros összefügg azzal, hogy az eseményeket kategóriatagságuk ismertetőjegyei szerint soroljuk be valamilyen gyűjtőosztályba. Sok minden magyarázza ezt az ekvivalenciaosztályok szerinti megismerő- és gondolkodóképességünket. Brunerék úgy vélekednek, hogy bár a megkülönböztetőképesség alapvető bennünk, nem tudnánk élni, ha mindent egyediként kezelnénk. A kategóriákkal adekvát és kezelhető mértékűre csökkentjük a környezet és a vele való kölcsönhatásaink változatosságát. A kategóriák csökkentik az állandó tanulás szükségességét is. Ha minden próba nélkül tudjuk, hogy valamely embertípus „ellenség”, vagy egy anyagfajta „mérge”, akkor arra van irányultságunk, hogy mi a helyes és mi a helytelen velük kapcsolatban. Sokféle és már sokszor osztályozott és igazolt kategória alapján azonosítunk egy-egy eseményt, s ez biztonságosabbá teszi az életünket. A mindennapi szükségletek szintjén ez életfontosságú. Az embernél sokkal primitívebb organizmusokban is beépült automatizmusok működnek ennek alapján. Bár Brunerék az „igazolt tudás”, nem pedig a hiedelmek felől közelítettek, vizsgálataik megerősítik azt a tapasztalatot, hogy az ember már automatizmusai szintjén hordja az általánosításra, ekvivalenciaosztályokban való gondolkodásra való hajlamát, mert ennek biztonságnövelő funkciója van, lévén a kategóriáknak magyarázó és jövőorientáló erejük. Különösen érdekesek a nyelv, a beszéd és a kategorizálóképesség kapcsolatára vonatkozó vizsgálataik. Alapítéjük az, hogy a gyermek addig nem tud nyelvet tanulni, míg élmények alapján nem formált magának nem nyelvi terelő eszméket. A nyelvet tanuló gyermek egyben ismereteket gyarapító szocializáló folyamaton is átmegy, s ebben a nyelvi kategóriák fontos rendezők. Saját következtetésünk az ő meg-

állapításaik alapján: az ismeretgyarapító és a szocializáció során átadott-átvett nyelvi kategóriák könnyen válhatnak hiedelmek alapjaivá egy kultúrában. (Gondoljunk például az ún. gyermekijesztő szavakra — mint a *mumus*, *bubus*, *részfaszú bagoly* stb. —, amelyek nyelvi ténymivoltukban egész sor hiedelemimplikáló asszociáció kiindulópontjai lehetnek.¹⁶⁾

Brunerék megállapították, hogy az élményekkel társult kategóriáknak magyarázó, sőt predikatív és retrodiktív erejük is van. A kategóriák ugyanis nemcsak önmagukban léteznek tudatbeli képeinkben, hanem gondolkodási sémák, azonkívül ítélő, következtető gondolatmeneti programok is tartoznak mindegyikhez. Sőt olyan program jellegű sémák is, amelyek szerint valamilyen cselekedet típusunk aktiválható, ha a következtetés alapján ezt a cselekedetet ki lehet váltani. A kategóriák tehát gondolatmeneti és cselekvési programokkal is társulnak. Mindennapi tapasztalataink szerint e programok érvényességi és használati körét gyakran indokolatlanul ki akarjuk terjeszteni, mert ez növelheti a biztonságunkat. Úgy tűnik, hogy a gondolatmeneti sémáinkat meggondolatlanabban általánosítjuk, mint a cselekvési programokat, ami növeli az esélyt annak, hogy hiedelmek alapján mondjunk véleményt, ítéletet, adjunk magyarázatot.

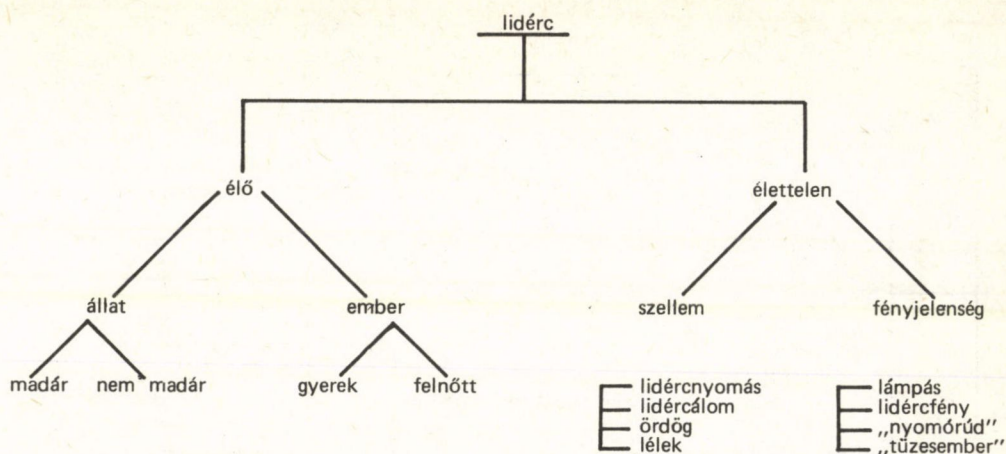
Az ekvivalenciakategóriák a tudományos koncepciók körében is elterjedtek. A század elején sok induló tudományág gyakran használt mechanikai metafórákat, mert ha a szakszótárakban különféle szókapcsolatok vagy jelzős szerkezetek formájában megjelentek ilyen szavak, mint mozgás, erő, dinamika, hatás, kohézió, akkor az elmélet „szigorúbb”-nak látszott. Szélsőséges esetben az óramű alkatrészeinek nevét is metafóráként használták, mint tudományos szakkifejezést. Manapság a metafórabázis-ként használt tudományágak száma is megszorodott. A mechanika mellé került a kibernetika, az információelmélet, néha még a kémia is. Ezek alapeszméi mind gyakrabban jelennek meg a kevésbé érett tudományok szakszótárában. És ezzel együtt megjelennek a hozzájuk kapcsolt gondolatmeneti sémák is.

Amilyen nagy heurisztikus értéke lehet a kellő helyen használt, találó metafóráknak, olyan könnyen válhatnak hiedelmekké a tisztán szemléleti tehetetlenségéből fakadt metafórák.¹⁷ A munkamegosztás robbanásszerűen növekvő változatossága is hasonló következménnyel járhat, mind több dolgot ismer meg az ember, de csak a metafórák szintjén.

Az etnológiai kutatás tereptapasztalatai bizonyítják, hogy köznapi és primitív fokon mennyire nem vált el a „hivés” (hit, hiedelem), a vélekedés és a tudás.¹⁸ A fenti tetszőlegesen kiragadott szócsoportokat, „népi kategóriákat”¹⁹ pedig éppenséggel az jellemzi, hogy nemcsak minden kategóriához, de a csoportok minden egyes eleméhez is hiedelmek sora fűződhet, de ez természetesen nem szükségszerű. Ezért is mossa össze a nemzetközi (különösen az angolszász) szakirodalom a határt az ilyen elsődlegesen nyelvi, de egyben hiedelem-taxonómiák között. Erre azért van reális lehetőség, mert a konkrét történeti-etimológiai elemzések kimutatták, hogy egyes indoeurópai nyelvekben a hiedelemterminusokkal összefüggő lexikai formákban zsidó, görög és keresztény vallási képzetek jelentésbeni keveredése, sőt ötvöződése figyelhető meg.²⁰ Nemcsak a szavak ún. szemantikai mezejének régóta kutatott problémája, de a szóasszociációk kutatásának nálunk meglehetősen elhanyagolt területe is ide kapcsolódik éppen úgy, mint a szavak kultúrákhoz és szubkultúrákhoz kötött használata. Az adott kultúra egy „konvencionális jelentésrendszer” segítségével lehetővé teszi azt, hogy egy bizonyos hiedelemmel rendelkező beszélő a hallgatóban ugyanannak a hiedelemnek a felidézését váltsa ki.²¹ Ez utóbbi megállapítás illusztrálására nyújt példákat az a folklórtanulmány, amelyben a magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modelljét vázoltuk fel néhány évtizeddel ezelőtt.²² (Lásd 121. oldal)

A szemantikai háló

Amikor az egyes társadalmi rétegek, csoportok, vagy egyes szubkultúrák tagjai konvenciókon alapuló „jelentésrendszerek”-et hoznak létre, és mikor a szociális kapcsolatok különböző formái meglehetősen különböző

Nézzük meg az ezekhez fűződő asszociációk láncolatát részletesebben:

lidérc → lámpás → fény → repül
 láng → zörög
 tűz → ijeszt
 kísér
 vezet → rossz útra

lidérc → „nyomórúd” → fényes → rúd → elszáll
 tüzes oszlop felszáll

lidérc → csirke(alakban) → tojás → kiköltés → gazdagság
 → szexuális kapcsolat

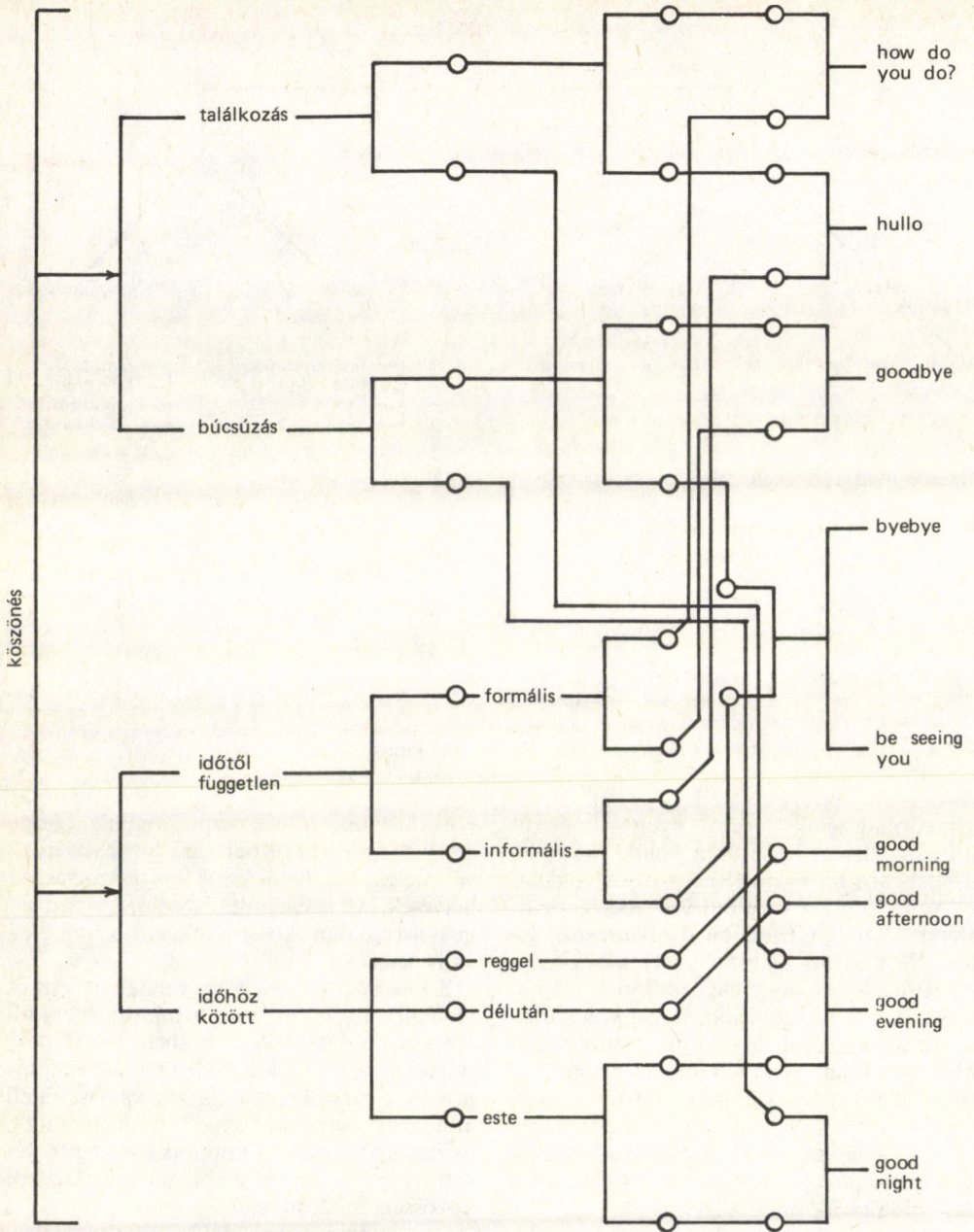
beszédrendszereket vagy nyelvi kódokat hoznak létre egy kultúrán belül, akkor lényegében a hiedelemjelenség nyelvi oldaláról van szó. Ezek a különböző „beszédrendszerek” vagy „társadalmi nyelvjárások” lényegében olyan kódok, amelyek segítik a beszélőt abban, hogy eligazodjon az őt körülvevő szociális relációk, a konkrét társadalmi kapcsolatok bonyolult hálózatában. Más szavakkal: segít elrendezni bennünk a világ jelenségeit. S valóban hálóról van szó, amint azt M. A. K. Halliday²³ szemléletesen ábrázolta az angol köszönési formák *szemantikai hálójáról* szólva. (Az ábrát lásd a 122. oldalon.)

Az ilyen szemantikai háló hidat formál a viselkedési minták és a nyelvi kifejezésformák között. Az ábrát „visszafelé olvasva” azt mondhatjuk, hogy minden szavunkhoz, nyelvi kifejezésünkhöz egy sor, az adott kifejezés használatára vonatkozó, „hiedelemmel” rendelkezünk, de ezek csak a közvetlen emberi kommunikációban kelnek életre.

Úgy hisszük, sejtjük vagy „tudjuk”, hogy egy bizonyos helyzetben csak bizonyos nyelvi kifejezések, fordulatok, szóasszociációk helyesek. A hiedelemrendszer csak a valóságos társadalmi kommunikáció kereteiben válik létezővé.

Tapasztalati tény, hogy vannak egyéni és vannak társadalmi csoportokhoz (például etnikus közösségekhez) köthető hiedelmek. A megegyezést csak az információk kölcsönös cseréjével lehet kialakítani, vagyis át kell adni egymásnak a „tudást”, a „hiedelmet”, mégpedig a nyelvi kommunikáció segítségével. Az egyéni hiedelmekből csak így lesznek közösségi hiedelmek.

Az előbbi idegen példa után vegyünk egyet a magyar népi kultúrából. Egy konkrét példa jól mutatja, hogy a jelentés szűkülésével a használók köre is szűkül. A *köpés* szavunkat²⁴ egy jellegzetes cselekvés elvégzése értelmében minden magyar nyelvet beszélő ember ismeri, talán még azt a kulturálsan beidegzett másodlagos jelentést is, hogy

Az angol köszöntési formák használatának szemantikai hálójája

ezzel a gesztussal megvetést, utálatot lehet kifejezni. Azt már kevesen tudják, hogy a köpésnek gonoszüző, gonosztávoltartó, védő funkciója volt a falusi paraszti hiedelmek szerint, s végül azt a tiltást már csak néhány család ismerte egy-egy faluban, hogy nem szabad a tűzbe köpni, mert felhólyagzik a nyelve az illetőnek! A szemantikai háló ismerete tehát egybeesett a hiedelem társadalmi használatterének ismeretével.

A hiedelemrendszerek természetére vonatkozó kutatásokban többször határozottan megfogalmazódott a felismerés: elképzelhetetlen, hogy az a többzernyi hiedelem az emberben kaotikus állapotban legyen.²⁵ Tudásunkhoz hasonlóan hiedelmeink is rendszert alkotnak. Ha az agyat a szokásos módon a számítógéphez hasonlítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy míg a nyelv szintjén a szavak a kulturális információ egységnyi hordozói,²⁶ a hiedelemrendszer szintjén a szövegek. Már maguknak a szövegeknek a nyelvi megszervezése is bizonyos rendet teremt az elemek között, s még inkább így van ez, ha a hiedelemrendszer elemeinek implikációit tekintjük.²⁷

A szakirodalomban rendre visszatér az a megállapítás, hogy a hiedelmek hálószerű rendszert alkotnak. Jóllehet közvetlen bizonyítékot szerezni nem lehet, lévén a tároló, a memóriaegység: az emberi agy. Akik azonban elemeztek különféle folklórszövegeket, ki tudják mutatni egy ilyen belső kapcsolatrendszer létezését. Nem véletlen, hogy éppen a folkloristák voltak azok, akik gyakorta szembekerültek ezzel a problémával, pontosabban a hiedelmek rendszerszerűségének tételezésével. Lévi-Strauss mondja a *Mythologique* negyedik kötetében: „Az autentikus strukturáliszmus . . . elsősorban bizonyos rendtípusok belső tulajdonságát igyekszik megragadni. E tulajdonságok nem fejeznek ki semmi olyasmit, ami kívül volna rajtuk. Vagy pedig, ha mindenáron azt akarjuk, hogy valami külsőre utaljanak, az agyvelő szerkezetéhez kell fordulni, s ekkor az egy hálózatnak tekinthető, oly módon, hogy a legkülönbözőbb ideológiai rendszerek e hálózat különféle tulajdonságait fejezik ki, egy-egy különös struktúra terminusaiban, a maguk módján jelzik a hálózat különféle kapcsolási módjait.”²⁸

A hiedelemrendszer elemei azok a nyelvi egységek (szavak), amelyeket a közösség tagjai egy-egy osztályba besorolnak (például a természetfeletti erejű személyek vagy lények osztályába, vagy akár a bőrbetegségek osztályába). Az elemek rendezett viszonylataiból hálószerű rendszer építhető.²⁹ Lényegében ez a háló megadja az elemek közötti lehetséges kapcsolatok rendjét, vagyis a „kulturális asszociációk” lehetőségeit is. Így válik érthetővé, hogy a néprajzi szakmunkák gyakran „hiedelemláncolat”-ról,³⁰ az „elemkapcsolatok hálójáról”³¹ szólnak.

Valóban a háló a legjobb szemléleti modell a hiedelmek rendszerszerű összefüggésének ábrázolására. Tömören ez így fejezhető ki: „. . . egy hiedelemrendszer olyan tudatalapotok halmaza, melyet úgy lehet meghatározni, mint a szemantikai háló nagyobb csomópontjait”.³² Ahhoz, hogy egy halmaz (egyáltalán elemek valamely együttese) struktúrával rendelkezzen, vagy rendszert alkosson, nem szükséges, hogy teljes függés, vagy kapcsolatháló legyen minden elem között, elég ha vannak bizonyos koherenciaövezetek. A háló csomópontjaiban a kultúra legfontosabb jelképei, kategóriái találhatóak (isten és ördög, Visnu és Siva stb.), és a többi elem ezeken keresztül állhat kapcsolatban egymással.

Abraham Moles szintén hálószerűnek véli azt a rendszert, amelyet a kulturális elemek, vagy a „kulturémák” felépítenek — hozzáteszi, hogy a kulturémák közötti kapcsolatok erejéből (vagy egyszerűen a használat gyakoriságából) az adott kultúra lényeges jellemző vonásai állapíthatók meg.³³ Kiszélesíthető ez az elképzelés a kultúra elemeinek más csoportjaira is, nem csak az ideológiai szféra e szűk területére, mert hiszen éppen az alkotóelemek — a kulturémák — bonyolult összefüggés-láncolata teszi oly időállóvá a kulturális rendszereket.

Az előbbiekhöz kapcsolódik egy szovjet logikus véleménye: „. . . a gondolkodás emberi sajátosságainak megfelelő invariáns tartalom, amely az objektív valóság viszonylag tartós és lényeges oldalait tükrözi vissza, minden szövegben sajátos módon, a különféle nyelvi rendszerek sajátosságainak megfelelően valósul meg, ezek a sajátosságok azonban csak a nyelvi »háló« fonalait és

»csomóit« és az általa képzett »hálósze-
metek« (az egyes nyelvi egységek jelentéseit)
jellemzik, anélkül, hogy az invariáns tartal-
alom bonyolultabb nyelvi képződményekkel
való kifejezésének lehetőségeit korlátoznák.
Az egyes nyelvek mintegy különböző »háló-
kat« képeznek, amelyeknek segítségével
»megragadják«, megismerik ugyanazt a va-
lóságot. Ha ezeket a »hálókat« egymásra
helyezzük, világossá válik a háló »fonalai«
által képzett »minták«, a »csomók« egybe-
esése, az egyes »hálóban« azonban mindig
lehet találni olyan képződményeket, ame-
lyeknek a határai többé-kevésbé egybees-
nek, a valóságnak ugyanolyan fregmentu-
mát »fognak át«. Ezért elvben minden fogal-
mat, minden nyelvben, ha más eszközökkel
is, ki lehet fejezni . . . »³⁴

A metaforikus, de azért a lényegét jól tük-
röző hálóelképzelések mellett konkrét empi-
rikus vizsgálatokra is hivatkozhatunk. Az
emberi gondolkodásban nagy szerepet ját-
szó asszociáció megértését és kulturális me-
ghatározottságát két magyar kutató vizsgálta
az USA-ban, és kimutatták, hogy a szabad
szóasszociáció (free verbal associations)
mind a gondolkodás, mind pedig a nyelv
síkján ma már kifinomult vizsgálati módsze-
rekkel nyomon követhető.³⁵ Az ismeretek,
a tudás és a hiedelemelemek a kultúra egész
rendszerén belül egymással összefüggő asz-
szociációs hálót alkotnak. Kimutatható az
ún. hagyományos kultúrák érték- és isme-
retrendszerének belső rendezettségé. Abban
a kultúrában, ahol egymásra épülnek ezek a
fogalmak és egymást feltételezik a nézetek,
attitűdök és vélekedések, ott egy homogén
és jól integrált kultúráról beszélhetünk,
amelyben a hiedelmek kölcsönösen megerő-
sítik egymást. Ilyen volt véleményünk szer-
int a hagyományos paraszti kultúra.

A hiedelemrendszer problematikája szem-
pontjából fontosak lehetnek a különböző
memóriamodellek. Közös jegye ezeknek a
szemantikai emlékezetmodelleknek az, hogy
hálószerűnek képzelik el a memória struktú-
ráját, és hogy a hálóban (vagyis a szemanti-
kai emlékezetben) a »csomópontokhoz« —
az egyes főneveknek megfelelő fogalmakhoz
— szorosan kapcsolódnak egyes kötelezően
érvényes és valószínű predikátumok (igék,
állítmányok).

Hiedelemszervező modellek

Úgy gondoljuk, hogy az eddig felsorolt ku-
tatási tapasztalatok, tények s különösen az
utolsó, kellő meggyőző erővel érveltek a hie-
delemrendszer hálószerű struktúrája mellett
— még akkor is, ha ezek az érvek közvetett
jellegűek, hiszen csak a nyelvi tények fényé-
ben (alakjában) vizsgálhatók a hiedelmek,
amelyek végül is mentális tények.

A hiedelemrendszer szerveződésének és
belső szerkezete leírásának nehézségei éppen
abból a kettősségből adódnak, hogy van
egyfelől a hiedelmek egyéni megőrzése, és
létezik másfelől a hiedelmek közösségi to-
vábbadása, mely csak társadalmi keretben
nyer értelmet. Nincs teljesen igaza a francia
Abraham Moles-nak, aki azt mondja, hogy
az egyén ismereteinek halmazából építi fel
kultúráját³⁶ — éppen ellenkezőleg, az egyén
a közösség által megőrzött, de általa ki-,
illetve elsajátított tudásanyagból építi fel a
saját kulturális tudásvilágát. A marxista ku-
tatás rámutat a társadalmi (vagy kollektív)
tudat elsődlegességére, melyet az együttmű-
ködés és a munka alakított ki.

A memória kérdései — mint említettük
— kulcsfontosságúak, akárcsak a hiedel-
mek, de az egész kultúra szempontjából.
A visegrádi konferenciára Pléh Csaba „Sze-
mantikai emlékezet, ismeret, hiedelem” cím-
mel írt dolgozatot,³⁷ amelyben először azo-
kat a pszicholingvisztikai kísérleteket érin-
tette, amelyek rámutattak, hogy a nyelvi
szöveg megértésében milyen hatása van a
pragmatikai tényezőknek, a „világ” ismer-
tének. Ezen hatások értelmezésének legátfo-
góbb keretét az ún. *szemantikai emlékezeti*
modellek adják. Ezeknek az emlékezetmo-
delleknek³⁸ a lényege, hogy az ismeretek
tárolásának reprezentációs formájaként állí-
tásokat (propozíciókat) vesznek fel.³⁹
A szerző rámutatott arra, hogy a hagyomá-
nyos hiedelemfogalom is kezelhető hasonló
modellekben, ez esetben azonban a „valódi”
ismeret és a hiedelem eltérése nem a repre-
zentáció formájában, hanem ehhez képest
külső kritériumokban keresendő.

A hiedelmek megőrzésének, egyáltalán a
nyelvi tények rögzítésének mechanizmusa
bizonyos mértékig modellje lehet a hiedel-
mek rendszerének, illetve működésének.

A hiedelemrendszer működése és a nyelvi tények összefüggéseinek problematikájából még két különösen fontos dolgotra hívnám fel a figyelmet a visegrádi konferencia anyagából. Az egyik Kiefer Ferencnek „A nyelvi jelentés két fajtája: az implicit és explicit jelentés” című tanulmánya, amelyben megjegyzéseket fűzött a hiedelem nyelvi kifejezőeszközeihez.⁴⁰ Felhívta a figyelmet a nyelvészeti kutatások néhány újabb eredményére, melyek szerint a mondatjelentés esetében érdemes megkülönböztetni az explicit és az implicit jelentést. A jelentésnek ez a fajtája az, amit állításainkban eleve adottnak vagy ismertnek tételezünk fel, vagy pedig az, amit az állítás explicit jelentésén túlmenően mondani (helyesebben sugallni) akarunk. Ezen a ponton kapcsolódik a hiedelemproblematikához az *előfeltevések*, a modern nyelvészet terminusával: a *preszuppozíciók* elmélete. Ebben arról van szó, hogy két beszélő mindig valamilyen közös ismerethalmaz birtokában kommunikál egymással. A kötelező érvényű — esetleg kulturálisan adott — előfeltevések nem ismerése, illetve szándékos figyelmen kívül hagyása a jelentések félreértéséhez vezetnek.

További lehetőség a hiedelem nyelvi oldalának megközelítéséhez az ún. *sugallt jelentés* esete. A nyelvi kommunikációban rendkívül gyakori a sugallt jelentéssel való játék. Ennek a jelentéstípusnak a jellemzője, hogy — ellentétben az előfeltevésekkel — mindig tagadható, könnyen félreérthető és így a hiedelemkeltésnek az egyik leghatásosabb eszköze. (Kiefer szerint pontosabb megfogalmazásban: „A sugallt jelentés a hiedelem egyik fajtája”).⁴¹ A sugallt jelentés nyelvszociológiailag és nyelvpszichológiailag talán az egyik legérdekesebb jelentésfajta. Érdeemes lenne ebből a szempontból is megvizsgálni a különféle politikai tárgyú szövegeket és a reklámok, hirdetések nyelvét, valamint a nyelvi humor és komikum jellegzetes for-

máit. Ez a jelentésfajta ugyanis ott játszik fontos szerepet, ahol a hallgatót nyelvi eszközökkel kívánják befolyásolni.

Terestyéni Tamás dolgozatában néhány érdekes nyelvészeti adalék található a hiedelmek verbális szerveződésének problematikájához.⁴² A „Vélekedést kifejező mondatok a hétköznapi nyelvhasználatban” című munkájában a szerző kimutatta, hogy a faktív és nonfaktív predikátumokkal létrehozott mondatok abban különböznek egymástól, hogy az előbbieket előfeltételezik a melékmondatban kifejezett állítás igazságát, az utóbbiak pedig nem. Azon túl, hogy a faktív/nonfaktív szembeállításával a nyelvi jelenségek széles körét lehet magyarázni, további jelentősége is lehet a hiedelemproblematika nyelvi megvilágításában. Nevezetesen: ismert tény, hogy vannak a világon olyan nyelvek, amelyek világos különbséget tesznek a kijelentő mondatokban a faktív és nonfaktív mód között. Például az észak-amerikai indián hidatsa nyelvben van egy olyan faktív mód, amelynek használata implikálja, hogy a beszélő biztos abban, amit mond, és vannak más módok, amelyek a beszélő ítéleteit (*hitét*, kétségét) fejezik ki a mondatban foglalt állításról.⁴³ Egész pontosan arról van szó, hogy az ilyen nyelvben nem lexikális, hanem grammatikai eszközökkel tesznek különbséget a beszélők a között, amit *tudnak* és amit *hisznek*, illetve amiben kételkednek.

Mindenesetre mind a sugallt jelentés hiedelemkeltő esete, mind pedig a nem tényszerű állítások alkalmazása igen gyakran előfordul a nyelvi manipuláció mindennapjaiban, a tömegkommunikáció és a politikai hiedelmek keltésének gyakorlatában. Valóban elmondhatjuk, hogy a nyelv maga az egyik legfontosabb, hiedelmeket konzerváló eszköz a kultúrában. A nyelvi klisék gyakori alkalmazása megmerevíti a gondolkodást és halottá teszi a gondolatot.

Jegyzetek

1. Frank—Hoppál (szerk.): Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980. Membrán könyvek, 6. kötet
2. Papp 1976. 39.
3. Marx—Engels 1963. II. 494.

4. Köpeczi 1972. 11.
5. Köpeczi 1980. 29.
6. Köpeczi 1980. 23—24.
7. Lenin 1972.
8. Lotman 1973. 273. vö. még uo. 396.
9. Ez a Hegeltől származó kifejezés Karl Mannheim tudásszociológiájának egyik központi kategóriája lett.
10. Needham 1972. 70., Hampshire 1959. 158., Grick 1976. 133., vö. még: Keesing 1919, valamint Horton—Finnegan (eds.) 1973.
11. Idézi Schaff 1967. 243.
12. Voigt 1977. 173—174., ott részletesen ír a másodlagos jelrendszerekről.
13. Van Dijk 1976.
14. Werner 1974.
15. Bruner—Goodnow—Austin 1956.
16. Hoppál 1969.
17. Hajnal—Hoppál 1980. 82—84. — A metafórák nyelvi szerepéről, lásd El Guindi 1979.
18. Hunyady 1980.
19. Dundes 1971.
20. Needham 1972. 50.
21. Strawson 1973. 95. és 101.
22. Hoppál 1969. Vö. különösen a 408—410. oldalakat.
23. Halliday 1972.
24. Hajnal—Hoppál 1980. 77.
25. Rokeach 1969. 1.
26. Eco 1973. 63.
27. Hoppál 1970.
28. Lévi Strauss 1971. 561. — Fordította Józsa Péter
29. Hahn 1973. 218.
30. Hultkrantz 1968. 80.
31. Hoppál 1971. 38.
32. Maranda—Köngas—Maranda 1979. 255.
33. Moles 1969. kéziratot fordítás a Tömegkommunikációs Kutatóközpont könyvtárában.
34. Reznikov 1971. 155.
35. Szalay—Maday 1973.
36. Moles 1969.
37. Pléh 1980.
38. Quillian 1968.
39. Hoppál 1980.
40. Kiefer 1980.
41. Kiefer 1980. 102.
42. Terestyéni 1980.
43. Terestyéni 1980. 120.

Irodalom

- Bruner, J. S.—Goodnow, J.—Austin, G. A. *A Study of Thinking* New York: Wiley, 1956.
- Grick, M.: *Explorations in Language and Meaning — Toward a Semantic Anthropology*. London: Malaby, 1976.
- Dundes, A.: *Folk Ideas as Units of Worldview*. In: Dundes, A. (ed.): *Every Man His Way*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971. 401—424.
- Eco, U.: *A Semiotic Approach to Semantics. Versus*, 1973.
- El Guindi, F.: *Metaphor, Transformations, and Knowledge: from Mind to Social Use*. *American Ethnologist*, 1979. 6:149—155.
- Frank, T.—Hoppál, M. (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. Membrán könyvek 6. kötet Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980.
- Hampshire, St.: *Thought and Action*. London: Chatto and Windus 1959.

- Hahn, R.: Understanding Beliefs: an Essay on the Methodology of Description and Analysis of Belief Systems. *Current Anthropology*, 1973. 14:3.
- Hajnal, A.—Hoppál M.: A hiedelmek természetéről. *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*, 82—84.
- Halliday, M. A. K.: *Towards a Sociological Semiotics: Working Papers No. 14*. Urbine, 1972.
- Hoppál, M.: A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. *Ethnographia*, 80: 402—414. 1969.
- Hoppál, M.: Gyermekijesztők. *Népi Kultúra — Népi Társadalom II—III.*: 247—263. Budapest: Akadémiai, 1969.
- Hoppál, M.: Az „igézés”-hiedelemkör alkotóelemei. *Népi Kultúra — Népi Társadalom*, 1970. IV. 259.
- Hoppál, M.: Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához. *Népi Kultúra — Népi Társadalom*, 1971. V—VI. 25—43.
- Hoppál, M.: On Belief System. In: Burghardt, W.—Hölker, K. (eds.): *Textprocessing — Textverarbeitung*, Berlin—New York: De Gruyter, 1979. 236—252.
- Hoppál, M.: Elbeszélés és emlékezet. *Magyar Műhely*, 1980. 60—61: 68—84. (Párizs)
- Horton, R.—Finnegan, R. (eds.): *Modes of Thought*. London: Faber and Faber, 1973.
- Hultkrantz, A.: *Miscellaneous Beliefs*. Temenos, 1968. 3:67—82.
- Hunyady, Gy.: A konzisztencia mint a vélekedések szerveződési elve. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*, 16—29.
- Ivanov, V. V.: *Nyelv — Mítosz — Kultúra (Válogatott tanulmányok — szerk.: Hoppál, M.)* Budapest: Gondolat, 1984.
- Jones, W. T.: World views: their nature and their function. *Current Anthropology*, 1972. 13:79—91.
- Keesing, R. M.: Linguistic Knowledge and Cultural Knowledge: Some Doubts and Speculations. *American Anthropologists*, 1981: 14—36.
- Kiefer, F.: A nyelvi jelentés két fajtája: az implicit és explicit jelentés. (Megjegyzések a hiedelem nyelvi kifejezőeszközeihez.) In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*.
- Köpeczi, B.: *Eszme, történelem, irodalom*. Budapest: Akadémiai, 1972. 11.
- Köpeczi, B.: A mindennapi tudat szerkezete. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. 29.
- Lenin, V. I.: *Filozófiai Füzetek*. Budapest: Kossuth, 1972.
- Lévi-Strauss, C.: *Mythologique IV. L'Homme un*. Paris. 1971.
- Lofin, M. D.—Winograd, I. R.: A Culture as a Set of Beliefs. *Current Anthropology*, 1976. 17:4:723—725.
- Lotman, Ju. M.: *Szövegmodell—típus*. Budapest: Gondolat, 1973.
- Mannheim, K.: *Ideology and Utopia — An Introduction to the Sociology of Knowledge*. London: Routledge, 1936.
- Maranda, P.—Köngas-Maranda, E.: Myths as a Cognitive Map: A Sketch of the Okanagan Myth Automaton. In: Burghardt, W.—Hölker, K. (eds.) *Text Processing — Textverarbeitung* 253—272. Berlin—New York: De Gruyter. 1979.
- Marx, K.—Engels, F.: *Válogatott művei*. II. Budapest, 1963. 494.
- Moles, A. A.: *Sociodynamique de la culture*. Paris: Mouton, 1969.
- Needham, R.: *Belief, Language, and Experience*. Oxford: Basil Blackwell, 1972. 70.
- Papp, Zs.: A tudásszociológia korhoz kötöttsége. In: *Válogatás R. R. Merton tudásszociológiai írásai-ból*. 1976. 7—46. Budapest, Oktatási Min.
- Pléh, Cs.: Szemantikai emlékezet, ismeret, hiedelem. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*.
- Quillian, R.: *Semantic Memory*. In: Minsky, M. (ed): *Semantic Information Processing*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1968. 227—270.
- Reznikov, L. O.: A szó jelentésének problémája a lenini visszatükrözésmélet fényében. In: *A filozófia időszzerű kérdései*, 2—3. szerk.: Hársing László: *Az ismeretelmélet problémái*. 151—162. Budapest, 1971.
- Rokeach, M.: *Beliefs, Attitudes and Values*. San Francisco: Jossey-Bass. 1969.
- Schaff, A.: *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest: Akadémiai, 1967.
- Strawson, P. F.: *Meaning, truth, and communication*. In: Minnis, H. (ed.): *Linguistics at Large*. Paladin 1973.
- Szalay L. B.—Maday, B. C.: Verbal Associations in the Analysis of Subjective Culture. *Current Anthropology*, 1973. 14:1—2:35—50.
- Terestyéni, T.: Vélekedést kifejező mondatok a hétköznapi nyelvhasználatban. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*.
- Toelken, B.: *Folklore, Worldview and Communication*. In: Ben-Amos, D. — Goldstein, K. S. (eds.): *Folklore Performance and Communication*, 1975. 265—286. The Hague — Paris: Mouton.
- Tomka, M.: *Vallási hiedelmek és nem vallási hiedelmek*. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*

- Van Dijk, T. A.: Discourse Meaning and Memory. *Journal of Reading Behavior*, 1976. VIII: 1.
- Voigt, V.: Miért hiszünk a hiedelmekben? A hiedelem paradigmaticus és szintagmatikus tengelye. *Ethnographia*, 1976. LXXXVII. 4: 559—568.
- Voigt, V.: Bevezetés a szemiotikába. Budapest: Gondolat, 1977.
- Vőő Gabriella: Hiedelmek gondolkodásmódjának alakulása. *Korunk Évkönyve*, 1979. 91—97.
- Werner, O. et. al.: Some New Developments in Ethnosemantics and the Theory and Practice of Lexical/Semantic Fields. In: Sebeok, Th. A. (ed.) *Current Trends in Linguistics*, 12:1477—1543. The Hague: Mouton, 1974.

A. K. Bajburin

A kultúra szemiotikája

A fiatal leningrádi kutató, Albert Kasfuldovics Bajburin tanulmányával folytatjuk a tartui—moszkvai szemiotikai iskola negyedszázados fennállása alkalmából megjelenő szovjet tanulmányok közlését. Ez az írása kifejezetten a Jel-Kép szemiotikai sorozata számára készült azzal a céllal, hogy magához az adott tudományos iskolához tartozó kutató adjon áttekintést a szovjet kollégák főbb elgondolásairól. Először a kultúra definíciókat ismerteti, amelyeknek következetes szemiotikai alapozottsága különbözteti meg a szovjet tudósok nézeteit a nyugatiak elméleteitől. A kultúrának jelrendszerként (vagy világmodellként) való értelmezése az egyik alapvető újdonság a korábbi elgondolásokkal szemben. Ugyanígyen nővum a kultúrának mint memóriának, vagyis egy kulturálisan összetartozó közösség emlékezetének a tételezése. (Meg kell jegyezni, hogy ez a gondolat nyugaton is felmerült, de nem ennyire kidolgozott formában.) Ez már átvezet a kultúra legfontosabb funkciójának a megértéséhez — hiszen a kultúra jelmechanizmusaival lényegében strukturálja a körülöttünk levő valóságot, elrendezi bennünk a világot azáltal, hogy az egyént egy közösség tagjává teszi, vagyis társadalmassítja viselkedését.

A kultúra dinamikájának egyik legfőbb ismérve — állapították meg a szovjet kultúra szemiotikakutatói — az a sajátos többnyelvűség, ami minden kultúrában megfigyelhető, és ami a kultúra minden szegmentumának is sajátja. Igen fontos annak tételezése, hogy a szemiotika a kultúra leírásának metanyelveként szolgál. A bináris opozíciók felhasználása a leírásban igen jó segédeszköznek bizonyult, annál is inkább, mivel a kettős szembenállások elve megfelel az emberi tudat sajátosságainak és az agystruktúrájának is. Igen eredeti és érdekes, ahogyan a szovjet szemiotikusok a jelentés kérdéséhez, valamint a kultúra tipológiájának problémájához viszonyulnak. Különösen az utóbbi kérdéskör vizsgálata lett egyre fontosabb napjainkban, többek között azért, mert a főbb kulturális kódok meghatározásának segítségével biztosabb talajra helyezhetjük a kultúrák összehasonlító vizsgálatát. Tegyük hozzá, hogy ez hosszú távon a különböző kultúrákhoz tartozó emberek egymást megértő közeledését szolgálhatja. Ebben is segít a jelek tudománya.

Negyedszázad egy tudományos irányzat életében kellő idő az eredmények első összegezésére. A feladatot azonban meglehetősen megnehezíti a tartui—moszkvai is-

kola sokrétű tematikája, művelőinek szerteágazó érdeklődése, az eddig megjelent munkák nagy száma. A „Tanulmányok a jelrendszerekről”¹ sorozatban megjelent mun-

kák részletekbe menő elemzése egy távolabbi feladat. Ebben a rövid közleményben a fő figyelmet a szemiotikai kultúraelmélet kidolgozásával kapcsolatos problémáknak szenteljük, s a szemiotikus látásmód konkrét érvényesülését vizsgáljuk a kultúra néhány olyan területén, mint a mitológia, a vallás, a folklór.

Nem csak e sorok írójának tudományos érdeklődése indokolja éppen ezeknek a területeknek a kiválasztását. A kultúra szemiotikai felfogásmódjának kimunkálásában kifejezésre jutnak a szovjet szemiotikai iskola történetének legfőbb jellegzetességei, induláskori maximalizmusa, sokatmarkolása s fokozatos letisztázódása egy nyugodtabb, elmélyültebb látásmód felé. Ma már megállapíthatjuk, hogy sok elképzelés légvárnak bizonyult, sok remény csak részben vált valóra. A fő eredmény azonban kézzelfogható: a szemiotikai kultúraelmélet terén végzett kutatások nagy erejű indíttatást adtak a legkülönfélébb érdeklődési körű szakemberek ilyen irányú munkásságához.

Miben foglalhatók össze a kultúra szemiotikai vizsgálatának sajátosságai, s melyek a szemiotikai elmélet alapkérdései?

A kultúra szférája és annak meghatározása

A tartui—moszkvai iskola kutatói a kultúra szemiotika előtti sok-sok meghatározásának szintézisét megalkotván két olyan vonást emelnek ki, amelyek e fogalom valamennyi meghatározásában közösek.² Először is a kultúrának mindig bizonyos ismérveket tulajdonítanak. Vagyis a kultúrába sohasem értenek bele *mindent*. A kultúra mindig körülhatárolt terület. „A kultúra csupán részterület, zárt terület, háttere a nem kultúra.”³ E szembeállítás történeti jellege attól függ, hogy az adott kulturális tradícióban mit tekintenek nem kultúrának (kivülállást egy bizonyos valláson, ismeretek bizonyos körén, eltérést bizonyos életmódtól és viselkedésmódtól). Kultúra és nem kultúra ilyen különválasztása minden esetben feltételezi magának a kultúrának a létét.

A második sajátosság abban határozható meg, hogy „a nem kultúra közegében a kultúra *jelrendszer* formájában jelenik meg. Nevezetesen, beszéljünk akár olyan ismérveiről

a kultúrának, mint a »művisége« (szemben a »természetiséggel«), »egyezményessége« (szemben a »természetességgel« és »egyezményhiánnyal«), az emberi tapasztalatok sűrítésében megmutatkozó képességéről (szemben a természetes primitivitással), mindig azt látjuk, hogy a kultúra lényege a jel, s ennek vannak különböző aspektusai.”⁴

A kultúra tehát sajátos módon szervezett és megőrzött információ, a közösségnek valamifajta, öröklés útján nem hagyományozódó emlékezete. Mivel a múltba mutat, így csak post factum válik tudatossá. A közösség tagjai számára ugyanakkor viselkedési program, s mint ilyen, a jövőre irányul, a viselkedésnek arra a szövegére, amely pillanatnyilag megvalósul, illetve meg fog valósulni az adott közösség történelmi tapasztalatainak figyelembevételével.

Ezen a sikon Lotman és Uspenszkij kultúrafelfogása maximálisan közel kerül az Ivanov és Toporov mitopoétikus koncepciójában kidolgozott világmodell-felfogáshoz: a világmodell a legváltozatosabb szemiotikai formákban ölthet testet, ezzel együtt „viselkedési program az egyénnek és a közösségnek, mivel meghatározza mindazokat a műveleteket, amelyek a világ alakítását szolgálják, e műveletek alkalmazási szabályait és motivációjukat”.⁵

A kultúrának mint a közösség emlékeztetének sajátos specifikuma az időállóság, amit kettős értelemben foghatunk fel: a kollektív emlékezet kódjának megőrzését az idők folyamán, illetve e kollektív emlékezet szövegeinek a fennmaradását. A kód időállóságát változásra való hajlama határozza meg (ha az adott értékrendszerben egyáltalán lehetségesek változások), miközben változatlanok maradnak azok a szabályok, amelyekkel a főbb viselkedési normák és standardok megfogalmazódnak. „A szövegek időállósága a kultúrán belül hierarchikus rendet alkot, amely többnyire egybeesik az értékek hierarchiájával. A legértékesebbekké az olyan szövegek válhatnak, amelyek a lehető leginkább időállóak az adott kultúra szemszögéből és mércéje szerint, vagy amelyek időtlenek (pankronikusok) — noha lehetségesek „csúszások”, kulturális anomáliák, amikor is a pillanatnak tulajdonítanak legnagyobb értéket. Megfelelhet en-

nek a szöveghordozó anyagok hierarchiája s a szövegek megőrzési helyének és módjának hierarchiája.”⁶

A kultúra fő funkciója, hogy strukturálja az embert környező valóságot. Ebből a szempontból a kultúra a struktúraalakítás sajátos generátora, ezáltal „társadalmi környezetet teremt az ember köré, s ez, akár csak a bioszféra, lehetővé teszi az életet, igaz, nem a szerves, hanem a társadalmi életet”.⁷ A kultúra mechanizmusának hatását így összevethetjük azzal a szereppel, amelyet a természetes nyelv tölt be, amely a reáliák „nyitott” világát átalakítja a nevek (megnevezések) „zárt” világává.

A természetes nyelv különleges helyet foglal el Lotman és Uszpenszkij kulturológiai koncepciójában. Elég arra a körülményre utalnunk, hogy a tartui szemiotika a kultúra valamennyi (nem csak nyelvi jellegű) jelenségét (a természetes nyelvhez viszonyítva) másodlagos modelláló szemiotikai rendszerként határozta meg (ez tükröződik például a „nyári egyetem” nevében s a vele kapcsolatban megjelent tézis- és tanulmánygyűjtemények címében).

A nyelv nemcsak a szemiotikai rendszer etalonja (hogy unikális jellegű és a vele való összetetések megalapozatlanok, E. Benveniste közismert művének megjelenése után kezdett tudatossá válni⁸), hanem egyben a kultúra magja is, melyhez viszonyítva az összes többi szemiotikai rendszer a periférián helyezkedik el, egészen a leginkább periférikus kvázi-strukturális jelenségekig. Ez utóbbiak bizonyos mértékig befejezetlenné, hiányos szerveztségűvé teszik a kultúrát — ezek olyan tulajdonságok, melyek nélkülözhetetlenek minden összetett rendszer működéséhez. A kvázi-szemiotikai objektumok szerepének és a kultúra dinamikájában velük kapcsolatban kimutatható sajátosságoknak a tisztázása, megítélésem szerint, a szemiotikai kultúraelmélet egyik legfontosabb „mellékterméke”.

Mondhatjuk, persze, hogy a kultúra szemiotikai felfogása (és meghatározása) egyoldalú, hogy e rendkívül összetett jelenségnek csak jeltermészetét emeli ki. Vitathatatlan azonban az is, hogy ebből a megközelítésből tartalmasabb és használhatóbb meghatározást kapunk a kultúráról, mint amilyen a

kultúra összetevő elemeinek pusztá felsorolása (például a Taylor-féle). Ez pedig azért lehetséges, mert a kultúrára is alkalmazhatóvá vált a szemiotikai rendszerek elemzési módszere.

A kultúra funkcionálásának kérdése

Lotman megállapítása szerint a kultúra úgy működik, mint egy sokrétűen szervezett jelmechanizmus, amely lehetőséget teremt arra, hogy az emberek egy-egy csoportja kollektív egyén legyen, amely bizonyos közös szuprapersonális intellektussal, közös emlékezettel rendelkezik, egységesen viselkedik, egységesen modellálja a maga számára a környező világot, és egységesen viszonyul ehhez a világhoz.⁹ A szemiotikai kultúrafelfogás a kultúra mechanizmusán azt érti, hogyan alakítja át a szervezetlenséget szervezettséggé, a kívülről levőt belsővé, a természetit művivé, az entrópiát információvá. Figyelembe kell azonban venni, hogy a kultúra nemcsak harcol a „káosszal”, hanem teremt is azt, tudatosan konstruálja, mert létezésének előfeltétele, hogy legyen ellenlábasa.¹⁰

A kultúra dinamikáját két fő tendencia szabja meg. Az egyiket sajátos többnyelvűségnek foghatjuk fel, s a változatosság fokozódását eredményezi. „Egyetlen kultúra sem érheti be egyetlen nyelvvel. A minimális rendszer legalább két párhuzamos nyelv, például a beszélt és az ábrázoló nyelv. Minden kultúra dinamikája a szemiotikai kommunikációs lehetőségek szaporítását jelenti.”¹¹ A kultúra különféle nyelveinek e szaporodása egyrészt az adott kulturális hagyományban fontos információk volumenének növekedését, hatékonyabb felhasználását eredményezi, másrészt viszont a nyelvek parttalan szaporodása a kultúra széthullásához vezethet. E veszély bekövetkezésének veszik elejét a kultúra ellenkező irányú mechanizmusai, a másik tendencia a kultúra dinamikájában — vagyis az egyöntetűség fokozódása.

A kultúra, hogy a maga különböző nyelvei között fenntartsa az állandó „fordítást”, maga teremt olyan mechanizmust, amely kiegyenlíti a részek különbözőségét az egésznek a rendezettsége érdekében. „Amint egy adott kultúra bizonyos strukturális érettségi

fokot ér el, ami akkor következik be, ha a kultúra egyes részmechanizmusainak autonómiája elér egy kritikus pontot, nos, akkor menten felmerül az igénye önmaga leírására, fölmerül az igénye annak, hogy az adott kultúra megteremtse saját modelljét.”¹²

A néprajzkutatót és kultúrológust bizonytalansággal érdekli, hogyan fogja fel a szemiotika a tudatnak, a kultúra önleírásának problémáját. Lotman megállapítása szerint ez az önleírás egységesített rendszerbe épülő dominánsok sorából áll, ez a rendszer szolgál kódként ahhoz, hogy ez a kultúra megismerje önmagát, és dekódolni tudja saját szövegeit. A kultúrtörténésznek különbséget kell tennie a jelenségek (szöveg és autokonceptió) között, mivel a kultúra különböző szintjeihez tartoznak. A kultúra és a kultúra modellje között történetileg változó és igen összetett kapcsolatrendszer alakul ki. Közöttük Lotman több tendenciát különböztet meg.

Először azt, amikor a kultúra leírása önmagáról maximálisan fedi a valós kultúrát. Másodsor, amikor tudatosan eltér tőle, mivel az önleírás célja a meglévő kulturális gyakorlat megváltoztatása. Példaként az orosz államiségnek arra a modelljére utal, amely Nagy Péter törvényeiben nyert formát. Harmadsor, lehetnek olyan esetek, amikor magától a kultúrától különállóan él a kultúra tudata önmagáról „s közöttük nincs is szó közeledésről: magának ennek a köztük húzódó szakadéknak van informatív jelentése. Ilyen eset forog fenn (a történelemben nem is olyan ritkán), amikor olyan törvényeket adnak ki, amelyeket nem is szándékoznak életbe léptetni (II. Katalin »parancsa« figyelemre méltó jelenség volt a XVIII. század kultúrájában, de a korabeli állami kulturális gyakorlattal nem találkozott)”.¹³

Legalább ilyen nagy érdeklődésre tarthat számot annak a kérdéskörnek a kidolgozása, amelynek középpontjában az emberi tudat mitológiai korszaka áll. A mitológiai tudat a szemiotikában számos ismerv alapján ellentéte a mai deskriptív (leíró) tudatnak. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a világ mitológiai, illetve deskriptív leírása elvileg különböző. Az előbbi „ennek a világnak az objektumait egy *ugyanolyan módon*

felépülő, *ugyanolyan világ* segítségével írja le”, vele szemben a nem mitológiai leírás, hogy egy nyelvészeti kifejezést használunk, *polilingvisztikus*.¹⁴ A mitológiai leírás megértése érdekében meg kell állapítanunk a *megfeleltetések* szabályait, míg a nem mitológiai szöveg megértésének mindig (a tágabb értelemben vett) *fordítás* a feltétele.

A mitológiai tudat (vagyis a mitológiai leírást előállító tudat) logikai értelemben „azonos rangú”, „ismérvek szerint tagolatlan” és „egyszeri” objektumokból „szerkeszti meg” világát. Mégis „paradox módon a mitológiai világ azonos rangú a logikai hierarchia értelmében, ugyanakkor a legnagyobb mértékben hierarchikus a szemantika és az értékviszonyok síkjában; ismérvek tekintetében tagolatlan, ugyanakkor rendkívüli mértékben részekre (anyagi alkotóelemekre) tagolt; végül pedig az objektumok egyszeri volta cseppet sem zavarja a mitológiai tudatot abban, hogy — szemünkben furcsa módon — *egynek*, azonosnak fogjon fel a nem mitológiai gondolkodás megítélése szerint teljesen eltérő dolgokat”.¹⁵ A két szerző ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy „a *mi* szempontunkból a mitológiai gondolkodás tűnhet paradoxnak, de semmiképpen sem primitívnek, mivel nagyon sikeresen megbirkózik igen nehéz klasszifikációs feladatokkal”.¹⁶

Ebben a mitológiai tudatról megfogalmazott felfogásban a szemiozisz (jelképzés) folyamata olyan, mint a nomináció folyamata. Más szóval, ez a felfogás analógiát teremt a jel és a tulajdonnév (a rá jellemző tautologikus jellegével együtt) között. Az elnevezés és tárgya közötti azonosságra számos valós példa van, közéjük tartozik az a XVIII. században közkeletű felfogás, hogy Nagy Péter maga az Antikrisztus. A legnagyobb mértékben jellemző, hogy míg egyesek szemében Nagy Péter Antikrisztus neve Nagy Péter tevékenységének jellemzését szolgálta, mások számára a maga valóságában volt Antikrisztus.¹⁷ Innen ered a kutatók megkülönböztetett figyelme a tulajdonnevek iránt, amelyek a nyelv sajátos „mitológiai rétegét” alkotják; az úgynevezett „gyermeknyelvi szavak” (nursery words), hangutánzó szavak, expresszív lexika iránt.

Eredményeket ígérőnek látszik az olyan kérdések kutatása, amelyek különböző kulturális és történelmi körülmények között mutatják meg, hogyan funkcionál a kultúra, milyen a dinamikája.

A leírás problémája

Nem kétséges, hogy mennyire időszerű ez a probléma, különösen a humán tudományokban. A szemiotikának már a keletkezését is felfoghatjuk úgy, mint a kultúra reáliáinak leírását szolgáló eljárások keresésének eredményét. Ezt az útkeresést akkor koronázta siker, amikor világhossá vált, hogy óriási mennyiségben vannak olyan tárgyak, amelyeket éppen úgy, éppen azokkal az eszközökkel lehet leírni, mint a nyelvet a nyelvtudományban. Az ilyen tárgyakat jelnek vagy jelrendszernek kell felfogni, noha tulajdonképpen bármilyen dolognak jel jellegét tulajdoníthatunk, s a jelrendszer és nem jelrendszer szétválasztása elvi nehézségekbe ütközik.¹⁸

A szemiotikában a tárgyak legelterjedtebb leirási módja a bináris oppozíció elvén alapszik. Ennek lényege, hogy az egyszerű jelrendszerekben, ahol az elemek száma nem haladja meg a 10^2 mennyiséget, az elemek viszonyát bináris viszonyként írhatjuk le. Eközben feltételezzük, hogy bármelyik elem kapcsolatban van valamilyen másik elemmel, s attól bizonyos bináris ismérv pozitív vagy negatív előjelű jelentésével különbözik.¹⁹ Olyan bináris oppozíciókkal, mint fent—lent, férfi—női, saját—idegen stb., a lehető leginkább adekvát módon írható le a mítosz, a rítus, társadalmi szervezet és néhány más struktúra.²⁰ A bináris kapcsolat „mélyrétegi”; ezt bizonyítja számos olyan tény, amely a világmodell megteremtő ember osztályozó tevékenységére s a jelrendszerek fejlődésére vonatkozik. Roman Jacobson a következő adatokat hozza fel a binaritás mellett: először is, a bináris kód az optimális, és aligha valószínű, hogy az ember az ellenkezőjét használta volna; másodsor, a gyermeklélektan adatai szerint a nyelvtanulás folyamatában a gyermek a tárgyaknak, nem pedig az elnevezésüknek a szembeállításával kezd.²¹ Ma már valószínűleg teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a bina-

ritás koncepcionális elve megfelel az emberi pszichikum mélyben rejlő sajátosságainak.

Nagy érdeklődésre tarthat számot Lotman tipológiai megfontolásból végzett kísérlete, hogy a kultúrát térbeli modellel írja le.²² A leírás egyik legfontosabb elvi kérdését, a leírás minimalizálását — amikor még meg lehet különböztetni egymástól az objektumokat — dolgozta ki tanulmányában Nyikolajeva.²³

Amikor a kultúra tényeit szemiotikai eszközökkel írják le, az mindig magán viseli a főbb elméleti tételek nyomait, így egyebek között szinkronia és diakronia szembeállítását a leírás statikus/dinamikus aspektusában. Arról van ugyanis szó, hogy a szemiotikai rendszerek szinkron/diakron aspektusainak megkülönböztetésében rejlő minden kétségtelenül heurisztikus érték dacára e két aspektus abszolútizálása csöppet sem lenne kívánatos. Még kevésbé helyénvaló a szinkronia és a statikus jelleg azonosítása. A szemiotikai leírás elvei kidolgozásának már kezdeti szakaszában megfogalmazást nyertek ezek az elvek. Mégis, látnunk kell, hogy a szemiotikai leírásokat éppen a statikusság jellemzi. Miről van szó voltaképpen? Lehetséges, hogy ez a statikusság éppen a szemiotikus látásmód jellegzetessége? Mitől van az, hogy a leírásnak már a pusztá ténye statikus modellé formálja át a dinamikus jelenséget?

Hogy ezekre a kérdésekre választ kapjunk, Lotman a strukturális leírás következő sajátosságaira hívja fel a figyelmünket.²⁴ Ez a leírás általában a rendszeralkotó (invariáns) elemek megkülönböztetéséről épül. Így azután a leíráson kívül marad minden, ami jellegénél fogva véletlenszerű, változékony, esetleges, végső soron tehát jelentéktelen. Ezáltal egyrészt az objektum leegyszerűsítése áll elő, másrészt pedig a leírás jóval szervezettebbé, jóval rendszerjellegűbbé válik, mint amilyen a tárgy. Ilyenfajta elnagyolás jellemző minden tudományos leírásra. Ha statikus jelenségekről van szó, ezt a fajta torzítást előre számításba lehet venni, sőt figyelmen kívül lehet hagyni, mivel minden modell az objektumnak csak a legfontosabb jellemzőit veszi számításba. Egészen más a helyzet, ha dinamikus jelenséget kell leírni. Itt a rendszeren kívül eső elemek legalább

olyan fontosak, mint a rendszerbe tartozók, mivel „a szemiotikus struktúrák dinamizmusának egyik legfontosabb forrása, hogy állandóan rendszeren kívüli elemek kerülnek be a rendszer vonzaskörébe, ugyanakkor rendszeralkotó elemek szorúlnak ki a rendszeren kívüli szférába”.²⁵ Más szóval, pontosan az, amit a rendszerszemlélet lényegtelennek tekint, válik a dinamizmus, a fejlődés, az evolúció forrásává. Csakhogy a rendszeren kívüli elemek leírása elvi nehézségekbe ütközik: „Egyrészt, mert ami kívül esik a rendszeren, elvileg elsiklik az elemző vizsgálódás elől, másrészt, mert maga a leírás óhatatlanul a rendszer tényezőjévé változtatja.”²⁶ Nem válik ennyire kilátástalanná a helyzet akkor, ha felismerjük, hogy a rendszeren kívül eső is szervezett a maga módján, mivel csak a rendszerbelivel fennálló viszonyában létezhet és lehet értelme. Így például azokban a különböző jellegű szövegekben, amelyek egyszóras kultúrán belül születtek e kultúra leírására, a jelenségek kiterjedt és rendszerjellegű rétege rendszeren kívüli és „nem létező” állapotba kerülhet. Például a mitopoétikus kor és a neki megfelelő szövegek szempontjából semminek, ami a valóságos emberi élettel van kapcsolatban, nincs jelentősége és nincs rendszeralkotó státusa. „Belátható, hogy a rendszerbelinek (»létezőnek«) a leírása egyidejűleg utalás lesz a rendszeren kívülinek (»nemlétezőnek«) a természetére is. Így beszélhetünk a rendszeren kívüli elemek specifikus hierarchiájáról és a köztük levő viszonyról, s a rendszeren kívülesőnek a rendszeréről is. Ebben a megközelítésben a rendszeren kívüli dolgok világa voltaképpen egy kifordított rendszer, e rendszer szimmetrikus transzformációja.”²⁷ Rendszeren kívülinek foghatjuk fel mindazt, ami idegen rendszerbe tartozik (ld. az idegen nyelvnek mint hibásnak, értelmetlennek való meghatározása).

Amikor bináris oppozíciókkal írunk le valamit, szem előtt kell tartanunk, hogy az ellentétpár két pólusa között jelenségek sora helyezkedik el, s ezek a kontextussal nem egyértelmű, hanem ambivalens viszonyban vannak, beleértve olyan eseteket is, amikor (például egy költői szövegben) a változatokat maga a szöveg szerzője egyenértékűnek tekinti. A belső ambivalencia felhalmozódá-

sa és fokozódása elkerülhetetlenül a leírt rendszer dinamikus voltát bizonyítja.

A rendszeren kívül eső dolog kapcsolódhat az objektum térbeli szervezettségéhez is. A strukturális központ mindig úgy értékelendő, mint a leírás természetes tárgya. Ugyanakkor azonban éppen a periférián megy végbe azoknak a strukturális elemeknek a kialakulása és felhalmozódása, amelyek a következő szakaszban dominánsakká válhatnak és áttolódhatnak a rendszer középpontjába.²⁸ Hasonló szerepet játszanak azok az elemek és összefüggések is, amelyek a statikus leírás szemszögéből megítélve feleslegeseknek vagy redundánsoknak látszanak. „Csakhogy mindaz, ami szinkron megközelítésben redundánsnak látszik, más megvilágítást nyer dinamikus megközelítésben, és immár strukturális tartalékot alkot.”²⁹

A szemiotikus leírásban tehát több tendencia is kialakult. Először is megemlíthetjük, hogy fokozatos átmenet tapasztalható a szinkron leírásoktól a diakron leírások felé, s ezzel együtt felülvizsgálták a szinkronia és diakronia viszonyát. Másodszor szembeötlő a dolgok dinamikus sajátosságainak leírására irányuló törekvés. Szinte paradox helyzet alakul ki: a szemiotikus leírás nem a rendszerszervező kapcsolatokat igyekszik megragadni (amit még nemrég is fő feladatának tartott), hanem a rendszeren kívülieket, vagyis azokat, amelyek meghatározzák a rendszer dinamikus tulajdonságait. A szemiotikus leírasi elvek fejlődésének fő irányát éppen abban a törekvésben látjuk, hogy azt írja le, amit korábban jelentéktelennek tekintettek.

A szemiotikában mégis a leírás elve az egyik legkevésbé kidolgozott kérdés.

A jelentés problémája

Minden jelrendszert három síkon vizsgál a szemiotika: pragmatikus (az emberek viszonya a jelhez); szintaktikai (a jelek szervezési szabályai a jelrendszerekben) és szemantikai síkon. Ez utóbbi a jelentés kifejtését jelenti, vagyis a jelek és a jelrendszerek értelmezésének bonyolult folyamatát.

A szemantikai vizsgálódásokkal kapcsolatban különös értelmet nyer a jelek rendszerszerűségének fogalma. Mint Lotman

mondja, „a jelölt és jelölő azonossága sokkalta gyakrabban hangsúlyos, mint az, hogy a jelet elkerülhetetlenül bonyolultabb rendszerekbe kell illeszteni. Márpedig ez az első jellegzetesség csupán megjelenési formája a másodiknak.”³⁰ A jelentés olyan esetekben születik meg, amikor megvan a lehetőség arra, hogy az egyik rendszer jeleit átkódolják egy másik rendszer jeleivé. „Különböző természetű, meghatározott elempárok egymásba történő átkódolásakor megfeleltetések jönnek létre, s így az ember egy elemet annak saját rendszerében úgy fog fel, mint amely ekvivalens egy másik elemmel annak saját rendszerében. Ha két strukturális lánc így metszi egymást egy közös pontban, azt nevezzük jelnek, amikor is a második lánc, vagyis az, amelyikkel a megfeleltetés létrejön, lesz a tartalom, az első pedig annak kifejezése. Ebből következik, hogy a tartalom problémája mindig az átkódolás problémája.”³¹

Rendkívül fontosnak érzem azt a gondolatot, hogy a szemantika vizsgálatánál túl kell lépni a vizsgált rendszer keretein. Sőt, továbbmenve, nem vezet a kívánt eredményre, ha csak a genetikailag közeli rendszerekhez nyúlunk. Az egymással összevetendő rendszereknek természetükben is különbözniük kell egymástól. Ezért például, ha a lakóháznak vagy berendezésének vizsgáljuk a szemantikáját, a legkedvezőbb eredményt akkor várhatjuk, ha ezt a népköltészet és a néphit adataival vetjük egybe, nem pedig az anyagi kultúra más elemeivel.³²

A különböző rendszerek elemei közötti ekvivalens kapcsolatok megállapítása, minden elterjedtsége dacára sem jelenti a jelentésformálás egyetlen módját. Említhetünk bonyolultan szervezett rendszereket, amelyek elvileg sem tételeznek fel szembenállást más strukturák elemeivel. Pontosabban lehetséges a szembeállítás, de nem szükségszerű, s elvileg nyitott a lehetséges behelyettesítések tára. Ilyen például a matematika nyelve. A jelentés kialakulásának módja itt az elemek átkódolása ugyanazon a rendszeren belül, és ez a jelentés viszonyítás jellegű (relációs). A belső átkódolásnak számos különböző módja van. Abban az esetben, ha a jelentés egyazon rendszeren belül egyszerre több struktúraalkotó elem viszonyítása út-

ján születik meg, plurális belső átkódolásról beszélünk. A jelentésformálásnak ez a módja jellemző például a zenére.

Jóval elterjedtebbek azonban az átkódolás különféle külső módjai, amikor két vagy több önálló struktúra összevetése történik. Ha kettőé, akkor páros külső átkódolásról van szó, ha több struktúráé, akkor plurális külső átkódolásról. Természetes, hogy „minél távolabb esnek egymástól az átkódolási folyamatban az egymással megfeleltetendők, minél inkább elütnek egymástól természetükben, annál tartalmasabbá válik maga a rendszerek közötti átváltás aktusa”.³³

Irodalmi szövegekben a jelentés formálásának sajátosságát, úgy látszik, az adja, hogy olyan egységek kerülnek egymás mellé, amelyek normative szabályozott állapotban tudottan nem ekvivalensek. „Sőt továbbmenve, gyakori lesz az olyan törekvés, hogy a művészi paralelizmus magját egymástól minél távolabb eső jelentések alkossák, amelyek nyilvánvalóan különböző típusú denotátumokra vonatkoznak. Ezután szerveződik a szekunder (művészi) struktúra, amelyben ezek az egységek alkotnak kölcsönös paralelizmust, s ez szolgál jelzésül arra, hogy az adott rendszerben egyenértékűeknek, ekvivalenseknek kell felfogni őket. A nyelvben meglévő szemantikai ekvivalencia jelenségével valami merőben ellentétes dolog megy végbe, ami csak a nyelvi érintkezés megbízható tapasztalatának talaján lehetséges.”³⁴

Különbséget kell tennünk a szemantika és a pragmatika terén végbemenő átkódolás között. „Pragmatikai átkódolásra kerül sor akkor, amikor egyazon tárgy stilisztikailag különböző leírásának lehetősége valósul meg. Nem a tárgy modellje változik meg, hanem a modellről alkotott felfogás, vagyis az új szubjektum modellálása történik.”³⁵

A jelentés kialakulási módjának itt felvázolt tipológiája rendkívül termékenynek ígérkezik már csak azért is, mert kézzelfogható és ugyanakkor széles távlatú vonatkozási pontokat kínál a további útkereséshez.

A kultúra tipológiájának kérdései

A kultúra tipológiája terén végzett kutatások külön vizsgálódást érdemelnek a szemiotikában elfoglalt helyük és általános tudo-

mányos jelentőségük miatt. Itt csak a fő irányokat említjük ezekben a kutatásokban.

Mi határozza meg, hogy egyáltalán lehetséges a kultúra szemiotikai tipológiájának megszerkesztése?

Az egész kultúrának mint egységes szemiotikai rendszernek a meghatározása vagy a legmagasabb szintű absztrahálás formájában lehetséges, vagy metafora formájában. Minden egyes társadalmi egység (legyen az valamilyen közösség, társadalmi réteg vagy etnosz) kultúrája reálisan szemiotikai rendszerek együttese (a kultúra nyelveinek készlete), ennek következtében minden egyes ember egyben „poliglott”. „Ha minden egyes kultúrát szétszedünk az azt alkotó »nyelvekre«, szilárd talajt találunk a tipológiai összehasonlításokra: a kultúra nyelvkészlete (egyés alnyelveinek megléte vagy hiánya, a szemiotikus rendszerek minimumára vagy maximumára mutató törekvés), a kultúrát alkotó struktúrák viszonya (nyelvkeveredés — creolised language —, incompatibilitás, párhuzamos vagy elkülönült funkcionálás, egységes szuprarendszerre való összeállítás) jó anyagot kínál a kultúrák tipológiai rokonságának jellemzésére.”³⁶

„A kultúra-tipológia feladatát úgy határozhatjuk meg, hogy leírja azoknak a kulturális kódoknak a fő típusait, amelyeknek bázisán az egyes kultúrák „nyelvei” formálódnak, elvégzi összehasonlító jellemzésüket, meghatározza az emberi kultúra univerzálisait és végeredményben megszerkeszti az »emberiség kultúrájának« általános struktúrája alapján a legfontosabb kulturális kódok és univerzális ismérvek tipológiai jellemzőiből a maga egységes rendszerét.”³⁷

Ha a kultúra mechanizmusában a figyelem középpontjában a szemiotizálás/deszemiotizálás viszonyai állnak, akkor a kultúra egyik leglényegesebb tipológiai jellemzőjének azt tekintjük, milyen a viszonya a jelhez és a jelekkel való jelöléshez. Kívánatos különbséget tenni az olyan kultúrák között, amelyek „elsődlegesen a kifejezésre orientálódnak”, s az olyanok között, amelyek „elsődlegesen a tartalomra irányulnak”. Az első típusba sorolható kultúrákat olyan oppozíciókkal írhatjuk le, mint szövegek rendszere—szabályok rendszere; jelkép—ritus; igazi

—hamis stb., míg a második típusú kultúrák vonatkozásában a rendezett—rendezetlen; kultúra—természet; ekrópia - entrópia stb.³⁸ tekinthető relevánsnak.

A főbb tipológiai jellemzők közé tartozik „a kultúra tanulása”.³⁹ Való igaz, ha egyszer a kultúra öröklés útján meg nem szerezhető információkat jelent, felmerül a kérdés, hogyan jut az ember ennek az információnak a birtokába, van-e valamilyen összefüggés a „tanulási” mechanizmus és a kultúra kódja között. Lotman úgy véli, hogy a „kultúra megtanulását” a két fő nyelvtanulási módhoz hasonlítjuk. Gyermekkorban az ember úgy tanul meg egy nyelvet, hogy közben nem folyamodik a szabályokhoz, szabályok helyett „szövegeket táplál be” a tudatába. Ezzel szemben ha felnőtt ember tanul nyelvet, tudatába szabályokat táplál be, s ezek felhasználásával generálja a szövegeket. „Függetlenül attól, hogy a nyelvtanulási gyakorlatban elvileg mindkét eljárás alkalmazható ugyanarra a nyelvre, a kultúra tipológiájában a két eljárás más-más belső szerveződésű rendszerhez kapcsolódik. Egyes kultúrák úgy fogják fel önmagukat, mint precedensek, úzusok, szövegek meghatározott halmazát, mások viszont, mint szabályok és normák összességét. Az előbbi esetben nyelvhelyességi szempontból jó az, ami van, a másodikban az van, ami helyes.”⁴⁰ Kultúraformáló tényezővé válik tehát az a kulturális dichotómia, hogy a nyelv „legyen szabályok gyűjteménye” vagy „legyen szövegek gyűjteménye”.⁴¹

A kultúra szemiotikus leírásával foglalkozó tanulmányok sorozata valóban megkülönböztetett figyelmet érdemel. Külön is ki kell emelni, mennyire termékeny a kultúra funkcionálásának és dinamizmusának elveit vizsgáló kutatás. Nagy jövője van a kultúra tipológiája terén folyó kutatómunkának is.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy egész sereg rendkívül időszerű gondolat kidolgozása még nem történt meg a kellő mértékben. A kutatók néhány kérdést eddig csupán felvetettek, s megoldásukról korai lenne még szólni. Közéjük tartozik például a különböző jelrendszerek tartalmának kérdése, közöttük az olyanoké, amelyek hagyományosan a néprajztudomány illeté-

kességi körébe tartoznak. Elvi síkon is meg kell oldani azt a kérdést, hogyan különböztethető meg a jel a nem jeltől, a jelrendszer a nem jelrendszertől. Sürgetően szükségessé vált a leírás kevésbé metaforikus s egyben jóval „lényegibb” nyelvének a kimunkálása.

Jegyzetek

1. Trudi po znakovim szisztyemam, a továbbiakban Tanulmányok — irreguláris sorozat, amelyet a Tartui Állami Egyetem ad ki. A legtöbb kötet felelős szerkesztője és szervezője Ju. M. Lotman professzor. Eddig húsz füzet jelent meg, ezenkívül néhány tézis- és anyaggyűjtemény, amelyeknek az alapján a Tanulmányok készültek.
2. Lotman, Ju.—Uspenszkij, B.: A kultúra szemiotikai mechanizmusáról — Tanulmányok V., Tartu, 1971. 144. old.
3. Uo.
4. Uo., 145. old.
5. Ivanov, V. V.—Toporov, V. N.: Szlavjanszkije jazikovije modelirujuscije szisztyemi (Szláv nyelvi modelláló szemiotikai rendszerek). Moszkva, 1965. 7. old.
6. Lotman—Uspenszkij, 2. sz. 149. old.
7. Uo. 146. old.
8. Benveniste, E.: Semiology de la langue. — Semiotica, 1. 1969. n. I.
9. Lotman, Ju. M.: A filmművészet helye a kultúra mechanizmusában — Tanulmányok VIII., Tartu, 1977. 138. old.
10. Ivanov, V. V. és mások: Theses on the semiotic study of culture. In: Structure of texts and semiotics of culture. The Hague—Paris, 1973. — Ua. — Semiotyka i struktura tekstu. Warszawa, 1973.
11. Lotman, Ju. M., 9. sz. 140. old.
12. Uo. 142. old.
13. Lotman, Ju. M.: A „kultúra tanítása” mint a kultúra tipológiai jellemzője — Tanulmányok V., Tartu, 1971. 170—171. old.
14. Lotman, Ju. M.—Uspenszkij, B. A.: Mítosz — név — kultúra — Tanulmányok VI., Tartu, 1973. 283. old.
15. Uo. 283—284. old.
16. Uo. 284. old.
17. A Nagy Péter és az Antikrisztus felfogásról részletesebben ld.: Csisztov, K. V.: Russzkije narodnije szocialno-utopicseskije legendi (Orosz népi szociál-utopisztikus legendák). Moszkva, 1967. 91—123. old.
18. Revzin, I. I.: A kutató szubjektív állásfoglalása a szemiotikában — Tanulmányok V., Tartu, 1971. 334. old. — Így tehát nem is annyira a tárgyak lényegéről van szó, mint inkább arról, hogy le lehet-e őket írni vagy sem azokkal az eszközökkel, amelyek ma a szemiotika rendelkezésére állnak. A kialakult helyzetnek dicséretesen tudatában vannak a szemiotikusok, éppen ezért az utóbbi időben kísérletek történtek olyan leíró nyelv kimunkálására, amely „lényegibb” jellegű.
19. Ivanov, V. V.: Bináris struktúrák a szemiotikai rendszerekben. In.: Szisztyemnije issledovanyija. Évkönyv. Moszkva, 1972. 206. és a köv. old.
20. Ezzel kapcsolatban vö. elsősorban Ivanov — Toporov, 5. sz.
21. Jacobson, R.: Selected Writings, vol. I. Gravenhage, 1962. 499. old.
22. Lotman, Ju. M.: A kultúra leírásának metanyelvéről — Tanulmányok IV., Tartu, 1969. 460—477. old.
23. Nyikolajev, T. M.: Az egységek leírása a kifejezés síkján: „szintézis analízissel” — Tanulmányok IV., Tartu, 1969. 483—487. old.
24. Lotman, Ju. M.: A szemiotikus rendszer dinamikus modellje — Tanulmányok X., Tartu, 1978. 18—33. old.
25. Uo. 211. old.
26. Uo. 22. old.
27. Uo. 23. old.
28. Uo. 30. old.
29. Uo. 32. old.
30. Lotman, Ju. M.: A jelentés a másodlagos modelláló rendszerekben — Tanulmányok II., Tartu, 1965. 23. old.
31. Uo.

32. Zaliznyak, A. A.—Ivanov, V. V.—Toporov, V. N.: Egyes modelláló szemiotikai rendszerek struktúrális és tipológiai kutatásának lehetőségei. In: Sztrukturno-tipologicseskije isszledovanyija, Moszkva, 1962. 139—140. old. A tartalom részletkérdéseit a Tanulmányok sorozatban seregnyi más munka is vizsgálja. Közöttük különösen V. V. Ivanov és V. N. Toporov tanulmányai a folklór-, mitológiai, képzőművészeti, vallási és egyéb rendszerekről; Je. M. Meletyinszkij kutatócsoportjának tanulmányai a tündérmeséről. Udam, H.: A jelentés szufita szövegekben — Tanulmányok III., Tartu, 1967. 317—323. old.
33. Lotman, Ju. M., 30. sz. 25. old.
34. Uo. 34. old.
35. Uo. 35. old.
36. Lotman, Ju. M.: Sztatyji po tyipologii kulturi I. (Tanulmányok a kultúra tipológiájáról, I.). Tartu, 1970. 8. old.
37. Lotman, Ju. M.: A kultúra tipológiájának kérdéséhez — Tanulmányok III., Tartu, 1967. 31. old.
38. Lotman, Ju. M., 30. sz. 12—35. old.
39. Lotman, Ju. M., 13. sz. 167—176. old.
40. Uo. 167. old.
41. A kultúra tipológiájával kapcsolatban mindazokról a kérdésekről, amelyeket nem, vagy csak részben érintettünk ebben az áttekintésben, ld. elsősorban Ju. M. Lotmannak a 36. sz. jegyzetben említett műve 1—2. kötetében (1. k. Tartu, 1970, 2. k. Tartu, 1973.).

Fordította: Kovács Zoltán

Háború és béke

A szocialista országok első összehasonlító közvélemény-kutatása

■ 1987 októberében a szocialista országok közvélemény-kutató intézeteinek, illetve ilyen tevékenységet folytató kutatóközpontjainak vezetői megállapodtak, hogy a washingtoni Gorbacsov—Reagan-csúcstalálkozó utáni napokban fővárosuk lakosságát reprezentáló mintán személyes kérdéssel közvélemény-kutatást végeznek. A megegyezés értelmében az eredmények alapsorait egymás rendelkezésére bocsátot-

ták. A vizsgálat a szovjet „Európa közös otthonunk” kérdőívet veszi alapul, de a benne megfogalmazott kérdések szövege, illetve sorrendje nem jelent kötelezettséget a többi résztvevőre. Így a kutatás legtöbb kérdése *nem* felel meg az összehasonlítás szigorú szabályainak, ám még így is érdemes egymás mellé tenni azokat az adatokat, amelyeket a kutatók az itt is, ott is feltett kérdésekre válaszként kaptak.

	Moszkva	Pozsony	Prága	Varsó	Budapest
1. Milyen mértékben érdeklik önt a nemzetközi élet problémái?					
nagyon érdekelnek	33,3	28,0	26,0		
érdekelnek	53,8	53,0	53,0		
kevésbé érdekelnek	7,1	18,0	19,0		
egyáltalán nem érdekelnek	0,9	1,0	2,0		
válaszhiány	4,9				
2. Változott-e az utóbbi időben a nemzetközi problémák iránti érdeklődése?					
nőtt az érdeklődésem	61,8	56,0	45,0		
nem változott	25,7	42,0	52,0		
csökkent az érdeklődésem	3,4	1,0	1,0		
nehéz válaszolnom	4,8	1,0	2,0		
válaszhiány	4,3				
3. Milyen mértékben elégedett a nemzetközi problémákról adott azon tájékoztatással, melyet a tömegkommunikációs eszközök nyújtanak?					
elégedett vagyok	29,1	23,0	31,0	17,2	59,0
inkább elégedett vagyok	28,5	27,0	36,0	61,6	32,0
inkább elégedetlen vagyok	22,3	34,0	20,0	10,6	2,0
elégedetlen vagyok	13,8	16,0	12,0	3,7	3,0
válaszhiány	6,3			6,7	4,0
4. Milyen mértékben aggasztják önt a jelenlegi nemzetközi viszonyok?					
nagyon erősen aggasztanak	26,6	19,0	10,0		
erősen aggasztanak	40,6	17,0	22,0		
közepesen aggasztanak	24,6	45,0	41,0		
kevésbé aggasztanak	3,4	8,4	18,0		
egyáltalán nem aggasztanak	1,9	5,0	9,0		
válaszhiány	2,9				

	Moszkva	Pozsony	Prága	Varsó	Budapest
5. Véleménye szerint hogyan változott az utóbbi évben a feszültség a nemzetközi viszonyokban?					
fokozódott	21,0	34,0		19,8	
nem változott	23,8	34,0		46,2	
enyhült	35,4	25,0		32,4	
nehéz válaszolni	15,6	25,0		1,0	
válaszhiány	4,2				
6. Véleménye szerint az utóbbi évben hogyan változtak a szocialista és a tőkés országok közötti kapcsolatok?					
jelentősen javultak	9,7	6,0	17,0		
kissé javultak	63,7	55,0	62,0		
nem változtak	10,2	2,0	16,0		
valamelyest romlottak	4,1	6,0	1,0		
jelentősen romlottak	0,9	3,0	1,0		
nehéz válaszolni	7,3	6,0	4,0		
válaszhiány	4,1				
7. Hogyan értékeli a két blokk katonai erőinek jelenlegi arányát?					
a Varsói Szerződés erősebb	10,1	16,0	20,0	18,8	15,0
a NATO és a Varsói Szerződés között viszonylagos erőegyensúly áll fenn	34,3	49,0	42,0	33,4	42,0
a NATO-blokk az erősebb	7,4	9,0	7,0	40,8	28,0
nehéz válaszolni	41,7	26,0	4,0	6,4	9,0
válaszhiány	6,5				
8. Véleménye szerint milyennek kellene lennie a NATO és a Varsói Szerződés fegyveres erői arányának?					
nem baj, ha a NATO erősebb lesz	5,2	3,0	3,0	13,6	
a két fél erőinek azonosnak kell lennie	57,7	82,0	79,0	77,2	
a Varsói Szerződésnek erősebbnek kell lennie	21,0	9,0	7,0	5,8	
nehéz válaszolni	12,1	6,0	10,0	2,2	
válaszhiány	4,0				
9. Véleménye szerint milyen valószínűsége van a fegyveres konfliktusnak a NATO és a Varsói Szerződés országai között, Európában?					
nagyon nagy a valószínűsége	6,5	9,0		2,0	
nagy a valószínűsége	20,7	28,0		25,8	
közepes mértékű a valószínűsége	18,6	36,0			
kicsi a valószínűsége	21,8	16,0		59,0	
gyakorlatilag nincs semmi valószínűsége	6,5	11,0		9,2	
nehéz válaszolni	24,6			1,0	
válaszhiány	1,3				

	Moszkva	Pozsony	Prága	Varsó	Budapest
10. Az összeurópai együttműködés melyik irányát tartja jelenleg a legfontosabbnak? (Csak egy választ jelöljön meg!)					
gazdasági	43,8				
kulturális	10,1				
humanitárius	2,4				
politikai	19,4				
tudományos	2,4				
katonai (a hadászati ellenőrzés szférájában)	12,7				
egyéb	2,0				
nehéz válaszolni	4,5				
válaszhiány	2,7				
11. Hogyan értékelné a Varsói Szerződés katonai potenciálját országa biztonsága szempontjából?					
elegendőnek	40,7	53,0			
nem elegendőnek	14,9	7,0			
túlzottnak	13,0	16,0			
nehéz válaszolni	25,0	22,0			
egyéb vélemény		2,0			
válaszhiány	6,5				
12. A nukleáris fegyverek jelenléte Európában megakadályozza a katonai konfliktust.					
egyetért vele	31,7	25,0	19,0		
nem ért egyet	40,8	64,0	64,0		
nehéz válaszolni	19,0	11,0	17,0		
válaszhiány	3,7				
13. A nukleáris konfliktus az európai civilizáció pusztulásához vezet.					
egyetért vele	81,4	93,0	94,0		
nem ért egyet	3,9	3,0	4,0		
nehéz válaszolni	3,7	4,0	2,0		
válaszhiány	11,0				
14. Bármilyen nagyobb háború Európában romba dönti a kontinenst.					
egyetért vele	79,5	88,0	91,0		
nem ért egyet	6,1	7,0	3,0		
nehéz válaszolni	6,6	5,0	6,0		
válaszhiány	3,8				
15. Bármely európai probléma megoldható békés úton.					
egyetért vele	79,3	90,0	87,0		
nem ért egyet	7,4	5,0	4,0		
nehéz válaszolni	7,8	5,0	9,0		
válaszhiány	5,5				

	Moszkva	Pozsony	Prága	Varsó	Budapest
16. Milyennek értékeli a nukleáris konfliktus valószínűségét Európában?					
nagy a valószínűsége	20,9	15,0	24,0		11,1
közepes a valószínűsége	23,3	27,0	29,0		27,0
kicsi a valószínűsége	30,4	33,0	28,0		60,0
gyakorlatilag nincs valószínűsége	5,8	14,0	3,0		
nehéz válaszolni	15,5	11,0	16,0		
válaszhiány	4,1				
17. Az alábbi kijelentések közül melyik fejezi ki a legpontosabban az ön attitűdjét a nukleáris háborúval kapcsolatban?					
Gyakran félelemmel gondolok a nukleáris háború lehetőségére.	31,5	19,0			
Bár engem is aggaszt a nukleáris háború kirobbanásának lehetősége, elhessegetem ezt a gondolatot.	40,2	44,0			
A nukleáris háborút nem tartom annyira valószínűnek, hogy aggasztana.	18,6	34,0			
Nehéz válaszolni	5,2	3,0			
Válaszhiány	4,5				
18. Az általános nukleáris háborúnak nem lesz győztese.					
egyetért vele	84,7	82,0	90,0	90,0	
nem ért egyet	3,4	8,0	4,0	9,0	
nehéz válaszolni	6,7	10,0	6,0	1,0	
válaszhiány	5,2				
19. A nukleáris fegyverek továbbfejlesztése és szaporítása nem lesz előnyös sem a NATO-nak, sem a Varsói Szerződésnek.					
egyetért vele	75,0	73,0	67,0		
nem ért egyet	5,2	15,0	17,0		
nehéz válaszolni	9,1	12,0	16,0		
válaszhiány	10,7				
20. Lehetséges a nukleáris fegyverek teljes megsemmisítése.					
egyetért vele	52,3	58,0	67,0		
nem ért egyet	13,2	24,0	14,0		
nehéz válaszolni	25,3	18,0	19,0		
válaszhiány	9,2				
21. A Szovjetunió és az USA teljes lemondása az atomkísérletekről gyengíthetné a fegyverkezési versenyt.					
egyetért vele	75,0	81,0	77,0		
nem ért egyet	6,5	10,0	13,0		
nehéz válaszolni	10,2	9,0	10,0		
válaszhiány	8,3				

	Moszkva	Pozsony	Prága	Varsó	Budapest
22. A Szovjetunió sohasem nyúl elsőként nukleáris fegyverhez.					
egyetért vele	79,0	55,0	58,0	52,2	
nem ért egyet	2,2	12,0	8,0	43,6	
nehéz válaszolni	8,4	33,0	34,0	3,8	
válaszhiány	10,4				
23. Az USA sohasem nyúl elsőként nukleáris fegyverhez.					
egyetért vele	9,9	17,0	25,0	52,6	
nem ért egyet	20,9	25,0	19,0	43,6	
nehéz válaszolni	60,1	58,0	56,0	3,2	
válaszhiány	9,1				
24. Mit gondol mennyi időn belül lehetséges a nukleáris fegyverek teljes megsemmisítése Európában?					
a következő öt évben	2,2	13,0	22,0		
1995-ig	3,0	20,0	26,0		
2000-ig	21,4	17,0	20,0		
a távoli jövőben	31,6	39,0	25,0		
soha	6,9	11,0	7,0		
nehéz megmondani	30,5				
válaszhiány	3,4				
25. Mit gondol, mennyi időn belül lehetséges a nukleáris fegyverek teljes megsemmisítése az egész világon?					
a következő öt évben	1,5	5,0	7,0		
1995-ig	1,3	10,0	16,0		
2000-ig	11,0	18,0	18,0		
a távoli jövőben	38,2	40,0	46,0		
soha	9,2	18,0	12,0		
nehéz megmondani	33,1				
válaszhiány	5,4				
26. Az Európában telepített, valamennyi szovjet és amerikai közepes hatótávolságú és operatív-taktikai rakéta megsemmisítése milyen mértékben biztosítaná az európai népek nagyobb biztonságát?					
jelentős mértékben	48,8	57,0	50,0	52,0	
jelentéktelen mértékben	25,7	20,0	25,0	38,2	
sehogy nem hat	7,3	6,0	7,0	5,2	
nehéz megmondani	13,0	17,0	18,0	4,0	
válaszhiány	5,2				

Peter Menneer

A rádió a televízió korszakában

Azon állítás mögött, hogy a rádió válságban van, valószínűleg az a hiedelem húzódik meg, hogy a rádió idejétmúlt technológia, amelyet a televíziósok, meglehetősen lekezelően, „gőzüzemű drótnélkülinek” vagy „képnélküli televízióknak” neveznek. Valóban, az elmúlt években a közfigyelem

elsősorban a televízió felé fordult. De az én véleményem szerint a rádió körül minden a legnagyobb rendben van. A válság valahol másutt ütötte fel a fejét — s erre még visszatérünk.

Kétségtelen, hogy a nyolcvanas években a televízió került rivaldafénybe.

1. táblázat

A nyolcvanas évek háztartásainak televíziója	
színes készülék második készülékek távírányítás teletext videomagnetofonok számítógépes játékok stb.	reggeli tévéműsorok ↓ napközbeni tévéműsorok ↓ késő éjszakai tévéműsorok

Minden országban elképesztő gyorsasággal terjedt el a színes televízió. Sokunk háztartásában már megtalálható a második (sőt harmadik) készülék is, néhányunknak pedig távírányítós és teletext dekóderezs készüléke van. Ezzel párhuzamosan berobbantak a videómagnók, és gombamódra szaporodnak a videókölcsonzók. Sokan megbarátkoztunk a számítógép billentyűzetével, a videójátékokról nem is beszélve.

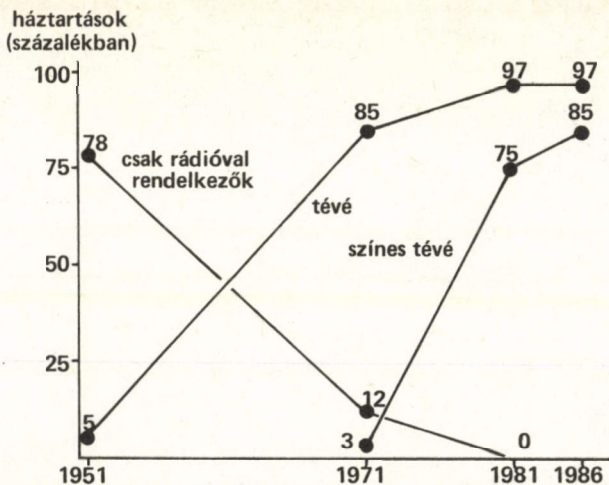
Ezalatt a televízióban is szorgos munka folyt. A tévéműsorok már régen nem csupán az estekre korlátozódnak. Számos európai országban bevezették a reggeli adásokat, és sokunknak már napközbeni idejét is kitölti a televízió. Hogy az alvásra már bizonyosan ne maradjon időnk, egyetlen gombnyomásra akár egész éjszakánkat is tévéfilmek nézésével tölthetjük. Az új szabályozások szeleinek szárnyán már elértek hozzánk a szaporodó kereskedelmi televíziós szolgáltatások, és az első műholdak is megkezdték műsor-szórásukat. Úgy tűnik, az angol nyelvű pán-

európai Sky Channel és Super Channel, valamint a német nyelvű RTL Plus és a SAT 1 vezetik a sort.

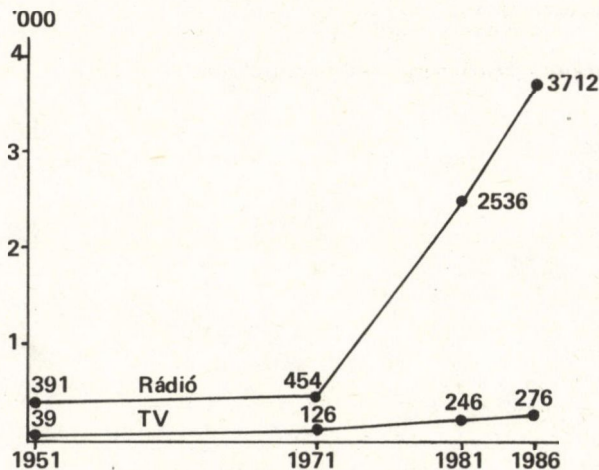
És mi a helyzet a rádióval? Úgy tetszik, elég kevés tudósításra érdemes történni körülötte. Talán, ahogy a tévések mondani szokták, a rádió jól benne van a korban, akárcsak a csatornarendszer a vasút idejében.

A helyzetről elég könnyű siralmas képet festeni. (1. ábra)

Harmincöt évvel ezelőtt kétségkívül a rádió volt a legfőbb tömegkommunikációs eszköz. Nagy-Britanniában például öt háztartás közül négy előfizetett a rádióra, míg a televízióknak húsz közül csak egy kötelezte el magát. Húsz év múltán a kizárólag rádióval rendelkező családok aránya mindössze tíz százalék körül mozgott. Később a csak rádióra szóló előfizetések megszűntek. A hetvenes évek elején vette kezdetét a színes-tévé-láz. Úgy vélhetnénk, hogy a rádió letűnt a színről. Az effajta statisztikák persze

1. ábra. Tévé- és rádió-előfizetők Nagy-Britanniában

2. ábra. Heti műsoridő órában — BBC

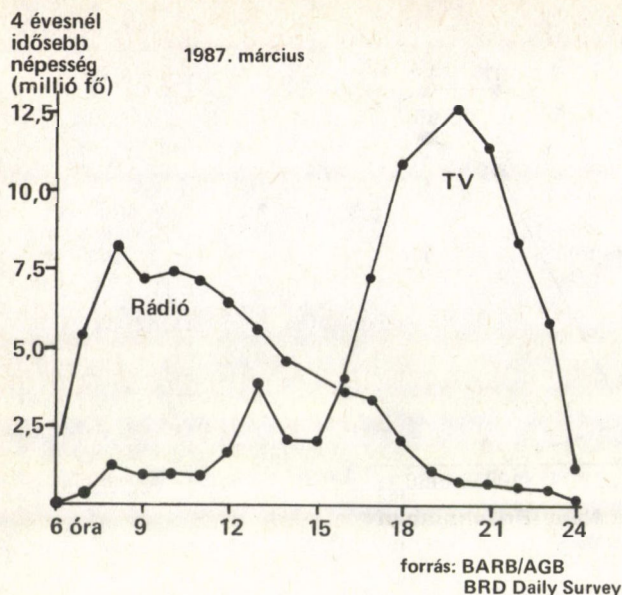
hazudnak, vagy legjobb esetben is takarékosan bánnak az igazsággal. Valójában az történt, hogy míg az elmúlt harmincöt évben a tévé műsortermelése folyamatosan növekedett, addig a rádióban az utóbbi tizenöt évben következett be műsorrobbanás, amikor a BBC bevezette a körzeti és helyi adásokat. (2. ábra)

Az persze igaz (legalábbis Nagy-Britanniában feltétlenül), hogy az esti műsoridőben a közönség orozslánrésze a televízióé. (3. ábra)

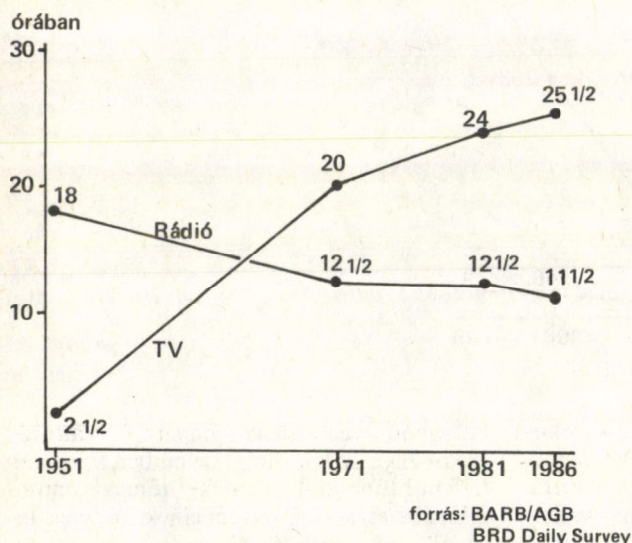
Este hét óra után a rádióhallgatók aránya nem éri el az egymilliót. A tömegkommuni-

kációban végbement tengernyi változás eredménye az lett, hogy az emberek mérhetetlenül több időt töltenek a tömegkommunikációs eszközök termékeinek „fogyasztásával”, mint ezelőtt. (4. ábra)

1951-ben a heti átlag még húsz óra körül volt fejenként. Ez kis híján megkétszereződött, és ma már átlagosan majdnem eléri a heti negyven órát. Itt azonban elsősorban arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a televízió előretörése ellenére a brit rádióadóknak sikerült megőrizniük állásaikat — a heti tizenkét órás átlagos hallgatási idő szinte semmit sem változik a hetvenes évek

3. ábra. A BBC tévé- és rádióműsorainak közönsége hétköznapokon

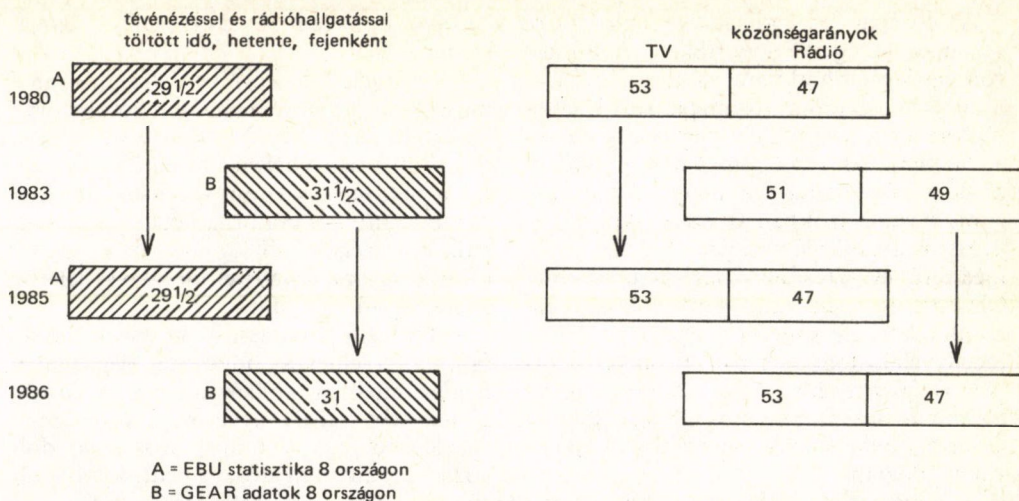

4. ábra. A rádióhallgatással és tévé nézéssel töltött idő Nagy-Britanniában (hetente átlagosan, fejenként)

eleje óta, bár a legutóbbi években a reggeli televízióadások megindításakor, a görbe kissé „behorpadt”. Azonban Nagy-Britannia ebből a szempontból nem tekinthető tipikusnak. Számos okból következően, amelyet néprajzkutatók, pszichológusok és szo-

ciológusok igyekeznek megmagyarázni, a televízió szokatlanul domináns szerepre tett szert. Ha áttekintjük a többi európai országot, a kép ettől elég nagymértékben különbözik. (5. ábra)

A nyolcvanas években az átlag európai

5. ábra. A közönség megoszlása a tévé és a rádió között Európában a nyolcvanas években

hetente körülbelül harminc órát töltött műsorszórási eszközök előtt — jóval kevesebbet, mint Nagy-Britanniában. A rádió pedig tartja állásait. Az EBU statisztikái szerint a rádió részesedése megállapodott negyvenhét százalékban. Ez megegyezik más európai kutatók adataival. Azonban mindkét adatrendszer csak hozzávetőleges. A hallgatottságról és nézettségéről szerzett ismereteink sajnos évek óta hiányosak. További problémát jelent, hogy a különféle közönségmérési

módszerek között jelentős eltérések vannak, és a „közönség” fogalmának meghatározása sem egységes. Mindezek a fenntartások azonban nem befolyásolják megállapításunk lényegét. A nyolcvanas években a rádió egész Európában megtartotta pozícióját: minden két tömegkommunikációs fogyasztással töltött órából egy a rádióé volt.

Az átlagos heti harmincórás adat és az ötven százalék körüli rádiórészarány érdekes különbségeket takar.

2. táblázat

Tömegkommunikációs fogyasztás és tévé-rádió részarány		
hetente, fejenként	tévé 50% fölött	rádió 50% fölött
33 óra és fölött	Csehszlovákia Franciaország Spanyolország Nagy-Britannia	Hollandia
28—32 óra	Belgium Magyarország Lengyelország	Ausztria NSZK Svájc
28 óra alatt	Olaszország	Bulgária Dánia Írország Svédország

EBU statisztika 1986

Az európai országok két egyenlő részre oszlanak: az egyik csoportban a rádió közönsége legalább akkora, mint a televízióé; a másikban a rádió közönsége van kisebbben. Érdekes, hogy a televízió azokban az országokban vezet, ahol a tömegkommunikációs fogyasztás az átlag fölött van. A rádió pedig azokban az országokban tartja meg kedvezőbb pozícióját, ahol az átlagos médiumfogyasztás az átlag alatt marad. Olaszország (mint általában) és Hollandia ez alól kivételt képeznek. Azt is érdemes megfigyelni, hogy a német anyanyelvű országok egységes klaszterbe rendeződnek, itt a rádió domináns. Szemünk elé képzelhetjük a hétvégi erdei sétálót, tranzisztoros rádióval az oldalán.

Ez idáig azokra a tényezőkre koncentráltunk, amelyeket a közgazdászok az egyenlet keresleti oldalának neveznek: ez a rádiózással és tévézéssel töltött idő. De még itt van az egyenlet kínálati oldala is: a műsorkészítő szervezetek rendelkezésére álló anyagi eszközök. Rövid távon ez legtöbbször kötött összeg, sőt általában nem kielégítő összeg. Ezzel szemben pedig ott áll az egyre nagyobb versenyt diktáló televíziós környezet, ami azt sugallná, hogy a rádió költségvetésére is egyre nagyobb nyomás nehezedik. A BBC-nél a televízió az előfizetési díjakból

befolyó jövedelem hetven százalékát kapja. (3. táblázat)

Ezért a televízió körülbelül tízezer órányi műsort nyújt a nézőknek, akik két csatorna — a BBC 1 és a BBC 2 — között választhatnak. Az összjövedelem harminc százalékából a rádió négyszer annyi műsort állít elő, és a hallgatók öt csatorna közül választhatnak. Így a relatív költségarány tíz az egyhez a rádió javára. Ennyivel olcsóbban lehet a rádióműsört előállítani.

A televízió pártfogói itt közbevágának, és azzal érvelnének, hogy nem elég csupán a műsorelőállítás költségeit nézni. A közönségnagyságokat is figyelembe kell venni. A televízió végül is tömegközönséggel dolgozik, a rádió hallgatósága pedig kisebb közönségcsoportok összességéből áll elő. Ahhoz, hogy megvizsgáljuk ezt az érvelést, az előzőekhez hasonlóan itt is a rádió és a televízió költség tényezőiből indulunk ki. (4. táblázat)

Ezután szükségünk van a fejenkénti hallgatottsági-nézetségi adatokra, és ezekből tudjuk kiszámítani az óránkénti nézési-hallgatási költségeket pennyben. Azt tapasztaljuk, hogy egy átlagos tévénező egyórányi műsoridejének költsége körülbelül másfél penny, míg a rádióban ez egy penny. Így a rádió tízszeres előnye ugyan eltűnik, de a

3. táblázat

1 óra tévéműsor = 10 óra rádióműsor				
	költség (millió forintban)		műsoridő (1000 órában)	műsorköltség óránként (ezer forintban)
Tv	555	10,1	2 csatornán	54,6
Rádió	220	41,1	5 csatornán	5,3

BBC: 1984/85

4. táblázat

A rádióban egyórányi műsor 1 pennybe kerül hallgatónként			
	költség (millió forintban)	heti nézési/hallgatási idő fejenként	1 órányi rádió-tévé műsoridő költsége (pennyben)
Tv	555	12,9	1,6 = 0,016 font
Rádió	220	8,5	1,0 = 0,01 font

BBC: 1984/85

5. táblázat

Néző/hallgatói költség-összehasonlítás óránként			
	penny		penny
oktatás	8,5	helyi/körzeti adók	1,3
komoly zene	5,4	vallás	1,3
drámai műsorok	4,9	sport	0,9
sorozatok, zene, dokumentum	2,5	hírek	0,7
tévműsorok	2,0	szórakoztató csatorna 2.	0,7
szórakoztatás	1,5	külföldi műsorok	0,6
zene nélküli csatorna	1,5	rock- és popzene	0,2
gyermekműsorok	1,4		

BBC: 1984/85

rádióközönség „előállítására” még így is olcsóbb. Még érdekesebb eredményekre juthatunk, ha figyelembe vesszük, hogy milyen műsортípusról van szó. (5. táblázat)

Messze a tévé oktatóműsorai kerülnek a legtöbbe: Nagy-Britanniában ebből egyóránnyi műsor átlagosan nyolc és fél penny nézőnként. Ezt követi a BBC különleges komoly zenei csatornájának költsége, valamint a televízió drámai műsorai — átlagosan 5 pennys költséggel. A sorban ezután következnek a sorozatok, zenei és dokumentumműsorok, valamint a tévműsorok. A másik póluson a BBC rádió pop- és könnyűzenei műsorai állnak, melyeknek átlagos költsége hallgatói óránként fél penny körül van. Az érvelés azonban leginkább azon bukik meg, hogy a rádió a közönség negyven százalékát szerzi meg az összköltség harminc százalékért.

A televíziózás egyre erősebb versenye ellenére a rádiót beépített költségkímélő természetű fogja megóvni; sőt még azt az egyre

erősödő nyomást is ki fogja tudni védeni, hogy a költségvetés mind nagyobb részét költsék televíziózásra. A rádió jövője gazdaságilag és pénzügyileg is biztosított, mindaddig amíg a műsorkészítők képesek lesznek olyan programokat előállítani, amelyek fogadtatásra találnak. A legfontosabb érv azonban, hogy a rádió páratlan módon képes útitársként, „barátként”, a közösségi érdekek védőjeként működni. A rádió megáll a lábán a televízió korszakában. A rádió nincs válságban.

Van azonban egy másféle válság. Ez a kommercializálódás irányába ható egyre erősebb nyomás, amely a rádiós-tévézés műfajokat egyaránt támadja. Vajon a programok színe-javát adó műfajok, mindazok, amelyeket a „közszolgálati műsorszórás”-nál azonosítunk, túl fogják-e élni ezt a nyomást? Tehát az oktatás, a drámai, a dokumentum- és tévműsorok, a zene és a művészetek — akár rádióról, akár televízióról legyen is szó? Nos, ez a mi válságunk.

Horváth Lajos

A kereskedelmi rádió válasza

A műholdas televíziózás kihívása pezsdítően hatott az európai kereskedelmi rádiózásra. Megújult műsorokkal és műfajokkal, korszerűbb szolgáltatásokkal igyekszik kivenni részét az információk piacából.

Hazánkban is kezdetét vette a tömeg-kommunikáció legújabb korszaka, még akkor is, ha ez a kezdet egyelőre csupán szerencsés keveseket érint: megkezdődött a műholdak segítségével közvetített nemzetközi tévéprogramok hazai terjesztése.

Nyugodtan korszakosnak nevezhető az a jelenség, melyet az új technikai eszköz megjelenése a tömegkommunikáció *egész rendszerében* létrehoz, miként korszakot jelentett a maga idejében a tranzistor, az integrált áramkör feltalálása, vagy néhány esztendeje az úgynevezett PLL-szintézer hangolás kidolgozása és széles körű, iparszerű elterjesztése. Ezek a technikai jellegű újítások — s ilyen jelentőségűnek tartom a műholdas közvetítést is — sokoldalú változást *kényszerítenek* a kommunikáció médiumaira, a televízió- és rádióállomásokra, s a még csupán kezdő lépéseinél tartó közönségszolgálati adatátvitelre is.

Jó néhány esztendővel ezelőtt félelemmel teli borzongás töltött el bennünket: mi lesz, ha megérkezik az „égből jövő” konkurencia, és soha nem látott kínálatával mágnesként szippantja el hazai közönségünk legjavát. Hogy miként valósul meg hazánkban a „kommunikációs egyensúly”, azt nem tudnám megmondani; de már most, a kezdet kezdetén látható, hogy a korábbi előrejelzések, a várakozások és a félelmek nem teljesen úgy alakulnak, miként azt a jósök jóslták.

Jelentős, szembetűnő eltérés az előrejelzéstől s várakozásoktól az, hogy késik az úgynevezett *közvetlen sugárzó*, DBS-műhol-

dak megjelenése. A nyolcvanas évek elejéről származó sajtóközlemények még azt tudatták, hogy a vállalkozó országok az évtized közepétől kezdik meg ezeknek a holdaknak az üzemeltetését. E sorok írásának idején a nyugatnémetek DBS-műholdjának fellövése ugyan megtörtént, de műszaki hiba miatt üzemképtelenül kering a Föld körül. A késedelem alapvető okát azonban, véleményem szerint, közel sem műszaki gondokban kell keresni, sokkal inkább a műholdüzemeltetők, s a készülék- és berendezésgyártók berkeiben dülő konkurenciaharcban.

A nem közvetlen sugárzó, az úgynevezett *szétesztő* holdakról érkező műsorok elemzése is mutat érdekes eltéréseket a korábbi előrejelzésektől. Itt azt tartom fontosnak, hogy mindeddig az államok, a kormányok tulajdonában lévő tévétársaságok kevés, mondhatni semmi érdeklődést nem mutatnak az európai műholdas műsorközvetítés iránt.

Annál élénkebb érdeklődés figyelhető meg az üzleti vállalkozások, a nemzetközi, szupranacionális kommunikációs társaságok részéről. (Állításomat igazolandó példaként említem meg, hogy míg a CNN tőkés vállalkozás a nemzetközi közönségnek készített 24 órás műholdas műsort sugároz, addig az Egyesült Államok Tájékoztatási Hivatala, az USIA csupán napi kétórás műholdkapacitást bérel, s sugározza a „Worldnet” című, igényesnek cseppet sem mondható programját.)

Az is az igazsághoz tartozik azonban, hogy az olyan patinás, üzleti vállalkozáson

alapuló tévétársaságok, mint a SAT—1 és az RTL Plus, a hírek szerint az elmúlt két esztendőben egy fillér nyereséget sem hoztak. Ennek ellenére egyre újabb vállalkozások szervezéséről érkeznek hírek (az olyan ismeretek mellé, mint a Sky Channel vagy a Super Channel stb.) Így például egész Európában jelenlevő televíziót, rádiót, sajtót egyként magába foglaló kommunikációs hálózat létrehozásának terveit ismertette a közelmúltban az angol Robert Maxwell, az egyik legnagyobb hazai hatalmú sajtókirály, s ilyen terveket sejtet a Murdoch nevével fémjelzett commbusiness társaság.

A kibontakozó heves konkurenciaharc — ez magától értetődő — nem hagyja érintetlenül a nyomtatott sajtót, de méginkább nem kerüli el a műfaj természetéből fakadóan különben is rugalmasabb európai rádióállomásokat sem. Most ez utóbbiak néhány érdekesebb tünő irányzatát kísérel meg áttekinteni.

Közönségcsalogatók

A műholdas tévésugárzást a nemzetközi rádiózás kétségtelenül kihívásként értékeli, de köreiben pánik korántsem tapasztalható, különösen olyan méretű nem, mint amelyet néhány évtizeddel ezelőtt magának a televízióknak a megjelenése keltett.

Ez alkalommal elsőknek a rádiókészülékek gyártásával foglalkozó ipar reagált. A hallgatóközönség meg- és visszahódítása érdekében néhány esztendeje egyedülállóan új technikai módszereket és részszolgáltatásokat kínálnak vevőkészülékeikben. Az újítások közül már most is a legfontosabbnak tűnik a parányi számítógépek beépítése a készülékekbe, melyek a hangolást teszik egyszerűbbé, s ugyanakkor pontosabbá, a vételt pedig sokkal jobb minőségűvé — természetesen mindezt elfogadható áron.

A visszahódítás, a megtartás művelete a *műsorok*, a *szolgáltatások*, a *műfaj* területén is — ráadásul az éleződő verseny feltételei között — több újdonság megjelenését hozta. Nyugat-Európában számtalan olyan rádióállomás működik, melynek alapja üzleti vállalkozás; néhányat közülük több évtizede ismerhetünk, s jól hangzó, patinás névvel, óriási szakmai gyakorlattal rendelkezik.

Ezek közé tartozik mindenekelőtt a luxemburgi rádió több nyelven sugárzott programjaival, de ugyancsak ismert s nagy tekintélyű állomás a monte-carlói rádió, az andorrai rádió és még hosszasan sorolhatnánk.

Ezek a rádiók az információs business részeként, évtizedekkel ezelőtt váltak virágzó iparaggá, mégpedig két — többé-kevésbé szerencsésnek mondható — ok következtében. Az egyik, hogy különleges földrajzi helyzetüknél fogva — már kis vagy közepes teljesítményű adóállomással is — saját területüknek sokszorosát képesek besugározni, saját lakosságuknál sokkalta több hallgatót képesek elérni. De talán még ennél is fontosabb volt, hogy azokban az országokban, melyeket ily könnyedén elértek rádióhullámaikkal, valamilyen okból korlátozták a hazai rádióállomások reklámsugárzási lehetőségeit.

Színes hangszövet

A kereskedelmi és reklámrádiózásnak már a kezdeténél kialakult az állomások egy olyan csoportja, mely úgy döntött, hogy nem csupán reklámot sugároz, hanem műsorát is *áruként* kínálja a hallgatóknak, s ezért tulajdonképpen egy rendkívül szórakoztató és széles körű ismereteket nyújtó, kellemes hangzású, a hallgatóság figyelmét minden időszakban aktivizáló rádióműsört állítanak színes szövetébe.

Ezen állomások közül kétségtelenül legismertebb s a legnagyobb tapasztalattal rendelkezik a luxemburgi rádió. Azokat, bizonyos feltételeket tekintve igen szerencsésnek mondható, hiszen ennek a kis országnak a területéről rádióműsorokkal viszonylag könnyen elérhető az NSZK igen jelentős része, valamint Franciaország és Belgium nagy területei is. Fő műsorait tehát két nyelven, *németül* és *franciául* sugározza. (Az évtizedekkel ezelőtt annyira népszerű, s a maga idejében teljesen új hangzást s műsorkészítési stílust jelentő angol nyelvű Radio Luxembourg csupán a késő esti és éjszakai órákban sugároz műsort.)

A *német* nyelvű adás napi 19 és fél órában, a tájékoztatás és szórakoztatás jegyében készül. Természetesen a műsorban a legfonto-

sabb a zene, elsősorban a német nyelvű tánc- és diszkómuzsika, de igen sok angol nyelvű sláger is. Becslésem szerint a zene a műsor-időnek nagyjából háromnegyedét teszi ki.

A kerek órákban kezdődő híradás igen rövid, s csupán hírösszefoglaló jellegű; érdekessége, hogy a két-három soros híreket tíz másodperces (mindig azonos) hangeffekttel választják el. Az RTL német változata közlekedési információkat nem sugároz.

A közönséget a műsorokba aktívan bekapcsoló, és onnan egy pillanatra sem kieresztő kvíz- és telefonos kívánságműsorok különleges helyet foglalnak el az RTL programjában. Dél előtt is, délután is hallható a Clip Connection, a Gefrogt-Gespilt című, többórás műsor, s az utóbbi időben már nem csupán a játék- és műsorvezetővel beszélhetnek a telefonáló hallgatók, hanem szót válthatnak egy emberi beszédet előállító számítógéppel is. S közben nagyon sok kellemes zene hallható; a próza aránya még ezekben a műsorokban sem több 20 százaléknál.

Az RTL francia nyelvű változata arányait és struktúráját tekintve nem sokban különbözik a német változattól. Itt természetesen a francia nyelvű sláger és rock az uralkodó, de a közönséggel aktív kapcsolatot tartó telefonos és kvízműsorok itt is első helyen állnak, s több órán át hallgathatjuk a Stop on encore, vagy a Les auditeurs ont la parole című programokat.

Mindkét nyelvű változatban óránként általában háromszor-négyszer adnak néhány perces reklámblokkot. (Az ezekben a reklámokban megfigyelhető szerkesztési és megformálási sajátosságokra még visszatérek.)

Itt emlitem meg, hogy az RTL-nél, de Európa szinte valamennyi ismert kereskedelmi rádiójánál, csupán igen mérsékelten „reklámozzák” saját moderátorait, annál erőteljesebben ajánlják a hallgatók figyelmébe a „márkát”, a rádió saját hívójelét; az RTL mindkét nyelvű változata óránként akár tíz, tizenöt alkalommal is elmondja (időnként elénekl) saját hívójelét.

A hírek szerint az RTL még ebben az esztendőben jelentősen bővíteni szándékozik kereskedelmi, reklámrádió-hálózatát. Igen nagy sikernek számít, hogy az ír rádióval közösen, ír területről indítanak egy

Nagy-Britanniára irányított programot, melyről ez ideig csupán annyit szivárogtattak ki, hogy még 1988-ban megindítják, a neve Radio Tara lesz, s a hosszú hullámon, a 254 kHz-en sugározza műsorát 300 kW teljesítménnyel.

Ugyancsak ismert és sikeres kereskedelmi rádió az *Europe N°—1*, amely francia nyelvű közönségnek szól, települési helye a nyugat-németországi Saarbrückenben van, s hatalmas erejű adójával Északkelet-Franciaország óriási területeit képes besugározni. (Csupán a 185 kHz frekvencián, a hosszú hullámon 2000 kW, energiával szórja műsorait.)

Ez az állomás is igen színvonalasan, a rádióhallgatók minden igényét kielégítően állítja össze napi 18 órás műsorát, s különösen nemzetközi hírszolgálat s tájékoztató műsorai kiemelkedőek; a reklámok itt is csupán a műsorfolyamba beleszőve, óránként kb. tíz-tizenöt percben jelentkeznek.

Az *Europe N°—1* bérelt műholdcsatornán átlövi műsorát a Karib-tenger térségébe, s ott a francia nyelvű területeken kifogástalan minőségben, helyi adóként fogható.

Csupán mint érdekes rádiócsomagot említem meg az *Europe N°—1* testvérrádióját, az *Africa N°—1*-et, amely ugyancsak francia nyelven, de afrikai dialektusban és afrikai stílusban készíti műsorát. Székhelye a gaboni Libreville, de hatalmas teljesítményű adójával egész Észak-Afrikát besugározza, sőt a délutáni óráktól a 15475 kHz frekvencián Magyarországon is 5-ös minőségben vehető. Ez az állomás sokkal erősebben reklámcentrikus, mint európai testvére. Egy kétórás Hit parade című diszkó-összeállításban például hetvenötösöz hangzott el a Marlboro cigaretta neve.

Ugyancsak a kereskedelmi rádiócsomagok közé tartozik, de mivel az esti órákban nálunk is jól, helyi adó minőségben hallható, ezért megemlítem a Christian Science Monitor Syndicate Inc. nemzetközi kereskedelmi műsorát. 1987 óta sugározzák Európa számára is. Jelenleg a rendkívül magas színvonalú nemzetközi tájékoztatás igényes könnyűzenei összeállításokkal váltakozik. Direkt reklám egyelőre nem szerepel műsorai-ban.

Kis és nagy kalózok

Az európai kereskedelmi és reklámrádiók közül a *legérdekesebb színpolt* minden bizonnyal a *Radio Caroline*, s érdekességét nem csupán az a tény szolgáltatja, hogy az angliai Essex partjaitól tizennégy tengeri mérföldre horgonyzó Ross Revenge hajó fedélzetére települt. Napjainkig — elsősorban a tengerentúli tőkével való szoros összefonódás következtében — üzleti léte teljességgel stabilizálódott; ennek ellenére megtartotta „kalózádió” jellegét, a hajóra való településen kívül azt a „csékélységet”, hogy frekvenciáit is szabálytalanul használja. Az utóbbi esztendőben műsora rövidhullámon is hallható, de stílszerűen olyan frekvenciatartományban, melyet hivatalosan a tengerjáró hajók rádiótelefon-szolgálatára használ.

A Radio Caroline nevét, még a hatvanas évek közepe táján, a néhai Kennedy elnök leányától kölcsönözte, s a hetvenes évek első feléig élethalálharcot vívott az angol és a holland hatóságokkal a fennmaradásáért; felszerelését, műsorait, zenei anyagát számtalanszor elkobozták. Nevet és helyszínt változtatva azonban minden alkalommal újjászületett. Ma már annyira legális rádiónak számít, hogy adatait a World Radio TV Handbook is közli, International Waters címszó alatt, s műsora rendkívül népszerű. Összeállításában 95:5 a zene és a próza aránya, s elsősorban a popzenei albumok, kazetták és videofelvételek zenei anyagának reklámozásával foglalkozik, de hallhatók benne tengerentúli, főként kanadai utazási reklámok is. A kerek órákban nemzetközi hírszolgálatot is közvetít, rendkívül tömören és hatásosan. S azt a tényt, hogy a Radio Caroline-t halljuk, szinte ötpercenként, s igen büszkén deklarálja.

Az úgynevezett „kalózádiók” az utóbbi időben más országokban is igencsak elszaporodtak. A helyi hatóságok engedékenységét kihasználva, megjelentek a félig-meddig engedély nélküli, kis teljesítményű, kisipari módszerekkel szerkesztett műsorokat közvetítő adóállomások.

Csupán Franciaországban tekintettem át a számszerű adatokat: míg 1985. július 15-én 1216 ilyen magánrádió működött, addig

1987. augusztus 1-jéig számuk 1667-re emelkedett, valamennyien FM-adók, s többségük reklám- és kereskedelmi tevékenységet folytat, de akad közöttük vallási vagy szélsőséges társadalmi csoportok által üzemben tartott is. A Radio-Futur-Génération nevű adóállomás például igen gyakran kölcsönadja hullámait a párizsi homoszexuálisoknak.

Igen sok kalózállomás működik Olaszországban is; ezek közül több már nagy tapasztalatokkal rendelkezik. Csupán a legismertebbek nevét sorolom fel: Tele Radio, Radio Spoleto, Radio Milano, Radio Paradenone stb. Ezek egyike-másika időnként a rövidhullámokra is kimeréskedik, s ilyenkor nálunk is hallhatók.

Hatáskeltés hanggal

Mint már említettem, a kereskedelmi rádióknál különösen gyakori s rendkívül fontos közlemény a reklámok sugárzása. Az elmúlt évtizedekben az olyan rádiók, mint az RTL, az Europe N°—1 vagy a Radio Montecarlo kialakították s már-már a *tökéletesség szintjére fejlesztették* a szabványos európai rádióreklámot, melynek tartalmi és formai elemeit ma már jóformán valamennyi nyugat-európai rádióállomás átvette, és sikerrel alkalmazza.

Ezeknél a rádióadóknál a hangzás és a megformálás igényessége és tudatos *előtervezése* minden mást megelőző szempont. Itt a rádióreklámok előadói — minden elhangzott szavuk ezt bizonyítja — *a beszéddel, a hanggal való hatáskeltésnek* professzionista mesterei. Így azután egyáltalán nem csodálatos, hogy a 30-40 másodpercnél soha nem hosszabb reklámban is tökéletesen megvalósul egy bonyolult s ugyanakkor rendkívül hatásos dramaturgiai szándék, melynek alapja az, hogy igen gyors váltással, majdnem egy időben kíván hatást gyakorolni a hallgatók *ézelmére és értelmére*.

Ebben a nyugat-európai rádióreklámmodellben — hangozzék el bármely adóállomáson — pontosan tartják a következő fesszes dramaturgiát: Az első tíz-tizenöt másodpercben bohókás, trükkös, tréfás, komolytalan, néha már irreális hangütéssel egy-egy árucikk vagy termék rendkívül elő-

nyös tulajdonságaira hívja fel a figyelmet — többnyire egy vásárló mértéktelenül nagy elégedettségét tükrözve, általában a reklámhoz komponált s az említett dramaturgiához tökéletesen illeszkedő zenébe ágyazva, a különleges hangzás elérése érdekében igen sokszor effektgenerátort is alkalmazva.

S amikor a rádióreklám „első felvonása” a tartalmi és a formai elemek (a mondanivaló és a mondás formájának) harmonikus egységével elérte a pszichés hatás csúcspontját, akkor mint egy varázsűtésre, teljes fordulat következik, s az elképzelhető legkellemesebb hangzással (most már mellőzve az irrealitást, a bohókásságot) az árucikk *reális tulajdonságairól* szóló információrészeket ülteti a hallgató tudatába. S mindezt 30-40 másodperc alatt! Kétségtelen, hogy ilyen hatás elérésére csupán a szakmai ismeretek magas fokán állók, rádiózás profijai képesek.

A mindig is versenyérzékeny s szervezeti és műfaji megújulásra kész európai rádióreklám-bizniszt — így ítélték meg — a műholdas tévésugárzás újabb erőfeszítésekre készítette. Az csak természetes, hogy a hallgatók és a reklámmegrendelők magatartásáért folytatott versenyben a győzelem legnagyobb esélyével az óriási tőke, a sok pénz felett rendelkező, jól szervezett társaságok indulnak; kialakulóban vannak az önálló, nemzetközi jellegű, nyelvi határokat sem ismerő kommunikációs birodalmak. (Ilyenek a már említett Murdoch és Maxwell nevéhez kapcsolható multinacionális kommunikációs impériumok, a műfajnak szinte minden ágával sikeresen foglalkozó tőkés társulások.) Méreteikben mindenképpen szerényebbek, de szervezettségüket, több évtizedes tapasztalatukat, a rádiózás műfajában elért magas színvonalukat tekintve mindenképpen élen állnak a versenyben az olyan

társaságok, mint a Radio-Télé-Luxembourg, vagy az Europe N°—1 tulajdonosai.

Figyelemre méltónak tartom azt is, hogy *a tengerentúli rádióipar* — műsorok sugárzásával és tőkével egyaránt — Európa felé fordul. A Radio Caroline mellett példaként megemlíthetem még a Starforce 576—Harmony Radiót, melyet ugyancsak amerikai tőke szervezett, és sikeresnek mondható állomás.

Kettős követelmény

Úgy tűnik egyébként: azok lesznek igazán sikeres állomások, melyek munkájuk során szerencsésen ötvözik egyrészt a tőkét mozgató, az üzletet szervező, másrészt a műfajt, a rádiót „csináló”, a reklámhoz és általában a műsorokhoz magas színvonalon értő, profi rádiós szakemberek team-szerű együttműködését. Ahol a két szakembertípus egyikét lebecsülik, vagy — mint számtalan FM-kalózállomás esetében — egyszerűen nem képesek biztosítani a tőkét, a szervezést és ehhez hasonló szinten a műfaji hozzáértést, ott bizony sem haszon, sem siker nem kecsegtet. Kezdeti lépéseinél tartó hazai kereskedelmi rádiózásunk nagy vargabetűs kitérőket kerülhet el, ha ezt a leckét időben megtanulja.

A bevezetőben említett műholdas televíziós kihívás kétségtelenül pezsdítőleg hat az európai kereskedelmi rádiózásra, műfaji megújulása figyelemre méltó. Helyzetük reális megítélése alapján a kereskedelmi rádiók a következő évtizedekben megőrizhetik helyüket s szerepüket az információs businessben, a szórakoztatás, a tájékoztatás és a hallgatók aktivizálásának kellemes hangzása és nagy hatású keverékét nyújtva a hallgatóknak.

A franciák és a peresztrojka

Franciaországban a politikai élet kutatóközpontja és a francia közvéleménykutató intézet rendszeresen vizsgálja a lakosság Szovjetunióval kapcsolatos attitűdjét. Az elsőként említett intézet 1965—87 között mintegy háromezren alkalommal tett fel e témában kérdést, és a legutóbbi felmérések jelentős „felmelegedésről” értesítenek.

A francia közvéleménykutató intézet 1987. októberi felmérése szerint a lakosság többsége úgy ítéli meg a Szovjetunióban végbemenő változásokat, hogy az pozitív hatást gyakorol az emberi jogokra (hetvenkét százalék), s hozzájárul a leszereléshez (hatvanegy százalék).[●]

Míg 1986-ban a franciák hatvankilenc százaléka negatívan ítélte meg a Szovjetunió társadalmi-gazdasági fejlődését, egy év múlva már csak ötvenkilenc százaléka vélekedett így. A pozitív értékelések aránya pedig tizenkét százalékról tizenhét százalékra nőtt. A pozitívumok közül jellemző módon mindkét esetben az egészségügy és az oktatás ingyenességét emelték ki.

1987 júniusában a megkérdezettek negyvenhárom százalékának az volt a véleménye, hogy a szovjetunióbeli változások jelentős mértékűek, míg harmincöt százalék ellenzőképpen vélekedett.

A legjelentősebb változások a leszerelés, valamint a háború és béke kérdésének megítélésében voltak. 1987 áprilisa és júniusa között a közép-hatótávolságú rakéták felszámolását igénylő vélemények aránya például harmincöt százalékról ötvenhárom százalékra nőtt, míg az ellenzők aránya negyven-

öt százalékról huszonnyolc százalékra csökkent. 1987 októberében arra a kérdésre, hogy „véleménye szerint a szovjet és amerikai rakéták egyidejű megsemmisítése fenyegetést jelent-e Franciaország számára vagy sem”, negyvenegy százalék tagadólag válaszolt, harminchét százalék igenlően, míg huszonkét százalék nem nyilvánított véleményt. 1981—87 között szintén jelentős, és az évenkénti felmérések tanúsága szerint tendenciaszerű változások következtek be a nagyhatalmak közötti erőviszonyok megítélésében. Azoknak az aránya, akik a két szembenálló felet egyformán erősnek ítélték, huszonnégy százalékról negyven százalékra nőtt; azoké, akik a Varsói Szerződés erőfölényét érzékelték, negyvenhét százalékról húsz százalékra csökkent; azoké, akik a NATO-t ítélték erősebbnek, tizenhét százalékról tizenhét százalékra nőtt. (Tizenöt, illetve huszonkét százalék nem nyilvánított véleményt.)

A franciák hatvanegy százaléka kívánta egész Európát atommentes övezetnek látni, mivel nyolcvanöt százalékuk szerint egy atomkonfliktus az európai civilizáció pusztulását idézné elő.

1987 során Moszkvában és Franciaországban párhuzamos kutatást végeztek a háborúról és békéről, az atomfegyverkezésről, a peresztrojka külpolitikai hatásáról, valamint arról, hogyan látják egymást a szovjet és a francia emberek. Franciaországban a megkérdezettek fele érzékelték, hogy az utóbbi években változások történtek a szovjet—francia viszonyban. A franciák huszonkilenc százaléka, a moszkvaiaknak pedig har-

● Az itt ismertetett eredmények Jegorov J.: „Francuzi i peresztrojka” című, a szovjet Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija 1988. 5. számában megjelent cikkéből valók. A szerző a L'image de l'Union Sovetique Paris, IPSOS, 1987 és az Opinion publique 1987. Paris, SOFRES, 1987. kiadványából vette adatait.

mincegy százaléka értékelte pozitívnak ezt a változást. Ugyanakkor a franciák hatvanhat százaléka, a moszkvaiaknak pedig ötvenegy százaléka szükségesnek tartotta a viszony további javulását. A moszkvai emberek hetvenhárom százalékanak, míg a franciák hatvan százalékanak véleménye szerint a gorbacsovi politika általában kedvező hatást gyakorolt a Szovjetunió nyugati országokhoz fűződő kapcsolataira.

Arra a kérdésre, hogy a francia atomfegyverek veszélyeztetik-e a Szovjetuniót, a franciák harmincegy százaléka igenlően, ötvennyolc százaléka tagadóan válaszolt — a moszkvaiak között ez az arány negyvennégy, illetve negyvenhét százalék volt. Arra a kérdésre pedig, hogy vajon a szovjet atomfegyverek veszélyt jelentenek-e Franciaor-

szág számára, a moszkvaiak tizennégy százaléka válaszolt igenlően, míg hetvenkilenc százalék tagadólag; a franciák hetvenkét százaléka állította, hogy ez veszélyes, tizenkilenc százalék pedig nem látott ilyen veszélyt. A két nép egymásról alkotott képére jellemző: a moszkvaiak hetven százaléka említett a francia emberekkel kapcsolatban pozitív, két százalékuk negatív jellemvonást, négy százalék pedig úgy érezte, „olyanok, mint mi”. A franciáknak csak harminc százaléka kötött pozitív jellemvonást (szívelyesség, nyíltság stb.) a szovjet emberekhez, viszont harminchét százalék negatívan értékelte őket (pl. gyengeség), s egy százaléknak volt az a véleménye, hogy „olyanok, mint mi”.

K. I.

Ritter Aladár

Széchenyi titkos sajtóirodája

Fejezetek a főmunkatársak: Török János, Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa életéből

Az utóbbi években újra kiadják gróf Széchenyi István jelentős műveit, könyvek, tanulmányok jelennek meg róla, az Országgyűlésen idézik politikai és gazdasági megállapításait, amelyek irányítúként hasznosíthatók. Irodalmi hagyatékának utolsó része Döblingben született. Élete utolsó éveiben itt működött titkos sajtóirodája, amelynek főmunkatársai: Török János, Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa, az akkori újságírás kiemelkedő alakjai voltak.

Széchenyi István gróf fellépése óta szoros kapcsolatban állt az újságírókkal. A magyar nyelvű politikai újságok agitációs jelentőségét ismerve, maga is vállalkozott a *Jelenkor* című lap kiadására. Sajtópolitikai eszméi a *Hitel*, a *Világ*, a *Stádium* és *A Kelet* népe könyveiben is sorakoznak. Sajtópolitikai álláspontjának erkölcsi alapja a szó szentsége és a gondolatközlés szabadsága.

Döblingi önkéntes fogságában, 1857-ben alakult titkos sajtóirodája, amelyet kis vezérkarnak is neveztek. Első munkatársa az a Török János szerkesztő, aki ifjú éveiben lett a gróf buzgó híve.

A reakciós redaktor

Török, tanulmányainak befejezése után, gazdasági kérdésekkel foglalkozott. Több nagybirtok vezetője, majd mezőgazdasági iskola tanára. A *Magyar Gazda* egyik szerkesztőjeként Kossuth Lajos hetilapjának az ipar- és védegyelet érdekében kifejtett eszméi ellen küzd. E vitacikkei meg nem szűnő feszültséget okoztak Kossuth és az újságíró között.

Az 1848-as esztendő lényeges fordulatot hozott Török János életében. A redaktor úr katona lett. A szabadságharc idején alezre-

desként küzdött a csatatereken. Mint sok ezer társát, őt is elítélték. Előbb a pesti Új-épületben, majd az aradi várbörtönben raboskodott.

Világos után az ellenforradalmi rendszer visszavetette az újságírást. Bach és Haynau uralma cenzúrát, fenyegetést, szellemi erőszakot és börtönt jelentett. Török kiszabadulása után újra a *Magyar Gazda* oldalain találkozunk cikkeivel, majd a *Magyar Hírlap* munkatársa lesz. Ez az újság, címlapján a kétfejű sassal, Bécs érdekeit szolgálta. Fő feladata: rendeletek, törvények, ítéletek közlése.

Az újság „a kormány és a nemzet közti kölcsönös engesztelődés és bizalomgerjesztés fontosságát hirdeti. Közvetítő szerepet vállal az osztrák kormány és a nemzet, Magyarország és az örökös tartományok között”.

A *Magyar Hírlap* közölte Török János *Magyar életkérdések* című negyvenkét folytatásban megjelent cikksorozatát. E Habsburg-barát cikkek ugyan hivatkoznak Széchenyi Istvánra, de a valóságban konzervatív és lojális átfogó programot hirdetnek.

A lap szerkesztői felfigyeltek arra, hogy a cenzúra nem törli az emigrációról szóló tudósításokat és a külföldi leveleket. Egyre

több ilyen közlés jelenik meg, például a Kosuth törökországi tartózkodásáról, majd angliai útjáról írt hírek. A szerkesztők leleménye, hogy a sorok között írnak. A külpolitikai publicistikák ugyan más országokról szólnak, mégis a magyar kérdésekkel kapcsolatosak.

A Magyar Hírlap megszűntével 1852-től, helyette, a *Budapesti Hírlap* hivatalos politikai napilapot adják ki. Itt Török János mint hírlapíró és szerkesztő szerzett nevet és elismerést, ezért esett a polgári és katonai kormány választása rá, amikor a Pesti Naplónak új főszerkesztőt kerestek. Az új vezető új szakaszt nyitott a lap életében. (A munkatársak között találjuk Falk Miksát és Kecskeméthy Aurélt, akik később — Törökkel együtt — Széchenyi gróf döblingi sajtóirodájának vezetői lesznek.)

Programcikkében kifejti a nemzeti összefogás általa lehetségesnek vélt alapelveit. Miután szerinte a legfontosabb a „puszta fennmaradás”, olyanokra van szükség, akik a praktikus térre leszállva, csupán az elérhető után törekszenek.

Sok újítást vezetett be az új főszerkesztő. Többi közt a külpolitikai vezércikket. Gyakran jelentkeztek a lapban a szövegben elrejtett olyan részek, amelyek a nemzet érzését fejezték ki.

Sajtótörténeti érdekesség, hogy az orosz—török háború idején a Pesti Naplónak sajtó tudósítója — Urházy György — volt a hadszíntéren.

Két évig állt Török János a Pesti Napló élén, ahol számos cikk miatt ellentétbe került a sajtórendőrséggel. Ez az oka annak, hogy elmozdították állásából.

Az exfőszerkesztő úgy gondolta, hogy Bécsben aránylag kedvezőbb a politikai légkör. Az osztrák fővárosba utazott tehát, ott engedélyt szerzett, és megalapította a *Magyar Sajtó* című lapot, amely előbb Bécsben, majd Pesten jelent meg.

Az új hírlap a törvénytszeteletet, a nemzet anyagi és szellemi kifejlészetésének fontosságát hirdette. A középosztályon nyugvó sajátos, konzervatív demokráciát tekintette céljának. A polgári átalakulást az alkotmányjogi kérdések elé helyezte.

Albrecht főherceg, a kormányzó, mégis veszedelmes izgatónak nevezte a Magyar

Sajtót, mert olyan témákkal foglalkozott, amelyeket ő nem engedélyezett a magyar lapoknak.

A Magyar Sajtó rovatai is mutatják a lap sokoldalúságát: távirati sürgönyök, vezércikkek, külpolitikai áttekintés, belpolitikai hírek, Ausztria közbirodalom, magyarországi újdonságok, külföldi lapszemle és a kultúra kérdései kapnak helyet a lap hasábjain. A Csataér rovatban jelennek meg az orosz—török háborúról szóló jelentések.

A bécsi időkben Török János újból kapcsolatba kerül gróf Széchenyi Istvánnal, aki visszatér irodalmi munkásságához. Először átjavitja a *Pesti por és sár*, valamint a régebben írt *Hunnia* című művét, amelyeket Török tesz közzé.

A Döblingben alakult titkos sajtóiroda első főmunkatársa hívja fel a gróf figyelmét Kecskeméthy Aurél újságíróra, aki a rendőrmisztérium cenzora.

Ki is kerül nemsokára a döblingi remete legszűkebb környezetébe?

A színlelés mestere

Kecskeméthy Aurél pályafutása a legszínesebb és a legkalandosabb . . . Régi, elszegényedett dzsentrifalvi családból származott. Édesapja, a helytartótanács szürke hivatalnok, szűkös keresetéből nagyon nehezen nevelte tizenkét gyermekét. Aurél fia jogi tanulmányai befejezését követően ügyvédi oklevelet szerzett. Pesten, majd Bécsben praktizált. Nem született fiskálisnak, a politika és az újságírás jobban érdekelte.

Gyakori vendég a Fialat Magyarországi körében, ahol Petőfi Sándorral is barátságba kerül. Bár sokban más elképzelései vannak, a 48-as események magukkal ragadják. A nyugtalan természetű ifjúnak megvan a véleménye a forradalomról, amelynek ügyével nem rokonszenvez. Nincs kedve ahhoz, hogy a honvédek közé álljon.

Politikai napilap kiadását tervezi. Így kerül Görgey Artúr környezetébe, aki őrnagyi ranggal lépett át a magyar hadseregbe. A fiatal fiskális nézetei közel állnak Görgey elgondolásaihoz. A dzsentrifalvi elöljáró az őrnagyi jogi ügyeit intézi, majd hivatalos zsurnalisztája és titkára lesz. A szabadságharc második évében független irányú kato-

nai lap indítását tervezi *Való* címmel. Ez az újság az új demokrácia és Görgey szócsove lenne. A hadiesemények alakulása miatt azonban nem jelent meg az újság.

A szabadságharc bukása után, Haynau rémuralma kezdetén, Kecskeméthy lapengedélyt kér. Az aktára ezt írják: „könnyelműen élő ügyvéd, aki igen jártas a színlelés mester-ségében”. Beadványát elutasítják.

A nemesi ivadék állami hivatalra, karrier-re vágyik. „E szív — vallja — nem hullámzik. Csak pénzért!” Huszonhárom éves, amikor a Magyar Hírlap, a hivatalos lap munkatársa lesz. Csakhamar kiderül: jótollú hírlapíró. A következő esztendőben írja meg a *Magyarország összpontosítása Ausztriában* című röpiratát. Ez nemcsak a levert forradalom és szabadságharc kemény bírálata, hanem az osztrák beolvasztási kísérlet támogatása. „Magyarország politikai összpontosítása Ausztriában — írja — nem a sikertelen forradalom büntetése, hanem a Monarchia belalkotásának s európai viszonyainak szükségképpen következménye.”

A röpirat felhívja a bécsi körök figyelmét is az ifjú újságíróra, akit vonz a hatalom fénye. Kiterveli azt az utat, amelyen haladni kíván, hogy karriert csináljon. A megnyerő külsejű, elegáns, európai műveltségű, szellemes tollforgató elindul az érvényesülés felé. Az osztrák fővárosba költözik. „Elhagyám hazám földjét, mely megszűnt a haza lenni, s csak nagy rendőri fogház vala.” Hivatalhoz, szerkesztőségbe ugyan nem jut, de hamar Bach báró, a hírhedt belügyminiszter bizalmas sajtóügyi tanácsadója lesz. Közben még lapokat is tudósít.

A gögös hazárdórt azonban az önvád mardossa, úgy véli: túlbecsüli magát. Sokáig csak kisebb megbízatásokhoz jut. Nem csinál lelkiismereti kérdést abból, hogy kit és mit szolgál: pénzre van szüksége.

Végül is beáll a Bach-huszárok közé: a bécsi sajtóhivatal alkalmazza. Császári és királyi rendőrbiztos címmel cenzori beosztást kap.

Most már — úgy látszik — sínen van a szkeptikus, hetyke, blázirt, cinikus figura. Cenzorként is folytatja hírlapírói munkásságát, persze titokban, névtelenül. Minden hibájával és erényével a kialakuló újfajta hírlapírók őstípusa. Vannak eszméi, ideáljai,

de ezek változnak. Szerinte: bolond, aki eszméi, elvei miatt nyomorog.

A cenzori székbe került Kecskeméthy hamarosan kettős szerepet játszik. Végzi hivatali munkáját, de arra is felhasználja állását, hogy tanácsaival figyelmeztesse, segítse a sokat zaklatott magyar újságírókat, írókat.

Találóa neveztek Magyar Arentinónak. Az egykori velencei író is egyszerre több urat szolgált: a pápa, az uralkodó, a nagyurak kegyeltje. Zápolyai János magyar királyt is megsarcolta.

A magyar Arentino, miközben cenzorként I. Ferenc Józsefet és rendszerét szolgálja, tollával hol védi, hol támadja az uralkodó rendszert.

Nincs elragadtatva az ifjú uralkodótól, akit túlságosan befolyásol a környezete. Feljegyzi: másoktól erednek az események, a személyi és a rendszerváltozások . . . Az udvar nem akarja az alkotmányosságot. A külügyeket teljesen korlátlanul kezelik. A császár úgy bánik a minisztereivel, mintha azok csak hivatali fogalmazók lennének. Parancsol nekik, és ezek, bár lógó orral, teljesítik követeléseit . . .

Önmagával sincs megelégedve: bukott zseninek csúfolja magát. Az anyagi bajok boldogtalansága kútforrásai.

Kecskeméthy cenzor úr mint hírlapíró hihetetlenül termékeny. A Magyar Hírlapban, a többi között, bécsi levelekkel jelentkezett igen gyakran. Az ötvenes években nála hevesebben kevesen ostromozták szavakkal, körültekintő érvekkel a feudalizmust és ókonzervativizmust, valamint annak képviselőit, mint ő. Polgári reformernek tekinthető. Az ország új társadalmi berendezéséről vallott nézeteit hirdette. A polgári átalakulás és az alkotmányosság elveiből kiindulva kívánta befolyásolni a kormányzat nézeteit, magatartását és az olvasókat. Cikkeiben hol helyeselte, hol támadta az osztrák kormány intézkedéseit.

A Budapesti Hírlap tudósítójaként is igen sokat dolgozik. A birodalom kérdéseiben a bécsi kormány álláspontját képviseli. Ugyanakkor bírálja a kormány gazdasági politikáját. Rendszerint híreket, tényeket közöl magyarázat nélkül. Szorgalmasan böngészi a külföldi sajtót. Így jut ahhoz az érdekes hírhez, hogy Oroszországban rende-

letet adtak ki a jobbágyok felszabadításáról. Sokszor ismertet olyan röpiratot, amelyekkel cenzorként ismerkedett meg.

Kecskeméthy gyakran találkozik Bécsben Török Jánossal, a Magyar Sajtó szerkesztőjével, hiszen a lap titkos munkatársa. Török hívja fel gróf Széchenyi István figyelmét az újságíró-cenzorra.

A „pölöskei intéző”

Török közvetíti a szóbeli meghívást is, amelyet egy 1857. június 3-án kelt levél erősít meg: „Barátom, kérem: keressen fel a nap bármely szakában, de stereotyp 'der Inspector von Pölöske' név alatt. Erre okom van. Sietve: Sz. I.”

Sokféle feltevés van, hogy miért „a pölöskei inspector” néven szerepelt Döblingben a cs. és k. cenzor. A legvalószínűbb, hogy a gróf félre akarta vezetni a besúgókat, kémeket.

Találgatták, hogy miért kívánt a döblingi remete találkozni a rendőrminisztérium cenzorával? Bizonyára azért, mert ismerte Kecskeméthy cikkeit, amelyeknek mondanivalója többször is megnyerte tetszését. A titkos sajtóirodának jótollú, jól értesült munkatársakra volt szüksége. Így esett a választás Török János barátjára.

Kecskeméthy Aurélnak hízelgett, hogy a legnagyobb magyar bizalmasai közé fogadja. Így hát a „pölöskei intéző” megkezdte rendszeres utazásait Döblingbe. Első látogatására így emlékezett: „Széchenyi megöregedett . . . mennyire más volt arca, melyet még alig egy évtized előtt az egész ország és fél Európa ismert. Fehérlő rövid haja csak gyéren árnyékolá be roppant homlokát, csaknem minden foga kihullván, beesett ajkai férfi arcának az aggság kifejezését kölcsönzék. Szemeinek sötét fényét gyakori bágyadtság váltá fel. Erőtelen hangja töretlen . . . Szép és bölcs, habár beteg öreg ember arca volt az.”

Sokáig tartott az első találkozás. Jegyeztük meg: ebben az időben a Bach-kormány látszólag sikereinek tetőpontján állt. Úgy vélték, hogy a belügyminiszter erősebb, hatalmasabb, mint valaha.

Kecskeméthy megállapíthatta, hogy a gróf igen jól értesült. Szinte minderről tud,

ami Magyarországon, a bécsi udvarban, magasabb hivatalokban történt. A külföldi sajtót és a megjelent röpiratokat is jól ismeri.

Két-három naponként kereste fel a „pölöskei intéző” Széchenyit, akinek higgadtsága, éleslátása a politika és az emberiség dolgában a réginek látszott. Rengeteget írt és olvasott. Elsősorban a politikai kérdések érdekelték. A központi kormány tevékenységét gyűlölte. Igen szellemesen bírálta az osztrák sajtót. Nagy bölcsen és előrelátóan az óvatosságot tartotta szükségesnek. Nem egyszer mondta az uralmon levő, de már bomlani kezdő kormányrendszerre: „Vigyáznunk kell; a döglődő elefánt még egy nagyot rúghat”.

Sokszor kerültek szóba a forradalom és a szabadságharc eseményei. Széchenyi a politikai küzdelmekről higgadt objektivitással nyíltan szólt. Ha Kossuth Lajosról beszélt, soha egyetlen lekicsinylő vagy keserű szóval nem élt. Mindig a legnagyobb, sőt mondhatni, szándékos kimérettel beszélt egykori politikai ellenfeléről.

Az 1857-es év több szempontból is igen fontos. I. Ferenc József Magyarországra utazott, s jelentős személyiségek petíciót kívántak átadni az uralkodónak. Ebben a nemzet kívánságai szerepeltek. A kérvény átadására azonban nem kerülhetett sor.

Bach báró viszont célszerűnek találta egy olyan röpirat megíratását, amely szerint az osztrák kormányzat igen nagy eredményeket ért el Magyarországon. A kiadvány, amelyet Bach munkatársa, egy miniszteri tanácsos írt, 1857 októberében meg is jelent. A szerző neve nem szerepelt a *Rückblick* (Visszapillantás) néven emlegetett röpiraton.

A döblingi sajtóirodához nyilván Kecskeméthy Aurél útján jutott el a *Rückblick*. A gróf fél évi munkával írta meg és névtelenül jelentette meg válaszáat. A kéziratot fia — Széchenyi Béla gróf — vitte titokban Londonba, ahol kinyomtatták és terjeszteni kezdték. A boríték színéről sárga könyvnek, egyébként *Blicknek* (Pillantásnak) nevezett mű óriási feltűnést keltett.

A sárga könyv nemcsak terjedelmével, hanem hangjával, mondanivalójával messzre kimagaslik Széchenyi döblingi írásai közül. Ez a válasz páratlan alkotás — ismerték el

annak idején és később is. Kíméletlenül pel-
lengérré állítja a gyűlölt Bach személyét, po-
litikáját és tizévi munkáját. Nem elégedett
meg azzal, hogy a Rückblick állításait té-
nyekkel cáfolja. A röpirat Magyarországot
virágzóznak és népét boldognak igyekszik
feltüntetni. A gróf válasza neveltségessé teszi
e hazugságokat. A Blickben több olyan adat
szerepel, amely miniszteri és helyhatósági
titoknak számított. Ezek az adminisztráció
és a kormányzat titkait, visszaéléseit, baklő-
véseit leplezték le, s ez csak fokozta az osztrák
vezető körök felháborodását.

Bár a rendőrmiszteriumnak nem lehet-
tett kétsége, hogy Széchenyi a szerző, mégis
nyomozás kezdődött. Azt is tudták, hogy a
döblingi sajtóiroda igen tevékeny. Innen jut-
nak a külföldi lapokba az osztrák kormányt
erősen támadó cikkek. Széchenyi íródeákjai
— így is nevezik őket — sokat és eredménye-
sen dolgoznak. A kis vezérkar sajtótevé-
kenysége sokoldalú. A legfontosabb feladat
Széchenyi gróf még teljesebb tájékoztatásá-
nak további szervezése, a nézetek egyezteté-
se, politikai programok ismertetése, röpira-
tok, könyvek kiadása, külföldi lapok tudósi-
tása.

Széchenyi utat keresett és talált a legtekinté-
lyesebb külföldi lapokhoz, hogy Magyar-
ország védelmére írt cikkei és íródeákjainak
politikai írásai nagy nyilvánosságot kapja-
nak. Ezt a törekvést siker koronázta. A Times, a párizsi Observateur, a belga
Indendance, a Weser Zeitung, a Hamburger
Nachrichten és más újságok közölték a döb-
lingi sajtóiroda cikkeit. Báró Jósika Sámuel
szerint egyedül 1859 decemberében a világ-
sajtóban közel százötven olyan közlés ka-
pott nyilvánosságot, amely — nemcsak a
sajtóiroda munkatársainak tollából — Ma-
gyarországgal foglalkozott.

A rejtett célzások mestere

Már egy éve jár rendszeresen Döblingbe a
„pölöskei inspector”, amikor új munkatárs-
sal gazdagodik a kis vezérkar. Kecskeméthy
Aurél jó barátja, Falk Miksa kerül a sajtó-
iroda főmunkatársai közé.

Falk Miksa élete, pályafutása is változá-
sokban gazdag. Apja jómódú kereskedő, de
tönkrement, elszegényedett. Fia a maga ere-

jére van utalva. Megtanulja a munkát, küz-
delmet. Órákat ad tanuló társainak. Így tart-
ja fenn magát. Még nincs tizenöt éves, ami-
kor Petőfi-verseket, cikkeket fordít németre.
Első irodalmi zsengei a *Spiegel* és az *Ungar*
német napilapokban kapnak nyomdafesté-
ket.

Huszzonegy éves, amikor az egyetemen a
filozófia doktorává avatják. Bécsbe kerül,
ahol a műegyetemen tanul. A 48-as márciusi
események magukkal sodorják, forradalmi
lapok hasábjain fejt ki radikális nézeteit.
Ismeretlenül küld cikket az akkor tekinté-
lyes *Österreichische Zeitung* szerkesztőségé-
nek. Ebben Magyarország alkotmányának
helyreállítását sürgeti. Kifejti, hogy milyen
fontos e követelés teljesítése Ausztria számá-
ra. E nagyhatású cikkével indul el a publi-
cisztika területén.

A *Wanderer* munkatársaként másfél évti-
zeden át védte az önkényuralom igájába
kényszerített hazáját. Közben a magyar la-
pokban is sűrűn jelennek meg írásai.

A Pesti Naplóban még jobban kibontako-
zik a kor egyik legjelentősebb publicistájá-
nak tehetsége. Fk aláírású cikkeire hamar
felfigyelnek az olvasók. A szabadságharc
bukása után, mint írtuk, a sorok közé rejtett
üzenetekből tiltott dolgokról is értesült a
közönség. Fk a rejtett célzások mestere. Más
országokról ír ugyan, de mindenki azt olvas-
hatta ki, hogy az osztrák abszolutizmus el-
len szól. Például Kína politikájáról elmélke-
dik, de magyarországi kérdésekről szól.

Az ötvenes évek vége felé Falk Miksa már
nemcsak személyes, de baráti összeköttetés-
ben áll a nemzet haladó szellemű nagyjaival.
Deák Ferenc, Kemény Zsigmond báró és
gróf Széchenyi István is keresi vele a kapcsola-
latot. Érdemes feljegyezni, hogy Ferenc Jó-
zsef 1857-ben rendezett magyarországi útja
idején Falk Miksa volt kíséretében az egyet-
len magyar hírlapíró. Rajongó és lojális be-
számolóit névtelenül közölték a lapok . . .

Kecskeméthy Auréllal a Magyar Hírlap
szerkesztőségében ismerkedett meg. Bará-
tok lettek, leveleztek, sokszor találkoztak.
1858-ban is Bécsben él. Ismét szorosabb a
barátság közte és a cenzor között.

Kecskeméthy, akinek munkásságát im-
már jórészt Széchenyi István befolyásolta,
sokszor beszélt barátjáról a grófnak.

A meghívás azonban Hopf kanonok útján érkezett, aki levelet kapott a gróftól, amelyben sürgősen felszólítja, hogy Falkot „élve vagy halva vigye ki döblingi barlangjába”. A vezető magyar publicista erőteljes liberális elveket vall. Egyre inkább rokonszenvez a magyar nemzeti törekvésekkel. Ezért is van helye a döblingi titkos sajtóirodában, Széchenyi íródeákjai között.

„... ismerem önt évek óta műveiből, gondolom ön is eléggé ismer; mint régi bizalmas barátok beszélgethetünk tehát egymással” — mondotta az első találkozáskor a döblingi remete.

A gróf hosszasan ismertette véleményét Magyarország, Ausztria, majd Európa politikai helyzetéről. Felvázolta jövőbeli terveit. Mint újságíró feljegyezte világosan, vonzóan, tudományosan, száz anekdotával fűszerezve tárgyalta vendéglátója az előadásnak is beillő kérdéssorozatát. Azt hangsúlyozta, hogy értekezni kell a koronával, és így remény nyílhat saját jogaink biztosítására.

Az újságíró csakhamar megnyerte a nagy politikus teljes bizalmát. Széchenyi névtelenül írt röpiratainak egy részét ő rendezte sajtó alá. Volt, amikor előszót írt, máskor fejezeteket illesztett a készülő műbe.

A titkos sajtóiroda egyik munkatársa Hollán Ernő hadmérnök, akkortájt vasúti tisztviselő, aki *a magyar kérdéshez* címen írt röpiratot. Ez kifejezi, hogy az uralkodó és a nemzet között új megállapodást kell kötni. A gróf kérésére Falk Miksa írt előszót a kiadványhoz, amelyet Lipcsében nyomtatnak ki.

Egy másik röpiratot *Die Lebensfrage Österreichs* címen adtak ki. Kecskeméthy névtelen röpirata kifejezi, hogy Magyarország történelmi jogának megadása nem ellenkezik a birodalom nagyhatalmi álláspontjával. A gróf levélben dicsérte meg munkatársát: „... csak tudnám, kicsoda! Mert nekem kimondhatatlanul tetszik...”

Összeesküvés gyanúja

„Mikor az 1859-i események bekövetkeztek, Bach Sándor báró miniszter állása és politikájának legerősebb támaszai már ingadoztak... Bécsben az a meggyőződés érlelő-

dött, hogy az abszolutizmus napjai meg vannak számlálva...” — írja Falk Miksa.

Ezzel a ténnyel számolt a döblingi remete. Miközben a politikai irodalomban tevékenykedett munkatársaival, egy nagy eszme megalkotásával is foglalkozott. Úgy vélte: módot kell találni, hogy a tájékozatlan uralkodó figyelmét felhívják a birodalom állapotára, a népek kívánságaira. Széchenyi elsősorban a magyarországi helyzet megváltoztatására gondolt. Szerinte a legkiválóbb férfiak gyülekezetét kellene létrehozni. Ferenc József ismerje meg közülük azokat, akiket tehetségük és a közbizalom alapján, rendszerváltás esetén, a kormányba kijelölhetne.

Thierry rendőrminiszter kopói és besúgói jelentései alapján úgy vélte, hogy Széchenyi döblingi szállásán titkos politikai mozgalom kibontakozását és kiirtását tervezik. Szerinte ezért fordult meg Döblingben ebben az időszakban szokatlanul sok magyar és osztrák politikus... Recberg gróf, a kabinet látható feje és Schmerling úr, az ellenzék miniszterjelöltje sem tartották helytelennek, hogy a nagy politikust felkeressék a tébolydában.

A döglődő elefánt csakhamar valóban nagyot rúgott. A rendőrminiszter szóbeli parancsot adott Weber udvari tanácsosnak, a bécsi rendőrség igazgatójának, hogy házkutatást rendezzenek dr. Görgen döblingi gyógyintézetében — a grófnál és a többi gyanúsítottnál Bécsben. Szerezzék meg Széchenyi iratait. Leplezzék le a titkos mozgalmat.

1860. május 3-án reggel negyven fiákeren mintegy nyolcvan rendőrkapó és hivatalnok indult a nagy razziára. Széchenyi gróf kedélyesen fogadta a házkutatást végző Felsenthal rendőrtanácsost és társait. Kijelentette: nincs titkolnivalója.

A lakosztály minden bútordarabjában kutattak a rendőrség emberei. Halomba gyűltek az iratok, feljegyzések, levélseregek és barátok névjegyzéke. (E névsort vélték az összeesküvés egyik bizonyítékának.) Örömmel fedezték fel a gróf naplóját, amelyet évtizedek óta vezetett. Ezek az őszinte feljegyzések a naplóról életének regényét és szilárd jellemét sugározzák. Újabbkori történetünk nagyon értékes része a napló, amelyet elkoboztak.

Ebben az időben rendeztek házimotozást Bécsben Széchenyi fiai lakásán, Zichy Rezső grófnál, a mostohafiánál, Kecskeméthy Aurélnál, Falk Miksánál, Hollán Ernőnél és másoknál.

Kora reggeli látogatók álmából ébresztették gróf Zichy Rezső huszárcapitányt, aki írásbeli parancsot követelt a rendőrkapitánytól. Mialatt a nyomozók megszerezték az engedélyt, Zichy gróf elégetett minden fontos iratot.

Weber tanácsos személyesen vezetett kutatócsoportot Kecskeméthy Aurél lakására. Turkáltak a szekrényekben, könyvespolcon és az íróasztal fiókjaiban. Rengeteg családi, baráti levelet találtak. Külön összerakva feküdtek Széchenyi István levelei.

„A rendőrség igazgatója ugyanazzal a jég-arccal távozott, amellyel jött. Ausztria nagyhatalmi állása meg volt mentve” — jegyezte fel gúnyosan a cenzor-újságíró.

Falk Miksa otthonában ugyancsak nagy eréllyel folyt a házkutatás. Meglepően sok levelet foglaltak le, mert „tartalmuk felette gyanús . . .”

Gyűltek a hatalmas paksaméták, amelyeket a rendőrminisztériumba szállítottak be. Arra számítottak: bőven lesz bizonyíték a politikai összeesküvésre. Csak később szívtárgott ki az a hír, hogy a lefoglalt iratok között több olyat is találtak, amelynek alapján felség sértés címén indulhat eljárás Széchenyi ellen.

A hivatalos jelentés szerint Kecskeméthy irattárában nem találtak olyan levelet, amelyből az államra veszélyes működésre lehet következtetni. Viszont hatvanhét irat gyanúsnak minősíthető. Kiemelik, hogy kormányellenes személyekkel érintkezett, és különböző színezetű újságokba írt.

Kecskeméthy érezte, hogy befeztette hivatalnoki pályafutását. Kihallgatáson jelent meg Thierry báró rendőrminiszternél. Ő-exellenciája dühösen hallgatta a cenzort, aki sürgős nyomozást követelt.

— Önnek okvetlen jelentést kellett volna tenni! — mondta.

— Mit jelentettem volna? Hogy Széchenyi a Blicket írta? Hisz ezt ma minden gyerek tudja . . .

Thierry szerint mindazt az ő tudomására kellett volna hoznia, ami Döblingben történt.

— Bocsánatot kérek — mondta Kecskeméthy —, az én kötelességem volt könyveket vizsgálni, nem denunciózni, egyébiránt is nem volt mit denunciózni . . . én Döblingben mindig tisztességes társaságban voltam. Titkot abból, hogy oda járok, nem csináltam, sőt arra büszke vagyok, mert utóvégre adná az Isten, hogy Ausztriának kétszáz olyan férfia volna, minő Széchenyi István.

Ezek után nem váratlan, hogy a cenzort felmentették hivatalából. Eljárás indult ellene hivatali állással történt visszaélés és Széchenyivel való összeköttetése miatt. Végül is megszüntették az eljárást.

A dráma vége

Széchenyi a házkutatás után belátta, hogy ez az esemény súlyos következményekkel járhat. Attól tartott, hogy egyes elkobzott iratai alapján eljárás indulhat ellene felség sértés címén. Vizsgálati fogságba vethetik, törvénytörés elé állíthatják, börtönbe zárhatják. Erről is beszélt íródeákjával, Falk Miksával, aki így emlékezett meg e találkozásról:

„Ő igen komor volt: csupa rémeket látott, s erősen hitte, miszerint ő magát és mindnyájunkat, kik hozzá járunk, egy éjjel hűvösre fognak tenni.

— De kegyelmes uram — mondtam —, hisz erre semmi ok nincsen.

— Barátom — felelte ő —, a mai időben bezárásra nem kell ok, hanem csak zsandár és börtön: e kettő pedig ismerem megvan.”

Sok más esemény is elszomorította. Báró Jósika Sámuel, a nála tett látogatás után két nappal — hirtelen meghalt. Báró Vay Miklóst perbe fogták . . .

A gróf a házmotozás után levelet írt a rendőrminiszternek. Kérte, hogy a politikával semmi kapcsolatban nem levő, számára ereklényeket jelentő tárgyakat neki „visszaküldeni kegyeskedjék . . .” Azt az óhaját is kifejezte, hogy „bár, ha ideje engedi, nagybecsű látogatásával szerencséltesse”.

A családi emlékeket nemsokára visszakapta. Thierry báró ugyanakkor udvariatlan válaszlevelében azt írta: a döblingi tébolyda reá nézve megszünt menhely lenni.

„Ez volt a Széchenyin ejtett utolsó s halálos dőfés. Az öreg, beteg ember megtört” — írta Kecskeméthy.

A gróf félelmét több esemény növelte. A Times párizsi tudósítást közölte: Bécsi félhivatalos forrásból eredő hír szerint a Széchenyinél történt házkutatás alkalmával a grófnál nagy összeesküvést eláruló iratokat foglaltak le... Bécsben pedig híre terjedt, hogy a közeli napokban, messzeágazó összeesküvés miatt, magas állású magyarok, köztük gróf Széchenyi ellen eljárás indul.

A dráma a befejezéshez közeledett. Dr. Görgen, az ideggyógyintézet igazgatója 1860. április 8-án értesítette a döblingi rendőrbiztosi hivatalt, hogy gróf Széchenyi Istvánt reggel holtan találták szobájában. Valószínűleg pisztolylövéssel önmaga vetett véget életének.

Bécsből bizottság szállt ki a színhelyre, amely hivatalos jelentést tett közzé, miszerint a döblingi tébolyda híres lakója pisztollyal megölte magát.

„Nincs abban a legkisebb kétségnek is helye, vajon Széchenyi önmagát lőtte-e agyon. Láttuk pillanatonként, nyomról nyomra, miként fejlődött ki lelkében súlyos küzdelmek után a gyászos határozat. Szinte a végzetes óráig követhetjük őt szemeinkkel, midőn a kinjaiban megtört ember, félig eszméletlenül, homlokának irányozza a gyilkos fegyvert.” E sorokat olvashatjuk Kecskeméthy Aurél *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1849—1860)* című könyvében. Ez a kötet riport, emlékirat, lélekrajz és esszé nagyszerű ötvözete. Ugyanakkor portré és korrajz, olyan dokumentum, amely élénk vetíti a legnagyobb magyar utolsó éveinek történetét.

Az excenzor hazatér

Az excenzor visszatér Pestre és az újságíráshoz. 1860 végén politikai fordulat történt: Ferenc József császár kiadta az októberi diplomát, amely Magyarországnak is tartományi jellegű önkormányzatot biztosít. Kecskeméthy kétszer is a Sürgöny, a kormány hivatalos közlönye szerkesztője lett. A harminchárom éves hírlapíró ismét rengeteget dolgozik. Az *Egy év Magyarország történetéből* című röpiratában az 1860—61. esztendő eseményeit tárgyalja. Elemzi az országgyűlés munkáját. A megegyezés szükségességét fejtegeti.

Kecskeméthy Aurél politikai ambíciói nem lohadnak. Ismét az osztrák fővárosba megy. A Bécsi Híradót adja ki... Pestre jön. Pálffy altábornagy, császári helytartó „hangulatcsinálója” lesz. Ezt is megunja. „Magasabb állásra, nagyobb színpadra” vágyik. Pálffy azt akarja: vegye át a magyar sajtó irányítását. Erre ő azt kéri: nevezzék ki helytartósági tanácsosnak. Andrassy gróf, a miniszterelnök előterjesztést tesz Bécsnek: nevezzék ki pártfogoltját a magyar sajtó irányítójának. A kinevezés elmarad. Nem meglepő, hiszen Ferenc Józsefnek az a véleménye, hogy az egykori cenzor vagy Széchenyit, vagy őt — az uralkodót — csapta be.

Az elismert hírlapíró a Szezi-csatorna megnyitása idején Ferenc József kíséretében találjuk, mint a Pesti Napló, a Hon és a Budapesti Közlöny kiküldött tudósítóját. Élményeit nemcsak a lapokban, hanem a *Háromezer tengeri mérföld* című riportkötetében is megírja. Ő nem arra kíváncsi, amit hivatalosan meg akarnak mutatni a külföldi vendégeknek. A maga szakállára járja be Egyiptomot.

Amerikában hosszabb időt töltött 1876-ban, hogy a Philadelphiában rendezett világkiállításról és az államokban tervezett utazásairól beszámoljon. Kitűnő riportsorozata — amelyből könyv is született — az igen jószemű, bíráló hírlapíró érdekes munkája.

Washingtonban Grandt elnök fogadta. Nem tett különösebb benyomást a pesti újdondászra. „Alacsony, zömök termetű, rövidnyakú, gömbölyűfejű, gesztenye hajú, közönséges képű férfi, arcából ravaszság olvasható le.” Az *Észak-Amerika* pompás élménybeszámoló. Szerzője jól szemügyre vette Amerikát. Nem marad adós a dicsérlettel és a bírálattal. Ezt az útinaplót érdemes lenne ismét kiadni.

Betegén tér haza az újvilágból. Az utóbbi években sok csapás érte. Meghalt leánya és felesége. Utolsó naplójegyzete így szól: „... És szegény kisebbik fiam, kiknek anyagi létét sem voltam képes biztosítani. Ötven éven túl, annyi munka, gond, nélkülözés, szerzés után nem bírtam annyira jutni, hogy akár vénségemre csendes tétlenségben ápolhatnám magamat, akár gyermekeim jövőjét biztosíthattam volna...”

Ötvenesztendős korában hullott ki a toll a modern bérújságírás ősapjának kezéből.

Ami Török János szerkesztő, Széchenyi gróf első íródeákját illeti, ő hét éven át, 1859-től 1866-ig a *Pesti Hírnök* élén állt. Élete végén országos főlevéltárnok lett. Hatvanöt esztendőskorában, 1874-ben halt meg a döblingi remete titkos sajtóirodájának egykori főmunkatársa.

Erzsébet királynő tanára

Míg Kecskeméthy Aurélt elkerülte a szerencse, Falk Miksa pályafutása továbbra is felfelé ívelt. Deák Ferenc javaslatára harmincöt éves korában a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta.

A hivatalos Budapesti Hírlap hasábjain a kiegyezés politikáját támogatta. A bécsi udvar felkérte, hogy legyen Erzsébet királyné tanára. A magyar nyelvből és irodalomból adott órákat az uralkodó hitvesének a koronázás idejéig.

Bécsből hazatérve mint főszerkesztő átvette a *Pesti Lloyd* irányítását. A hírlap az

ország legszínvonalasabb napilapja lett. A politikai életben képviselőként is tevékenyen vett részt. Az országgyűlésen a Szabadelvű Párt érdekeit képviselte. Az újságíró közéletben vezető szerephez jutott.

Falk Miksa értékes irodalmi munkássága sorában is külön helyet érdemel a *Széchenyi István gróf és kora*, valamint a *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála* című kötete.

A sok sikert, kitüntetést és lovagi címet elért főszerkesztő hetvenhét éves korában, a Szabadelvű Párt bukása után vonult vissza a közélettől. Három évvel később halt meg.

Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél utóélete is figyelemreméltó. Az Osztrák—Magyar Monarchia bukása után, 1925-ben Angyal Dávid adta ki Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezését. Az 1860 márciusában lefoglalt és elkobzott levelek komoly kortörténeti értékek. Az újságírás, az irodalom és a politika sok nevezetes személyisége véleményét ismerhetjük meg a levelekből. A mű külön értéke a 222 oldalnyi bevezető. Ez az 1838 és 1860 között magyar újságírás első, nagy alaposítással tanulmányozott története.

Antoniewicz Roland

Lengyel sajtó Magyarországon a felszabadulásig

A történetírás egyértelműen Hess Andrást tekintí a magyar nyomdaipar és könyvkiadás atyjának. Ez való igaz, csak hogy Hess nagy nehézséggel tudta értékesíteni működése során közreadott mintegy 250 kiadványát, megrendelőkre, mecénásokra találni, ezért vállalkozása bukásával Magyarországon hosszú időre megszűnt az önálló könyvnyomtatás, -kiadás.¹ Ennek következtében főként krakkói nyomdák, elsősorban Viator Jeromos műhelye vált hosszú évekre a magyar könyvkiadás központjává.² Később a lengyelek próbálkoztak fel támasztani a magyar nyomdászatot, főként Debrecenben és Erdélyben, de a csekély jövedelem miatt műhelyeik vándornyomdáká váltak. Mindenesetre e korszak egyértelműen bevezetője volt a hazai magyar nyelvű könyvnyomtatás felvirágzásának a XVI. század második felében.³

Tótoknak számítottak

Annak dacára, hogy a magyar nyomdaipar alapjainak lerakásában lengyelek vállaltak oroszlánrészt, 1872-ig Magyarországon lengyel sajtótermék nem jelent meg,⁴ holott Lengyelország feldarabolása (1772-ben, 1793-ban, majd 1795-ben Oroszország, Poroszország és Ausztria bekebelezte a belső viszályoktól terhes Lengyelország egy-egy tartományát, míg végül teljesen felszámolta a lengyel államot⁵), függetlenségének megszűnése után egyre több lengyel emigrált Magyarországra munkát keresni. Ennek igen egyszerű oka volt: eleinte írástudatlan parasztok telepedtek le hazánk területén, később — a „Három fekete sas” lengyelel- lenes rendeletei nyomán — velük együtt az őket követő kézművesek, értelmiségiek is kénytelenek lettek lemondani származásuk

hivatalos bevallásáról. Még az 1880-as népszámlálás során is a lengyeleket legtöbbször tótokként vették nyilvántartásba.⁷ Ennek ellenére Andrassy Gyula miniszterelnök lengyel tanácsadója, Władysław Gołemberski már 1869-ben egy röplapot adott ki lengyelül „Do Polaków zamieszkałych na Węgrzech”⁸ címmel, s valószínűleg ennek köszönhetően jelenhetett meg Pesten három évvel később a TYGODNIK POLSKI NA WĘGIERSKIEJ ZIEMII című hetilap.

A kiegyezés után a magyar hatóságok már elnézőbbek voltak a lengyelek iránt, ezért az 1880-as népszámlálás adatai szerint Magyarországon területén 125 ezer lengyel telepedett le, főként Salgótarjánban, Diósgyőrön, Rudabányán, Dorogon, Tatán, a Pest környéki városok közül pedig elsősorban Újpesten és Kőbányán.⁹ Mivel a korábbi szigorú rendelkezésekre emlékező lengyelek közül többen nem vallották be valódi származásukat, ez a szám mindenképpen kétségbevonható. Levéltári kutatásaim alapján bátran állíthatom, hogy a századforduló előtt Magyarországon élő lengyelek száma ennek öt-hatszorosát tette ki. Csupán Kőbánya lakosságának mintegy 60-70 százaléka lengyelekből állt, s több itteni ipari létesítményt lengyelek alapították — például az Orion elődjét Jan Krzemieniecki. A kutatókat az is megnehezíti, hogy napjainkban sok lengyel — bár használja, igaz, eltorzítva az anyanyelvét — szlováknak, tótnak véli származását, ahogyan ez néhány borsodi falu lakosáról derült ki.¹⁰

Az 1872-es TYGODNIK POLSKI NA WĘGIERSKIEJ ZIEMII mindössze néhány szám erejéig jelent meg, példányait az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Hogy pontosan hány száma látott napvilágot és mi volt a lap megszűnésének oka, nehéz

megállapítani, erre vonatkozó feljegyzéseket, levéltári forrásokot nem sikerült találnom. Valószínűleg ráfizetéses volt, csődbe jutott, magyar mecénásai hosszabb távra nem vállalták a finanszírozását.

Lengyelek a Tanácsköztársaságért

Újabb lengyel sajtótermék csak a Magyar Tanácsköztársaság idején került az utcára, CZERWONA GAZETA, azaz: Vörös Újság címen. Szerkesztője a mai Różsa Ferenc utca 61. szám alatti épületben működött, ahol a Komunistyczna Partia Robotnicza Polski na Węgrzech (Magyarországi Lengyel Kommunista Munkáspárt) székhelye mellett megannyi más, a magyar proletárdiktatúráért küzdő nemzet önálló kommunista pártjának irodája volt.¹¹ A CZERWONA GAZETA-nak kiváló szerkesztői voltak. Főszerkesztője — egy ideig, névlegesen — Józef Rotstadt-Krasny, a Lengyel Kommunista Munkáspárt Központi Bizottságának a tagja, felelős szerkesztője pedig Edmund Semil-Milski volt, aki tanácsköztársasági élményeiről a PRZED DRUGĄ WOJNĄ BYŁA PIERWSZA (A második világháború előtt volt az első)¹² című, lebilincselő visszaemlékezésben számol be. Számomra teljesen érthetetlen, mindmáig miért nem akadt Magyarországon könyvkiadó, amely a magyar olvasó rendelkezésére bocsátotta volna ezt a rendkívül kiváló tollú szerző által publikált könyvet. Talán a Tanácsköztársaság kikiáltásának századik évfordulójára, „csemegeként” szánják ezt a művet? (Közel tizenöt évvel ezelőtt tettem először említést róla.¹³) Egyetlen mondatot idézek belőle, melyből a Tanácsköztársaság bukását követő menekülés szomorkás, megható hangja cseng ki: „Elindultunk a határ felé, hajnalban, útban a még alvó Sopron utcáin át, amikor az egyik külvárosi földszinti ház falai mögül meghallottuk a zongora hangját: valaki a sokéves reakciós alkonyat beállta előtt búcsúzóul az Internacionálét játszotta . . .”¹⁴

Mind a magyarországi lengyel pártcsoporthoz, mind pedig a lap szerkesztését tevékenyen segítették a Bécsben működő lengyel kommunisták is, köztük a legjelesebb: Juli-

an Leszczyński-Leński, a párt központi bizottságának későbbi, mártírhalált szenvedett első titkára.¹⁵

A lapnak nagy olvasótábora volt, hiszen a Magyar Vörös Hadsereg katonáiként lengyelek ezrei ontották vérüket, köztük néhány vegyes (lengyel—oros, lengyel—magyar stb.) és három önálló lengyel zászlóalj harcosaiként. Mindhárom lengyel zászlóaljnak kiváló kommunisták voltak a parancsnokai. Az első élén Franciszek Gawliński állt, aki tisztként dezertált a lengyel hadseregből, hogy részt vehessen — egyszerű katonaként — az igaz ügyért folyó harcban. Érsekújvárnál szenvedett hősi halált. Emlékének megőrzésével, kellő megtiszteltetéssel még mindig adós a magyar nép.¹⁶ Andrzej Doskocz, aki állítólag még él Lengyelországban, és Józef Łapiński álltak a második, illetve harmadik zászlóalj élén. Rövid visszaemlékezésük 1959-ben jelent meg magyarul.¹⁷

Kétnyelvű egyesületi lap

A két világháború közötti időszakban jelent meg két nyelven, külön-külön lapként a Magyar Mickiewicz Társaság orgánuma, a MAGYAR LENGYEL KURÍR — KURIER WĘGIERSKO—POLSKI, melynek Ungvári Jenő és Miklóssi Ferdinánd Leó voltak a szerkesztői. A könyvtárakban alig néhány példánya maradt az utókor számára, pedig a több tucat lengyelbarát egyesület¹⁸ közül a Magyar Mickiewicz Társaság volt a legrangosabb. Egyik vezetője Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, tagjai pedig a magyar kulturális-tudományos élet és a baloldal legkiválóbb képviselői.¹⁹

A lap utolsó száma 1947-ben jelent meg, ugyanis Rákosiék a baloldali pártokkal együtt a lengyelbarát egyesületeket is elszorították (talán éppen ezért Bajcsy-Zsilinszky helyére Gerő Ernőt választatták meg társelnöknek?!). De iure azonban ezek a mai napig létező egyesületek, ugyanis megszűnésüket nem mondták ki, nem rendelték el, feloszlatusukra hivatalosan nem került sor. Felélesztésük nagy hasznára válna mindkét nép kulturális életének és az egymásközi kapcsolatoknak is.

Tábori sajtó

A legtöbb lengyel sajtótermék Magyarországon a második világháború éveiben jelent meg, amikor mintegy másfél százezer lengyel menekült talált menedéket hazánkban.²⁰ Eleinte minden egyes menekülttábor kiadta a saját újságjait, legtöbbször egy-két példányban, gépelve vagy kézzel írva. Ezekben szerzőik körvonalakban tájékoztatták bajtársaikat a fronthelyzetről, a fontosabb bel- és külpolitikai eseményekről, a Lengyelországban uralkodó hádeszi állapotokról és fontosabb tudnivalókról a magyarokkal való érintkezésről, a magyarok szokásairól, országuk földrajzáról és történelméről. Később néhány nagyobb táborban — sokszorosító gép beszerzése után — állandósultak a kiadványok, melyek legtöbbször havonta, negyedévente jelentek meg. Ezek közé tartozott: POLAK NA WĘGRZECH (Jolsva), POBUDKA (Csiz), KURIER POZNAŃSKI (Magyarcsanak), HANGONIAK (Hangony), ECHO OBOZOWE (Lengyel-tóti), GAZETKA OBOZU (Mosdós), DZIENNIK KISBODACKI (Kisbodák), ECHO OBOZOWE (Balatonboglár), INFORMATOR OBOZOWY (Visegrád), CODZIENNE KOMUNIKATY (Keszthely), LOT (Dömsöd), DZIENNIK MÓWIONY és ZEW (Rákoscsaba), GONIEC OBOZOWY (Eger), NASZE ŻYCIE (Bregencmajor), MENEKÜLT O SOBIE (Kiskunlacháza), GAZETA ILUSTROWANA (Esztergom), KRZYWE ZWIERCIAŁO (Balatonboglár), GAZETKA ŚCIENNA (Zugliget), KU WOLNOŚCI (Brennbergbánya), GŁOS ŻOLNIERZA (Pilisvörösvár), JEDNODNIÓWKA (Vác, Bregencmajor, Selyp, Zalaszentgrót), SZOPKA POLSKA (Rákoscsaba), WIĄZANKA WSPOMNIENI (Esztergom-tábor).²¹

Nagyon gyorsan, már 1940. április 8-án megalakult Budapesten a Lengyel Újságírók Szövetsége Külföldi Szekciójának Magyar Alszekciója, melynek elnöke Józef Winiewicz, titkára Zdzisław Antoniewicz lett. Az alakuló gyűlésnek a jegyzőkönyvét teljes terjedelemben közzétette egy lengyel szaklap.²² A jegyzőkönyv szerint 14 hivatásos újságíró lett a szekció tagja, köztük Henryk Stawik kommunista, hivatalosan a PPS-Lewica²³

katowicei munkás-napilapjának főszerkesztője, nemzetgyűlési képviselő.²⁴ Később az alszekció taglétszáma újabb személyekkel bővült, s tiszteletbeli tagjává választották Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Szakasits Árpádot, Kasztel Andrást és Kovai Lőrincet.

Legális németellenesség

A tábori sajtótól függetlenül, Budapesten több központi lengyel lap jelent meg a második világháború befejezéséig. A legelső a WIEŚCI POLSKIE volt, amelynek főszerkesztőjeként Józef Winiewicz vált ismertté, aki a felszabadulás után előbb washingtoni lengyel sajtóattasé, majd követ, 1956-tól nyugdíjazásáig a lengyel külügyminisztérium államtitkár-vezérigazgatója volt. Józef Winiewicz Zdzisław Antoniewiczessel egy időben, 1928-ban, Poznanban, a KURIER POZNAŃSKI napilapnál kezdte újságírói pályafutását. Mivel a politikusok közül a legkiválóbb németszakértő volt, 1941-ben az emigrációs lengyel kormány Londonba rendelte, ahol Raczyński külügyminiszter főtanácsadója lett. Főszerkesztői székét Zbigniew Kościuszko tapasztalt újságíró foglalta el, aki folyékonyan beszélt magyarul, és 1939-ig a Polska Agencja Telegraficzna (PAT) lengyel hírügynökségnek, a PAP jogelődjének a budapesti tudósítója volt.

A WIEŚCI POLSKIE eleinte hetente kétszer, majd háromszor jelent meg, végül napilappá vált. Az Athenaeum Nyomdában szedték és nyomták, és a szerkesztősége is eleinte a nyomda egyik helyiségében, az Erzsébet krt. 5. (ma Lenin krt. 5.) szám alatt működött. Később a New York Palotába, tágasabb helyiségekbe költözött át, melyeket ma a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatósága foglalja el. (Az épület halljában elférne egy emléktábla, melynek felavatására kiváló alkalom a második világháború kitérésének és a lap alapításának közelgő ötvenedik évfordulója!) A lap impresszumában (a többi, Budapesten kiadott lengyel laphoz hasonlóan) de iure Kajtár Jenő, a Magyar Mickiewicz Társaság tisztviselője szerepelt, akinek valójában az újságíráshoz és ezekhez a lapokhoz semmi köze nem volt.²⁵ A nevével két okból „éltek vissza”: az akkori törvények értelmében csak magyar állampolgár

lehetett egy sajtótermék felelős szerkesztője, másrészt, mivel a lapot a budapesti német követség munkatársai is gondosan tanulmányozták (és sokszor — eredménytelenül — tiltakoztak a magyar szerveknél egy-egy cikk miatt), a lengyel nevek feltüntetésének mellőzése indokolt konspirációs óvó rendszabály volt. Csak az írók, költők irodalmi műveit, illetve magyar szerzők lengyelre fordított alkotásainak esetében a szerző, illetve a műfordító nevét tüntették fel leplezés nélkül. (Kiváló írók egész sora talált menedéket akkoriban Magyarországon, köztük Kazimiera Iłakowiczówna, Lew Kaltenbergh, Adam Bahdaj, Stanisław Vincenz, Tadeusz Olszański és Jan Reychman.) A többi cikk névtelenül, vagy álnév alatt jelent meg. Más lengyel lappal együtt, a WIEŚCI POLSKIE leplezetlenül németellenes és balközép, esetenként baloldali beállítottságú volt, ami példátlan paradoxont jelentett: végeredményben Magyarország Hitler egyik leghűségesebb szövetségese volt, mégis eltúrte, hogy a németeket gyalázó, gúnyoló írásokat, a lengyel hadsereg toborzó felhívásait és hadijelentéseit, Rooseveltt és Churchill beszédeit kommentár nélkül közölje a lap (az utóbbi miatt egy ízben a cenzúra két hétre felfüggesztette a megjelenését).²⁶

Félig illegálisban

Mivel a Magyarországra menekült lengyel újságírók többsége viszonylag gyorsan megtanult magyarul, fasizmusellenes írásait a magyar baloldali sajtóban, elsősorban Bajcsy-Zsilinszky és Szakasits lapjában tették közé. A legtöbbet Zdzisław Antoniewicz publikált magyarul, aki a lengyel ellenállási mozgalom egyik vezetője volt, és egy népfrontszerű, baloldali politikusokból álló, a leendő lengyel demokratikus ideiglenes kormány szerepét betöltendő, szigorú konspirációban működő Politikai Bizottság egyik vezetője volt.²⁷ De a lengyel szerzők antifaszista írásai — saját futárszolgálatuk útján — eljutottak Nyugatra is, a magyar és a lengyel emigrációs sajtóhoz. Ezek közül egyet megtalálunk a HAZATÉRT SZÖVEGEK²⁸ című gyűjteményben.

Antoniewicz Zdzisław — e sorok írójának édesapja — hivatalosan a Múzeum krt. 11.

szám alatt működő Lengyel Intézet titkára (igazgató-helyettese) volt. Mivel hivatalos teendői közé tartozott a magyarországi lengyel munkáskolóniákkal és az ide menekült fiatalokkal való foglalkozás, gyakori utazásai nem keltettek feltűnést annak ellenére, hogy a Gestapo már 1939-ben egymillió bírodalmi márka vérdíjat tűzött ki a fejére, és szülővárosába, Poznanba történt bevonulása után két testvérét koncentrációs táborba hurcolta. Tadeusz Antoniewicz tehetséges képzőművész Oranienburgban, majd Zabikowóban tartották fogva, ahol kommunista nézetei miatt a felszabadulás hajnalán gyilkolták meg, Halina Antoniewicz — aki 1938-ig a párt tagja volt²⁹ — Auschwitzba került. A poklok poklát csak azért élhette túl, mert dr. Mengele láger-„orvos” „tudományos” kísérleteinek alanya volt.

Zdzisław Antoniewicz természetesen komolyan vette „mellékfoglalkozásait”, annál is inkább, mert 1938-ig ő is az illegális LKP, hivatalosan pedig a Lengyel Néppárt tagja volt. Tulajdonképpen neki köszönhető, hogy dr. Beresztóczy Miklós, Varga Béla, Salamon Rácz Tamás, Lékai László és Zeöke Pál segítségével létrehozhatta a balatonboglári lengyel gimnáziumot (akkoriban Európában az egyetlen lengyel középiskolát!), és több tucat lengyel általános iskolát, köztük a váci püspök szárnyai alatt a zsidó gyerekek számára, s az ő közreműködésével 1944-ig négyszáz lengyel egyetemista végezhette tanulmányait különböző magyar felsőoktatási intézményekben.³⁰

Az ellenállási mozgalomban és a Lengyel Intézetben betöltött tisztségein kívül Zdzisław Antoniewicz aktív kiadói és újságírói tevékenységet folytatott. Az intézet gondozásában a hitleristák által betiltott lengyel könyvek egész sorát adta ki lengyelül és magyarul, emellett lengyel hetilapok felelős szerkesztője volt. (Itt kellene vitába szállnom Godó Ágnes pamfletjével, de munkájának amatőr mivolta miatt írománya még említésre sem érdemes.³¹) Először a MATERIALY OBOWOZE-t adta ki, majd amikor az Athenaeum Nyomdában sikerült elhelyezni két lengyel szedőt, és a magyar hatóságok engedélyezték a WIEŚCI POLSKIE terjedelmének növelését, engedélyt kapott az eddig sokszorosított MATERIALY

OBOZOWE nyomdai előállításra TYGODNIK POLSKI címen. A WIEŚCI POLSKIE és a TYGODNIK POLSKI 1944. március 19-ei, utolsó számának címlapján nem véletlenül jelent meg Kossuth Lajos portréja, a lapban pedig a magyar szabadságharc történelmi jelentőségének méltatása: a lengyel és a magyar baloldali vezetők között folyó titkos tárgyalások (ezeket lengyel részről Zdzisław Antoniewicz vezette) eredményeként, 1944 tavaszán kellett volna kirobbannia az össznézeti antifasiszta felkelésnek, amelyben az erre a célra hónapok óta a titkos erdélyi táborokban készülő, felfegyverzett lengyel katonai alakulatok is részt vettek volna.³² Március 19. után a lengyeleknek teljes illegálitásban kellett vonulniuk, a katonák egy része pedig átszökött a jugoszláv és a szlovák partizánokhoz.

Zdzisław Antoniewicznek és a lengyel, valamint a magyar baloldal számos vezetőjének életét a véletlen mentette meg. 1944. március 19-én a Gestapo hiába dülta fel a lakásaikat és várta türelmetlenül a lakóikat, ugyanis valamennyien már kora reggel a ferencvárosi Bakáts téri előjáróságon voltak, ahol Antoniewicz egy magyar munkáslányt, Szakasits Árpád munka- és párttagtársát, Karapancsik Teréz Ilonát vette feleségül. Antoniewicz házmestere az utolsó pillanatban, kerékpáron érkezett az esküvőre, és értesítette a násznépet a rájuk leselkedő veszélyről. Antoniewiczék ahelyett, hogy a saját bőrüket mentenék, társaik biztonságáról gondoskodnak: egy részüket a fiatal menyecske vidéki rokonainál helyezték biztonságba, a többieket budapesti búvóhelyeken, legtöbbszörre ismert képzőművészek műtermében, köztük Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Istók János és Szegedy Dobó Illés műtermében.³³ Ezt követően, a megszállás másnapján, Antoniewiczné a hűgával együtt behatolt a Gestapo által körülzárt Lengyel Intézet helyiségeibe, ahonnan fontos okmányokat, köztük a Gestapo által keresett személyek adatait, címeit, a titkos táborok listáját, írógépet és sokszorosítógépet mentett ki. A két Karapancsik lány még a lengyel nem-

zeti zászlót is magával vitte, nehogy a hitleristák meggyalázzák. Antoniewiczné az utóbbit a mai napig ereklyeként őrzi poznańi lakásán . . .

A terror idején

A felszabadulásig megjelent utolsó budapesti lengyel lap az illegális, nyíltan baloldali SŁOWO volt, melyet Antoniewicz Zdzisław szerkesztett. A lap a nyilas terror idején jelent meg. Egyik számának címlapján a következő címetek találjuk: „Zászlókat félár-bocra! Elesett a varsói felkelés.” „A magyar honvéd vezérkar nem irányította a magyar katonákat a felkelők ellen!” . . .

A SŁOWO nem jelenhetett volna meg magyarok segítségével nélkül. A külügyminisztérium sajtóosztályának lengyel cenzora éveken át Mészáros István volt, aki a felszabadulás után számos lengyel szépirodalmi mű magyarra fordításával tette ismertté a nevét. Sokszor ő maga irt hozá egy-egy mondatot valamelyik cikkhez, és a SŁOWO megjelentetését is ő kezdeményezte. Ekkor már neves segítőitársai voltak a külügyminisztérium sajtóosztályán: Boldizsár Iván, a NEW HUNGARIAN QUARTERLY jelenlegi főszerkesztője, országgyűlési képviselő, dr. Csapláros István, a Varsói Tudományegyetem Hungarológiai Intézetének és Magyar Kulturális Intézetének későbbi tanszékvezető igazgatója és Gál István író.³⁴ A lap impresszumában már nem szerepelt a szerkesztőség címe, csupán egy postafiók-szám; a címére érkező küldeményeket Antoniewiczné vette át. Ő vitte a nyomdába a kéziratokat és hozta el a kefelevonatokat is.

Zdzisław Antoniewicz 1947-ben tért haza, több lap megbecsült szerkesztője volt, 1984-ben bekövetkezett haláláig³⁵ minden erejét a lengyel—magyar barátság ápolására, propagálására fordította. Több száz cikket irt Magyarországról a lengyel sajtóban, s ő alapította az első Lengyel—Magyar Baráti Társaságot 1956-ban Poznańban, majd kezdeményezője volt Lengyelországban a Lengyel—Magyar Egyesületek Szövetsége létrehozásának.

Jegyzetek

1. Varjas Béla: A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok — Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből, Akadémiai Kiadó, Budapest 1969., 91. old.
2. Varjas . . . id. mű., 100—120. old
3. Varjas . . . id. mű., 127. old
4. Zdzisław Antoniewicz: Uchodźcza prasa na Węgrzech (1939—1944). - Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego — Tom XIV. Zeszyt 2—3., Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975., 289. old
5. Rozbiory Polski — Wielka Encyklopedia PWN, Tom 10., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966., 127—128. old.
6. A fehér lengyel sassal szemben Poroszország, Oroszország és Ausztria címerében fekete sas volt, ezért nevezték a Három fekete sas szövetségének a Lengyelország megsemmisítésére kötött egyezményt.
7. Mieczysław Wieliczko: Pōlacy na Węgrzech — Polonijne Centrum Kulturalno—Oświatowe Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1977., 62. old
8. Mieczysław Wieliczko . . . id. mű., 75. old.
9. Mieczysław Wieliczko . . . id. mű., 70. old.
10. Roland Antoniewicz: Polska mniejszość na Węgrzech. — Gazeta Robotnicza, Wrocław, 1976. VII. 26-i, 168. sz.; Roland Antoniewicz: Zanimljivo otkriće lingvistike. Poljska narodnost u Madjarskoj. — Narodna Novine, Budapest, 1976. július 22., 30. sz.
11. Antoniewicz Roland: Lengyel kommunisták küzdelmei az 1919-es Tanácsköztársaság idején. — Élet és Tudomány, 1972. III. 17-i, 11. sz. 482. és 510—511. old.
12. Edmund Semil: Przed drugą wojną była pierwsza, Książka i Wiedza, Warszawa 1965, 536. old.
13. Antoniewicz Roland: Lengyel kommunisták . . . id. mű.
14. Edmund Semil: Przed . . . id. mű., 526. old.
15. Leszczyński Julian — Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964, Tom 6, 467—468. old; Leszczyński (Lenski) Julian s. Mariana — Księga Polaków Uczestników Rewolucji Październikowej. 1917—1920 — Biografie, Książka i Wiedza, Warszawa 1967, 492—493. old.
16. Antoniewicz Roland: Lengyel internacionalisták a magyar proletárdiktatúráért. Magyar Nemzet, 1973. III. 18-i., 65. sz.
17. Andrzej Doskocz: A magyar proletárdiktatúráért.; Józef Łapiński: Lengyelek a magyar Vörös Hadseregben. In: Nagy idők tanúi emlékeznek. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1959., 156—163., ill. 164—168. old.
18. A legfontosabbak: Magyar—Lengyel Szövetség, Budapest VIII. ker., Baross utca 70.; a Magyar Nemzeti Szövetség Lengyel Szekciója, Budapest V. ker., Géza u. 4.; Magyar—Lengyel Társaság, Budapest VIII. ker., Mária Terézia tér 11.; Lengyelbarát Magyarok Szövetsége, Budapest IV. ker., Ferenciek tere 7.; Magyar Mickiewicz Társaság, Budapest V. ker., Visegrádi utca 60.; Országos Magyar—Lengyel Diákszövetség, Budapest V. ker., Géza u. 4.; Magyar—Lengyel Cserkész Kör, Budapest V. ker., Alkotmány utca 6.; Magyarországi Lengyelek Szövetsége, Budapest, IV. ker., Pázmány Péter tér 5. és VII. ker., Virányos út 23/B. Felsorolásuk: Kalendarzyk Polski na Rok 1942 és Kalendarzyk Polski na Rok 1943 — Országos Magyar—Lengyel Diákszövetség, Budapest 1942., ill. 1943. — a szerző tulajdonában.
19. Fontosabb tagjainak felsorolását lásd: Zdzisław Jan Antoniewicz: Lengyelek Magyarországon 1939—1945. Valóság, 1975/5. sz., 83—90. old., és Kovai Lőrinc: Emlékezés nehéz időkre. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1986/3. sz., 320—326. old., továbbá a szerző birtokában lévő dokumentumok.
20. A történészek és különböző visszaemlékezések szerzői máig vitatkoznak azon, valójában hány lengyel menekült került Magyarországra a második világháború éveiben. A levéltári adatok kétes értékűek, ugyanis a magyar hatóságok szánszándékkal, a németek megfélemlítése végett, a lehető legalacsonyabb létszámban jelölték meg egy-egy lengyel menekülttábor lakosainak számát, akik között nem szerepeltek mindazok, akik átutazóban kerültek magyar földre, hogy mielőbb eljussanak a Nyugaton alakuló lengyel hadosztályokhoz. Nem szerepelnek a hivatalos kimutatásokban azok a titkos táborok — és lakosaik —, melyek túlnyomórészt Erdélyben, a világtól elzárt hegyi káttalokban létesültek az ide menekült és „lengyelekké varázsolt” szovjet katonák, valamint az aktív harcra készülődő lengyel katonák részére. Ezek összlétszáma 10 000 fő volt. Ugyancsak nem szerepelnek a hivatalos kimutatásokban azon lengyel menekültek (mintegy 20 000 személy), akik magyar családoknál nyertek elhelyezést és legtöbbszörre e családba benőültek. Végül a lengyel

- ellenállási mozgalom több tagja is csak a Lengyel Intézet kartotékjaiban szerepelt. (Zdzisław Antoniewicz, dr. Antall József, Salamon Rácz Tamás, Szakasits Árpád, Ungvári Jenő, Nánási László, Szegedy Dobó Illés és mások elmondása, ill. a szerző birtokában lévő dokumentumok alapján.) Az ismert tények, okmányok birtokában, magam részéről a százötvenzret tekintem hiteles számnak a Magyarországon menedéket talált, illetve az országon át Nyugatra távozott lengyel menekültek összlétszámát illetően. Számukat mintegy százezerrel emeli azoknak a lengyeleknek a tömege, akik még a háború kitörése előtt telepedtek le vagy már nemzedékek óta éltek Magyarországon. Közülük is többen részt vettek az ellenállási mozgalomban, ill. távoztak a Nyugaton harcoló lengyel hadosztályokhoz. (Lásd még: Antoniewicz Roland: *Történelmeink. Valóság*, 1975/8. sz., 102—107. old.)
21. Zdzisław Antoniewicz: *Uchodźcza . . . id. mű.*, 292—293. old.
 22. Zdzisław Antoniewicz: *Uchodźcza . . . id. mű.*, 286—287. old.
 23. A Lengyel Szocialista Párt baloldala a felszabadulás után egyesült a Lengyel Munkáspárttal, a Lengyel Kommunista párt jogutódjával, Lengyel Egyesült Munkáspárt (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza — PZPR) — LEMP néven.
 24. Henryk Slawik: született 1884. július 16-án Szerokaban, Pszczynskie járásban, meghalt 1944-ben Mauthausenben: munkásmozgalmi aktivista, újságíró; 1914 előtt a PPS-ben; 1919—21 a sziléziai felkelések harcosa és népszámlálási biztos; 1922-től felelős szerkesztője, 1928—1939 főszerkesztője a *Gazeta Robotniczanak*; 1928-tól a PPS Tartományi Bizottságnak tagja Katowicében; 1934—39 a PPS Központi Tanácsának tagja; 1930-ban és 1936—39 között a Sziléziai Lengyel Újságíró Szindikátus elnöke; a hitlerista megszállás éveiben Magyarországon tevékenykedett, t. k. a Lengyel Menekülteket Gondozó Polgári Bizottság elnöke és az emigrációs kormány magyarországi menekültügyi kormánybiztosa volt; 1944. július 16-án tartóztatták le, majd Mauthausenben meggyilkolták. (*Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1970., Suplement, 434. old.*)
 25. Zdzisław Antoniewicz id. művek, Ungvári Jenő, Szakasits Árpád, prof. dr. Csapláros István, Boldizsár Iván, Salamon Rácz Tamás és mások elmondása, ill. a szerző birtokában lévő dokumentumok alapján.
 26. Zdzisław Antoniewicz, id. művek; Zdzisław Antoniewicz: *Igaz barátok között. Barátok a bajban — lengyel menekültek Magyarországon 1939—1945* Európa Könyvkiadó, Budapest 1985., 63—105. old.; *Robotkowie na Węgrzech* — Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 1987.; a szerző birtokában lévő okiratok.
 27. Zdzisław Antoniewicz: id. művek, Kovai Lőrinc: *Emlékezés . . . id. mű.*, a szerző birtokában lévő okiratok.
 28. Náci hűszparancsolat Lengyelországban. *Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919/1945.* Szerkesztette Markovits Györgyi. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975., 218. old.
 29. Sztálin közismerten gyűlölte a lengyeleket, ezért 1938-ban törvénytelenül rákényszerítette a Kominternt, hogy oszlassa fel a Lengyel Kommunista Pártot azzal a váddal, hogy vezetése rendőrügynökök kezébe került. Az SZKP XX. kongresszusa egyértelműen kimondta ennek a határozatnak a törvénysértő voltát. Lásd: Lengyelország Kommunista Pártja — *Munkásmozgalomtörténeti lexikon*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., 305. old.; A Kommunista Internacionálé története, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971., 412—413. old.; *Komunistyczna Partia Polski — Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, Państwowe Wydawnictwo, Naukowe, Warszawa, 1964., Tom 5, 772—775. old.*)
 30. Dr. Antall József a BM X. ügyosztályának vezetője, lengyel menekültügyi kormánybiztos volt, a felszabadulás után a Független Kisgazdapárt országos pártigazgatójaként, az első koalíciós kormányok minisztereként ment nyugdíjba. Kiemelkedő érdemeit Lengyelország a Polonia Restituta Rend Parancsnoki keresztjével és gyémántokkal ékesített Nagycsillagával honorálta, s Varsó egyik kerületében utcát neveztek el róla. 1974-ben halt meg. Dr. Beresztóczy Miklós a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium Katolikus Ügyosztályának vezetője, Serédi Justinian hercegprímás titkára, a felszabadulás után, 1973-ban bekövetkezett haláláig esztergomi kanonok, érseki és káptalani helynök, c. prépost, az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának főtítkára, a Magyar Népköztársaság Országgyűlésének alelnöke volt. Varga Béla balatonboglári plébános, a Független Kisgazdapárt politikusa volt, a felszabadulás után külföldre emigrált. Lékai László balatonlellei plébános, 1986-ban esztergomi érsek-primásként, bíborosként a Magyar Katolikus Püspöki Kar Elnökeként halt meg. Salamon Rácz Tamás a háború alatt a Lengyel—Magyar Egyesületek Szövetségének főtítkára volt, a felszabadulás után iparügyi államtitkárként ment nyugdíjba. Zeőke Pál a BM X. ügyosztályának helyettes vezetője volt, sorsa ismeretlen.

31. Godó Ágnes: *Magyar—lengyel kapcsolatok a második világháborúban*. Zrínyi Katonai Könyvkiadó — Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976., 450 oldal. A könyv egyetlen hibahalmaz.
32. Zdzisław Antoniewicz id. művei, Kovai Lőrinc id. műve stb.
33. Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Szegedy Dobó Illés, Istók János, Antoniewicz Zdzisław, Salamon Rácz Tamás, dr. Antal József, Ungvári Jenő, Szikriszt Júlia, Kovai Lőrinc, Szakasits Árpád, prof. dr. Zbigniew Zaleski, Zygmunt Haczewski. dr. Pesta László, dr. Földes Imre, dr. Beresztóczy Miklós, Baló Zoltán ezredes. Utassy Lóránt altábornagy. Slawik Henrykné, Adolf Witkowski, Stanisław Wawrzyniak és mások elmondása és közokiratba foglalt tanúnyilatkozata szerint — egy része a szerző tulajdonában.
34. Zdzisław Antoniewicz id. művei; prof. dr. Csapláros István közokiratba foglalt tanúnyilatkozata, Boldizsár Iván, Mészáros István, Gál István és Salamon Rácz Tamás elmondása nyomán.
35. Lásd nekrológ: Népszabadság, Népszava 1984. okt. 23-i, Magyar Nemzet okt. 24-i sz. stb. Kimagasló politikai, közéleti és újságírói munkásságáért Zdzisław Antoniewicznek több magas hadi, állami és társadalmi kitüntetést adományoztak mindkét országban. Birtokosa volt — többek között — a Nemzeti Gondozott és Lengyel Népköztársaságért Szerzett Különleges Érdeméért, a Lengyel Népköztársaság Érdemes Újságírója, a Lengyel Népköztársaság Kultúrügyének Érdemese, a Lengyel Népköztársaság Testnevelésügyének Érdemese kitüntetésnek és kitüntető címnek, valamint a Polonia Restituta Rendnek. Hetvenedik születésnapja alkalmából a MŰOSZ Zdzisław Antoniewiczcsnek Díszserleget adományozott a két ország újságíró szervezete közötti kapcsolatok ápolásáért, elmélyítéséért. Poznanban katonai tiszteletadással, a Hősök Temetőjében helyezték örök nyugalomra.

Nincs segítség?

Közvélemény-kutatás a szociálpolitikáról

A közvélemény úgy látja, hogy a népjóléti intézmények egyre kevésbé tudnak megbirkózni feladataikkal. •

Az elmúlt három évben szinte minden kérdésben, amely a szociálpolitika által legjobban érintett csoportok helyzetére, a szociálpolitikai intézmények működésére és a szociálpolitikai alapelvek érvényesülésére vonatkozott, kedvezőtlenebbé váltak az értékelések. Így 1987-ben a szociálpolitika tizenegy felsorolt célcsoportja közül már kilencnek a helyzetét tartották rosszabbnak az emberek, mint 1984-ben. A legjobban a sok-, illetve a kétgyerekes családok helyzete romlott a közvélemény szemében. 1987-ben az emberek átlagosan úgy becsülték, hogy a családi pótlék csak 24 százalékát fedezi a gyereknevelés költségeinek; 1982-ben még 35 százalék volt ez az arány. Ezzel egy időben 28-ról 36 százalékra emelkedett azoknak a kérdezetteknek a hányada, akik úgy látták, hogy a nyugdíjba menők anyagi helyzete jelentősen romlik. És míg 1982-ben 37 százalékuk mondta azt, hogy a nyugdíjasok többsége épp hogy ki tud jönni a nyugdíjából, 1987-ben már 61 százalékuk vélekedett így.

Az emberek úgy látják, hogy — miközben emelkedik a szociálpolitikai támogatásra szorulóknak száma — nem bővül a támogatásban részesülők köre. Így az 1982-es 45 százalékkal szemben 1987-ben már 69 százalékot tett ki azoknak a kérdezetteknek az aránya, akik szűkebbnek látták a támogatásban részesülők, mint a rászorulóknak körét. Ezzel összhangban 61-ről 69 százalékra nőtt azoknak a hányada, akik úgy ítélték meg, hogy vannak olyan emberek, akik nem kapnak szociális támogatást, pedig megérdemelnék. Ugyanakkor 58-ról 67 százalékra nőtt azok-

nak az aránya, akik úgy vélekedtek, hogy vannak, akik indokolatlanul kapnak szociális támogatást.

A különféle szociálpolitikai intézmények működésével kapcsolatban is gyakoribbá váltak a kritikus vélemények. 1984-ben tizenegy felsorolt intézmény közül (az orvosi rendelőktől az iskolai kollégiumokig) hétnek a tevékenységét ítélték meg kedvezőtlenebbül az emberek, mint 1982-ben. 1987-ben már tíz intézményről nyilatkoztak így.

Az emberek egyre kedvezőtlenebbül ítélik meg a szociálpolitikai elvek megvalósulását. Az iskolai osztályozás analógiájára már 1984-ben is átlagosan 2,92-re értékelték azt, hogy mennyire sikerült megoldani a rosszabb anyagi helyzetű családok megfelelő támogatását. 1987-re a mutató értéke 2,70-re süllyedt.

A szociálpolitika megítélésében bekövetkezett változások mögött a gazdasági közhangulat általános romlása húzódik meg. 1984-ről 1987-re 32-ről 47 százalékra nőtt azoknak az embereknek az aránya, akik úgy látták, hogy az elmúlt években a családok anyagi helyzete romlott, és 28-ról 37 százalékra emelkedett azoké, akik a saját családjuk helyzetét ítélték meg így. Ami a keresetekről alkotott véleményeket illeti, a bérminimumot (azt az összeget, aminél kevesebbet senkinek nem szabad adni) már 1984-ben is lényegében ugyanakkorára becsülték a megkérdezettek, mint az átlagos magyarországi keresetet (4400, illetve 4450 Ft). 1987-ben már jóval magasabbra becsülték az előbbit, mint az utóbbit (5900, illetve 5520 Ft).

1984 és 1987 között a családok megfelelő megélhetéséhez szükségesnek tartott összeg sokkal gyorsabban emelkedett, mint korábban. 1982-ben az emberek átlagosan 8240 Ft-ra becsülték azt az összeget, amelyből egy olyan család, mint az övé megfelelően megélhet, 1984-ben pedig már 8760 Ft-ra. 1987-re ez az érték 12 580 Ft-ra emelkedett. Ez az előző időszak évi 3 százalékos átlagos emelkedésével szemben 13 százalékos emelkedést jelent. 1987-ben az embereknek már több mint a fele látta úgy, hogy az utolsó fillérig be kell osztaniuk a pénzt, vagy még beosztással sem tudnak kijönni. 1984-ben és 1982-ben ez az arány még csak 40 százalék volt.

A szociálpolitikai helyzetkép romlása valamennyi társadalmi rétegben megfigyelhető. Azt, hogy ez a változás egy általánosabb közhangulati romlással — és nemcsak a szociálpolitikai problémákkal — függ össze, jól mutatja, hogy a legerőteljesebb véleményváltozások nem a szociálpolitika által legközvetlenebbül érintett társadalmi csoportokban, hanem a legiskolázottabb, a legproblémaérzékenyebb rétegekben következtek be.

*Angelusz Róbert—
Nagy Lajos Géza—
Tardos Róbert*

Mi az oka?

Vélemények a szegénységről

Az emberek egyre kevésbé hiszik azt, hogy a nincstelének maguk tehetnek helyzetükről. •

1987-re valamennyi társadalmi rétegben csaknem egyöntetűvé vált az a vélemény, hogy Magyarországon vannak szegények. Ugyanakkor folytatódott az a már 1984-ben kirajzolódott tendencia, hogy a szegénység magyarázatában a társadalmi okok fokozatosan tért nyerne a korábbi túlsúlyban lévő egyéni okokkal szemben. Ezt talán az mutatja a legvilágosabban, hogy 1987-ben a megkérdezetteknek már csak kisebb része osztotta azt a véleményt, hogy a szegények maguk tehetnek helyzetükről. Bár az elmúlt időszakban bekövetkezett véleményváltozások nagyobb mértékben adódtak az egyéni okok háttérbe szorulásából, mint a társadalmi okok előtérbe kerüléséből, az utóbbiakat tekintve is történtek számottevő változások.

A legjobban az az álláspont hódított tért, hogy a szegénység a megfelelő munkaalkalmak hiányára vezethető vissza. Ezek a tendenciák a diplomások körében érvényesültek a legerőteljesebben.

Az emberek többsége nagyobb bajnak tartja azt, hogy vannak szegények, mint azt, hogy vannak, akik túl jól élnek (52, illetve 32 százalék). Ezt a véleményt ugyancsak az iskolázottabbak, illetve a vezető állásúak, az értelmiségiek osztják nagyobb arányban. A „túlságos jólét” előfordulását a fizikai dolgozók tekintik a leginkább problémának.

Ami a szegénység személyes vonatkozását illeti, 1984-ben a megkérdezettek 20 százaléka sorolta magát a „rászorulók” közé, 1987-

• A felmérés 1987 őszi készült a felnőtt lakosságot reprezentáló 1000 fős mintán.

ben pedig 22 százalékuk. Az így nyilatkozók aránya már korábban is magukat leginkább érintettként említő legiskolázatlanabb csoportokban emelkedett a legjobban (a nyolc osztálynál kevesebbet végzetteknél 44, a

szakképzetlen fizikaiaknál 26 százalékra). A 70 éven felüliek esetében ez az arány elérte az 50 százalékot.

A. R. — N. L. G. — T. R.

Kell-e vállalnunk?

Vélemények a munkanélküliségről

A vezető rétegek és a fizikai dolgozók véleménye élesen eltér egymástól abban a kérdésben, hogy a gazdasági fejlődés érdekében vállalnunk kell-e a munkanélküliséget. •

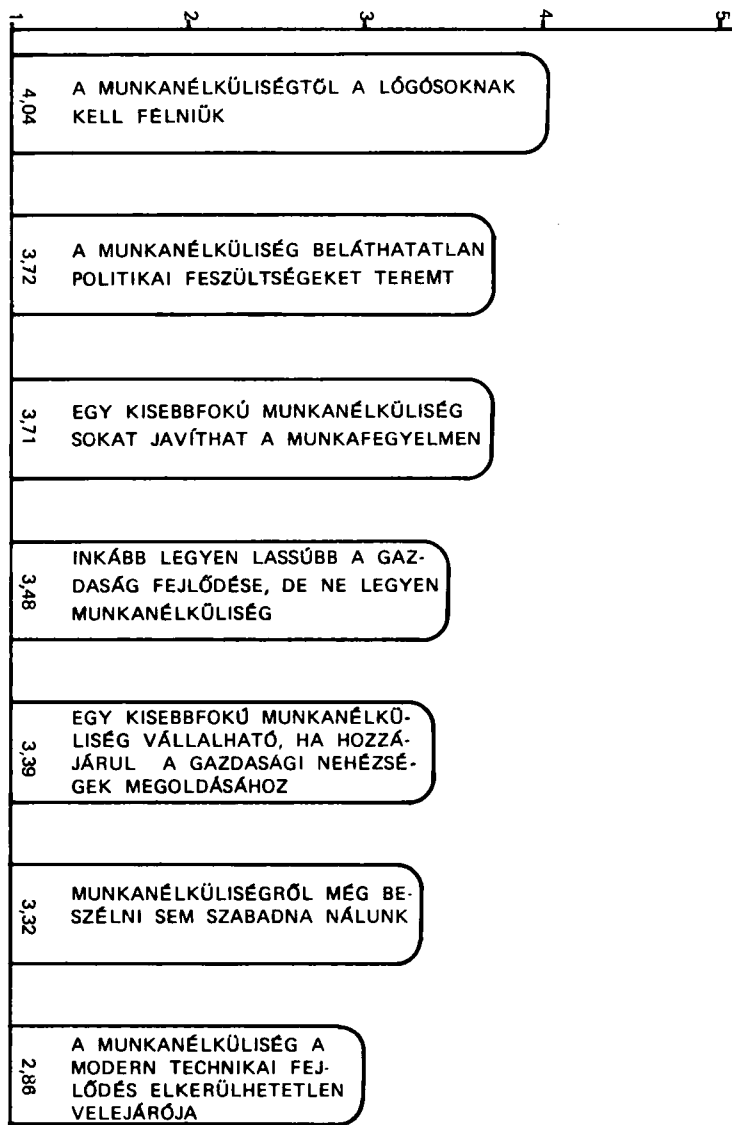
Az elmúlt három évben minden társadalmi rétegben és minden korcsoportban emelkedett azoknak a száma, akik úgy látták: Magyarországon vannak olyan emberek, akik elhelyezkedési nehézségekkel küszködnek. 1987 őszén a vidéki városokban élők nyilatkoztak így a legnagyobb arányban: az ő körükben 44-ről 77 százalékra nőtt az elhelyezkedési nehézségeket észlelők aránya. Azaz, hogy a következő években lesznek elhelyezkedési nehézségekkel küszködő emberek, már a megkérdezettek negyötöde számolt. Hasonló mértékben emelkedett, 40-ről 73 százalékra nőtt azoknak az aránya, akik úgy vélték: a következő években olyan emberek is lesznek, akik rövidebb-hosszabb időre munka nélkül maradnak.

Az is lényeges változás, hogy míg korábban az iskolázottabb csoportokban sokan voltak olyanok, akik az elhelyezkedési nehézség fokozódásától tartottak, de nem számítottak munkanélküliségre, 1987 őszére megszűnt a két vélemény különválása. Ennek megfelelően mind az elhelyezkedési problémák fokozódását, mind a munkanélküliség megjelenését a tájékozottabb csoportok hangsúlyozták jobban.

A munkanélküliség fogalmának átértékelődésére utal, hogy míg 1984-ben elsősorban a deviáns viselkedési formákkal és csoportokkal (lógósok, lumpenek stb). kapcsolták össze a legtöbben az állástalanságot, 1987-re már az olyan strukturális okok említése került előtérbe, mint az elbocsátások, a leépítések, a vállalatok megszüntetése, a munkaaltskalmak hiánya. A deviáns csoportok említésének aránya 43-ról 26 százalékra csökkent, a strukturális okoké pedig 19-ről 48 százalékra emelkedett.

A közvélemény úgy látja, hogy a munkanélküliség veszélyének a szakképzetlen munkások és a pályakezdő fiatalok vannak a legjobban kitéve. Inkább valószínűnek mint valószínűtlennek tartják az emberek a munkanélküliség előfordulását az irodai dolgozók és az ingázók körében. A legkevésbé a mezőgazdasági dolgozók és a szakmunkások esetében számolnak ezzel az eshetőséggel. A diplomások közbülső helyet foglalnak el a veszélyeztetett és a biztonságban lévő csoportok között. Ami a településtípusok szerinti különbségeket illeti, a közvélemény lényegesen valószínűbbnek tartja a munkanélküliség vidéki, mint budapesti jelentkezé-

● A felmérés 1987 őszén készült a felnőtt lakosságot reprezentáló 1000 fős mintán.

Vélemények a munkanélküliségről

(a kijelentésekkel való egyetértés átlaga az iskolai osztályzás analógiájára)

sét. Ugyanakkor nem mutatható ki olyan tendencia, hogy a veszélyeztetettebbnek tekintett csoportok tagjai magukra nézve még valószínűbbnek tartanák a szóban forgó eshetőséget.

Bár az emberek többsége úgy ítélte meg, hogy a munkanélküliség minden szempont-

ból hátrányos, egynegyedet tett ki azoknak az aránya, akik bizonyos előnyöket is láttak. A közvélemény megosztottságára e tekintetben a rétegek közti rendkívül nagy eltérések utaltak. Míg a szakképzetlen fizikaiaknak 10, s még a szakmunkásoknak is csak 29 százaléka fogadta el az utóbbi alternatívát,

az így gondolkodók a vezető állásúak és értelmiségiek körében 62 százalékkal már többségbe kerültek. S míg a nőknek csak 18 százaléka gondolta azt, hogy a munkanélküliségnek előnyei is vannak, addig a férfiaknak 35 százaléka vélekedett így.

Akik az előnyöket mérlegelték, döntően a munkafegyelmi-ösztönzési szempontokra hivatkoztak, és jóval ritkábban említették a gazdasági struktúra átalakításának összefüggéseit (65, illetve 17 százalék). A munkanélküliség mellett szóló érvek közül azzal a két állítással értettek egyet a legtöbben, hogy a munkanélküliségtől csak a „lógósoknak” kell félniük, illetve azzal, hogy egy kisebb fokú munkanélküliség sokat javíthat a munkafegyelmen. Kevésbé fogadták el azt az érvelést, hogy egy kisebbfokú munkanélküliség vállalható, ha hozzájárul a gazdasági nehézségek megoldásához, és azt, hogy a munkanélküliség a modern technikai fejlődés velejárája. Az ellenérvek közül azt tartották a legnyomósabbnak, hogy a munkanélküliség beláthatatlan politikai feszültségeket eredményezhet. Kevésbé értettek egyet azzal, hogy inkább legyen lassúbb a gazdaság fejlődése, de ne legyen munkanélküliség, illetve azzal, hogy munkanélküliségről még csak beszélni sem szabadna nálunk.

A munkanélküliséggel kapcsolatos érvek és ellenérvek elfogadásában is éles ellentétek rajzolódtak ki a társadalmi munkamegosztás különböző szintjein elhelyezkedő csoportok között. A munkanélküliség melletti érvekkel elsősorban a vezető rétegek — a diplomások, a vezető állásúak, az értelmiségiek, a tisztségviselő párttagok — értettek egyet, míg a fizikai foglalkozásúak szinte valamennyi kérdésben ezzel ellentétes álláspontot foglaltak el. Azzal az érveléssel, hogy a munkanélküliség hozzájárulhat a gazdasági

problémák megoldásához, a vezető állásúak és értelmiségiek 70 százalékaival szemben a szakképzetlen fizikaiak csak 37 százalékos arányban értettek egyet. Még nagyobb volt a rétegek közti eltérés abban a kérdésben, hogy a munkanélküliség elkerülésének érdekében vállalhatjuk-e a lassúbb gazdasági fejlődést: ezt az alternatívát a szakképzetlen fizikaiak 69 százalékaival szemben a vezető állásúaknak, értelmiségieknek csak 19 százaléka fogadta el. S míg a munkanélküliség által eredményezett beláthatatlan politikai feszültségektől a szakmunkások és az egyéb fizikaiak 62 százaléka tartott, a vezetők és értelmiségiek körében csak 48 százalékot tett ki az így vélekedők aránya. A fenti tendenciák alól egyedül az a kijelentés képezett kivételt, hogy a munkanélküliségtől csak a lógósoknak kell félniük: ezzel a szakmunkások és az egyéb fizikaiak az átlagosnál magasabb — 75 százalékos — arányban értettek egyet.

Abban a kérdésben, hogy elsősorban kinek kell új munkahelyhez segítenie a munkanélkülivé vált dolgozót, a legtöbb rétegben a volt munkahelyet említették első helyen. Egyedül a vezető állásúak, értelmiségiek látták inkább úgy, hogy ez nem munkahelyi, hanem állami feladat. Ami a támogatás módját illeti, az emberek többsége úgy gondolta, hogy az átképzés az első számú tennivaló. Egymáshoz közeli arányban említették a vállalkozás indításához nyújtott támogatást, a más településekre való átköltözés támogatását és kordedvezményes nyugdíjazást. A munkanélküli segély mint lehetséges gondoskodási forma az emberek legtöbbször még távol állt.

*Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—
Tardos Róbert*

Mi lesz ebből?

Vélemények az ország gazdasági helyzetéről

1988 januárjában az emberek jelentős része arra számított, hogy az ország öt éven belül kijut a jelenlegi helyzetből. Sokan viszont azt gondolták, hogy ez tíz évnél is több időt vesz igénybe. •

Mi jellemzi leginkább a magyar gazdasági helyzetet: a fejlődés lelassulása, a megtorpanás, a visszaesés, a válság vagy a csőd? Erre a kérdésre 1988 januárjában a megkérdezetteknek csak 2-3 százaléka nem tudott választ adni. Mindössze egy-két százalékot tett ki azok aránya is, akik a felkínált alternatívákat azon az alapon utasították el, hogy a gazdasággal nincs komoly baj.

A fővárosi lakosok a vidékieknél gyakrabban említették a helyzet komolyságára utaló értelmezéseket. Az ő körükben a „válság” és a „csőd” választásának együttes aránya meghaladta az egyharmadot (ezen belül a válságé volt a legmagasabb), míg a miskolciaknál és a győrieknél egynegyedet tett ki.

Az ország gazdasági helyzetének értékelését az iskolázottsági szint befolyásolta a legjobban. A fő választóvonal a közép- és a felsőfokú végzettségük között húzódott. A három városban a nyolc osztállynál kevesebbet végzett kérdezettek 24, az általános iskolát végzettek 25, az érettségizettek 31 és a diplomások 43 százaléka szólt válságról vagy csődről. (Jelentős többségükben ők is az előbbiről.)

A válságmozzanatokról elsősorban nem azok a rétegek beszéltek, amelyeket az utóbbi időszakban jelentkező megrázkódtatások sokszerűen értek, hanem azok, amelyek már huzamosabb ideje észlelték a felgyülem-

lő gondokat. Arra a kérdésre, hogy egy-két évvel ezelőtt számított-e arra, hogy a helyzet így fog alakulni, a megkérdezettek többsége (a budapestiek 66, a miskolciak 68 és a győriek 76 százaléka) nemmel válaszolt. A diplomások közt azonban az „igen” és a „részben” válaszok voltak gyakoribbak. A fővárosi diplomások 51 százalékának egyértelmű „igen” válasza pedig azt mutatta, hogy a helyzet komolyra fordulása alapján nem érte őket váratlanul.

Mik a legfontosabb okai a gazdaság nehézségeinek? Hogyan lehetett volna elkerülni, hogy így alakuljon az ország gazdasági helyzete? Ezekre a kérdésekre válaszolva az emberek kevésbé emelték ki az egyéni fogyatékoságokat (a munkafegyelmet, a szorgalom hiányát stb.), mint korábban. Jobban hangsúlyozták a strukturális okokat (az elavult termékszerkezetet, a műszaki lemaradást stb.), s nagy jelentőséget tulajdonítottak a politikai motívumoknak, a vezetés hibáinak, a lassú felismeréseknek, a megkésett reformintézkedéseknek, a szövetségi rendszerrel és az ideológiával kapcsolatos kényszereknek. A magasabb képzettség, a nagyobb tájékozottság hatása főként az utóbbi három tényezővel összefüggésben jelent meg. A diplomások mintegy egynegyede említette a reformintézkedések megkésetttségét, hiányát, egyhatodik a szövetségi kapcsola-

● A felmérés során 400 budapesti és 200-200 miskolci és győri lakost kérdeztek meg. A megkérdezettek a nem, az életkor és az iskolai végzettség szempontjából megközelítően reprezentálták a három város felnőtt népességét.

tok és az ideológiai beidegződések gazdasági kihatásait.

Arra a kérdésre, hogy kik a felelősök a kialakult gazdasági helyzetért, az emberek döntő többsége tudott válaszolni. A legtöbben a vezetést általában, az összes magas szintű vezetőt felelőssé tették (40-49 százaléka). Az emberek 17-19 százaléka a pártot, a politikai vezetést okolta az ország problémáért. 9-14 százaléka a kormányt, az állami vezetést hibáztatta. 8-13 százaléka úgy vélekedett, hogy csak a gazdasági vezetők felelősök. Az emberek több mint egytizede azon az állásponton volt, hogy az egész társadalom, minden dolgozó felelős a kialakult helyzetért.

Míg a legalacsonyabban iskolázottaknak csak néhány százaléka tette felelőssé a pártot, a politikai vezetést, az egyetemet végzeteknek már közel a fele nyilatkozott így. A párttagok a pártönkívülieknél jóval gyakrabban képviselték ezt az álláspontot.

A kérdezettek döntő többsége megegyezett abban, hogy az ország kijut a jelenlegi gazdasági helyzetből (82-86 százalék). Jelenős részük arra számított, hogy ez öt éven belül bekövetkezik (34-36 százalék). Sokan viszont azt gondolták, hogy ez tíz évnél is hosszabb időt vesz igénybe (21-32 százalék).

A magyar gazdaság jövőjének egyik sarkalatos pontja, hogy időben vissza tudjuk-e fizetni külföldi adósságainkat. A három város lakóinak véleménye némileg eltér egymástól. A legpesszimistábbak a miskolciak voltak: 59 százalékuk attól tartott, hogy csak részben tudjuk vagy egyáltalán nem tudjuk rendezni tartozásunkat. Ugyanez az arány Budapesten 53 százalék volt, Győrött pedig 49 százalék. Ebben a kérdésben is a legfiatalabb korosztály bizonyult a legborúlátóbbnak.

A következő egy-két év gazdasági kilátásait (az előzőekben leírtakkal logikus összefüggésben) az emberek többsége negatívan értékelte. A legrosszabb a fővárosban élők véleménye volt: 66 százalékuk arra számított, hogy a gazdaság helyzete még egy darabig tovább fog romlani. Miskolcon a kérdezettek 59 százaléka vélekedett így, Győrött 52 százalékuk.

Az életszínvonal rövid távú perspektíváit összességében egységesebben és még negatí-

vabban ítélték meg az emberek. A kérdezettek mintegy háromnegyede azzal számolt, hogy a következő egy-két évben tovább csökken az életszínvonal.

A gazdasági helyzet és az életszínvonal perspektíváit a 18-30 év közötti fiatalok, a magasban iskolázottak és a szellemi munkát végzők tartották a legrosszabbnak.

Az emberek többsége úgy látta, hogy a tömegkommunikációs eszközök a valóság-nak megfelelő képet festenek az ország gazdasági helyzetéről (46-52 százalék), de több mint egyharmaduk úgy vélekedett, hogy a valóságnál kedvezőbbnek mutatják ezt. A magasabban iskolázottak, a szellemi dolgozók, a pártönkívüliek és a tisztség nélküli párttagok az átlagosnál nagyobb arányban mondták azt, hogy a tájékoztató eszközök „felfelé kerekítenek”.

A megkérdezettek többsége attól tartott, hogy 1988-ban az áremelkedések jelentősen meghaladják a hivatalosan bejelentett 15 százalékot. A budapestiek több mint egynegyede átlagosan 25 százalékos emelkedésre számított, további egyharmaduk pedig 30 százalék felettire. A miskolciak és a győriek ebből a szempontból némileg optimistábban tekintettek a mostani év elé: 30 százalékosnál magasabb növekedésre „csak” egyötödük számított.

Az áremelések mértékét a magasabban iskolázottak, a magasabb jövedelműek, a szellemi foglalkozásúak, az elváltak, az egyedül élők, a középkorúak és a pártönkívüliek ítélték meg a legborúlátóbban. Ugyancsak az átlagosnál nagyobb áremelésekre számítottak azok, akik már ma is súlyos megélhetési gondokkal küszködnek. Ez arra utal, hogy a társadalom jelentős része — körülbelül a megkérdezettek fele — nemcsak súlyos anyagi gondokkal küszködik, hanem egyre kilátástalanabbnak is ítéli helyzetét.

A megkérdezettek közel kétharmada abban bízott, hogy 1989-ben kevésbé emelkednek majd az árak, mint ebben az évben. Egynegyedük azonos mértékű árváltozásra számított, és 7 százalékuk tartott attól, hogy 1989-ben még jobban elszabadulnak az árak.

Az áremelések jövő évi mértékével kapcsolatban az átlagosnál rosszabbra számí-

tottak a legalacsonyabb jövedelműek, a nők, a fiatalabbak, az egyedül élők és a legmagasabban iskolázottak.

A januári áremeléseket a miskolciak érezték legdrámaibbnak: közel kétharmaduk látta úgy, hogy ezek nagy vagy szinte elviselhetetlen megterhelést jelentenek nekik. Ugyanez az arány Budapesten 56 százalék volt, Győrött pedig 54. Az áremelések közül az élelmiszerek, valamint a gyermekruházati és általában a gyermekek ellátásával kapcsolatos cikkek drágulása érintette a legjobban az embereket.

1988 januárjában a három településen élők közül a miskolciak érezték a legszörnyebbnak anyagi helyzetüket: 55 százalékuk úgy nyilatkozott, hogy az utolsó fillérig be kell osztaniuk a pénzüket, 9 százalékuk pedig úgy, hogy így sem tudnak úrrá lenni az anyagi helyzetükön. Ez azt jelenti, hogy a

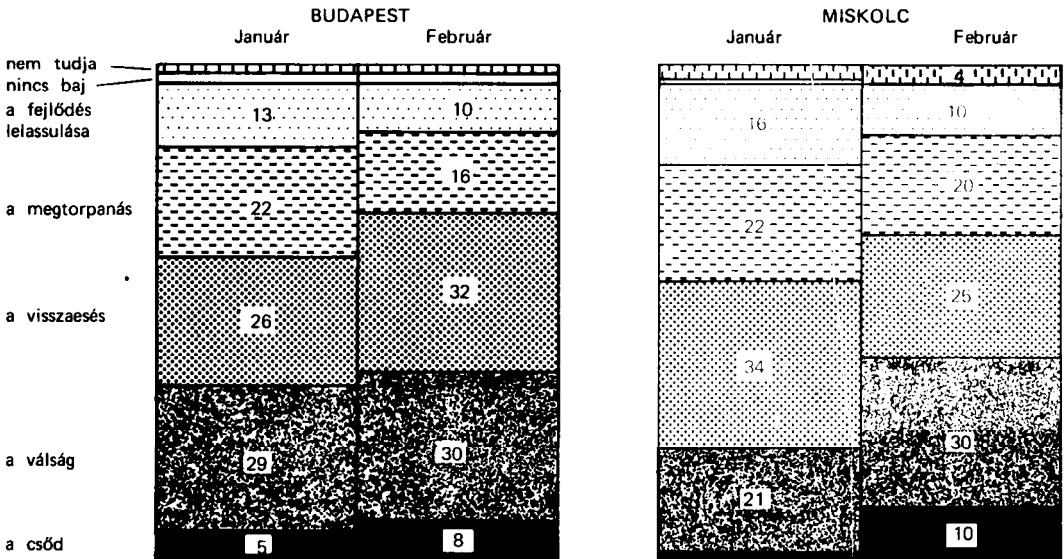
borsodi nagyvárosban élők közel kétharmada mindennapos megélhetési gondokkal küzdött. Ugyanilyen helyzetben volt a győriek és a budapestiek fele.

A megélhetési gondok a legalacsonyabb jövedelműeken túl az idősebbeknél, a nőknél, a legalacsonyabban iskolázottaknál, az inaktívknál, az elváltan, illetve özvegyen élőknel és a sokgyerekes családoknál jelentkeznek.

Az anyagi nehézségek súlyosbodása a perspektívák szűkülését is maga után vonja. A megkérdezettek több mint kétharmada nem tudta, hogy a következő négy-öt évben sikerül-e valóra váltania elképzeléseit. Ebből a szempontból is a miskolciak voltak legborúlátóbbak (80 százalék).

*Pataki Judit—Tardos Róbert—
Vásárhelyi Mária*

MI JELLEMZI A GAZDASÁGI HELYZETET?
(százalékban)

A feszültség csak növekedni fog

A politikai közhangulat alakulásáról

1988 februárjában az emberek többsége azt gondolta, hogy az ország helyzetének javulásához politikai változásokra is szükség lenne. Ugyanakkor kisebbik részük bízott abban, hogy ezek a változások már ebben az évben bekövetkeznek. ●

1988 februárjában az emberek ugyanolyan kedvezőtlenül ítélték meg az ország általános helyzetét, mint egy hónappal korábban: abszolút többségük rossznak vagy nagyon rossznak minősítette ezt.

Lényegében változatlan maradt a gazdasági helyzet értékelése is. Budapesten a megkérdezettek 64 százaléka mondta azt, hogy az ország gazdasági helyzete rossz vagy nagyon rossz, Miskolcon 55 százalékuk. A gazdasági helyzet értelmezésében viszont némi változás következett be. Budapesten 34-ről 38 százalékra, Miskolcon pedig 23-ról 39 százalékra nőtt a drámaibb értelmezések, nevezetesen a válság és a csőd említésének aránya.

A negatív összképhez hozzájárul, hogy az emberek többsége a politikai helyzetet is legfeljebb közepesnek tartotta; kifejezetten rossznak vagy nagyon rossznak a budapestiek 24 és a miskolciak 18 százaléka minősítette.

Az emberek mintegy kilenczede tartott számon olyan változásokat, amelyek az elmúlt időszakban növelték az országban a feszültséget. E változások közül az áremeléseket, az inflációt említették a legtöbben (68—70 százalék). A válaszadók mintegy fele továbbra is feszültségforrásnak minősítette az új adórendszert.

Olyan változásokról viszont, amelyek csökkentették volna a feszültséget, az emberek alig több mint negyedrésze tudott. A legtöbben szociálpolitikai, kompenzáló

jellegű intézkedéseket említettek, de ezek aránya sem érte el a 10 százalékot.

A fenti adatokkal összhangban az emberek többsége feszültnek érezte a politikai hangulatot (56—58 százalék), és úgy ítélte meg, hogy a feszültség ebben az évben csak növekedni fog (58—61 százalék).

Az emberek nagy részét a távolabbi jövő is szorongással töltötte el. 1988 februárjában a budapestiek 77 és a miskolciak 79 százaléka mondta azt, hogy szokott gondolkodni az ország következő évtizedein. Egy hónappal korábban még „csak” 64, illetve 69 százalékuk válaszolt így. A legnagyobb arányban továbbra is a felsőfokú végzettségűek és a párttagok gondolkodtak az ország jövőjén (90, illetve 92 százalék), de az általános és középiskolát végzettek nagymértékben megközelítették őket.

Az ország jövője egyre több embert nyugtalanított. Budapesten 42-ről 55 százalékra nőtt azoknak a kérdezetteknek az aránya, akik aggodalommal gondoltak az ország következő évtizedeire, Miskolcon pedig 45-ről 49 százalékra.

A jövővel kapcsolatos aggodalom abban is megjelent, ahogyan a kormányzat várható lépéseiről gondolkodtak az emberek. Az erre vonatkozó kérdés nagyon megosztotta a válaszolókat: 1988 februárjában a budapestiek 40 százaléka számított arra, hogy ebben az évben az ország vezetése végrehajt olyan változásokat, amelyek érezhetően javítanak a helyzeten, és 43 százalékuk kételkedett

● A felmérés során 400 budapesti és 200 miskolci lakost kérdeztek meg. A megkérdezettek a nem, az életkor és az iskolai végzettség szempontjából megközelítően reprezentálták a két város felnőtt népességét.

ebben. Ezek az arányok nem változtak január óta. Miskolcon viszont 47-ről 56 százalékra nőtt a pozitív változásokban bízók aránya, és 43-ról 39 százalékra csökkent a kételkedőké.

Február végén a januárinál is kevesebben voltak azon a véleményen, hogy az ország helyzetének javulásához csak gazdasági változásokra lenne szükség; ezeknek az embereknek az aránya Budapesten 31-ről 27 százalékra csökkent, Miskolcon pedig 40-ről 33 százalékra. A növekvő többség azt gondolta: ehhez politikai változások is kellenének (Budapesten 63-ról 66 százalékra, Miskolcon 53-ról 63 százalékra nőtt az így vélekedők aránya). Azt viszont, hogy ezek a változások még ebben az évben bekövetkezzenek, a politikai változást igénylőknek is csak egy kisebbsége, alig egyötöde tartotta elképzelhetőnek, és ugyanekkora hányaduk részben elképzelhetőnek.

A szükségesnek ítélt változások között olyan motívumokat említettek a leggyakrabban az emberek, amelyek a demokrácia, a pluralizmus erősítését, a parlament szerepének növelését jelentenék (Budapesten 22, Miskolcon 17 százalékuk). Körülbelül ugyanennyien beszéltek a politika és a gazdaság szétválasztásáról, s ezzel összefüggésben a párt újfajta gazdasági szerepértelmezéséről, a párt belső megújulásáról. Szerepeltek még az említések között ennél általánosabb, szemléleti, erkölcsi, ideológiai mozzanatok (13, illetve 20 százalék) és a nagyobb nyilvánosság, őszintébb politizálás igénye (12, illetve 4 százalék). A politikai változásokat lényegében egyéni vagy átfogóbb személyi változásokkal azonosította a budapestiek 13 és a miskolciak 18 százaléka. A politikai változás szükségességéről beszélők közel tizedrésze (11, illetve 7 százaléka) a többpártrendszer bevezetésében látta a megoldást.

Bár az emberek többsége azt gondolta, hogy az ország helyzetének javulásához politikai változások is kellenének, viszonylag kevesen tudtak azokról a változásokról, amelyeket a vezetés a politikai intézményrendszerben tervezett. A budapestiek 60 és a miskolciak 54 százaléka azt mondta, hogy nem hallott a politikai intézményrendszer várható reformjáról, további 12, illetve 17 százalékuk pedig nem tudott konkrétumot említeni. Amikor arról volt szó, hogy milyen intézményeket, szervezeteket érintenek a tervezett változások, a megkérdezettek 8—9 százaléka csak általánosságokat sorolt, vagy ha konkrét intézményről beszélt, kizárólag gazdasági szervezeteket említett. A válaszadóknak mindössze egyötöde beszélt konkrét politikai intézményekről: 12—13 százalékuk a pártot érintő változásokra utalt, és ennél is kevesebben beszéltek az államigazgatás különböző szintjeiről, valamint a szakszervezetekről, a KISZ-ről és az országgyűlésről. Abban, hogy a tervezett lépések fordulatot hozhatnak, csak kevesen bíztak: a legtöbben — akár releváns, akár irreleváns intézményekről beszéltek — azt mondták, hogy ezek a változások csak kismértékben fognak vagy egyáltalán nem fognak javítani az ország helyzetén (62—64 százalék).

A politikai intézményrendszer reformjával kapcsolatban jóval nagyobb arányban rendelkeznek releváns ismeretekkel a párttagok (42 százalék), mint a pártönkívüliek (18 százalék). Az iskolai végzettség is döntő szerepet játszott a tájékozottságban: a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek 6 százalékkal szemben a diplomások 39 százalékos arányban adtak érdemi választ. A változások várható hatását viszont elég egységesen ítélte meg a lakosság: csak a párttagok voltak az átlagosnál optimistábbak.

*Hann Endre—Szurkos Mária—
Timár János*

Elindultam szép hazámból . . .

Közvélemény-kutatás a romániai magyar menekültekről

Az emberek túlnyomó többsége együtt érez a Romániából érkező magyarokkal, és személy szerint is szívesen segítene rajtuk.

Ugyanakkor sokan nem értenek egyet a menekültek letelepedésével, vagy legalábbis problematikusnak tartják ezt. ●

A felmérés során már abból a szempontból is eléggé megoszlottak az emberek, hogy mennyire azonosultak a magyar kisebbségek sorsával. Arra a kérdésre, hogy mennyire foglalkoztatja őket a szomszédos országokban élő magyarok sorsa, csak kisebbsik részük: 34 százalékuk válaszolta azt, hogy „nagyon”; 41 százalékuk közepesnek minősítette a magyar kisebbségek helyzete iránti érdeklődését, 15 százalékuk kicsinek, és 10 százalékuk azt mondta, hogy egyáltalán nem foglalkozik ezzel a kérdéssel. A diplomások, a 60 éven felüliek és a férfiak az átlagosnál nagyobb arányban válaszolták azt, hogy a szomszédos országokban élő magyarok sorsa nagyon foglalkoztatja őket (47, 45, illetve 43 százalék).

A megkérdezettek szinte kivétel nélkül hallottak arról, hogy az utóbbi időben egyre több romániai magyar akar letelepülni nálunk (99 százalék). 62 százalékuk egyetértett ezzel, de 17 százalékuk csak fenntartásokkal fogadta el ezt a megoldást, és 20 százalékuk ellenezte. Minél jobban foglalkoztatta a kérdezetteket a magyar kisebbségek sorsa, annál nagyobb arányban értettek egyet a menekültek letelepülésével.

Azok az emberek, akik támogatták a letelepülést, elsősorban azzal indokolták ezt, hogy az Erdélyből érkezők is magyarok, hogy az anyaországnak segítenie kell őket (60 százalék). Emellett főleg a romániai magyarok helyzetére hivatkoztak; egyrészt arra, hogy Romániában nagyon rosszak az életkörülmények (28 százalék), másrészt pedig arra, hogy Romániában elnyomják a

magyarokat, megfosztják őket a jogaiktól (22 százalék).

Az utóbbi adatok azt mutatják, hogy a menekültek megjelenését nemcsak a romániai politikai viszonyokkal, a román nemzetiségi politikával kapcsolják össze az emberek, hanem a romániai gazdasági viszonyokkal is. Ez még élesebben mutatkozott meg akkor, amikor arról beszéltek, hogy miért akarnak nálunk letelepülni a romániai magyarok: ekkor 76 százalékuk említette a gazdasági helyzetet, az alacsony életszínvonalat, a rossz ellátást, 74 százalékuk a politikai helyzetet, a magyarok elnyomását és 23 százalékuk utalt általában a romániai helyzetre. Ezek az adatok egyben azt is jelentik, hogy a lakosság egy része csak gazdasági okokkal magyarázza a menekültek megjelenését: az előbbi kérdésre válaszolva az emberek 18 százaléka kizárólag gazdasági okokat említett, 7 százalékuk pedig csak gazdasági és egyéb — de nem politikai — okokat. Az iskolai végzettség emelkedésével csökkent azoknak a kérdezetteknek az aránya, akik így válaszoltak, és nőtt azoké, akik politikai okokra is utaltak.

Az, hogy az emberek egy része azt hitte: a romániai magyarok csak azért akarnak áttelepülni, mert itt magasabb az életszínvonal, minden valószínűség szerint közrejátszott az ellenérzésekben. Ezt támasztja alá az, hogy azok, akik nem értenek egyet a befogadásukkal, főleg arra hivatkoztak, hogy a menekültek jelenléte csak növeli a hazai problémákat, mert a letelepülők a magyar állampolgárok elől veszik el „a helyet”,

● A felmérés 1988. április 9. és 16. között készült 428 budapesti, 193 miskolci és 200 győri lakos körében. A megkérdezettek a nem, az életkor és az iskolai végzettség szempontjából megközelítően reprezentálták a három város felnőtt népességét.

a lakást, a munkalehetőséget (70 százalék). Sokan azt hangoztatták, hogy a magyar kisebbség problémáit Romániában kell megoldani (16 százalék). Egyes válaszadók azzal érveltek, hogy mindenkinek ott kell boldogulnia, ahol született (10 százalék), mások pedig azzal, hogy a Romániából érkezők többsége olyan, akit nem látnak szívesen (cigány, román, csavargó, bűnöző).

Azok a válaszadók, akik csak fenntartásokkal támogatták a menekültek letelepülését, szintén ezekre a tényezőkre hivatkoztak a leggyakrabban, illetve azt mondták, hogy csak a szakembereket, a becsületes embereket, a magyarokat kellene befogadni.

A megkérdezettek nagy része, 68 százaléka úgy látta, hogy a romániai magyarok letelepülése problémákat okoz. Legnagyobb arányban a diplomások válaszoltak így.

A problémák közül a foglalkoztatási gondokat említették a leggyakrabban az emberek (69 százalék), azután meg a lakásproblémát (54 százalék). E válaszadók egyik része azt mondta, hogy munkát, szállást kell találni a menekülteknek; másik részük viszont arról beszélt, hogy a menekültek letelepítése fokozza a lakáshiányt és a munkanélküliséget. Emellett arra utaltak nagyobb arányban az emberek, hogy a letelepülések tovább rontják az ország gazdasági helyzetét (21 százalék), illetve tovább növelik a társadalmi-politikai feszültséget (9 százalék), és diplomáciai zavarokat okoznak (7 százalék).

A megkérdezettek legnagyobb része, 95 százaléka tisztában volt azzal, hogy a letelepülni akarók kapnak valamilyen segítséget.

Az emberek úgy látták, hogy a letelepüléssel kapcsolatos terheket főleg az állam viseli. Arra a kérdésre válaszolva, hogy honnan kapnak segítséget a romániai menekültek, az államot, a kormányt, a kormánybizottságot említették a legnagyobb arányban (65 százalék). Ezután a Vöröskeresztre utaltak a leggyakrabban (45 százalék), majd a magánszemélyekre (36 százalék) és végül az egyházakra (26 százalék). Emellett a vállalatokat, az iskolákat (11 százalék) és a tanácsokat (9 százalék) említették számottevő arányban.

Egészében véve az emberek 89 százaléka tudta, hogy az ország vezetésére tesz valamit a letelepülni szándékozó magyarokért. Ezt

a segítséget többségük, 65 százalékuk megfelelőnek tartotta; 18 százalékuk kevesellte és 10 százalékuk sokallta. Az, hogy az emberek hogyan ítélték meg a letelepülőknak nyújtott segítséget, szintén összefüggött azzal, hogy mennyire viselték szívükön a magyar kisebbségek sorsát. Azok, akik azt mondták, hogy a szomszédos országokban élő magyarok helyzete egyáltalán nem vagy csak egy kicsit foglalkoztatja őket, az átlagosnál nagyobb arányban sokallották a menekülőknak nyújtott támogatást (21–22 százalék). Azok, akik közepesnek minősítették az érdeklődésüket, az átlagosnál nagyobb arányban ítélték megfelelőnek a segítséget (75 százalék). Végül azok, akiket nagyon foglalkoztatott a magyar kisebbségek sorsa, az átlagosnál nagyobb arányban kevesellték a támogatást (28 százalék).

A megkérdezettek 80 százaléka azt mondta, hogy személy szerint szívesen segítene a letelepülni szándékozó magyarokon. A diplomások minden más társadalmi réteget messze meghaladó arányban válaszoltak így (94 százalék). Azok, akiket nagyon vagy közepesen foglalkoztatott a magyar kisebbségek sorsa, jóval nagyobb arányban ajánlották fel segítségüket (89, illetve 84 százalék), mint azok, akik csak egy kicsit vagy egyáltalán nem érdeklődtek a szomszédos országokban élő magyarok helyzete iránt (64, illetve 51 százalék).

A megkérdezettek 40 százaléka közepesnek minősítette a menekültekről adott tájékoztatást, de azoknak az aránya, akik elég jónak vagy nagyon jónak értékelték ezt, meghaladta azokét, akik elég rossznak vagy nagyon rossznak ítélték (31, illetve 23 százalék). A menekültekről adott tájékoztatást azok bírálták jobban, akik kevésbé értettek egyet az erdélyi magyarok áttelepülésével.

Azok az emberek, akik dicsérték a romániai menekültekről adott tájékoztatást, főleg azért tették ezt, mert reálisnak, őszintének, hitelesnek találták. Azok, akik bírálták, elsősorban azért marasztalták el, mert kevésnek, illetve hiányosnak tartották. Ezzel kapcsolatban két dolgot kifogásoltak a leginkább: azt, hogy a tájékoztatási eszközök ellentmondó adatokat közöltek a menekültek számáról, és azt, hogy nem beszéltek a menekülés okáról.

Dobossy Imre — Lázár Guy

communication manual

Jörg Becker (ed.)

Transborder
Data Flow
and
Development

FRIEDRICH-EBERT-STIFTUNG

Adatáramlás — határokon át

Jörg Becker (ed.): *Transborder Data Flow and Development*. Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, 1987.

Újabb betűszót kell megtanulniuk — a világ fejlettségi régiói után — a fejletlenebb országokban élő és dolgozó politikusoknak, kutatással-fejlesztéssel foglalkozó szakembereknek, a kulturális identitás kérdéseiben gondolkodó értelmiségieknek és a gazdaság problémáival nap nap után szembenézni kényszerülő vezetőknek. A TDF vagy TBDF a *transborder data flow* rövidítése, és leginkább nemzetközi adatáramlásként szokás fordítani, illetve emlegetni. Az utóbbi évtized fejleményeinek köszönhető az a fokozott figyelem és érdeklődés, amely ezt a kérdéskört nemzetközileg körülveszi. Az ipari országokban létrejött az információs ipar, globális méretűvé szélesedett az informatikai infrastrukturális hálózat, és az első ipari forradalom óta nem tapasztalt méretekben alakult át a társadalmi munkamegosztás.

Viszonylag jól ismerjük a fejlett országokban végbement változásokat, mert az ott dolgozó kutatók korán felfigyeltek rájuk, és azóta folyamatosan jelennek meg az elemző problémafeltáró könyvek, egyre-másra szervezik a nemzetközi konferenciákat, kormány szintű koncepciók, informatikai részpolitikák születnek, napirenden van a kérdések jogi szabályozása, hogy ne is szóljunk a mindennapi „kemény” gazdasági következmények folyamatos nyomkövetéséről.

A fejlett világ problémáit taglaló fórumokon kevesebb figyelem fordul a kérdéskör azon dimenziói felé, ahol újrafogalmazódnak az iparilag fejlett és a fejletlen országok közötti különbségek, érdekellentétek.

A Jörg Becker által szerkesztett kötet (*Transborder Data Flow and Development*), amely Bonnban a Friedrich Ebert Alapítvány kiadásában jelent meg, olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek, az iparilag fejlett és a fejlődő országok szempontjából, a kommunikáció, az informatika és szűkebben a határokon át megvalósuló nemzetközi adatáramlás kérdéseit tárgyalják. E kötet közvetlen előzményének tekinthető a szerkesztő két korábbi vállalkozása: *Informationstechnologie und internationale Politik* (Friedrich Ebert Stiftung, 1983), valamint egy Lundban kiadott kötet — *Information Technology and a New International Order* (1984).

1987 óta e témakör tanulmányozása céljából az érintett régiók kormányainak és irányító köreinek figyelmére is számot tartó nemzetközi szervezet működik: ez az UNESCO egy specializált szervezete, az Informatika Kormányközi Hivatala (Intergovernmental Bureau for Informatics vagy IBI), amely Rómában székel, és nagyfokú autonómiával rendelkezik az érdeklődési köréhez tartozó kérdéseket illetően. Elkötelezettségét —, illetve el nem kötelezettségét — jelzi, hogy tagjai között találjuk a latin-amerikai és a dél-európai országokat, más oldalról nem képviseltetik magukat olyan országok, mint az USA, Anglia, az NSZK és a szocialista országok. Az ázsiai kontinens országai is csak szerény érdeklődést mutatnak a szervezet iránt. Az IBI tevékenységét két nemzetközi konferencia jelzi. Az első 1978-ban a spanyolországi Torromonilosban rendezték, a másodikat 1984-ben Kubában. Ezeket a konferenciákat az informatikai politikák és stratégiák tanulmányozásának szentelték, és az „információk szabad áramlása” elv mellett egyenrangú kérdéskörként vetették fel a szükséges szabályozás és ellenőrzések bevezetését, a kérdéskör politikai, gazda-

sági rendezését, a kulturális hatások figyelembevételének szükségességét, a jogi szabályozás elveinek kidolgozását.

A jelen kötet anyagát annak a nemzetközi konferenciának az előadásai szolgáltatták, amelyet a Friedrich Ebert alapítvány rendezett 1985 novemberében Bonnban „A nemzetközi információáramlás hatásai Európára és a Harmadik Világra” címmel.

A szerkesztő bevezetőjében hat tézist fogalmaz meg, amelyekben megpróbálja körvonalazni a világ különböző régióiban a nemzetközi adatáramlás jelenlegi és jövőbeni helyzetét, a politikai-gazdasági csoportosulások közötti konfliktusokat, valamint a területen érdekelt multinacionális vállalatok szerepét.

A nemzetközi adatáramlás -- különösen a jövőben, s elsődlegesen a nemzetközi piacon való megjelenésük, manőverező képességük szempontjából -- stratégiai fontosságú lesz valamennyi fejlődő ország számára. Itt idézi a szerző a TDF szűkebb meghatározását: olyan adatok és információk határokön keresztül történő áramlásáról van szó, amelyeket számítógépeken tárolnak és dolgoznak fel.

A problémákat konkrét esetekkel szemlélteti, amelyek hatásosan kifejezik a TDF globális jellegét. Például a Barbados-szigeteken nagyszámú háziasszony otthonában lévő terminál mellett dolgoz fel adatokat, mely terminálok műholdon keresztül közvetlenül össze vannak kötve az USA-ban székelő cégek számítógépeivel. A szovjet külkereskedelmi minisztérium kanadai adatbanktól szerzi információit arról, hogy a szocialista országok mit importáltak nyugat-európai partnereiktől. Nyugat-európai ipari csoportok az adatbankokból nyert információkat kombinálják a távérzékeléssel szerzett információkkal, hogy előre jelezzék még fel nem tárt harmadik világbeli természeti erőforrások és nyersanyagok felhasználását.

Becker megállapítása szerint a TDF a nemzetközi munkamegosztás radikális megváltoztatását fejezi ki. Mivel képes időtől és tértől függetlenül tevékenykedni, rendkívül hajlékony nemzetközi információs és ellenőrző rendszerként működik, és így kielezi mind az országok közötti, mind az azokon belüli különbségeket. A hagyományos politikai és jogi szabályozó eszközök nem alkalmasak a felmerülő problémák rendezésére.

A további tézisekben a nemzetközi adatáramlás területén a fejletlen országok oldaláról felvetődő adatvédelemmel, valamint a transznacionális vállalatok szerepével foglalkozik. Felhívja a figyelmet az NSZK kétarcú politikájára, miszerint a fejletlen országok irányában radikálisan követeli a „szabad áramlást”, míg az USA-hoz való viszonyában kritikai szembenállást tanúsít az európai és a nemzeti identitás védelmében.

A nemzetközi kereskedelempolitikában az oportunitizmus és a pragmatizmus uralkodik, és ebben alig van különbség a nyugati országok között. Ilyen körülmények között egyes nyugat-európai országok is a perifériára szorulnak, és megnövekszik a jelentősége a nyugat-európai piacnak és a közös gazdasági stratégiának. A TDF, összefüggésben, a csúcstechnológiák fejlődésével, rendkívül gyors változásban van, ezt csak állandó gazdasági-társadalmi elemzésekkel lehet nyomon követni.

A könyv négy nagyobb részre tagolódik. Az első részben, amely a „Kommunikáció mintázatai” címet kapta, három tanulmányt találunk. Ezekben a szerzők azokkal az általános változásokkal foglalkoznak, amelyek 1980-tól következtek be, az információval kapcsolatos nemzetközi politikában. W. H. Melody a piac és más gazdasági tényezők, például a nemzetközi monopóliumok szerepét vizsgálja az információs társadalom keretei között. A modern gazdaságban megnő az információk szerepe, a hatékony gazdasági tevékenység nélkülözhetetlen elemeivé válnak, és ez igaz nemcsak a specializált szakmai információkra, hanem a nyilvános tömegkommunikációs eszközök által terjesztett információkra is. A nemzetközi monopóliumok sajátos szerepet játszanak az információs piac nemzetközivé szélesítésében. A nemzeti kormányok és a transznacionális monopóliumok viszonya egyre inkább átalakul, és a nemzetközi piac befolyásolásának növelésére irányul. A szabad piac eszméje helyett a monopóliumok érdekének védelme, kiszolgálása válik uralkodóvá. Ebben a helyzetben a nemzetközi monopóliumok további előnyökre tesznek szert többek között a nemzeti erőforrásoktól való függetlenség, a szabályozás, a pénzügyi politika, a munkaerővel való gazdálkodás területén.

J. Becker dolgozatának középpontjában a fejlesztés alatt álló szélessávú digitális távközlési hálózat (ISDN), valamint a nemzetközi következmények latolgatása áll. A globális méretű, rendkívüli teljesítőképességű távközlési hálózat kiépítése elsődlegesen olyan nemzetközi hatókörű cégek érdeke, mint az IBM, az ATT, a SIEMENS stb. Egy kiépült hálózat megváltoztatja a központi helyzetbe került és az alárendelt szerepre kényszerülő területek, országok közötti politikai, hatalmi struktúrákat.

P. Glotz a nyugatnémet adatbankok helyzetével foglalkozik; rámutat, hogy az amerikai adatbankokhoz viszonyítva milyen alárendelt szerep jellemzi a nyugatnémeteket. Az Euréka és az SDI programokban való nyugat-európai részvételt érintve hangsúlyozza az aktívabb nemzeti politikák szükségességét, valamint az információs források nemzeti keretek közötti kiegyensúlyozott fejlesztését.

A kötet második fejezetében, amely a „Cselekvés mintázatai” címet kapta, két tanulmány szerepel. Ezek a nemzetközi adatáramlással összefüggő hatásokról, konfliktusokról, szabályozási törekvésekről adnak számot.

K. Sauvant adatokban és hivatkozásokban gazdag tanulmánya a különböző nemzetközi adathálózatok (TELNET, TYMNET, EURO-NET, UNINET, NORDIC DATA) forgalmát, az adatvégállomások számát, a különböző speciális szolgáltatási módokat mutatja be. Elemzi néhány amerikai hálózat fejlődését, a gazdasági életre gyakorolt hatásait, s néhány, az adathálózatokkal kapcsolatban álló nemzetközi szervezet tevékenységét (UNESCO, GATT, IBI).

M. Kirby nemzetközi informatikai törvényt kidolgozását sürgeti. Felsorolása szerint jelenleg mintegy 12 nemzetközi szervezetben foglalkoznak a nemzetközi kommunikáció és információáramlás szabályozásának kérdéseivel, beleértve a technikai részleteket, szabványokat kidolgozó szervezetek munkáját is. A problémákat az okozza, hogy nincs igazi kooperáció és kommunikáció ezek között a szervezetek között, inkább csak szavak hangzanak el tettek nélkül. Ezután öt nagyobb témakörben sorolja fel azokat a kérdéseket, amelyeket szerinte nemzetközi jogi keretek között kellene rendezni. Ezek között szerepel a magánszféra, a személyiség védelme, az információ szabadsága, szabad áramlása, az információval kapcsolatos bűnözés, az információ és a nemzeti szuverenitás kérdésköre, s végül az egyéni (szerzői) jog és az üzleti tevékenység kapcsolata.

A harmadik fejezetben ugyancsak négy tanulmány szerepel: az informatika, a kommunikáció, a mikroelektronika és a fejlődés összefüggései állnak középpontjukban, illetve bemutatják az adat-szolgáltatással összefüggő tevékenység növekvő szerepét a GATT keretein belül. Ugyanitt kapott helyet egy fejlesztési program bemutatása, melynek célja a „dél-dél”, vagyis a fejlődő országok közötti kommunikáció infrastrukturális támogatása. Ez a munka egy lehetséges nemzetközi informatikai hálózat kiépítését kíséri meg. 1984–87 között, az előkészítő fázisban, a hardware és software elemek kiválasztására, egy pilot rendszer létesítésére, valamint a rendszerben tárolt információk körének, típusainak körvonalazására kerül sor. Az ezt követő demonstrációs fázisba — 1987-et követően — a rendszert adatokkal tölténi fel, és megkezdene működését (adatfeldolgozás és -szolgáltatás). Ha kellő mennyiségű tapasztalat gyűlne össze a rendszer üzemeléséről, megindulhatna a harmadik fázis, amelyben további kiépítésére, pénzügyi, technikai és intézményi keretnek kialakítására, véglegesítésére, az egyes résztvevő országok szerepének meghatározására kerülne sor.

Az utolsó rész, amely fölül a „Régiók és országok” cím került, rövid helyzetjelentésekből áll. Ennek a résznek az egyenletlensége talán az egyes országok érdeklődését, illetve érdektelenségét, az IBI munkája iránti figyelmüket tükrözi; vagy a szerkesztők erőfeszítéseinek korlátait, hogy nem sikerült elérhető szerzőket találniuk az egyes témák, régiók problémáinak összefogott bemutatására. Ez az utolsó fejezet az említett hiányosságai mellett is képet ad a valóságos viszonyokról, azokról a szélsőségekről, amelyek a harmadik világ országait is polarizálják.

Az a szorványosan előforduló néhány adat, amellyel a fejletlen afrikai országok helyzetét jellemzik az informatikai, adatátviteli infrastruktúra vonatkozásában, túlságosan réginek és túlságosan megbízhatatlannak tűnik ahhoz, hogy reális képet nyújtson, mégis érdemes idézni, mert ezekről az országokról aligha áll rendelkezésre más információ: Algériában 1979-ben több mint száz számítógép volt, ezer kártyaolvasó egység, valamint ötszáz video terminál és printer működött; Botswanában az Ericson cég huszonkét és fél millió dollár értékben telepített digitális telefon- és rádióhálózatot; Elefántcsontpart 1980–82-ben adminisztratív célú adatbankot tervezett; Tunéziában 1983-ban Nemzeti Informatikai Centrumot hoztak létre; Zairéban az elnöki hivatal foglalkozik az informatika kérdéseivel. Az első mikrohullámú láncot Kinshasában két olajvállalat között hozták létre, ami az ország első adathálózatának tekinthető. Az IBI adatfelvétele szerint, amely nyolcvanöt ország háromszáznyolcvan vállalatát mérte fel, míg 1983-ban átlagban a cégek 29 százaléka használt adatkommunikációt, addig ez az arány az afrikai vállalatoknál 0,3 százalék volt.

Ghánáról egy kicsit bővebb adatokat is kapunk: 1963-ban telepítették az első, IBM típusú nagyszámítógépet a Statisztikai Hivatalba, amit több, hasonló IBM gyártmányú gép követett. Néhány nemzetközi cég is képviselteti magát Ghánában, amelyek számítógépek kereskedelmével foglalkoznak. 1982-ben huszonöt nagygép, néhány száz mini- és mikroszámítógép volt az országban. Az alkalmazások nyolcvan százalékban bérelszámolást jelentenek, ezen túl a statisztikai nyilvántartás, bank és pénzügyek, valamint az oktatási alkalmazás említhető. A távközlési hálózat kiépítetlen, alacsony a telefon- és telexállomások száma (harminckét telefonállomás ezer lakosra számítva.) A távközlési hálózat Ghánában állami tulajdonban van, és a Világbank hitelt nyújt a belső fejlesztés finanszírozására. Ilyen körülmények között meglehetősen nehéz a nemzetközi kommunikáció, azonban a világhálózatként működő SITA repülőgépes helyfoglaló rendszer fenntart állomást a ghánai légiforgalmi vállalatnál.

Igen kicsiny a szakértőként számba vehető emberek köre az informatika-távközlés területén. A felsőoktatásban megtehték az első lépéseket a képzés megszervezésére. A külföldi, elsősorban a nyugati egyetemeken való képzés legnagyobb problémája, hogy a kiküldött diákok hatvan százaléka nem tér vissza az anyaországba, miután befejezte tanulmányait. Ilyen keretek között az állami szintű információs politika fő témái a számítógépre alapozott állami adminisztráció kiépítése, a számítógépekhez és a szükséges kiegészítő eszközökhöz való hozzáférés szabályozása, ezeknek az eszközöknek az import-ellenőrzése. A számítógép-hardware több mint nyolcvan százaléka az állami közigazgatás tulajdonában van.

Jóval gazdagabb kép bontakozik ki Braziliáról. A határozott körvonalú kormányzati információs politika számol a tudományos és technikai információnak a fejlődésben, a gazdaság növekedésében játszott szerepével. A nemzeti szuverenitás és függetlenség követelményét össze kívánják egyeztetni a nemzetközi adatbankok, elméleti kapacitások és számítógépprogramok használatával, lehetőleg úgy, hogy ezeknek az erőforrásoknak minél nagyobb részét az ország határain belül vehessék igénybe. Aktív informatikai politika birtokában magától értetődő, hogy az ország — saját nemzeti távközlési vállalattal, amelynek adatátvitelre specializálódott részlege is van — részt vesz a nemzetközi adathálózatok munkájában. Az információtermelés lényeges aspektusa a software előállítása. Ennek braziliai helyzetéről, valamint a kiépítés alatt álló videotext rendszerről is kapunk adatokat. Braziliáról egyébként külön kiadvány is készült: *Transborder Data Flows and Brazil*. Case study, UN publication, 1983.

Három sikertörténetet is találunk a kötetben: rövid összefoglalót Szingapur, Thaiföld és Dél-Korea viharos gyorsasággal fejlődő távközlési, informatikai szektoráról. Jellemző adat, hogy a hárommillió lakosú Szingapur a délkelet-ázsiai térség kommunikációs centruma, ahol minden harmadik lakosra jut telefon (az adatok 1984-esek, azóta ez aligha csökkent), s a telefonközpontok nagyobb hányada digitális kapcsolású. Tenger alatti nemzetközi távközlési kábeleket fektet le és üzemeltet, valamint részt vesz az INTEL-SAT, az IMMARSAT (tengeri hajózást támogató nemzetközi műholdas hálózat) és az indonéz PALAPA műholdas programban. A nemzetközi adatáramlásban egy regionális központként működő kapuállomást üzemeltet. A telex, telefax, facsimile szolgálatok adatai is imponálóak. Thaiföld és Dél-Korea adatátvitellel kapcsolatos történetének vázlatá hasonló dimenziókat mutat: egy gyorsan fejlődő térség képét, amely a modern csúcstechnikák hozzáférhetősége, kihasználása területén egyre erőteljesebb szerepet tölt be a világ

kommunikációs, informatikai munkamegosztásában. A kötet két záró tanulmánya francia és kanadai belső problémákat tárgyal, a „közepes méretű” országok helyét, lehetőségeit mérlegeli az informatika, a kultúra, a technikai fejlődés dimenzióiban.

Tölgyesi János

Életmód és filmnézés

David Docherty — David Morrison — Michael Tracey: *The Entertainment Film in British Life, London, Broadcasting Research Unit/British Film Institute, 1986.*

Ez a filmszociológiai kötet (*A szórakoztató film a brit életben*) a Nagy-Britanniában 1985-ben folytatott országos reprezentatív felmérés alapján készült. Aktuális és fontos mű, hiszen a mozibajárással, a filmnézési-befogadási szokásokkal kapcsolatos tudományos kutatások évek óta stagnálnak. A legfejlettebb országokban az elektronika háttérbe szorította ezt a látszólag csökkenő szórakoztatóipart, tömegkommunikációs, szabadidőágazatot, de még inkább annak vizsgálatait. Pedig az utóbbi években több fejlett és kevésbé fejlett országban a mozilátogatás konszolidációját, átmeneti konjunktúráját figyelhettük meg.

E széles körű vizsgálat eredményei és az eredmények külföldi interpretációi számunkra is sok tanulságot nyújtanak, s tanulmányozásuk meggondolandó olyan kis országokban, ahol évek óta megszűntek a filmszociológiai vizsgálatok. A legfontosabb előrelépés vagy mondhatnám, visszatérés a társadalmi gyakorlat reális szemléletéhez az, hogy a mozilátogatások csökkenésének fő okait nem egyszerűen, sőt nem is elsősorban az elektronikus technológiákban (televízió, video, illetve kábel, műhold, valamint a személyi számítógépek) keresik és vélik megtalálni, hanem sokkal inkább a társadalom széles szektorainak életmódbeli változásaiban.

Az új technológiák széles körű elterjedése időbeliségében majdnem egybeesett a középosztályok nagymérvű növekedésével. Az új technikai eszközök széles körű vásárlását is ez a tömeges vásárlóerő biztosította. Az új technikai eszközök azonban nem meghatározóak: a meghatározó a középosztály azon szabadidős fogyasztói kultúrája, amely a családi otthonhoz és a családhoz kötődik, s melynek igen sokféle kényelmes és élvezetes tevékenysége nem a film, hanem a mozilátogatás ellen hat. Igaz, hogy a tevékenységek rendszerében és a családi otthonban megjelenik a sokcsatornás, jó képminőségű színes televízió, a video és

sok más háztartási elektronikai és egyéb technikai berendezés, azonban az otthoni audiovizuális fogyasztási tevékenységek csupán részét képezik az életmód megváltozását alkotó tényezőknek, amelyek együttesen hatnak a mozilátogatás ellen. Ehhez járult az is, hogy leszámítva a készülékek árát, ma már a fejlett országokban a videón lévő film megvásárlása és kölcsönzése olcsóbb, mint a mozijegy.

Hogy mennyire nem a televíziózás és a videózás okozta önmagában a mozilátogatás csökkenését, azt a szerzők a legfejlettebb országok adatainak összehasonlításával bizonyítják. Az Egyesült Államokban még többet néznek az emberek televíziót, sokkal több a video, mégis ötször annyian járnak moziba, mint Nagy-Britanniában. Szintén átmeneti konjunktúra alakult ki Franciaországban. E három fejlett ország mozilátogatási számainak összehasonlítása tehát egyértelműen az életmód és nem a technika meghatározó funkciójára utal.

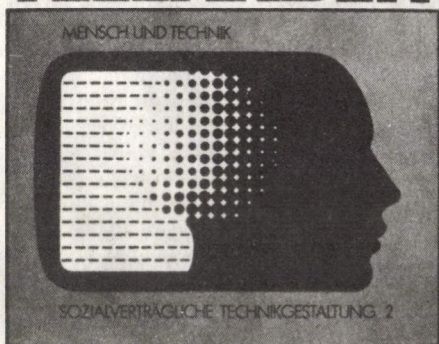
Ami a közönségzárban tapasztalt átmeneti növekedést illeti (még Nagy-Britanniában is volt egy rövid konjunktúra), annak okát a tanulmány írói egyértelműen a nagy sikerfilmekben látják, amelyek a nem rendszeres mozilátogatókat is kioldítják otthonaikból. Ennek ellenére ma, amikor az emberek többsége már sohasem jár moziba, mások csak évente néhány alkalommal, egyre fontosabbak a rendszeres mozibajárók.

A hazai kutatások hiányában az ehelyütt terjedelmi okokból nem ismertethető széles körű kutatásnak csupán néhány tanulságát foglaljuk össze: 1. A mozi (és a film) továbbra is jelentős szórakoztatóipari-szabadidős tevékenység. 2. A mozilátogatás átmeneti konjunktúráját néhány nagy sikerfilm biztosítja. 3. Amennyiben az életmód, s csak másodsorban a technológia változásai a meghatározók a mozilátogatási, filmnézési szokásokban, akkor ez különösen érvényes Magyarországon, ahol a video még nem általános, a színes televízió csak most terjed, a kábel és a sok csatorna még ritkaság. 4. Ebből következik az is, hogy nem a „hatást” kellene kutatnunk, nem a film felől kellene a közönséghez közelednünk, hanem abból kellene kiindulnunk, hogy mit jelent a film az emberek életében, hogyan határozza meg az életmód a filmek és az azokat kínáló különböző intézmények és csatornák megválasztását, s a „film hatása” helyett az „életmód hatását” kellene kutatnunk.

Szekeres Péter

Joseph Huber

TELEARBEIT

EIN ZUKUNFTSBILD ALS POLITIKUM

Westdeutscher Verlag

Hösi tetteiből házi feladat

Joseph Huber: *Telearbeit. Ein Zukunftsbild als Politikum.* Westdeutscher, Verlag, Opladen, 1987.

A munkavégzés, munkaszervezés világszerte átalakulóban van. A holnap munkahelyeinek, munkahelyeinek kidolgozása ma még többnyire elméleti szakemberek szűkkörű vitáiraiban körvonalazódik, de mivel e körvonalak az élet szinte minden területét érintik, a figyelmünkre feltétlenül érdemesek.

A „távmunka” az új kommunikációs technikák segítségével otthon vagy más helyen, „decentralizáltan” végzett munkát jelenti. Lényege a szervezeti széttagoltság, a távolra kihelyezés és az időbeli rugalmasság. A lényeghez tartozik, hogy többnyire a saját háztartásban végzik, és a munkavégző életmódját messzemenően figyelembe veszik. A másik jellemzője, hogy végzéséhez valamilyen új kommunikációs technikai berendezést (elektronikus írógép, számítógép, képernyős adatrögzítő berendezés, teletex stb.) használnak. Az ilyen munka nagy önállóságot és szervezhetőséget tesz lehetővé. Elméleti számítások szerint a jelenlegi

munkahelyek akár hatvan százalékára is kiterjedhet.

Maga az elnevezés ugyanúgy többszörös változáson ment keresztül, mint a fogalom értelmezése. A témát először felvető amerikai szakirodalom kezdetben a „telecommuting” (1976), később váltakozva a „work-at-home” (1983) és a „remote office work” (1985) kifejezést használta, attól függően, hogy a gondolatkör melyik oldalát kívánta hangsúlyozni. Az angol kutatók többnyire a rövidebb „telework” néven említik. Franciául a kezdeti „télétravail” és „travail a distance” után a „télématique” kifejezésben állapodtak meg. A német elnevezések sokasága (Hausarbeit, Heimarbeit, Distanzarbeit, Teleheimarbeit) is inkább a fogalom képlékenységére utal. Mivel elfogadott magyar fordítás nincs, ezért jobb híján a „táv-munka” kifejezést használjuk, még ha ez leszűkíti is a fogalmat.

A mai tapasztalatok többnyire kísérleti és modelljellegűek, bár maguk a kísérletek nem hivatalosak. Az első tapasztalatok többnyire negatívak, mert nagyok a költségek (bérlet, hardver-szoftver), és nem lesz kisebb az adminisztráció sem.

A távmunka egyszerre érint gazdasági, társadalmi, emberi és környezeti tényezőket, a vele folyó kísérletek nem is annyira „reálhistóriaiak”, mint inkább futurológiaiak. A nyert tapasztalatok atipikusak, marginálisak, kísérletiek, alkalmazhatlanok normatív eredmények lemérésére, annál inkább politikai fogalomalkotásra.

A távolsági munka „egyértelműen összefügg az osztályszerkezettel”: a keresett és jól fizetett munkát lehet távmunkaként végezni, rosszul fizető munkáknál viszont a munkanélküliség szelidebb fajtája, amely munkását „újfajta kizsákmányolásba taszítja”. Nagyrészt női munkaerőkre számíthatnak a táv- (értsd: otthon végzett) munkánál, akik pedig éppen a háziasszonyi és anyaszereptől kívánnak szabadulni, és akiket a gyakori távollét miatt (gyermekgondozás) így kárpótolnak.

A távmunka a hivatali kapcsolatok elvesztésével és elszigetelődéssel jár. Ezenkívül hely- és időgondot is okoz odahaza, a családtagok közötti feszültségekhez vezet. Végül tehát éppen a függőség fokozza. Az USA és az NSZK szakszervezetei ellenzik, a munkavállalói státus jogi és szociális védelmének a veszélyeztetését látják benne, a saját hatalmi bázisuk elvesztését. Csak szigorú jogi újrászabályozás esetén járulnának hozzá.

Új vezetési és ellenőrzési feladatok merülnek fel a távmunka során, az adatvédelemnek is új oldalai kerülnek elő. Valójában ma még egyetlen munkahely sem akarja, az ezredfordulóig nem is igen kerülhet sor reálisra a megvalósítására. Illetve megmarad az egyedülálló, otthonilők és fogyasztóskos foglalkoztatási módjának. A távmunka jelenleg és még jó ideig rész munka, melléktév-

kenység volna, a hátrányos helyzetű női munka egy új formája, a nő újabb második-harmadik műszakja.

Ugyanakkor a tudomány és a politika nagyobb érdeklődést mutat a „táv munka” iránt. Maga a lehetőség — amellyel a társadalomtudományok, a szakszervezeti és a nőmozgalom is foglalkozik — érdekessé teszi. Ugyanis tipikus előképe az „ipariasított munka- és életvilágnak”, mivel független a munka- és a szabadidőtől, a munkahelytől, a hivatástól és a magánélettől; így aztán az alapvető társadalmi viszonyokat is megváltoztatja. Fennáll az elszemélytelenedés és eltömegesedés veszélye, a piactól és az államtól való elszakadás.

A szakszervezetek azért is idegesek, mert a munkaszerződést individualizálja, a munkaszervezést rugalmassá teszi, tehát a korábbi „kollektív egységet” megszünteti.

A téma első felvetése Jack Nilles-től származik, aki 1976-ban Los Angeles elővárosaiban tervezte meg munkaszervezési rendszerét, amelyben közlekedési, energiatakarékossági (az 1973-as olajválság után!), városépítészeti és -rendezési szempontok vezették. A gondolat újdonsága az, hogy nem az embert kell a munkahelyre szállítani, hanem a munkát az emberhez (a távközlés segítségével). Később ezt olyan értelemben általánosították, hogy az autó, a hétfélig ház vagy a vasúti utazás is a munkavégzés helyévé válhassék. Ezt az eszme-rendszert kapcsolta össze a francia Nora-Mincintanulmány az új kommunikációs technikával.

A helyi és szervezeti értelemben vett távolság azonban többféle lehet: egyetlen épületen belüli; egyetlen intézmény leányvállalatai közötti; üzemszomszédságbeli, amelyben különböző vállalkozások használják a közös szolgáltatást; és végül az igazi otthoni távmunka.

A tengerentúli kísérletek az 1980-as évek elején indultak meg — többnyire nagyvállalatokon, magánbankokon belül, Európában azonban inkább az állami intézmények folytatják a kísérleteket. Egyöntetű álláspont, hogy az így végzett munka óriási potenciált szabadít fel, ugyanakkor korlátlan mozgást tesz lehetővé (bármilyen messze lehet a lakás a munkaközponttól, akár külföldön is!). Hatására a személyforgalom és -szállítás erősen visszaesik, csökken a környezetszennyeződés. Ugyanakkor egyes társadalomkritikusok a parasztság középkori röghözkötéséhez hasonlítják.

A távmunka számtalan ponton kapcsolódik a társadalom más, döntő fontosságú faktoraihoz: fejlett információs és kommunikációs technológiát igényel, munkaszervezési szempontból pontosan ki kell dolgozni a bevonható munkák körét és a lebonyolítás módját. Fontos továbbá a munkába állítható társadalmi csoportok felmérése.

A távmunka realitása végül is éppúgy múlik a településstruktúra jövőbeli alakulásán, mint az

energia-, a közlekedési vagy az infrastrukturális hálózat fejlesztésén. A munka menedzselése, szervezése és adatvédelme egyelőre csak kísérleti modellekből ismert. És akkor még szó sem esett a környezetvédelem, a családvédelem és nőpolitika, a hivatali előmenetel és hierarchia, általában az interperszonális kapcsolatok problémáiról. Megvalósulásához pontos(abb)an kell ismerni a társadalmi kapcsolat-, ellenőrzés és közységrendszer jövőbeli formáit, a bevezetésre alkalmas munkaeseteket, végül a megvalósítás költségeit.

A távmunka szószólói számítanak a „computer kids”-nemzedékre, amelynek a számítógép veleszületett, természetes munkaeszköze lesz. Az ember—gép kommunikáció vagy még inkább a gép—gép kommunikáció azonban egy sor megoldatlan interakciós és pszichológiai problémát, sőt fenyegetést is rejt. A „célracionális munkakommunikációt” el kell választani az általános társadalmi kommunikációtól, amennyire csak lehet. De a kérdés éppen az, hogy mennyire lehet. Az új kommunikációs technikák fejlődési üteme is egy sor egymásnak ellentmondó tényezőt tartalmaz, aligha prognosztizálható akár csak húsz évre előre ezek elterjedése; a távmunka megvalósulása így akár ötven-száz évvel is eltolódhat. És itt nem is hivatalok vagy személyek szubjektív ellenállásáról van szó, „maga a technika olyan diffúz, annyira komplex”, hogy körvonalazni is alig lehet.

A téma azonban virulensen benne van a nyugat-európai nyilvánosság politikai vitáiban. Folyan a modellkísérletek, kölcsönösen vitatják egymás „facts and hard data” eredményeit, de a hosszú távú tervezés szakemberei tudják, hogy előbb-utóbb világszerte szembe kell nézni vele.

Lukáts János

A kábeltévé két éve egy svéd városban

Keith Roe: Media and social life in Lund two years after the start of cable transmission.
Uppsala University 1987.

„A Kommunikációs környezet megszabású változásai a tömegkommunikációs eszközök kutatói számára egyedülálló lehetőséget kínálnak az emberi attitűdök és viselkedés tanulmányozására.”

Keith Roe, a göteborgi egyetem tömegkommunikációs témákkal foglalkozó munkatársa e szakkal kezdi a kábeltévé hatásait vizsgáló svéd kutatási programban immár a kilencedik kutatási beszámolóját. Tanulmánya azt vizsgálja, hogyan változtatta meg az 1983 októberében megindult

kábeltévé Lund város lakóinak tömegkommunikációs fogyasztási szokásait és szabadidős tevékenységét. (A kutatási program korábban már foglalkozott e témával az 1983 októbere előtti időszakot elemezve — a műben olvashatjuk ennek rövid összefoglalását.) Roe 1983-as és 1985-ös tanulmánya ezerfős kérdéssorozat alapján, ennek során 470 értelmezhető választ kapott.

Lund nyolcvanezer lakosú régi egyetemi város Dél-Svédországban. Lakossága nem reprezentálja a svéd átlagpopulációt, mivel egyetemi város, ahol a lakosság harmincöt százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel, és több mint felének közvetve vagy közvetlenül az egyetem ad munkát. A népesség negyvenhárom százaléka harminc év alatti.

Az eszközellátottság is meghaladja az egyébként a világ élén járó svéd átlagot (például 1983-ban a megkérdezettek húsz százalékának volt videokészüléke és hét százalékuknak személyi számítógépe).

A kábeltévé megjelenése előtt a kérdezettek hetvenkét százaléka hallgatott rádiót naponta (ez főként háttérrádiózás, egyéb tevékenységek könyvnyüzenei aláfestése volt). A tévészere naponta átlag 1 óra 42 percet fordítottak. (A legkedveltebb műsorok a komolyabb filmek és az ismeretterjesztő adások.) Az újságolvasásra fordított idő napi átlag egy óra (napilapot szinte kivétel nélkül mindenki olvas, hetilapot az emberek háromnegyede). Videón átlagosan hetente egy felvételt készítettek a tévé műsorából és havonta egy kölcsönzött kazettát néztek meg.

A második adatgyűjtés eredményei szerint 1985 októberében immár a kérdezettek nyolcvankét százaléka kapcsolódott a kábelhálózathoz. A bekábelezettek fele dekóderrel is beszereztek. Ez utóbbiak valamivel több időt töltöttek a képernyő előtt, mint a dekóderrel nem rendelkezők. Az új eszköz megjelenését ellenszenvvel fogadók aránya alig néhány százalék volt. Viszont igen csekély lelkesedést mutattak a városi televízió iránt, fizetni ezért a szolgáltatásért pedig még kevesebbet akartak. „Ha lesz ilyen, fedezzék a költségeit hirdetésekből” — mondta a megkérdezettek kétharmada.

A kábel megjelenésével számos külföldi adó vált elérhetővé a lund-i polgárok számára: a honi adókon kívül most már a dán, az NDK—NSZK-beli, az angol, a francia és a szovjet csatornák adásaiban is gyönyörködhetnek (utóbbi háromban csak akkor, ha volt dekóderük, amiért külön fizetni kellett). A két honi adó az élesedő versenyben is megőrizte vitathatatlan első helyét, noha nézettségük csökkent. Igen csökkentek a brit kereskedelmi adók, s főként a Sky Channel könyvnyüzenei csatornája: az emberek egyharmada nézi legalább néha, de a dekóderrel rendelkezők eseté-

ben 50 százalékot is elér ez az arány. A legcsekélyebb nézettségnek a hamar kimúlt városi televízió örvendett.

Roe faktoranalízissel három csoportba sorolta a lundi polgár számára elérhető tévéállomásokat: az elsőkben szerepeltek a skandináv adók (tradicionalis adók), melyeket az idősebb nézők kedveltek elsősorban. A másodikban a brit (szórakoztató) adók kerültek, amelyek főleg a nagy televíziófogyasztók körében voltak népszerűek. A harmadik csoportba került az összes többi külföldi adó, ezek nézettsége az előzőekéhez képest nem túl jelentős. Arra a kérdésre, hogy ha még egy további adó lépne működésbe, az mit sugározzon, a megkérdezettek többsége a „filmeket” javasolta.

A válaszolók huszonöt százaléka úgy ítélte meg, hogy most többet néz tévét, mint a kábeltvé korszaka előtt. Egyharmaduk pedig saját megítélése szerint kevesebbet nézi a svéd televíziót. A kérdezettek több mint fele kevesebbet használja a videót. Csökkent a rádió-, a lemez- és a magnóhallgatás és a moziba-, színházbajárás. Viszont nem sokat változott a társadalmi kapcsolatok intenzitása, sőt a dekóderrel rendelkezők valamivel sűrűbben látogatták a klubokat, egyesületeket, mint a többiek. Igaz viszont, hogy a barátokkal, rokonokkal való érintkezésük némileg csökkent. A svéd polgárok továbbra is szinte mindannyian olvasnak reggeli újságot, viszont az esti lapot a dekóderrel rendelkezőknek csupán fele veszi kézbe, szemben az átlagos hetven százalékkal. A könyvolvasás csökkenését nem sikerült kimutatni, sőt a dekóderrel rendelkezők a felmérést megelőző három hétben többet olvastak, mint két évvel azelőtt.

A válaszolókat a jobb elemezhetőség kedvéért három csoportba osztották: akik nincsenek bekötve a kábeltvé-hálózatba, akik be vannak kötve, de nincsen dekóderük és akik dekóderrel is rendelkeznek.

Az elemzés során úgy találták, hogy minél alacsonyabb a kérdezett társadalmi-gazdasági státusa és iskolai végzettsége, annál valószínűbb, hogy bekapcsolódott a kábelhálózatba és dekódere is van. Ugyanez mondható el a férfiakra és a negyven év körüli korosztályról. Legvalószínűbb tehát, hogy dekódere van egy negyven körüli, alacsony státusú férfinak és legkevésbé valószínű ez egy magas státusú nőnél.

Ezután a különböző, televízióhoz csatlakoztatható kellekeket vették szemügyre. Úgy találták, hogy a dekóderrel rendelkezők ezeket nagyobb valószínűséggel szerzik be maguknak. Ez vonatkozik a videóra, a teletext dekóderre, a személyi

számítógépre és a különböző elektronikus játékokra. Ez megerősíteni látszik az úgynevezett eszközakkumulációs hipotézist, amely szerint a különböző tömegkommunikációs eszközök hajlamosak egy helyütt fölhalmozódni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az így fölhalmozott eszközöket intenzíven használják is: a videohasználat a dekóderrel ellátott háztartásokban csökkent, míg a be sem kábelezett körében növekedett a legjobban. Ez esetben arra enged következtetni, hogy a video és a kábeltvé alternatívái lehetnek egymásnak. Az eszközakkumulációs hipotézis ugyanakkor azt a nézetet is alátámasztja, amely szerint a kábeltvé közönsége már szinte kiválasztódik azok személyében, akik nagy buzgalommal szerzik be az új eszközöket.

Érdekesen alakult a tévénézéssel töltött idő. A dekóderrel rendelkezők már 1983-ban a leghűségesebb tévénezők voltak és azok maradtak 1985-ben is, ám a tévé előtt töltött idő az ő körükben nőtt a legkevésbé, legjobban pedig azok között, akik még be sem voltak kábelezve. Nincs bizonyíték tehát arra, hogy a kábeltvé növeli a tévézés idejét, és arra sem, hogy növelné a tévétől való függőséget.

Ha igaz az, hogy a műholdak drámaian és megfordíthatatlanul fölforgatták az európai távközlési rendszert, azt a kérdést is föltehetjük, vajon a *kábeltvé és a műholdak* ugyanúgy „destabilizálták-e” a közönséget, és fölforgatták-e a közönségről alkotott eddigi képünket. Az újabb kutatások során megrendült egy eddig döntő befolyással rendelkező nézet, amely szerint a televízió közönsége egyetlen monolitikus — ugyanakkor magányos atomokból álló — tömb, amelynek minden tagja ugyanazokat az információkat észleli a képernyőről. E nézet szerint az egyes „atomok” alapvetően passzívak, képtelenek egymással személyközi vagy csoportközi kapcsolatokba lépni, képtelenek az eszközök kiválasztására és értékelésére. Ugyanakkor tudatában vannak annak, hogy ők eme misztikus közönség részei. Howkins szerint ● e felfogás kétszeresen is hamis. Először: egy színházi előadásnak lehet közönsége, egy tömegkommunikációs eszköznek nem. Másodszor: a tévénezők nem is tekintik magukat egy közönség részének. „Az emberiség új formája — a tévénező” című frázis hangoztatása helyett tudomásul kellett volna venni, hogy különböző emberek különböző műsorokat néznek.

A kábeltvé és a műholdak megjelenése még jobban hangsúlyozta e szemlélet hiányosságait. A tömegigényeket kielégítő eszközök helyett a specializált típusok kerülnek előtérbe. Webs-

● Howkins, J. (1983) Intermediary: Television never had an audience. — *Intermedia*, Vol. 11, No 4-5

ter[●] szerint látni még világosan, vajon a televízió strukturális változásai egyre újabb és újabb kifejezési formákat teremtenek-e. Mert igaz, hogy a technika egyre újabb lehetőségeket teremt, ám súlyos érdekek fűződnek a tömegeknek szóló műsorszórás fönntartásához is. Az új eszközök tartalmi változatossága az egyik leginkább vitatott kérdés. A pesszimisták szerint ugyanis ezek még többet fognak gyártani ugyanabból a műsorfajtából. Ezáltal a választási lehetőség nem nő, és így a tévzés csöppet sem válik aktívabb folyamattá.

A svéd tévéműsor hagyományos tartalma következtében a belépő új adók kétségkívül gazdagították a választéket. Ez, valamint a különböző szociokulturális tényezők (például a nyelvtudás) különböző tévénézési minták kialakulásához vezetnek. Éppen e különbözőségek okait kell vizsgálnia a következő kutatásoknak.

Jelen vizsgálat azt mutatja, hogy a svéd tévénézők három, viszonylag jól körvonalazható csoportba oszthatók: akik hűek maradtak a hagyományos skandináv televízióhoz, akik a tévzésre fordított idő jelentős részét a brit műholdas adók szórakoztató műsorainak szentelik és azok kicsiny csoportja, akik ezenkívül még más műholdas adókat is néznek. A különbözőségeket meghatározó legfontosabb változók a nem, az életkor, másodsorban pedig a társadalmi-gazdasági státus és az iskolai végzettség. A vizsgálat legjelentősebb megállapításának azonban talán azt tekinthetjük, hogy a bekábelezettek és be nem kábelezettek közti különbségek nem új keletűek, valójában nem a kábeltevé megjelenése váltotta ki őket. A kábeltevé nem valami kulturális vákuumba hatolt be — a már létező szociokulturális struktúrák valószínűleg erősebben befolyásolták a kábeltevé fogadtatását, mint fordítva. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kábeltevének ne lett volna meg a maga hatása. Ezek között valószínűleg az a legfontosabb, hogy egyre határozottabban eltérnek egymástól az idősebb és a fiatalabb nemzedékek eszközhasználati szokásai (különösen, ha nem feledkezünk meg a számítógépek használatáról sem). Sok tényező van azonban, amely az embereket kulturális, szociális és egyéb értelemben elkülöníti, ezek közül a televízió és általában a tömegkommunikációs eszközök csak az egyetlen. S e tényezőket is mindig csak kölcsönhatásukban szabad vizsgálni.

Gadó János

Egy vákuum kitöltése

**Balázs János: Hermész nyomában.
A magyar nyelvbölcselet alapkérdései.
Budapest, Magvető Kiadó, 1987.**

Balázs Jánost, az ELTE általános nyelvészeti tan-székének volt vezetőjét nem kell bemutatni. Tudományos jellemének egyik vonására azért mégis utalni szeretnék: azok közé a nyelvészek közé tartozik, akik igyekeznek a tények, jelenségek történeti hátterét mindenkor gondosan megvizsgálni és feltárni, de akik ugyanakkor a legmodernebb irányzatokkal is lemaradás nélkül lépést kívánnak tartani. Ha Balázs János példájára két oldalról: a múlt felől és a modern iskolák irányából közelítjük meg a nyelvtudomány kérdéseit, akkor vesszük észre, hogy ez a közelítésmód milyen célszerű; hogy az egyik irányú közelítés milyen mértékben megtermékenyíti a másikat.

A rádiózást és a tévé világát érintő nyelvészeti területek jobbára a modern nyelvészet nyomvonalába esnek, mivel ezek központi kérdése a kommunikáció, a tömegkommunikáció jelenségköre. Így Balázs könyvének anyagából főleg a modern nyelvi elmélkedés irányába mutató részleteket kívánjuk itt megvilágítani. Ám az is kétségtelen, hogy a kommunikációelmélet számtalan ponton filozófiai kérdésköröket is érint, szinte a kommunikáció és az információ filozófiájáról is beszélhetünk: így Balázs könyvből a filozófia ilyen értelmű tényeit is ki fogjuk ragadni.

Ez utóbbi szempontból már az első fejezet figyelmünkre tarthat számot, jóllehet ez a kötet alcímében kifejtett témájától eltér, hiszen ebben a fejezetben nem hazai nyelvbölcseleti kérdésekről esik szó, hanem az antik világ idevágó bölcseleti eredményeiről. Magának a könyvnek a főcíme is tulajdonképpen az antik világképhez kapcsolódik: Hermész vezet keresztül bennünket képletesen azokon a területeken, amelyek a beszéd, a szónoklás, a szöveg értelmének magyarázatát, tudományát érintik.

A görög világról számos összefoglaló mű jelent már meg magyar nyelven, különösen művésztörténeti vagy politikátörténeti nézőpontból. A filozófiai összefoglalások száma már kevesebb, a nyelvfilozófiai áttekintés viszont, a maga leszűkített formájában, egyenesen hiánycikk. Ezért hasznos ennek a fejezetnek az átolvasása. E fejezet keretei nyújtanak lehetőséget számunkra ahhoz,

● Webster, J. G. (1986) Audience behavior in the new media environment — *Journal of Communication*, vol. 36 (3)

hogy megismerkedjünk Arisztotelésznek a lelki életre vonatkozó fogalmi rendszerével. Itt az érzelmekről, a benyomásokról szóló elpézelések elsődlegesek: a *pathéma* a lelkünkbe passzív módon befogadott benyomás, s mikor lelkünk ezt érzékeli, ennek *aisthészisz* a neve. Arisztotelész felismerése, hogy nyelvünk ezeket a lelkünk mélyébe épülő benyomásokat, pathémákat nem közvetlenül, hanem csupán közvetve jelöli. A sztoikusok „ezt az áttételességet mint két egymástól jól elkülöníthető hermeneutikai mozzanat folyamatát értelmezték. Erre vonatkozó elképzeléseik a belső és külső beszéd (*logosz endiatheosz* és *logosz prophorikosz*) megkülönböztetésén alapulnak” — írja Balázs.

A nyelvi eszmélődésünk módjait, kezdeteit tárgyaló második fejezet rámutat arra, hogy a korai ómagyar korban oly gyakran vált szükségessé a szent szövegek, írások, eszmék tolmácsolása, hogy ezt a műfajt, ami valójában a fordítás, külön is érdemes tárgyalni. Ma is hasonló korban élünk. Eszmék, hírek, különösen műszaki információk hatalmas tömege árad hazánkba külföldről (nyugatról, keletről egyaránt), és ezt az állapotot fontosságában valójában azzal a korszakváltással hasonlíthatjuk össze az információáramlás szempontjából, ami az új hazában, a Kárpát-medencében érte a magyarságot. Persze — itt már eltértek Balázs témájától, az eszmék tolmácsolásának tényeitől — tolmácsolásra a jelzett korai időkben a hadművelési akciók során is nagy szükség lehetett, a magyarok, más ekkori népekhez hasonlóan nagyon érthettek a „nyelv-fogáshoz”, s ahhoz, hogy a „nyelvből” pontosabban „nyelvtől” mint, fogolytól tolmács segítségével fontos információkat kapjanak. Dzsingisz kán „hírközlési rendszerre” — ami szintén hadművelési célokat szolgált — valóságos csodája a hírtovábbítás gyorsaságának. Visszatérve Balázs kötetéhez, megtudjuk, hogy középkori jegyzőink feladatai közé tartozott az oklevél szövegének hangos tolmácsolása is, ami jelzi — amire eddig nemigen gondoltunk —, hogy a *hazai beszédkultúra első képviselői* tulajdonképpen ezek a középkori jegyzők.

A harmadik fejezet egyik alfejezete a nyelvek sokféleségének kérdésével foglalkozik. Bár a maga idejében ez a sokféleség talánynak tűnt, és a babiloni nyelvzavar volt egyik legendás magyarázata, ma már arra a bölcséleti kérdésre zsgorodott, hogy egy nyelvből ágazott-e szét a nyelvek sokasága, vagy nyelvi, jelhasználati gócek keletkeztek a lakott területek legkülönbözőbb pontjain, és így közeledtek egymáshoz a nyelvi-beszédbeli formák. Ugyanezen kérdéssel függ össze a nyelvek osztályozását tárgyaló következő alfejezet tematikája is. A nyelvek változandóságának kérdéseit megvilágítva jut el a szerző azokig az elgondolásokig, amelyek végül is anyanyelvünk

felfedezéséhez és anyanyelvünk irodalmi rangra emeléséhez vezetnek. Külföldi példát említve, az egyik legnagyobb anyanyelvűlfedező Dante volt. Szerinte „a *constructio*, vagyis a mondat szerkesztés a szavaknak szabályozott módon való egybefűzése. Jól tudja . . . hogy a tudatlanok és a műveletlenek mondat szerkesztése gyakran hibás (incongrua), de hangsúlyozza, hogy a művészi célokra alkalmas vulgáris nyelvi változat keresése közben csak a szabályos (congrua) mondat szerkesztés vehető tekintetbe.” Íme a Bernstein által nagy feltűnést keltett kategóriák: a „korlátozott kód”, „kidolgozott kód” reneszánsz kori megfelelői! De a tudatos anyanyelvkultusz nagy alakja, Dante mellé mi is állíthatunk nevezetes hazai tehetségeket: Sylvester Jánost és Erdélyben Heltai Gáspárt. Az „anyanyelviség” kérdésköre kissé lesiklik a bölcséleti tematika vonaláról, legfeljebb az esztétika vonalán kapcsolódik ide, de a „jelentés” filozófiai háttére már közvetlenül idetartozik. Balázs felemlíti a huszitákat, akik élharcosai voltak — magyar viszonylatban is — az anyanyelven való szólásnak, a biblia hazai nyelven való kiadásának. Ezért alkották meg egyrészt a hangokat egy-egy jellel jelölő „orthographia Bohemica”-t, másrészt követni igyekeztek a latin bibliai szavak egy megfelelő hazai szóval való fordításának módszerét is. Ez a korabeli skolasztika realista szárnyának eszméjét követi: az egyetemes fogalom és az őt jelölő szó között azonosság van. A skolasztika másik nagy iskolája szerint a szó az pusztán szó, és nem áll szerves kapcsolatban a jelölt dologgal. A helyesírás és a szókészlet normatív rendszerének kívánalma mellett a magyar normatív nyelvtan körvonalainak kirajzolódását is meggyőzően mutatja be Balázs. Itt is Sylvester János a kezdeményező.

A közvetlen, rendszeres filozófiai elméletbe ágyazott nyelvbölcselet valójában csak a barokk korban és a felvilágosodás idején alakul ki hazánkban. Ekkor tulajdonképpen már felmerülhetett volna a kérdés: miért oly szegényes, töredezett a magyar nyelvbölcselet miközben tőlünk nyugatabbra Abelard-ok, skolasztikusok, Erasmusok, John Lockok stb. tartkítják a nyelvfilozófia mezejét. Balázs úgy válaszol e talányra, hogy mindennek főleg a középkori egyetemeink (Pécs, Óbuda, Pozsony) sikertelensége, néhány évi működés utáni széthullása volt az oka, és a hazai nyelvfilozófia területén e sikertelenségének „az lett a . . . következménye, hogy nyelvészeink általában nem helyeztek súlyt a . . . nyelvbölcseleti elemzésekre. Ehelyett rendszerint beérték a külföldről beszivárgó módszerek gyakran kritikátlan átvételével”. E fejezetből két olyan témakört ragadhatunk ki, melyek a „közlés” kérdéseit közelebbről érintik: a beszéd, a szónoklat alakítását illető korabeli magyar elgondolások témáját, és a

nyelvek keletkezésének Kempelen Farkas által vallott elméletét. Az első témát Rimay János eszméinek bemutatása nyitja. „Rimay ugyanis hangsúlyozza — írja Balázs —, hogy a nyelvi kifejezőeszközök gazdagsága különösen fontos.” Ezzel azt a barokkos mondat szerkesztést tartja ideálnak, ami — Zolnai Béla „Körmondát és tiráda” című tanulmánya szerint — oly hosszú időn át eleve ideál maradt hazánkban. Fordítási elvei is mások Rimaynak, mint a magyar huszita fordítóknak: „bátran folyamodhatunk körülíráshoz” — vallja Rimay egy-nehezebben visszaadható szó tolmácsolásáról. Sylvester csak akkor javasolta a körülírást, ha a kétértelműséget csak ezzel lehet eloszlatni, viszont „Rimay, a kifejezések felduzzasztását minden esetben szorgalmazta” — Balázs szerint. Pázmányról nyilvánvaló — írja róla Mátrai László, s ezt idézi Balázs —, hogy őt sok tekintetben a skolasztikus műveltség jellemzi. Így szembetalálja magát ugyanazzal a filozófiai kérdéssel, hogy a fogalmak, az univerzáliai létezők-e (realizmus), vagy ezek csupán az egyedi jelenségekkel elvont absztrakciók (nominalizmus). Pázmány a realizmus követője részben, de ügyesen kikerüli a csapdát: a realista skolasztikusok nyilvánvaló logikai bukfenecinek leírásával nem kompromittálja magát. Össztesztően a nyelv kommunikatív szerepét tartja a nyelv egyik legfőbb funkciójának: „ez által jelentjük egymásnak gondolatunkat, tanácsunkat, igyekezetünket, szándékunkat”.

Comenius Ámos János didaktikai műveinek isteni célzatosságra épülő „világmagyarázó” elméletét, valamint Apáczai Csere János karteziánus (Descartes) indíttatású bölcselétét átlépve, inkább Balázs Jánosnak Kempelen Farkastól adott képét ismertetjük. Balázs igen meggyőzően körülhatárolja a Kempelen ért nyelvfilozófiai hatásokat (Lambert, R. H. Zobel, Court de Gébelin). Sajnos, Kalmár György Kempelenre tett hatását csak éppen említhetem Balázs idevágó elemzéséből. A legmélyrehatóbb benyomást viszont Balázs szerint Herder gyakorolta Kempelenre. A hatások pontos bemutatásával párhuzamosan a szerző elsősorban Kempelennek a nyelv keletkezésére vonatkozó elméletét részletezi. „Szerinte a nyelv úgy keletkezett — írja —, hogy első megalkotói egymással megegyezésre jutottak abban a tekintetben, hogy az így létrejövő hangjelekből melyik mit jelöljön.” Balázs persze jelzi, hogy Kempelen sem gondol itt valami „jogi megállapodásra”, hanem csak afféle hallgatólagos konszenzusra. Nem nehéz észrevenni e társadalmi megegyezésben a francia felvilágosodás hatását. Kempelen lánzdását tör a nyelv fejlődés útján való keletkezésének gondolata mellett, ha ugyanis a nyelv „isteni adomány lett volna, akkor már az első emberpárnak teljesen kifejlett tudást és értelmet kellett vol-

na birtokolni”. (Balázs elismerően üdvözli ezt a racionalista nyelvkeletkező elméletet, amit — a korabeli metafizikus elgondolásokkal szemben — igen haladónak minősít.)

A kötet utolsó fejezete a „Múlt századi nyelvtudományunk eszmévilága” címet viseli. Itt a nyelvünk finnugor jellegének felderítése körüli harcokról szól, továbbá a tizenkilencedik századi nyelvtörténeti szemléletbontakozásról, a magyar nyelvújítás ideológiájáról, nyelvtanirodalmunk új eszméiről esik szó. E témakörök — mint látható — főleg a nyelvtörténész s nem annyira a közléselelmélet, a nyelvfilozófia vagy a rádió- és tévéműsor anyagát összeállító szerkesztő-rendező érdeklődésébe vágnak. Ámbár e részben is nem egy olyan névről, személyről esik szó, aki joggal megérdemelne emlékműsort, és ez le is kötné sok hallgató figyelmét. Mégis inkább valami más vonatkozásra hívom fel a figyelmet e fejezetet illetően. Van ebben az utolsó részben ugyanis egy olyan témakör, ami — jóllehet nem kifejezetten filozófiai — mégis a bühleri nyelvi funkciómodellig is elvezet: Gáldi László írja e kor szótárirodalmáról — utal erre Balázs —, hogy ez a „költői” jelzővel is illethető lenne. A szavak mögött és azok árnyalataiban meghúzódó érzelmi tartalmat is értékesen-érdekesen feltárják tehát e művek.

De térjünk vissza, summázatként, Balázs azon állításához, hogy nyelvfilozófiánk sekélyességét középkori egyetemi szervezetünk, oktatásunk sikertelenségére lehet végső soron visszavezetni. Nem győzzük eléggé dicsérni a szerzőt, aki sokszor nem filozófiai munkák hatalmas ivmennyiségéből (például Kempelen „Mechanizmus . . .” című munkájából), a sorok közül is előhalássza a filozófiai, nyelvfilozófiai elképzeléseket, állásfoglalásokat, és így számunkra mintegy rekonstruálja a magyar nyelvfilozófiát. De ezt az okkeresést a huszadik századig már nem folytatja Balázs, pedig ez is izgalmas terület lehet a hiány, a nyelvfilozófiai szegénység okait illetően. Ma inkább arra kell gondolnunk, hogy ezt a hiányt az a kultúrpolitikai beállítódás eredményezi, ami egy-két évtizeddel ezelőtt még mindig hatott, és úgy tüntette fel a tényeket, „mintha Hegel után nem lett volna más filozófia, csak a marxizmus”. Balázs könyve módszertanilag is figyelemreméltó, akárcsak „A szöveg” vagy „A magyar deákság” című munkái, s segítséget nyújt számunkra abban, hogy immár az 1950-es évekre nézve is miként rekonstruáljuk ezt a már kétezeréves megrekedt és megrokkant magyar nyelv-bölcséletet; mert erre is nagy szükség lenne, hogy ne csak külföldről importált elméletekkel töltsük ki ezt a szellemi-tudományos vákuumot.

le nouvel Observateur

Bűnök és betegségek a számítástechnikában

Az ötvenes évek beatnikjei, a hatvanas évek hippiejei után ma ismét egy új embertípus van születőben. Ők a nyolcvanas évek „kiberpunkjai”: magas műszaki műveltséggel rendelkező értelmiségiek, a kor „hősei”, akik a legtitkosabb rendszerekbe és a legbonyolultabb hálózatokba behatolva tudásukat a maguk hasznára fordítják. Akadnak köztük kivételes tehetségű provokátorok, akik a társadalmat törekénységének és sebezhetőségének felmutatásával akarják szétzülleszteni. És ne felejtjük el, hogy az informatika társadalmá ma már egyre inkább nemzetközi.

Márpedig a vállalatok nem szívesen látják be védelmi rendszerük hiányosságait. A francia biztosítótársaságoknak tavaly 8 milliárd frankjukba került az informatikai kár, s ebből majdnem 4 milliárdra rúgott a nem anyagi természetű szabotázs, család, vagy a szoftverek eltulajdonítása.

Manapság mindenki a „vírusokra” vadászik. Pedig az összes veszteség 40 százaléka a hibákból ered. És a „keresd a hibát” című kisdud játékban nem mindig az informatika szakemberei a nyerők. Sokszor még azt sem lehet tudni, vajon hiba-e a hiba, vagy szándékos rosszakarát műve.

A *logikai bombák*, más néven vírusok megjelenésével az informatikai bűnözésnek egy új szakaszába léptünk. Eleinte minden rendben megy, hiszen a vírus alszik. De elég egy „véletlen kérdésfeltevés”, hogy a nyugalmi állapotban lévő parazita fölébredjen, s mire a ragályos kór eléri a központi rendszert, s a pokoli gépezet működni kezd, rendszerint már késő van. Thierry Breton volt az első, aki „Softwar” című regényes történetében először figyelmeztetett a programokban megbújó csapdák létezésére. Saját bevallása szerint maga is gyártott ilyen „vírusokat”. A szakemberek csak 1985 óta — az Egyesült Államokban ekkor hoztak törvényt arról, hogy minden informatikai kárt be kell jelenteni — tudják, hogy felelős informátorok, valamely személyes bosszúvágytól hajtva, „logikai bombákat” helyeztek el a programokban, ily módon zsarolva megrendelőiket („ha nem helyez el ötvenezer dollárt ebbe és ebbe a fiókba, búcsút mondhat a rendszerének”)...

A számítógépek intenzív használatával egyidejűleg megjelenő „komputerbűnözés” terén máris megkülönböztetéseket kell tennünk. Philippe Rose közgazdász hamarosan tanulmányt jelentet meg az informatikai bűnözésről, amelyben elsőként próbál valamiféle tipológiát fölláttítani. Rose szerint négy jól elkülöníthető profil rajzolódik ki a maga sajátos motivációjával. Az első az *utilitaristák* csoportja. Motivációik a játék, a kihívás. Számukra az a siker netovábbja, ha behatolhatnak a legbonyolultabb számítógéprendszerek valamelyikébe. A bűncelelmények feléért ők a felelősek. Utánuk következnek a *vállalkozók*; náluk az anyagi nyereség a cél. Ők a bűncelelmények negyedrésztét elkövető sikkasztók. Ritkábban találkozhatunk az *agresszívokkal* — ámbár táboruk egyre népesebb lesz. Bémunkások, akik kárpótolni akarják magukat egy csalódás (elbocsátás, az előléptetés vagy a béremelés megtagadása) miatt. A gyors műszaki haladás felbomlasztja a mérnökök sorait, gyakran elavulttá teszi a képzést, s így ez a nemrég meg erintheetlen kaszt valódi identitásproblémáktól szenved. Tőlük származik a bűnesetek 15 százaléka. És végül 10 százalékuk írható a *destrudók* rovasára. Ez a társaság okozza a legtöbb fejtörést, mivel tevékenységük hátterében ideológiai megfontolások állnak, tehát nem riadnak vissza sem a terrorizmustól, sem a szabotáztól.

A programkészítők valóban a társadalom sebezhető pontjai. Érthető, ha a terrorizmus őket is meg akarja kaparintani. Ebben az új fajta háborúban nem szükséges vasútvonalakat vagy hidakat a levegőbe röpíteni, hogy a termelést szétzülleszessék. Elég, ha megbénítják a nagy informatikai rendszereket, az eredmény ugyanaz lesz. Ráadásul a modern kor e neutronbombájának veszedelmes voltára a politikusok még korántsem döbentek rá.

Van-e egyáltalán védelem? Vannak-e gyógyszerek? A informatikai gyógyászat még gyerekcipőben jár. A legegyszerűbb kétségtelenül a megelőzés: meg kell nézni minden gyanús programot, nincs-e megfertőzve. Azaz el kell különíteni a számítógépet, s „meg kell ölni”, ha beteg, nehogy továbbadja a fertőzést. Ennél szelídebb megoldás lenne, ha olyan programokat készítenének, amelyek fel tudják kutatni azokat az övezeteket, ahol a betegség a leggyakrabban fordul elő. De akármilyen legyen is az ellenszer, ezt az új fajta baktériumháborút csak kirobantóik és orvosaiak képzelete tudja megfékezni. (1988. március 18—24.)

OPINIONS ETRANGERES

Közvélemény- kutatások a szovjet—amerikai megállapodásról

Reagan és Gorbacsov 1987. decemberi megállapodásáról az amerikaiak 40 százaléka úgy vélekedett, hogy az csökkenti az atomháború veszélyét. Érzékenyek a megkezdett folyamatra is: négy ember közül három hiszi azt, hogy a megállapodás néhány éven belül újabb fontos egyezményhez vezet majd, ám a teljesen bombamentes világot az amerikaiak egyharmada elképzelni sem tudja. Arra a kérdésre, hogy melyik ország képes kirobbantani az atomkonfliktust, a legtöbben Irakot jelölték meg a Szovjetunió előtt.

A washingtoni csúcstalálkozó után a két vezető, illetve országuk adminisztrációjának megítélése ellenkezőképpen változott. Reagan adminisztrációjának elfogadása (50-ről 58 százalékra) növekedett, azonban az elnök népszerűségi kvótája nem követte ezt (63-ról 61 százalékra csökkent). Gorbacsov közkepe viszont magasabb pontot ért el, mint politikája vagy országa. Júliusban még igen óvatos volt az amerikai közvélemény a szovjet vezető vonatkozásában (38 százalék pozitív vélemény 16 százalék negatívval szemben). Ezután emelkedni kezdett Gorbacsov kvótája, míg nem a csúcstalálkozó után 65 százalékos pozitív és 26 százalékos negatív véleményarányral meghaladta Reagant, akinél ez az arány 59 : 35 volt.

A Newsweek cikkírója szerint azonban a két vezető ilyen értelmű összehasonlításának nem sok értelme van, hiszen az amerikaiak Gorbacsovot nem Reaganhez hasonlítják, inkább Sztálinhoz vagy Brezsnyevhez. Emellett továbbra is óvatosak maradtak: 85 százalékuk véli úgy, hogy Gorbacsov érdekeltőbb az USA-val való kapcsolatok javításában, mint a korábbi szovjet vezetők, de mindössze egynegyedük hiszi azt, hogy az Egyesült Államok jobban megbízhatna benne, mint elődeiben.

Egyébként az amerikaiak többsége pozitívan értékeli a szovjet embereket (62 százalék), viszont fenntartással vannak a Szovjetunióval szemben. Hatvan százalékuk szerint a Szovjetunió továbbra is komoly veszélyt jelent. A megállapodás sorát illetően is bizalmatlanok: csupán egynegyedük bízik benne, hogy a Szovjetunió betartja a megállapodásban rögzítetteket, kétharmaduk szerint azonban csalni fog. Bizalmatlanságuk sem akadá-

lyozza meg az amerikaiakat abban, hogy egyetért-senek a decemberi megállapodással. Egyrészt, mert 82 százalékuk bízik benne, hogy az USA felfedezné, ha a Szovjetunió csalna, másrészt mert jelenleg kevesebben tartanak a szovjetek katonai főlnyétől, mint korábban. Arra a kérdésre, hogy „melyik ország erősebb ma katonailag?” — a válaszok a következőképpen oszlottak meg: USA — 21 százalék, Szovjetunió — 22 százalék, majdnem egyenlők — 49 százalék.

A szovjet—amerikai megállapodás Európára való hatását az amerikaiak nehezen tudják megítélni, és vélekedésük meglehetősen ingatag. A nyugat-európaiak viszont kissé Oscar Wilde-i módon reagáltak az eurorakétákra vonatkozó megállapodásra: „Ezen a világon csak két tragédia van. Az egyik: nem megkapni, amit akar az ember, a másik: megkapni azt.”

A franciák Reagant részesítik előnyben Gorbacsovval szemben, de a feszültség csökkentését vagy a megállapodást illetően egyformán kevésbé bíznak mindkettőben. Cinikusak, de nem apatikusak, és úgy gondolják, hogy a megállapodás az 1987-es év legfontosabb eseménye volt.

A portugálok pozitívan ítélik meg Gorbacsov nyilatkozatait az atomfegyverek csökkentésére vonatkozóan. 38 százalékuk úgy véli, hogy stabilizálhatja a békét Európában. Ugyanakkor a portugálok fele szerint egy teljesen atommentes Európa nem lenne biztonságos.

A nyugatnémeteknek jobb a véleményük Gorbacsovról, mint Reaganról, s bár mindkét vezetőben megbíznak a megállapodás betartását illetően, Gorbacsovra egy kicsit jobban számítanak a feszültség csökkentésének terén. A megállapodást igen pozitívan ítélik meg.

Az angolok fogadták a legkedvezőtlenebbül Reagant, és a legkedvezőbbben Gorbacsovot. A szovjet vezető egyéniségének pozitív megítélésén túl hitele messze meghaladja Reagan hitelét a fegyverek ellenőrzése és a feszültségek csökkentése terén. A megállapodás betartásában viszont egyaránt számítanak mindkét vezetőre. A szovjet—amerikai egyezményt ugyanolyan pozitívan ítélik meg, mint a németek. 47 százalékuk szerint annak életbe lépésével „az élet biztonságosabb lesz Nagy-Britanniában”.

Az angolok ma konstruktívnak tartják a Szovjetuniót, és kevésbé tartják veszélyesnek. 1987 áprilisában a Szovjetunió és szövetségeseinek Nagy-Britanniára irányuló katonai veszélye az angolok felének szemében alacsony vagy nulla volt, míg 36 százalékuk szerint „több, mint kicsi, de nem nagy”. A legérzékenyebb változás az, hogy — az USA-hoz és Franciaországhoz hasonlóan — nőtt azok száma, akik úgy vélik, hogy a kormány túl sokat költ a fegyverkezésre és a honvédelemre. A hetvenes években az angolok 20—

25 százaléka vélekedett így, míg 1985-ben már 53 százalékok. Feltételezhetően nehezebben mobilizálhatók az emberek a nagyon magas katonai költségvetés ügyében ma, mint akkor, amikor a megsemmisítés esélyéről beszéltek. Ennek ellenére országuk biztonságának ügyében nemigen változtattak a véleményükön: 80 százalékok továbbra is a NATO-ban kívánja tartani Nagy-Britanniát, és mindössze egynegyedük óhajtja, hogy Nagy-Britannia szabaduljon meg atomfegyvereitől. Anál is inkább, mivel hisznek abban, hogy sohasem fogják bevetni. Meg vannak győződve arról, hogy a Szovjetunió atommal válaszolna az angol atomtámadásra, és nagy többségük szerint Anglia megsemmisülne az ilyen választól.

Franciaországban valamivel könnyebben elképzelhető, hogy az atomfegyverhez folyamodjanak. Egy erős kisebbség lenne kész bevetni a bombát, ha a Szovjetunió megtámadná Franciaországot vagy az NSZK-t, sőt ez többséggé válik, ha arról van szó, hogy Nyugat-Európát támadná meg. (1988. 9. szám)

ПРАВДА

Mit gondol a lakosság?

A Szovjetunióban nemrég létrehozták a társadalmi-gazdasági kérdésekkel foglalkozó, országos közvélemény-kutató központot. Az intézet igazgatójává T. J. Zaszlavszkaja akadémikust nevezték ki, aki a „Pravda” tudósítójának kérésére arról beszél, hogyan alakul majd az új központ tevékenysége.

— *Mi tette szükségessé az intézet létrehozását? Vajon tényleg olyan fontos egy-egy döntés meghozatala során figyelembe venni, hogy mit gondolnak ezzel kapcsolatban az emberek, akik nem is kompetensek a döntéshozatalban?*

— Az állam, a népgazdaság, az ellátási szféra normális működéséhez, a politikai és a társadalmi élet aktuális kérdéseinek helyes megoldásához megbízható lakossági visszacsatolásra van szükség. Világos, hogy ez nem kinyilatkoztatás kérdése. Lenin a húszas évek elején írt műveiben felhívta a párt- és államhatalmi szervek figyelmét, hogy tanulmányozzák és részletesen ismerjék meg a széles dolgozó tömegek nézeteit, hangulatát és érdekeit, és elsősorban azon osztályokét, rétegeket és csoportokét, amelyeket kedvezőtlenül érinthet a tervezett irányítási döntések hatása. Lehet, hogy kissé fellengzősen hangzik, de az országban végbemenő átalakítási folyamat során reálisnak érzékelnünk kell a közvélemény alakulását.

— *Próbáljuk meg konkrétan meghatározni, mit is jelent a közvélemény szó? Ha a sorbaálló anyóka azt mondja: „Nehogy azt higgyék ám, hogy magasabbak lesznek a nyugdíjak?” — ez közvélemény?*

— Nem. Ebben az esetben ellenőrizetlen szóbeszéddel állunk szemben. A közvélemény pedig a tudomány nyelvén megfogalmazva: az egyes kollektívákhoz, csoportokhoz, helyi közösségekhez tartozó emberek nézeteinek, ítéleteinek, élemlényének összessége a politikai, gazdasági és szellemi élet leglényegesebb eseményeire vagy problémáira vonatkozóan. Hangsúlyoznám a közvélemény emocionális jellegét. A közvélemény kialakulása ösztönös és bizonyos mértékig szabályozható. Mint ismeretes, a kollektív vélemény kedvező hatást gyakorolhat az irányítási döntésekre. A hibák elkerülése, a felmerülő problémák legesszerűbb megoldása érdekében célszerű informálódni a néptömegek véleményéről. Figyelembe véve az ő nézőpontjukat, az irányító szerveknek jó esélyük van a legesszerűbb döntések meghozatalára. Egyúttal csökken annak kockázata, hogy az intézkedések kedvezőtlen fogadtatásra találnak a lakosság körében.

— *De vajon lehet-e egy olyan nagy országban, mint a mienk, minden véleményt összegyűjteni egy adott problémával kapcsolatban? Továbbá milyen döntést kell hozni akkor, ha a közvélemény megosztott?*

— Ez nem okoz problémát. A kérdőíves megkérdezések során nem törekszünk egységes, homogén közvélemény kialakítására. Feladatunk a vélemények objektív rögzítése. A döntéshozatal során pedig az irányító szervek dolga ezek figyelembevétele.

— *Kik lesznek az intézet fő megrendelői? Apro-pó, miért épp a szakszervezet és az Állami Munkaügyi Bizottság mellett hozták létre ezt az intézetet, és miért nem a Tudományos Akadémia mellett?*

— Az intézet konkrét feladatot kapott: a lakossági vélemények vizsgálatát olyan társadalmi-gazdasági kérdésekben, amelyek befolyásolják az egyes népcsoportok helyzetét. Mint már említettem, e vizsgálatok célja a döntéshozó szervek lehető legpontosabb tájékoztatása. Tegyük fel, hogy új nyugdíjtörvényt készítenek elő vagy olyan döntést dolgoznak ki, amely összefügg a bérek jelentős megváltozásával, a szociális infrastruktúra, a szolgáltatási szféra korszerűsítésével. Az embereket érintő döntéseket az állam részéről az Állami Munkaügyi Bizottság hozza, a dolgozó rétegek érdekeit pedig a szakszervezet képviseli. Ezért van az, hogy ők az intézet fő megrendelői, az előállított adatok legnagyobb felhasználói. Tudvalevő, hogy az akadémiai intézetek elsősorban alapkutatásokkal foglalkoznak, amelyek átfutási ideje igen hosszú. A közvélemény-kutató intézetben pedig alapkövetelmény a vizsgálatok rendszeressége,

gyors eredmények produkálása. Ez nem egyszerűen egy hagyományos kutatóközpont, hanem egyben sajtóságos üzem is. Nekünk azt fontos tudnunk, hogy éppen most, ma mit gondolnak az emberek, nem pedig azt, hogy két-három évvel később mi volt a véleményük.

— *Mennyire lesznek hozzáférhetőek az intézeti kutatásokkal kapcsolatos információk?*

— Az intézet tevékenységének alapvető normatívája a közvélemény-kutatások eredményeinek a lehető legszélesebb körben való közreadása. A kutatási jelentéseket megküldjük az újságoknak, a televíziónak, a rádiónak. Tervezzük egy havonként megjelenő bulletin kiadását és valószínűleg megjelentetünk egy negyedéves kiadványt is, amelynek ideiglenes címe „Vélemények”. A szakszervezettel és az Állami Munkaügyi Bizottsággal közösen a közeljövőben sajtótájékoztatót tartunk. Az újságírókat megismertetjük az intézet terveivel, felvöljük a kérdések módszertanát, beszélünk az intézeti szervezetről, a regionális hálózatról.

— *Milyen lesz az intézet konkrét tevékenysége?*

— A közvélemény-kutató intézetnek lesz egy központi magja Moszkvában (ez most alakul), ahol szociológusok, programozók, számítástechnikai szakemberek és újságírók dolgoznak majd. Emellett megkezdődött a köztársasági fővárosokba és néhány fontos ipari központba telepített huszonöt regionális egység kialakítása is. Összeségében az intézetnek 180 dolgozója lesz.

— *Melyek lesznek az intézet által kibocsátott „termékek”?*

— Terveink szerint évente tíz-tizenkét országos vizsgálatot végzünk. Témájuk? Az adott pillanat legaktuálisabb társadalmi-gazdasági problémái. Mint például az árak alakulása vagy a munkáskollektívák tanácsai tevékenységének különböző aspektusai az állami minőségellenőrző rendszerrel, az önelszámolási rendszeren belül jelentkező bérezési problémákkal, az új nyugdíjtörvénnyel kapcsolatban. Az intézeti tevékenység tematikus irányának és általában e tevékenység céljának gyökereit az átalakítási folyamat szolgálatára való törekvésben kell keresni. Nem véletlen, hogy most, amikor a terveket készítjük, elsősorban az átalakítási folyamat részét alkotó döntésekhez való viszonyt próbáljuk feltárni. Hiszen — képletesen szólva — a Kremltől a távoli lakott településig vezető út nemcsak kilométerekben hosszú, hanem a közbeeső irányítási szervek számát tekintve is. A legfelső szinten hozott döntésekben megfogalmazódnak bizonyos elvek; de eljutnak-e ezek ugyanebben a formában a közvetlen felhasználókig is? Arra a kérdésre, hogy mit gondolnak az emberek e döntések ésszerűségéről, hogy végül is jobb vagy rosszabb lett-e helyzetük a határoza-

tok végrehajtása nyomán — csak a széles néptömegek adhatják meg a választ.

— *Ön országos megkérdezéseket említett. Milyen nyelven folynak majd ezek a kérdések?*

— Most az egyik legkényesebb problémát érintette. A közvélemény-kutatás csak abban az esetben igazolt, ha bízni lehet a kapott információk pontosságában. Itt jelenik meg a kérdőívek fordításának problémája. Csak a szövetségi köztársaságokban tizenöt hivatalos nyelvet tartanak számon, országunk egész területén pedig összesen százféle nyelven beszélnek. Ki fordítja le majd a válaszokat a kérdés során? A kérdező? Ismeri-e megfelelő szinten az adott nyelvet? Röviden, ez egyelőre még megoldatlan probléma. Az első időszakban a kérdést orosz nyelven folytatjuk.

— *Mi a céljuk a speciális vizsgálatoknak?*

— A közvélemény olyan összetett jelenség, hogy megértéséhez módszertani jellegű, speciális vizsgálatokra van szükség. Például milyen a vizsgált személy emlékező tehetősége, milyen pontosan és részletesen emlékszik arra, ami tavaly, a múlt hónapban vagy héten történt vele? Ennek ismeretében határozhatók meg azok a kérdések, amelyeket érdemes feltenni és amelyeket nem, amelyekre tényszerű választ kaphatunk és amelyek megválaszolása során működésbe léphet a fantázia. És itt van a szándék kérdése. Az a vélemény alakult ki, hogy a közvélemény mintegy megelőzi a cselekvést és predestinálja azt. Például a kérdés így szólhat: mit fog ön tenni egy ilyen és ilyen konkrét helyzetben? Milyen mértékben hihetünk az adott válaszokban? Nyugaton igen elterjedt a vásárlók kérdőíves megkérdezésének gyakorlata. A vásárlók válaszaiktól nagymértékben függ az egyes cikk tömegtermelésének volumene. El lehet képzelni, milyen fontos ebben az esetben a válaszok pontossága. Röviden szólva, a kérdések során jelentkező különböző pszichológiai nüanszok ismerete és értelmezése feltétlenül szükséges. Az emberek várható viselkedését előrejelző, a kérdések eredményein alapuló prognózisok annál pontosabbak, minél mélyebben tanulmányozzuk magát a jelenséget — a közvéleményt.

— *Ha jól értem, az előbb ön a megkérdezettek jellemzőisairól beszélt. Milyen követelmények támaszthatók a kérdéseket feltevőkkel szemben?*

— Vagyis a kérdezőkkel szemben? Ez egyáltalán nem mechanikus dolog. A kérdező pszichológiai típusa közvetlenül befolyásolja a közvélemény-kutatást. Képzeld el például, hogy kétezer fiatal megkérdezése során a kérdezettek egy velük egykorú kérdezővel állnak szemben. Emellett képzeljünk el egy hasonló kérdést, de idősebb kérdezőbiztosokkal. A kérdések eredményei egymástól nagyon eltérőek lehetnek. Egyszóval úgy tűnik, hogy közel sem minden ember alkal-

mas a kérdezői szerepre. Az ideális kérdezőnek maximálisan semlegesnek kell lennie. Egyúttal magasfokú szakmai követelményeket kell támasztani vele szemben.

— *Kérem mondjon néhány szót az intézet műszaki bázisáról?*

— Lényeges lemaradásunk van a közvélemény-kutatásban a többi országhoz képest. Annak érdekében, hogy ezt a lemaradást a lehető legrövidebb idő alatt behozhassuk, intézetünket fejlett technikai eszközökre alapozzuk. A korszerű technika beszerzése most van folyamatban. Ezekből az eszközökből nemcsak az intézet moszkvai központjába jut, hanem azokba a regionális egységekbe is, ahol az adatok elsődleges feldolgozásával foglalkoznak majd. Innen a mágneslemezeken rögzített információt telefonvonalon keresztül (éjszaka) továbbítják az intézet központi számítógépébe.

— *Még egy utolsó kérdés, Tatjana Ivanovna. Mikor kezd meg az intézet a kérdezői munkát?*

— Hamarosan elkezdjük az első vizsgálatot, melynek témája „A gazdasági vezetők választhatóságának problémája a termelés öngazgatási rendszerében”. (1988. március 18.)

LE MONDE DIPLOMATIQUE

„Disney-kultúra” Európában?

A Párizs melletti Marne-la-Vallée-ba tervezett Eurodisneyland máris nagy vitákat kavart a franciák között. Egyesek attól tartanak, hogy gazdasági kihatásain kívül erőteljesen fogja befolyásolni a hagyományos francia kultúrát.

A Walt Disney Company — a maga 32 000 fizetett alkalmazottjával és 12 társaságával — négy nagy területen vetette meg a lábát: vannak ún. szórakoztató és pihenőparkjai, részt vesz a film- és televíziós programgyártásban és -terjesztésben, vannak ingatlanügyletei s végül, de nem utolsósorban „melléktermékei” közé sorolható a sajtó, a könyv- és a lemezkiadás, az oktató és logikai játékok, valamint a Walt Disney-figurák mintájára készített tárgyak piacra dobása.

Mindeme termékeket ma már a Buena Vista nevű leányvállalat forgalmazza, a külföldön létesített irodák egész hálózatának segítségével. De létezik már Disney-csatorna is, amely műholdskábeltelevíziós programjával bombázza éjjel-nappal mindenféle életkorú nézőtáborát; és akkor még nem beszéltünk a videokazettákról.

Az utóbbi három esztendőben a társaság évi 600 millió dollárt költött a már létező (kaliforniai,

floridai és tokiói) parkjainak bővítésére és korszerűsítésére, és ugyanezt a stratégiát alkalmazzák a nemzetközi terjeszkedés új szakaszában is, amely az Eurodisneyland létrehozásával éri majd el a tetőpontját.

Itt, Párizs mellett a nemzetközi fejlődés új szakaszaként a Varázsbirodalomnak egy olyan magját fogják kialakítani, amely kiindulópontja lesz egy valódi Disney-világnak. Mert nem szabad elfelejteni, hogy Disneyland nemcsak szórakoztat és gyönyörködtet, hanem vonzásával, látványival egy más világba vezeti el a közönséget mind térben, mind időben, akár a csillagok közé, akár a tengerek mélyére, megismertetve vele a tudomány, a művészet, a történelem és a földrajz csodáit is . . .

Ugyanakkor a „Disney-kultúrának” egészen más dimenziói, egészen más törekvései is vannak, mindenek előtt olyanok, amelyek a legszélesebb tömegeket veszik célba. „Semmi szex, semmi politika, semmi vallás”, vallják a Disney-féle termékek kidolgozó és alkotói, s ez a jelszó kifejezi egyrészt egyetemes humanista és pedagógiai beállítottságukat, másrészt konfliktuskerülő hajlandóságukat, harmadrészt sejteti az amerikai prudériát, és nem hagy kétséget afelől sem, hogy számukra a legfőbb hovatartozást a nemzet jelenti, a vallás pedig egyszerűen polgárcsoport kérdése.

Walt Disney „tisztá, naiv és bölcs” birodalmát szokták úgy is emlegetni. mint „minden amerikai szülővárosát”, mint „Amerika érző szívét”, mint „Disney szent érzelmeinek kifejeződését a család és az egyház iránt”. — „Az a célunk” — mondja a Walt Disney Enterprises alelnöke —, „hogy életre keltsük Disney-nek ezt az álmát, s elterjesztjük ezt a szellemet a föld sokmilliárdnyi embere között . . . Mert jó példát kell adnunk a világnak. Az elkövetkező években mindenképp a saját országunkat kell átformálnunk, hogy mind tökéletesebbé váljon. Aztán átformáljuk a világot is. Óriási terv ez. Miközben mindenki elvész a szavak özönében, mi elvégezzük azt a munkát, amire a jövőnek van szüksége.”

Mindenesetre Eurodisneyland megteremtése és a Disney-kultúra európai előretörése egy újabb lépést fog jelenteni abba az irányba, hogy a világ kultúrája egyetlen „olvasztótégelyben” keveredjen össze. A Disney-teremtette sajátos kultúra csak úgy találkozhat a francia és az európai civilizációval, hogy kölcsönösen gazdagítsák egymást, hogy pozitív változásokat idézzenek elő, s hogy eddig föl nem ismert, új kultúra ígértét jelentse. Még nem látjuk, milyen jövő vár a harmadik évezred elején Franciaországra, amikor majd Eurodisneyland is belép azok közé a ténylezők közé, melyek előrevihetik a társadalmi-kulturális haladást.

Egy dolog mindenestre biztos: a maga módján a Disney-csoport hivatalosan bejelentette, hogy Eurodisneyland megteremtése kiindulópontul szolgált a kulturális piac átalakításához és kiszélesítéséhez Franciaországban és Európában. (1988. február 26.)

Die Presse

Tartomány vagy provincia?

„Az egyetlen, aminck Ausztria bővében volt, most megszűnik, tudniillik — a provincializmus!” — jelentette ki kesernyős büszkeséggel Gerd Bacher, az osztrák ORF televíziós társaság volt főintendása, amikor 1988. május 2-án megindult az egész országot átfogó napi félórás tartományi televízióadás. 18.30 és 19.00 között az országos főműsorról automatikusan a körzeti műsorra kapcsolnak a készülékek. (Csak maga ez a műszaki megoldás több millió schillingbe került a postának.)

Az osztrák televíziózásban vitathatatlanul hátrákönek számító eseményt a kilenc tartományi stúdióban néhol pezsgőbontás, néhol viszont a televíziósok és az újságírók jeges féltékenysége vezette be. A nyitás talán Salzburgban volt a legünnepelesebb, ahol kétszáz meghívott vendég volt jelen, közöttük a teljes tartományi kormány.

A beköszöntőt többnyire a televízió helyi intendása tartotta, majd a tartomány eseményei, az időjárásjelentés és a sporthírek következtek. A különbség azonban igen nagy volt abban, hogy hol mit tekintettek „eseménynek”: volt lakótelepi alapkövetétel, új sportcsarnok megnyitása és szemétegető-avatás. Az új létesítmények mellett a régiék is szerephez jutottak, szó esett, a strandok újra megnyitásáról (május elsején), vagy a schneebergi hegyi vasút öreg mozdonyáról. A stúdióbeszélgetésekre többnyire filmsztárokat, rockénekeket hívtak meg: Tirolban a meghívott vendég tehet fel mindennap kérdést a tartomány lakóinak.

Ami a körzeti műsorok kulturális kínálatát illeti, nem volt igazán nagy a választék: két helyen említették meg a tartományi főváros operaházának új bemutatóját (Innsbruck és Linz), két he-

lyen a májusfaállítási ünnepségeket és egy helyen a kerttörpe-kiállítást. A sportot jóformán csak a futball képviselte. A tartomány szépségeinek napi részletező bemutatására csupán Vorarlberg televíziósai vállalkoztak. Helyi politikust is csak kevés helyen invitáltak a képernyő elé.

A bemondók és egyéb közreműködők hangvétele többnyire „enyhén szarkasztikus” vagy „humoros-kritikus” volt. Alsó-Ausztriában a bemondónót a tartomány kék-sárga színeibe öltöztették.

A legjobban felkészült tartományban már az első adás napján szkeptikusak voltak, hogy napi félórán lehet-e tartósan színvonalas helyi műsort sugározni. Karintiában a nézőkkel folyamatos kapcsolatot tart a szerkesztőség, várja „a műsor javítását célzó javaslataikat”, Felső-Ausztriában állandó telefonszolgálat (Publikumsecho) fogadja a közönség reakcióját.

A régi és jó helyi hagyományokkal rendelkező és ezeket tudatosan ápoló Ausztria televíziós műsorszerkesztői is nehezen tudnak elszakadni attól a hírszerkesztési gyakorlattól, amelyet az egész világra kitekintő központi (bécsi) televízióban megszoktak. A gyors kifáradás rémétől ők is tartanak. Láthatóan mozgósítani igyekeznek az intézmények és személyek közül azokat, akik országos érdeklődésre tarthatnak számot. Ez azonban gyakran a központi hírközlési lehetőségek alacsonyabb szintű megismétlését jelenti, ezek a helyi-tartományi kulturális műhelyek hamarabb kifutnak, mint a nagyobb tartalékkal rendelkező központiak. Vajon az alig nyolcmilliósi Ausztriának érdemes-e kilenc körzeti műsort sugározni csak azért, hogy így is kifejeződjék a tartományok egyenjogúsága? A két-három nagyobb körzetre osztás nem koncentrálná jobban az erőket? A mindenáron való hír- és újdonságváadászat helyett (amely gyakran igazi provincializmushoz vezet) nem volna-e célszerűbb az egyes tartományok látens értékeit sorra bemutatni, vállalva, hogy ez „minden aktualitás nélkül” történjék, a valódi hírszerkesztést pedig meghagyni a bécsi televíziónak? Mert például az, hogy a bregenzi csendőrség motorcsónakja elsüllyedt a Bodeni-tavon, ez a hír még Bregenzben sem hír.

A helyi-körzeti televízióadások megteremtésének a gondjával és szükségletével küzdő országoknak (mint például Magyarországnak is) persze minden példa és tapasztalat fontos lehet, az osztrák is az. Tanulni, ötletet gyűjteni mindegyikből lehet, de ne felejtjük el: a provincia csak latinul jelent tartományt! (1988. május 4.)

DIE ZEITUNG

Tintacseppben a tenger

A gyermekeknek szóló sajtó ugyanúgy válságban van világszerte, mint a gyermekirodalom. Vagy nem szól eléggé a megcélzott korcsoportozáshoz, és hamar elveszíti olvasóit, vagy szerkesztői afféle zsebpénz-kiegészítő mellékforrásnak tekintik, amely úgyszólván akármilyen hulladéktermék. A francia „Le Journal des Enfants” mintájára most egy biztató német nyelvű kezdeményezéssel találkozhatunk.

1987 októberében jelent meg az osztrák piacon a *Klex* című gyermekújság. Hamarosan közkedvelt lett az NSZK-ban is. Színes, négyhasábos, sok fotóval, kis formátumban készült, hetenként tizenkét oldal terjedelemben megjelenő újság, az ára 8 schilling, illetve 1,15 márka.

A profilja ugyanúgy politika, gazdaság, kultúra, sport és általában tájékoztatás, mint a felnőtt újságoknál, de mindezt gyermekeknek és a gyermekek szintjén teszi. Kilenc-tizenöt éves korú olvasókra számít, megismerteti velük és megmagyarázza, hogy mi a tőzsdeválság, mi a peresztrojka, a tartományi választás, vagy milyen egy élsportoló hétköznapija. Megmagyarázza az idegen szavakat, és általában bevezeti fiatal olvasóit a tömegkommunikáció felnőtteknek szánt, gyakran érthetetlen világába. „Ne legyen a világismeret a felnőttek privilégiuma!” — hangoztatja P. M. Lingens, aki a *Profil* című újság főszerkesztőségét hagyta ott tizenkét év után a *Klex* kedvéért. A *Klex* egyébként a tintapacát jelentő „Tintenkleckes” szó tréfás, hibásan írt alakja, amely azonban szerkesztői szerint „elegendő teret nyújt a többértelmű asszociációknak”.

A mindössze négyfős szerkesztőség dolga nem könnyű: a cikkeknek rövidek, de pontosnak kell lenniük: a szerény tényeket izgalmasan kell tálalni, kerek történetbe ágyazva, nem szabad megmaradni a részleteknél. Nyelvezetét tekintve gyakran él az újság az iskolai szókinccsel, a diákéletből vett fordulatokkal és hasonlatokkal. A hagyományos sajtóműfajokat a maguk tisztaságában aligha találhatjuk meg, a hírek és a kommentárok „egészséges keverékét” igekeznek a szerkesztők megvalósítani. Ugyanez áll a kétoldalmi reklámra, amely „lapos hirdetés helyett igazi tájékoztatást” ígér.

A *Klex* akkor vált „tisztos mellékfeladatból” gazdaságilag érdekes vállalkozássá, amikor kiderült, hogy hetenként tizenöt ezer példány elfogy belőle, és nagy az NSZK-beli előfizetők száma is. „A *Klex* mai olvasói a holnap újságolvasói” — így

foglalja össze Lingens a lap jelentőségét. Egyúttal figyelmeztet arra, hogy a tömegkommunikációnak sokkal fiatalabb korban kellene a kapcsolatot megkeresnie jövő generációival, mint azt a legtöbb országban teszi. (Lingensé egyébként a *Klex*-vállalkozás hetvenöt százaléka, a többi a *Trend* kiadóé, amely a *Kurier* újságkiadó és nyomda leányvállalata.) (1987. 11. szám)

BM/ES WORLD BROADCAST NEWS

Számítógépinvázió a hírszerkesztőségekben

A rádiós-televíziós hírszerkesztőség olyan információfeldolgozó központ, amely tálcán kínálja a számítógépesítési lehetőségeket.

Ezt a kézenfekvő tényt ismerte fel két amerikai fejlesztő cég, és hozzálátott, hogy kidolgozzon két olyan számítógéprendszert, amelyek egyre több feladatot képesek magukra vállalni, és egyre inkább egységes információfeldolgozó központtá alakítják a rádiós-televíziós hírszerkesztőségeket.

A két fejlesztő, a BASYS és a Dynatech cégek számára nagy üzletnek bizonyult az újdonság kialakítása: ma már világszerte több mint kétszázhatvan rendszert helyeztek üzembe. A fejlesztők munkamódszere az volt, hogy egy több-kevesebb lehetőséggel felszerelt alrendszerrel betelepültek egy közepes méretű amerikai tévéállomás hírszerkesztőségébe, és folyamatos munkával egyre jobban hozzáigazították általános célú eszközeiket a helyi igényekhez.

A kiindulási alap megbízható hardveregyüttes: nagy teljesítményű, párhuzamos működésű szuper mikrogépek, amelyek folyamatos üzemben nyolcvan-háromszáz terminál kiszolgálására alkalmasak, de további jelentős bővítésük sem okoz gondot.

Az alapszolgáltatásokat nyújtó szoftver ehhez képest szerény volt: telexvonalak kiszolgálására, szövegszerkesztésre és alapvető file-műveletek elvégzésére kínált eszközöket. A fejlesztés során újabb és újabb feladatok megoldása merült fel, részint a külső hálózatokkal való kapcsolattartás,

részt a hírközpont és tévéműsor elkészítésének oldaláról. A fejlesztés során a rendszer egyre inkább magába olvasztotta és szervezi a hírszerkesztőségben folyó munkát, emellett vezetői és ellenőrzési lehetőségeket is nyújt.

A televíziós hírek előállításánál használt elektronikus eszközök új generációja már rendelkezik számítógépes vezérléssel: karaktergenerátorokról, videorögzítőkről, szerkesztő- és bejátszóeszközökről, grafikus rendszerekről, robotkamerákról, világítási és hangeffektusokat nyújtó rendszerekről van szó.

Egy vezetői alrendszer a folyamatban részt vevő különböző erőforrások használatáról, emberek foglalkoztatásáról nyújt percre pontos tájékoztatást, valamint a munkák költségeiről, a karbantartó kapacitásokról, időbeosztásokról, túlórákról és hasonló gazdasági, gyártásvezetői feladatokról.

A hírek állandó fogadása, osztályozása, a szerkesztési, ellenőrzési lehetőségek ugyancsak részei a rendszernek, s ide sorolható az élő videoképek, -szövegek szerkesztése, manipulálása, feliratozása, a különböző trükklehetőségek stb. A hírek azonnali felhasználását, szerkesztését fejlett szövegszerkesztő rendszer szolgálja, kiegészítve olyan eszközökkel, amelyek könnyű hozzáférést biztosítanak a számítógép-hálózatok adatbázisaihoz. A hírszerkesztőség munkájának középpontjában a műsor összeállítása, szerkesztése, időbeli tökéletesítése áll. A számítógéprendszer ennek szervezésére is képes: különböző beavatkozási, ellenőrzési, nyilvántartási lehetőségeket nyújt, valamint időbeli folyamatok nyomon követésére, az adásra kész állapot létrehozására alkalmas eszközöket biztosít.

A megvalósult rendszerek mindemellett egyéni vonásokat is mutatnak, a helyi igények szerint „mértetre” alakíthatóak. Az egyik első megvalósult központ az USA CNN (Cabel News Net-

work) állomásnál amolyan referenciarendszer és az állandó fejlesztés állapotában van. 1987-ben, székhelyváltóztatással egybekötve, nagyarányú bővítést hajtottak végre, és szándékuk szerint egy világhálózat központjaként szeretnének dolgozni, amelybe az amerikai nagyvárosokon kívül Peking, Kairó, Frankfurt, Jeruzsálem, Párizs, Róma, Tokió és Moszkva is bekapcsolódna.

Az olasz állami rádió és televízió (RAI) római központjába 1984-ben telepítettek egy hasonló rendszert, amelynek jelentős bővítése ebben az évben várható. A RAI rendszerének sajátossága, hogy inkább a hírugynökségi munka irányában fejlesztették. A fő hangsúlyt itt arra helyezték, hogy más hírközpontokhoz kapcsolódhassanak, gyors és sokoldalú hírszerkesztési, -ellenőrzési munkát végezhesse, valamint, hogy könnyen hozzáférjenek a szöveges és képi adatbázisokhoz.

A BBC-nél korábbi, saját fejlesztésű elektronikus hírgyűjtő rendszerüket cserélték ki az amerikai BASYS-rendszerre, amely mind a rádió, mind a televízió hírműsorokkal foglalkozó újságíróit egyesíti. A BBC hírszerkesztői hálózata mintegy kétszáz terminállal tizenkét körzeti és negyven helyi rádióállomást foglal magában.

A Dynatech NewStar nevű rendszerét először Jacksonville-ben (Florida) vezették be, majd az ír rádiónál és Ausztráliában néhány rádióállomásnál. Bár a költségek igen magasak, az alkalmazók mégis úgy vélik, hogy nincs lehetőség a visszalépésre. A rendszer teljesen új eszközt és korábban nem ismert lehetőségeket ad a hírszerkesztésben dolgozók kezébe.

A rendszereket dicsérő, lelkendező hangú beszámolók sorai között homályban marad, hogy a több mint száz automatizált hírolvasó stúdióban például feleslegessé váltak az operatőrök, átalakultak, összevonódtak munkakörök, gyakorlott szakemberekre vár az átképzés, az állandó továbbképzés göröngyös útja. (1988. március)

Tájékoztatópolitika

- Az európai tömegkommunikációs szakértők bécsi konferenciáján két területen született meg egyezés a résztvevők teljes egyetértésével: a televízióreklám mértékét naponta csatornánként húsz percben maximálták, valamint meghatározták a műsorszerkesztésben az európai és a tengerentúli műsorok arányát. Mindkét megállapodást támogatta a FIEJ, az európai újságkiadók szövetsége és természetesen a filmszakma is, mert — különösen a második megegyezés — az ő távlati érdekeiket is védi.

Die Presse

- A jövő tömegkommunikációs szakembereit, szám szerint 467-et munkanélküli tanárokból, újságírókból és „szociálpedagógusokból” képezik át Nyugat-Berlinben „a médiumműhelyek munkatársaivá”. A Berlini Szenátus tizenkét tömegkommunikációs műhelyt, több munkaszervező és -közvetítő irodát és szenátusi bizottságot vont be a munkába.

Fernseh-Informationen

- Több ökológiát. Minden második nyugatnémet tévé néző azon a véleményen van, hogy a televízió túl ritkán tudósít a környezeti és az ökológiai problémákról, sőt botrányokról — állapította meg a bielefeldi Emnid Intézet, reprezentatív vizsgálata alapján. Különösen a fiatalok igényelnek gyakoribb tájékoztatást a környezet témájáról; közöttük csupán 9 százalék volt azok aránya, akik „túl soknak” találták az ilyen információkat.

Fernseh-Informationen

- Csernobil után két évvel a kijevi Ragyianszkij Piszmennyik kiadónál — mindössze 28 ezer példányban — ukrán nyelven megjelent és pillanat alatt el is fogyott az első irodalmi-dokumentarista gyűjteményes kötet „Csernobil. A megpróbáltatás napjai” címmel. Szerzői (összesen hatvanan): írók, költők, újságírók Kijevből (Pavlicsko, Brovcsenko, Zsilenko, Jovenko), Moszkvából (Vozneszenszkij, Jevtusenko), Ukrajnából (Olejnyik, Scserbak). A versek, vers- és prózarészletek, publicisztikai cikkek, riportok, neves tudósokkal készített interjúk mellett a kötet az események részletes krónikáját is közli. A hatalmas érdeklődésre

való tekintettel a kiadó az orosz fordítás kiadását is tervezi, nagyobb példányszámban.

Lityerturnaja Gazeta

- A litván zenei társaság plénuma a gyermekek és az ifjúság zenei nevelésével foglalkozott. Szociológiai kutatásokra hivatkozva, melyek szerint a zene foglalja el a fő helyet a fiatalok szabadidő-struktúrájában, azzal a kéréssel fordultak a litván művelődésügyi minisztériumhoz, hogy a szakközépiskolákban is vezessék be a zenei oktatást, az általános műveltséget nyújtó középiskolákban pedig növeljék az eddigi óraszámot.

Szovjetszkaja Kultura

- Kinában új sajtótörvény készül. Az előkészületek évek óta tartanak, azonban az 1986. évi diáktüntetések miatt megakadtak. Hivatalos szervek arra számítanak, hogy az új sajtótörvény nyomán minden szempontból nagyobb lesz a sajtó nyitottsága.

Daily Telegraph

- Hogy áll a peresztrojka a rendőrségnél? — ez volt a témája annak a kerekasztal-beszélgetésnek, melyre a jogvédő szervek munkájával foglalkozó harminc neves szovjet prózáíró, publicista, dramaturg és kritikus hívta meg a Szovjetunió belügyminiszterét, A. Vlaszovot. A miniszter teljes nyíltsággal tájékoztatta az írókat többek között arról, hogy az alkoholelles intézkedéseket követő pozitív folyamatok nem csökkentették a legsúlyosabb bűncselekmények számát. Szaporodtak viszont a zűgfődédek, a szeszspekuláció, a szeszgyári lopások stb. A sajtóban korábban hangoztatott hagyományos véleménnyel ellentétben az országban létezik szervezett bűnözés is, sőt ebben a belügyi szervek több felelős beosztású dolgozója is részt vesz. Továbbra is aggasztóak a lakásbetörések. Szó esett arról is, hogy az irodalmi alkotások hogyan segíthetnének a jogi tudat és a humanitás kifejlesztésében. Rendkívül idősekrűnek látszik egy a nagyközönségnek szóló „Jogi újság” beindítása.

Lityerturnaja Gazeta

- A „Volga” szerkesztősége írókat és tudósokat hívott meg Szaratovba a Volga-mellék ökológiai problémáinak megvitatására. „Oroszország főutcája” aggasztó állapotban van. Növekszik a levegő és a víz szennyezettsége, a

vízvédő erdőket nem védi senki. A jövőben a lap legfontosabb témája a környezetvédelmi harc lesz.

Lityerturnaja Gazeta

- **Ökológiai klub Prágában.** A múlt évben hagyták jóvá és az idén szerveződött meg Prágában a belföldi Tudósítók Klubjából kinőtt Tudósítók Ökológiai Klubja, a Csehszlovák Újságíró Szövetség első, hivatalos környezetvédelmi fóruma. Feladata a környezetvédelem népszerűsítése, ifjúságnvelés, beszélgetések, véleménycserék szervezése.

Novinař

- **Az irodalompropaganda átalakítása,** a szóbeli propaganda új formáinak keresése céljából egyhetes tanfolyamot szerveztek a Szovjetunióban propagandisták részére. Az előadásokat tudósok, különféle alkotói és társadalmi szervezetek képviselői, az irodalmi sajtó és a kiadók munkatársai tartották.

Lityerturnaja Gazeta

Műsorszórás

- **A második legnagyobb példányszámú amerikai lap, az „USA Today”** átütő sikerét most a televízió terén szeretné megismételni a Gannett médiumkonzern. Félórás esti hírműsoruk „USA Today: The Television Show” címmel lényegében elektronikus másolata az igényessége miatt „McPaper”-nek nevezett napilapnak: tudósítások olyan röviden, amennyire csak lehet, rengeteg szín és akció, bőséges sport, sok grafikon és mindenekelőtt sok-sok könnyű koszt, ellentétben a CBS, ABC és NBC híradóitól. Máris 118 tévéállomás kötött szerződést a Today átvételére, és féltő, hogy a három nagy kénytelen lesz átteni hagyományos esti (a keleti parton 19 órakor kezdődő) hírműsorát.

Kirche und Rundfunk

- **Az Északi-sarkról** készítenek tizenkét részes filmsorozatot a szovjet televízió és a japán NHK munkatársai. A sorozat fő témája: az emberek élete és munkája a sarkkörön túli szélsőséges viszonyok között. Eddig több mint harminc ország jelentette be vételi igényét a készülő tévésorozatra.

Szovjetszkaja Kultura

- **A hollywoodi filmkinálat** pénzügyi kockázatot rejt magában. 1987 decemberében harminc filmet dobtak piacra, ami a kétszerese volt az 1986-os kínálatnak. Legalább négy közülük 20 millió dollárnál nagyobb költségű volt, a harminc együtt 300 millió dollár. A filmgazdaság megkérdőjelezi, hogy behozzák-e a filmek ezt a befektetett óriási összeget.

Business Week

- **Az Omani Szultánság** ritkán ad hírt országa tömegkommunikációjának helyzetéről. A lakosság 62 százaléka rendelkezik televíziókészülékkel, 21,2 százaléknak van második készüléke is. A népesség 69,4 százaléka kapcsolja be naponta a készüléket.

Fernseh-Informationen

- **„A német Televíziótörténet Múzeumát”** ünnepi eseményként nyitották meg Mainzban 1988 tavaszán. Ez az egyetlen ilyen profilú német múzeum. A város egy hajdani lámpagyárat bocsátott a múzeum rendelkezésére. A nagy érdeklődés ellenére jelenleg is bizonytalan a szervezeti és pénzügyi felügyelet kérdése.

Fernseh-Informationen

- **Tíz perc az nagy idő,** ennyivel emelkedik a hamburgi rádió (NDR) reklámműsorainak a napi adásideje: napi 32 percről 42 percre. Erről a tartományi miniszterelnök döntött, mégpedig 1988. január 1-jéig visszamenő hatállyal. Ez azt jelenti, hogy a nyaralási fődínyben nagyobb reklámadásidővel „be lehet hozni” az év elején elvesztett napi tíz perceket.

Media Perspektiven

- **A televíziós műsorok forgalma** a világon az elmúlt évben mintegy 3,1 milliárd dollárt tett ki. A nyereség 79 százalékát az amerikai producerek fölőzik le. Az amerikai tévéműsorok legfőbb piaca továbbra is Nyugat-Európa, amelynek országai közül egyedül Nagy-Britannia rendelkezik pozitív mérleggel a szórakoztató tévéműsorok forgalmában.

Hörfunk, Fernsehen, Film

- **Nő az importműsorok aránya Franciaországban.** A francia tévéadó — az Antenne-2 kivételével — az elmúlt év folyamán növekvő arányban sugároztak külföldről származó műsorokat. Szakértők véleménye szerint ennek elsősorban az az oka, hogy az importműsorok kevesebbe kerülnek, mint a saját készítésűek.

Le Monde

- **1989-re tervezik az új marokkói televíziós csatornát,** amely adásait az Intelsat V műholdon

keresztül fogja sugározni. A marokkói Omnium társaság részesedése 51 százalékos, de szükség van francia kábeltársaságok részvételére is. A TF 1 19 százalékkal, a Sofrad és a Videotron 15-15 százalékkal részesedik a műsorköltségek-ből és a bevételből.

Fernseh-Informationen

- **Lengyel—olasz televíziós szerződés** keretében Olaszország földi rádióállomást épít Varsó körzetében. Ugyanakkor a RAI 1 műsorait műholdon keresztül közvetíti Lengyelország részére, amely az adásokat cenzúrázás nélkül sugározza tovább. Ezzel egy időben olasz nyelvtanfolyam indul a lengyel televízióban. Az olaszokon kívül Ausztria és Franciaország is érdeklődik Lengyelország iránt, amely eddig hivatalosan csak a szovjet televízió műsorait sugározta.

Fernseh-Informationen

- **Terjed a teletext Nyugat-Európában.** Jelenleg több mint nyolcmillió olyan tévékészülék van üzemben Európa nyugati felén, amely alkalmas a teletextadások vételére. Nagy-Britanniában hárommillió, a német nyelvű országokban (NSZK, Ausztria, Svájc) szintén hárommillió, Olaszországban és Hollandiában 700-700 ezer ilyen készülék található. Becslések szerint körülbelül 25 millióra tehető azoknak a nézőknek a száma, akik rendszeresen nézhetik a teletextadásokat.

Svet Televize

- **A nyugatnémet Kirch-csoport** televízióműsorok közös gyártására kötött szerződést az amerikai Tribune Company-vel (Chicago). A szerződés különösen rövid sorozatokra és szórakoztató show-műsorokra vonatkozik. A létrehozott műsorokat az USA-ban a Tribune, Európában a Kirch sugározza és terjeszti. A Kirch-csoport ezzel a beépüléssel kívánja az amerikai televízióműsor dőmpingjét mérsékelni, illetve „európaizálni”.

Media Perspektiven

- **A francia televízióban** 8500-ról 11 400 millió frankra nőtt egy év alatt a reklámbevétel (ami 3,1 százalékos inflációs rátát számítva is 34 százalékos növekedést jelent). A televízió részaránya a reklámpiacon belül tovább nőtt 19 százalékról 22-re, a sajtó részaránya valamelyest csökkent (58-ról 57-re).

Fernseh-Informationen

- **„Österreich I”,** ez lesz a gyűjtőcíme annak az archív filmösszeállításnak, amelyet régi filmhíradók anyagából, eredetileg bizalmas katonai filmanyagokból válogattak, és amely tizenkét folytatásban, egyenként kilencven perc időtartamban mutatja be Ausztria történetét 1918-tól napjainkig. A már elkészült első négy rész 1938-ig vezet el. A filmsorozatot a szerkesztők a tájékoztatáson kívül iskolai és felnőttoktatási segédanyagként is szánják.

Sehen, Hören, Bilden

- **Cselekvő személyek** — ezzel a címmel mutatták be a szovjet televíziósok azokat a fiatalokat, akik elhatározták, hogy kilépnek a Komszomolból. A példát egy novogorkinszki gyárból vették, ahol a háromszázból kétszáznyolcvan tag lépett ki az ifjúsági szervezet rutin jellegére, formalizmusára való hivatkozással. Országosan egyébként negyvenkettőről harmincnyolcmillióra apadt a taglétszám, amin már érdemes elgondolkozni a százazres Komszomol-apparátusnak.

Szovjetszkaja Kultura

- **A Leningrád—Seattle tévéhid** után a szovjet nézők elárasztották leveleikkel és kérdéseikkel a központi televíziót. Az pedig nem tehetett mást: amerikai „hídépítő” partnerével, a „King—5” tévétársasággal készített egy olyan adássorozatot, melyben a nézők kérdéseire maguk az amerikai emberek válaszolnak. Adásonként 130 személyt hívnak be a stúdióba, akik érintésként kompetens válaszadók lehetnek abban az öt témában, melyre a legtöbb kérdés irányult (az amerikai nők, illetve a nemzeti kisebbségek helyzete, a család, az iskola és végül: a Szovjetunióról alkotott kép).

Szovjetszkaja Kultura

Hírközlés

- **Négy nagy hírügynökség** tartja kezében a nemzetközi hírpiacot: az amerikai AP és UPI, az angol Reuter és a francia AFP. Közülük is az AP áll az élen, amely naponta 17 millió szövből álló hírmennyiséget továbbít 108 országba, másodikként a UPI (11 millió szó 92 országba).

IOJ Newsletter

- **Huszonhat újságíró** ölték meg 1987-ben — egy év alatt — munkája végzése közben (tizenegyet

közülük a Fülöp-szigeteken), további ötvenkilencet ért tetteleges támadás, 185 újságíróat vettek őrizetbe vagy tartóztattak le, tizenegy kényszerült életveszélyes fenyegetés miatt hazája elhagyására és huszonhárom utasítottak ki abból az országból, amelyben tudósító volt. A jelentés az újságírók nemzetközi védelmi bizottságának New Yorkban megjelenő éves jelentéséből származik.

Fernseh-Informationen

- **Példaszerűen alakult át a Frankfurter Allgemeine Zeitung újságkiadóból „multimédiakonzernné”.** A cég új vállalkozói profilját a Copy szaklap mutatta be 1988 januárjában. A bevétel egyötödét még mindig a 360 ezer példányos újság teszi ki, de növekszik a könyvkiadói részleg (Xeros kiadó, Hamburg), a szakfolyóirat-szekció (Kunst und Antiquitäten, Bild der Wissenschaft) és a nyomdai tevékenység részaránya. Az újabban meginduló érdeklődés az új médiumok iránt (magánrádió és -televízió, teletext, videotext) egyelőre deficités. A FAZ vagyona öt év alatt 286 millióról 435 millió márkára nőtt, dolgozói létszáma 971-ről 1150-re.

Media Perspektiven

- **Közös szovjet—amerikai komputerújság kapható 1988 nyaratól a szovjet nagyközönség számára, kezdetben ötvenezer példányban.** Az amerikai IDG Communications (Massachusetts) és a szovjet Radio i Szvjaz kiadó közös, negyedikes lapja az első ilyesfajta vállalkozás. Az újság várható hasznán a két kiadó 50:50 százalék arányban osztozik. A szerkesztőség Moszkvában működik.

The Financial Times

- **Ausztrália tiltakozik és védekezik újságjai külföldi megvásárlása és az így előálló sajtókoncentráció ellen.** Különösen Robert Maxwell angol sajtómágnást érzik veszedelmesnek, aki most a „The Age” kiadó megvásárlására tör. R. Murdoch az ausztrál újságpiac 62 százalékát tartja a kezében. Az ausztrál konzorciumok egyre szorosabb szövetségbe szerveződnek az ausztrál sajtó önállóságának védelmében.

Die Presse

- **Új óriási kiadó alakult Franciaországban több médiumcsoport fúziója révén:** 1988 februárjában az Havas távirati iroda és a Générale Occidentale elektrokonzern, valamint a Larousse kiadó megalakította a Presses de la Cité kiadót. Az új vállalkozás az eredeti profilok megtartása mellett még a bűnügyiregény-piac 85 százalékát

is uralja és — hogy devizabevételeit növelje — most az USA és Anglia meghódítására készül.

Le Monde

- **A szovjet sajtó előfizetői között szembetűnő emelkedés figyelhető meg a peresztrojka hatására.** Az 1988-as évi előfizetések során az Izvesztija, a kormány lapja 10,45 millióra (30 százalékkal), a Komszomolszkaja Pravda 17,6 millióra (3,4 százalékkal), a Trud, a szakszervezetek lapja 18,7 millióra (3,3 százalékkal) emelkedett. Észrevehetően nőtt a Szovjetszkaja Indusztrija (16 százalékos növekedéssel 1,5 millióra) a Szovjetszkaja Rosszija (15 százalékkal 5,25 millióra). Még nagyobb ütemben nőtt a külpolitikai, irodalmi lapok iránti érdeklődés (30-130 százalék — Novoje Vremja, Moszkovszkije Novosztji, Novij Mir, Znamja).

Die Presse

- **Rohamosan nő a lapok példányszáma a Szovjetunióban.** Az Izvesztija jelenleg 10 millió körüli példányban jelenik meg, ebből 9,5 millióra előfizetnek az olvasók. (Összehasonlításképpen: 1987-ben 2,5 millió volt az előfizető.) Az utóbbi egy év során az Ogonyok példányszáma 225 százalékkal emelkedett (jelenleg 1,3 millió), s megduplázódott a Novij Mir és a Znamja példányszáma is.

Rudé Právo

- **A finn újságíró szövetség taglétszáma 1987. december 31-én 7579 volt (1986 végén 7264).** Az új tagok többsége rádiós. A szövetségen belül némileg növekedett a nők aránya: egy évvel korábban az újságírók 54,6 százaléka volt férfi, 1987 végén pedig már csak 54 százalék.

IOJ Newsletter

- **Mongóliában jelenleg hetven központi és regionális lap jelenik meg, összpéldányszámuk mintegy 1,5 millió.** A hetven lapból hatot idegen nyelven (oroszul, angolul, illetve kínaiul) adnak ki.

IOJ Newsletter

Új médiumok

- **A képernyő, a billentyűzet és a nyomtató együttesen 223 × 230 × 56 milliméter méretű, használható hivatalban, lakásban, autóban — mindenhol, ahol van telefon- és datexcsatlakozás.** A 600 font árú, folyékony kristállyal működő

berendezést a Trend Telecommunications elnevezésű angol cég hozta forgalomba. 112 mm széles és 10 méter hosszúságú papírtekerccsel rendelkezik, s közvetlenül csatlakoztatható a telephálózatba.

The Financial Times

- **A videokalózkodó által okozott károkat az USA-ban évi egymilliárd dollárra becsülik, jóllehet tevékenységüket egyre erősebben üldözik:** csupán 1986-ban 1202 eljárás indult ellenük. Az illegális másolás megnevezésére kidolgozták a Macrovision elnevezésű eljárást: a műsoros kazetta egy zavarjelet tartalmaz, mely abban az esetben aktivizálódik, ha a kazettáról másolatot készítenek. Ez sem százszázalékos azonban, mivel bizonyos technikai trükkökkel kikapcsolható a zavarjel. A védekezés viszont kazettánként tíz centtel növeli a gyártási költségeket. 1987-ben összesen 50 millió kazettát gyártottak Macrovision-eljárással.

Media Perspektiven

- **Több szempontól is sikeres lehet a General Electric új színes képernyős televíziókészüléke.** Az LCD (Liquid Crystal Display) képernyő 28 ezer képelemből áll négyzethüvelyenként (6,45 cm²), ami a hagyományos képernyő élességének kétszeresét biztosítja. Maga a képernyő alig nyolc cm vastag, így bekapcsolásához mindössze tizenöt voltos feszültség szükséges, míg ez az érték a hagyományos képernyőknél tizenhét-ezer volt.

Industry Week

- **Telefonfülke, hallgató és tárcsa nélkül — ez a „publicvox”.** A hívni kívánt számot elég a mikrofonba bediktálni, s a gép ellenőrzésképpen kiírja a beépített kis képernyőre. A készüléket rongálók és vandálok ellen készítették. A fő nehézséget a hangdetektor jelentette, amelynek fel kell ismernie a különféle hangokból és hangszúlyokból a számot. Az első kísérletek sikerrel kecsegtetnek, bár a telefonfülke aligha exportálható Franciaországból, és kérdés, hogy a külföldiek hogyan fognak vele Párizsban telefonálni.

L'Expansion

- **A „videoszobrászat” egyelőre a fotóstúdiókban arat sikereket, és nem a művészetben;** Franciaországban ez a fotóstúdiók új szolgáltatása. A teljesen természetű ábrázolást produkáló eljárás során tetszőleges anyagból (többnyire fából) vagy műgyantából készítenek el a megrendelő mellszobrát. A videoszobrászat alapja a lézeres letapogatás és adatmegőrzés. Az egyedi darabokat és kiegészítőket igénylő szemüveg-, ci-

pő- és játékipar egyaránt érdeklődik az új eljárás iránt. Egy-egy alkotás ára egyelőre három-ezer frank körül mozog.

L'Expansion

- **A néhány éve még válsággal küzdő Grundig cég az 1987-re tervezett 800 ezer videokészülék helyett 1,2 milliót gyártott és adott el.** A kereslet a video iránt egy év alatt 18 százalékkal nőtt.

Fernseh-Informationen

- **Mozivászón minőségű televízióadást biztosít a Japán Hi-Vision nevű, 1125 képsoros színes televíziókészülék.** A Secam és a Pal rendszernél (625 soros) kétszer élesebb felbontású képernyőt a Toshiba, a Matsushita és Sony együtt dolgozta ki. Kanada már el is készítette az első televíziós sorozatműsort az új technikával. Hát-rány, hogy a műsor egyelőre csak műholdon továbbítható, mert a földi atmoszféra erősen torzítja a Hi-Vision 27 megahertz frekvencián sugárzott képét.

The Economist

- **Az angol háztartások 97 százalékában van televíziókészülék, ennek 90 százalékában színes (összesen 20,7 millióból 18,7 millió a színes készülék).** A háztartások kábelezésének az aránya már jóval szerényebb, 0,8 százalék. Rádiókészülékekkel 99,4 százalékban rendelkeznek.

Fernseh-Informationen

- **Dél-koreai „hódítás” az NSZK-ban.** A dél-koreai Lucky Goldstar elektronikai konszern felépítette első európai gyárát az NSZK-ban. Az új gyárban három-négy éven belül évente mintegy 30 ezer színes tévékészüléket és 400 ezer képmagnót fognak gyártani. Ez azt jelenti, hogy addigra az NSZK-ban minden tizedik tévékészülék dél-koreai eredetű lesz.

Frankfurter Allgemeine Zeitung

- **Video Csehszlovákiában.** A TESLA-Felhasználói Elektronika Konszern (Csehszlovákia), a Transakta Külkereskedelmi Vállalat és a Philips cég megállapodtak az AVEX nevű vállalat létrehozásában, amely csúcsmínőségű videomagnetofonokat gyárt majd. A vállalat kezdeti kapacitása — 100 ezer darab évente, 1993-ban a termelés várhatóan félmilliói egység lesz.

Hospodárske Noviny

- **Új telefon.** A tervek szerint az idén kezdik meg Csehszlovákiában a 32 telefonszám tárolására alkalmas memóriával rendelkező, nyomógombos telefonkészülék gyártását a TESLA

üzemeiben. A telefonkészülék kifejlesztése már a múlt évben befejeződött a vállalat stopkovi üzemében. A készülék műszaki kivitelezése lehetővé teszi a nagyfokú megbízhatóságot és a pontos hangátvitelt.

Novinář

- **Szerény harmincezer** készülék eladásával kezdődött a videopiac az USA-ban 1975-ben, 1985-ben pedig már 11,9 millió készüléket adtak el; eddig összesen több mint 55 millió darabot hoztak forgalomba. Sok háztartásban van már második készülék, vagy az elavult régít felváltó új videoberendezés. A Nielsen piackutató intézet jelzései szerint az USA háztartásainak 52 százaléka rendelkezik ma videokészülékkel.

Fernseh-Informationen

- **Japán elektronikai nagyhatalmi helyzete** tovább tart a már több éves úgynevezett „chip-háború” ellenére. Japán a 256 k-chipek piacának a 90 százalékat, a videokamera-piacnak a 100 százalékat tartja kézben. Uralma igen nagy arányú a televíziókészülékek és hifi-berendezések terén, valamint olyan másodlagos alkalmazási területeken, mint az autóelektronika. A japán export növelése az árak folyamatos csökkentésével jár együtt. A Toshiba, a Sony és más japán cégek már a 70-es évek eleje óta jelen vannak az európai piacon, és részesei az európai gyártásnak is.

Die Presse

- **1500 videofilmet** tettek indexre 1981 óta az NSZK-ban az ifjúsági vagy a reklámtörvény megsértése miatt. Az „erőszak dicsőítése” miatt 32 film készítőit büntették meg vagy vonták be filmjeiket. 37 film készítői ellen pedig „kemény pornográfia” vádjával indítottak eljárást.

Fernseh-Informationen

- **A telefonos távmásolási rendszer** iránti érdeklődés a vártnál nagyobb mértékben nőtt az USA-ban. 1987-ben közel félmillió készüléket szereltek fel, 1990-re ez a szám várhatóan eléri a két és fél milliót. Az USA és Japán között a telefonforgalom 20 százalékat már ma is ez az úgynevezett Fax-átvitel teszi ki. A telex- és az expresszlevél-forgalom erősen visszaesett. A Fax-piacon ma húsznál több cég osztozik, közöttük több japán.

Business Week

- **Dél-Korea nagyhatalomnak számít** a kameravilágpiacon: az 1990-es évekre a világpiac tíz százalékat akarják uralni, az ezredfordulóra

Japánt kívánják túlszárnyalni. A két ország között szoros az együttműködés: a dél-koreai Samsung, Dongwan, Anam és Goldstar cégek évtizedes kapcsolatban állnak a japán Pentax, Nikon és Canon vállalkozásokkal. A közepes és olcsó árú kameráknak már ma is a 60-70 százaléka Dél-Koreából származik, magába Japánba is jelentős mennyiséget exportálnak.

Korea Business World

- **„Ügyes kis könyv”** lehetne talán a neve („Smart Book”) a két ausztrál kiadó által kifejlesztett berendezésnek. A „jövő könyvét”, amely akár enciklopédia is lehet, hitelkártya méretű chipkártyára táplálták be. Ehhez zsebkönyvméretű leolvasó járul, amely képernyőjén megjeleníti a könyv szövegét, így néhány kártyán könyvtárnyi anyag fér el. A mininyomtató már igazán csak ráadás. A könyvtárak máris érdeklődnek a helytakarékos megoldás iránt. Maga a leolvasó, ami egyszeri befektetés, 250 dollár, a szöveg-lap 50 dollár körül mozog.

L'Expansion

Távközlés

- **A műholdak pályára állításánál** a legfőbb probléma, hogy a hordozórakéta gyorsan felmondja a szolgálatot. A leginkább megbízható hordozórakétákat gyártó országok egyike Kína, amely 1970 óta 22 műholdat rajtoltatott a világűrbe, és ebből 21 rajt sikeres volt. A kínai rakéta startköltségei 15-20 százalékkal alacsonyabbak a nyugatiakénál. Svédország 1991-re tervezett műholdját szintén kínai rakétával kívánja az űrbe juttatni. Az USA műholdas magántársaságai szintén érdeklődnek a kínai hordozórakéta iránt.

Business Week

- **A nyugat-berlini kábelhálózat** két brit programmal gazdagodott. Az Intelsat 5 műholdról átvett, angol nyelvű műsorok egyike a „Screensport”. Délután négytől éjjel egyig kínálja nemzetközi sportparádéját, melyben az európai kontinensen ismeretlen sportágak is szerepelnek (például kickbox, amerikai futball, baseball). Egyes közvetítések már német nyelvűek voltak. A másik program: a délelőtti tisztól délután négyig tartó „Lifestyle” főként háziasszonyoknak szól (önreklámja: „Every woman's friend”). Ebben a divatról, a kozmetikáról, a

testkultúráról csevegnek, talkshow-val és vetélkedőkkel körítve.

Kirche und Rundfunk

- **A Szovjetunió lakásainak** 21,1 százalékában van telefon, egyes vidékeken azonban ez a szám 10 százalék alatt marad. A legmagasabb viszont Moszkvában, ahol 84 százalékos a lakások telefonellátottsága. Száz lakosra átszámítva ez kb. kilenc készüléket jelent. A telefonra várók száma Moszkvában kétszázezer, országosan tizenhárommillió, a várakozási idő átlagban négy év. Viszonylag kevés készülékről lehet külföldet kapcsolni. Igaz viszont, hogy igen olcsó az előfizetés, havi 2,5 rubel.

Die Presse

- **Úrveszélyek.** Az „Anglia Television” kereskedelmi társaság új elnöke szerint aggasztó, hogy Nagy-Britanniát egyre inkább elárasztják az olyan külföldi műholdas tévéműsorok, amelyek nem érik el a brit minőségi szabványokat. A külföldi kereskedelmi televíziók stratégiájának illusztrálására megemlítette a Canal Plus francia fizetőtévét, mely valaha szép tervekkel indult; mivel azonban csaknem csődbe jutott, így a nézőszámokat olyasmivel kívánta emelni, amit finoman szólva csak felnőtteknek való éjszakai szórakozásnak nevezhetünk. Olaszországban pedig egyenesen hihetetlen, amit egyes

magántévék sugároznak. A műsorszórási irányelvek kidolgozására tervezett bizottság is tehetetlen lesz az ellenőrizhetetlen műholdas adásokkal szemben.

Kirche und Rundfunk

- **Az angol posta kártérítést fizet** az elromlott és 48 órán belül meg nem javított telefonkészülékek után. A késedelmi díj napi öt font, de a jövedelemkiesések ezen felül vannak, ami magánhasználók esetében az ezer, üzemek esetében az ötezer fontot is elérheti. Az utóbbi években ijesztően romlott a British Telecom szolgáltató és felújító tevékenysége, így ez a radikális intézkedés a közvélemény megnyugtatót szolgálja.

Die Presse

- **Három és fél millió távmásoló berendezés** segíti világszerte az elektronikus levelezést. Ebből Ázsiában található 1,6 millió, az USA-ban egymillió, és körülbelül 700 ezer darab Európában. A szolgáltatást jogilag többnyire szabályozták, a párbeszéd lehetőségének megteremtésével megkönnyíti és teljessé teszi a telexszolgáltatást. A szomszédos Ausztriában 1987-ben 6700 távmásoló berendezés volt, de 1988 végére ennek a számnak a megduplázódását várják.

Die Presse

100 százalékosan francia

■ *100 százalékosan francia* a címe annak a könyvnek, • amelyet Pierre Belfond adott ki tavaly Párizsban. És valóban: 100 százalékosan francia ez a könyv, mert az a *Jérôme Duhamel* „szerezte”, aki — d’Alembert, Diderot, Helvétius, Holbach és főleg Voltaire szellemi örököséiként — három enciklopédiát állított össze a francia társadalomban és a francia politikában életben föllelhető gonoszságokból és butaságokból.

100 százalékosan francia, mert az a *Wolinski* illusztrálta, aki — amint azt két kötetének címe is mutatja — „mindig arra gondol”, és úgy látja, hogy mások is „mindig arra gondolnak”.

100 százalékosan francia, mert abból a 801 felmérésből állították össze, amelyet a francia közvélemény-kutató intézetek végeztek az elmúlt években a különböző napilapok és magazinok számára. (A könyv végén található bibliográfia részletesen fel is sorolja valamennyi információforrást. — A szerk.)

100 százalékosan francia, mert a felmérések az egész francia lakosságot megszólaltatták, vagy legalábbis mindazokat, akik meg tudnak szólalni, a 3—6 éves gyerekektől a felnőttekig.

100 százalékosan francia, mert a felmérések az egész francia életet érintették: a szerelmet, a munkát, a politikát, a családot, a szexet, az oktatást, az egészségügyet, a kultúrát, a gasztronómiát, az álmokat és a vágyakat.

100 százalékosan francia, mert olyanoknak mutatja a franciákat, amilyeneknek mi látjuk őket: tiszteletleneknek, szabadosoknak, léháknak és frivolaknak, hiúknak, ön-elégülteknek, önzőknek és idegengyűlölőknek.

100 százalékosan francia, mert olyanoknak mutatja a franciákat, amilyeneknek ők

látják magukat: felvilágosultaknak, szabadságszeretőeknek és demokratáknak.

És 100 százalékosan emberi, mert olyanoknak mutatja a franciákat, amilyenek mi vagyunk: esendőknek.

Az alábbiakban ebből a 100 százalékos könyvből szemezgetünk.

A franciák 1 százaléka olvas a fürdőkádban.
1 százalékek szeretkezett már felvonóban,
lépcsőházban vagy az utcán.

1 százalékek játszik a kaszinókban.

Csak 1 százalékek szeretne miniszter lenni.

A franciák 2 százaléka fél a tűzijátéktól.

A nők 2 százaléka szeretné apácának öltözve kiélni a vágyait.

A kórházi orvosok 3 százaléka ismeri el, hogy viszonya volt a betegeivel.

A franciák 4 százaléka vörös hajú.

4 százalékek vallja be: megkönnyebbülne, ha házastársa úgy döntene, hogy nem alszik többé a közös ágyban.

A nők 4 százaléka próbált már különböző tárgyakkal szexuális örömhöz jutni.

A 21 éves lányok 4 százaléka még szűz.

A munkások 4 százaléka olvas verset.

A franciák 5 százaléka sosem élt nemi életet.
5 százalékek bocsátaná meg házastársának, ha megtudná, hogy felszarvzták, 5 százalékek viszont úgy állna bosszút, hogy ugyanazt tenné.

A franciák 5 százaléka szeretkezik rendszeresen többedmagával.

5 százalékek keres fel legalább évente egyszer egy csillagjóst.

A férfiak 5 százaléka pipázik rendszeresen.

A vasúton utazók 5 százaléka csal.

A franciák 6 százaléka szeretkezett már moziban.

A franciák 6 százaléka olvas a vécén. (Ez az arány a gaulle-ista szavazók körében eléri a 9 százalékot!)

A franciák 7 százaléka látja úgy, hogy a szocialista pártnak vannak eredeti elképzelései.

7 százalékuk viselkedik úgy, hogy az ember csak akkor tekintheti magát fölszarvazottnak, ha legalább ötször megcsalták.

A nők 7 százaléka örül annak, hogy a szabadságról hazatérve... végre kipihenheti magát, és magával is törődhet egy kicsit.

A franciák 7 százaléka vakarja meg a fenekét az utcán.

A férfiak 7 százaléka szereti a vörös hajú nőket.

7 százalékuk szakállas.

Ugyanennyien szivaroznak rendszeresen.

A franciák 8 százaléka fél a felvonóban.

A férfiak 8 százaléka hord hosszú alsónadrágot.

A franciák 9 százaléka ütközik meg azon, ha fedetlen kebleket lát a strandon.

9 százalékuk hagyná ott a házastársát, ha megtudná, hogy felszarvazták.

A nők 9 százaléka szeretné, ha partnere „szexuális játékszer” lenne.

Az ápolónők 9 százaléka ismeri el, hogy a kórházban viszonyuk volt egy beteggel.

A franciák 10 százalékának folyik idegen vér az ereiben.

10 százalékuk sohasem ismerte meg a nagy szerelmet.

A férfiak 10 százaléka csak hetenként egyszer vált fehérműt, a nők 10 százaléka csak négy-öt naponként.

A franciák 11 százaléka szeretne megvendégelni egy minisztert.

Ugyanennyien nem tudják megmondani, hogy milyen politikai irányzatot képvisel a polgármesterük.

A franciák 12 százaléka megy vasárnap vendéglőbe.

12 százalékuknak volt több mint tíz szexuális partnere.

A veszekedő franciák 12 százaléka a tévé-műsorok miatt kap hajba.

A franciák 13 százaléka fél az egerektől.

13 százalékuk vallja be, hogy hűtlen volt a házastársához.

A férfiak 14 százaléka szüzen nősült.

A franciák 14 százaléka vegetáriánus.
14,5 százalékuk veszi igénybe a jósnők szolgáltatásait.

A franciák 14 százaléka szeretné Mitterrand-nal tölteni a szabadságát.

A franciák 15 százaléka rágja a körmét.

15 százalékuknak van féloldali fejfájása.

15 százalékuk vallja be, hogy rendszeresen eszik az ujjaival.

A férfiak 15 százaléka szeretne a tévében... férfisztriptízt látni.

15 százalékuknak egy prostituálttal volt erőszór dolguk.

A nők 16 százalékának az a legfőbb vágya, hogy 6 legyen az egyetlen nő egy szigeten vagy egy hajón.

A franciák 16 százaléka nem tudja helyesen leírni a „helyesírás” („orthographie”) szót.
16 százalékuk sétál otthon meztelenül.
Csak 16 százalékuk nyilatkozott úgy, hogy szeret olvasni.

A nők 16 százaléka dohányzik rendszeresen.
16 százalékuk állítja, hogy az alkohol szerepet játszik a nemi életében.

A férfiak 16 százaléka csak konzerveket vagy szendvicseket eszik, ha felesége (vagy barátnője) szabadságra megy.

A gimnazisták 16 százaléka tartja szadistának a tanárait.

A franciák 17 százaléka helyeselné a monarchia visszaállítását.

A franciák 18 százaléka szeretkezett már vonaton.

Csak 18 százalékuk bizik a jövőben.

18 százalékuk hisz a boszorkányságban.

A franciák 19 százaléka volt már depressziós.

19 százalékuk szenved érzelmi vagy családi okokból álmatlanságban.

A nők 19 százaléka fél attól, hogy bűncselekmény áldozatává válik.

A 16 éves lányok 19 százaléka volt már részeg.

A franciák 20 százaléka sziesztázik ebéd után. (Ez az arány Marseille-ben eléri a 25 százalékot.)

A franciák 20 százaléka érez ellenszenvet az arabok iránt.

A férfiak 20 százaléka vallja be, hogy szerelmi kalandok keresésére használja fel felesége szabadságát.

A franciák 20 százaléka volt már idegbeteg. A nők 20 százaléka gondolja azt, hogy Jacques Chirac... szeret éjszakai szórakozóhelyekre járni.

A franciák 21 százaléka rágógumizik.

21 százaléuk van meggyőződve arról, hogy a planétánkon már jártak földönkívüli lények.

21 százaléuk kel fel egyszer vagy többször az éjszaka folyamán, hogy ellenőrizze: jól bezárta-e az ajtót.

21 százaléuk érez rokonszenvet Dél-Afrika iránt.

A férfiak 21 százalékának volt más férfival viszonya.

A vezetők 21 százaléka vallja be: előfordult már, hogy ittasan ült a kormánykerékhez.

A 12 éven aluli gyerekek 21 százaléka sosem bújik az apjához.

A franciák 22 százaléka szeretkezett már irodában.

Ugyanennyien szeretnék ezt egy réten megtenni, nem törődve azzal, hogy meglátják őket.

A nők 22 százaléka gondolja azt, hogy Francois Mitterrand egy tükör előtt gyakorolja a beszédeit.

22 százaléuk a következőt tartja „a legérdekesebb helyzetnek”: egyedül van egy szálodában, belép egy ismeretlen, a magáévá teszi, majd eltűnik.

A főző férfiak 22 százaléka mindig ugyanazt a fogást készíti el.

A franciák 23 százaléka fél a pókoktól.

23 százaléuk sosem hallott az apartheidről.

23 százaléuk tartja gőgösnek a franciákat.

A nők 23 százaléka lépett már be egy sexshopba.

A férfiak 23 százaléka sosem mosogat otthon.

23 százaléuk dohányzik „utána”.

A franciák 24 százaléka találja magát szépségnek, amikor meztelenül nézegeti magát a tükörben.

24 százaléuk nem hajlandó jobb- vagy baloldalinak nyilvánítani magát.

A nők 24 százaléka szeretne... férfi lenni. A feleségek 24 százaléka szeretne időről időre egyedül szabadságra utazni.

A franciák 25 százaléka horkol éjszaka.

25 százaléuk nem mos mindennap kezét.

25 százaléuk azt gondolja, hogy a Nap forog a Föld körül.

25 százaléuk piszkálja az orrát.

25 százaléuk hisz a túlvilági életben.

A nők 25 százaléka mondja azt, hogy szereti a pornófilmeket.

A nemi életükkel elégedett nők 25 százaléka vallja be, hogy a képzelőerejének köszönheti elégedettségét.

A férfiak 25 százaléka vett már részt szexuális kicsapongáson.

25 százaléuk fél a 2000. évtől.

25 százaléuk a szőke nőket kedveli.

A franciák 26 százaléka állítja azt, hogy naponta többször nevet.

A férfiak 26 százalékának okozott csalódást az első szerelmi együttlét.

26 százaléuk utasítja el kategorikusan, hogy háztartási munkát végezzen.

A franciák 27 százaléka tartja erkölcsrombolónak a reklámot.

A 15–25 éves fiatalok 27 százaléka tartja természetesnek a vizsgán való csalást. Azt is gondolják: az embernek mindent meg kell tennie, hogy fölmentsék a katonai szolgálat alól.

A franciák 28 százaléka nézi a tévét, bármit adnak is.

28 százaléuk szakítja rendszeresen félbe a beszélgetőpartnereit.

28 százaléuk nem akarja megvédeni (ha kell) a hazáját.

A nők 28 százaléka hisz az UFÓ-kban.

28 százaléuk szeret férfiruhában járni.

A franciák 28 százaléka nem hajlandó óvszert használni.

A franciák 29 százalékanak Raymond Barre Obelixet, az Asterix képregények másik főhősét juttatja az eszébe.

29 százaléuk úgy látja, hogy a tömegkommunikációs eszközöknek túl nagy a hatalmuk.

A nők 29 százaléka Catherine Deneuve-höz szeretne hasonlítani.

A katolikusok 29 százaléka hisz csak abban, hogy Isten teremtette a világot.

A franciák 30 százaléka hever sokáig az ágyban vasárnap délelőtt.

30 százaléuk nem tartaná nagyon súlyosnak a politikai pártok megszüntetését.

30,6 százaléuk tartja csak szükségesnek, hogy gyermekeik tiszteletet tanúsítsanak a hatalom képviselői iránt.

A 16 éves fiúk 30 százaléka volt már részeg.

A franciák 31 százaléka nem szeret főzni.

A házások 31 százaléka vallja be, hogy felbontja hitvesének levelezését.

A franciák 31,5 százaléka vélekedik úgy, hogy az ideális politikusnak értelmiséginek kell lennie.

31 százaléuk gondolja azt, hogy a terrorizmus ellen minden eszközt fel szabad használni.

A férfiak 31 százaléka használja a felesége szépítőszereit.

A 3–6 éves gyerekek 31 százaléka szeretné feleségül venni a tanítónőjét.

A franciák 32 százaléka azt állítja, hogy soha nincsenek pénzgondjai.

32 százaléuk nem szereti kölcsönadni a könyveit.

32 százaléuk nem akar a fajgyűlölet ellen harcolni.

A nők 32 százaléka gondolja azt, hogy Georges Marchais imádja a westerneket.

A férfiak 32 százaléka vallja be, hogy hetente többször megcsalja a feleségét.

32 százaléuk hagyja fölgyülni a szennyest, amikor a felesége szabadságra utazik.

A franciák 33 százaléka villanyfénynél szeretkezik.

A franciák 33 százaléka nem tudja, hogy ki festette a Mona Lisát.

Csak 33 százalékuk mondja azt, hogy szereti nézni a tévét.

33 százalékuk vallja be, hogy részegen szerelmesebb.

Csak 33 százalékuk érez rokonszenvet a fekete afrikaiak iránt.

A nők 33 százaléka a kék szemű férfiakat kedveli.

A férfiak 33 százaléka hisz az UFÓ-kban.

A franciák 34 százaléka sosem iszik csapvizet.

34 százalékuk tart a náciizmus feléledésétől.

34 százalékuk akar harcolni a pornográfia ellen.

A katolikusok 34 százaléka sosem imádkozik.

Az ikrek 34 százaléka felnőtt korban is ugyanúgy öltözködik.

A franciák 35 százaléka eszik este csokoládét.

35 százalékuk szeretne egy erdőben szeretkezni.

35 százalékuknak csak egy partnerük volt az életükben.

A nők 35 százaléka a leggyakrabban... nadrágban jár.

A nők 35 százaléka él 70 éves kora után is nemi életet.

A kórházba kerülő betegek 35 százaléka nem tudja pontosan, hogy mi baja van, milyen kezelést kap, és milyen vizsgálatokat végeznek rajta.

Az álmatlanságban szenvedők 35 százalékának szexuális problémái vannak.

A háztartások 35 százalékában van egy vagy több kutya.

A gépkocsivezetők 35 százaléka hord olyan szemüveget, amely nem felel meg a látásuknak.

A betegek 35 százaléka vallja be, hogy egyáltalán nem veszi figyelembe a recepten szereplő előírásokat.

A franciák 36,5 százaléka szenved álmatlanságban.

A nők 36 százalékának tettek már ajánlatot a munkahelyén (és 32 százalékuk vallja be, hogy engedett a csábításnak).

A nők 36 százaléka ismeri el, hogy időről időre önkielégítést folytat.

A férfiak 36 százaléka a barna nőket kedveli.

A franciák 37 százaléka ellenzi a franciák és a bevándorlók közötti házasságokat.

37 százalékuknak okoz problémát a munkájuk és a családi életük összeegyeztetése.

37 százalékuk mindig ugyanazt a televíziós csatornát nézi.

A 6-12 éves gyerekek 37 százaléka nem mos mindennap fogat.

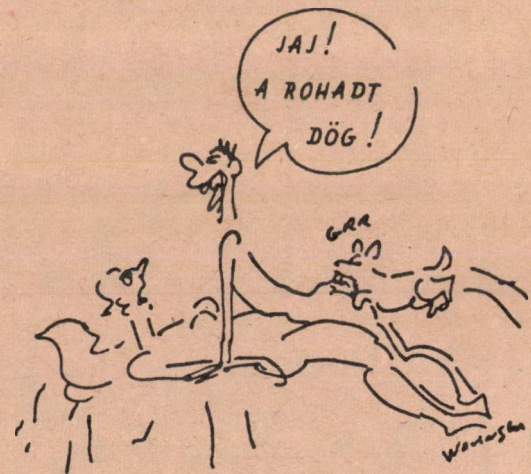
A franciák 38 százaléka nem tudja, hogy ki a nemzetgyűlési képviselője.

38 százalékuk ütközik meg azon, hogy a reklámokon lenge öltözetű hölgyek szerepelnek.

A férfiak 38 százaléka a telt kebleket szereti.

A katolikusok 38 százaléka nem hisz a mennyben.

A férfiak 38 százaléka sikítozik szeretkezés közben.

A franciák 39 százaléka fütyörészik jókedvében.

39 százalékuk Edith Piafot tekinti „a század asszonyának”.

A férfiak 39 százaléka sosem ágyaz be, amikor a felesége szabadságra utazik.

39 százalékuk beszél szeretkezés közben.

A 12 éven aluli gyerekek 39 százaléka nyilatkozik úgy, hogy van szerelme. Arra a kérdésre, hogy „Mit csináltok együtt?” a következőket válaszolják: puszkálunk (41 szá-

zalék), papás-mamást játszunk (17 százalé-
lék), doktor bácsisat játszunk (11 százalék),
írunk egymásnak (2 százalék).

A franciák 40 százaléka fordult már aku-
punktúráshoz.

A nők 40 százaléka érdeklődik a labdarúgás
íránt.

40 százalékuknak okozott csalódást az első
szexuális együttléte.

A férfiak 40 százaléka hord magánál fényké-
pet a feleségéről vagy a gyerekeiről.

A serdülők 40 százaléka semmi kivétlnivalót
nem talál a szüleiben.

Az aktív franciák 41 százaléka jár haza ebé-
delni.

41 százalékuk nem tudja, hogy mi a pün-
kösd.

A férfiak 41 százaléka szereti a pornófilme-
ket.

**A franciák 41 százaléka ítéli meg úgy,
hogy Franciaországban nem terjedt el az
antiszemitizmus.**

A fiúk 42 százaléka szeretne rendőr lenni.
A férfiak 42 százaléka úgy ítéli meg, hogy a
bevándorlók sosem fognak beilleszkedni a
francia társadalomba.

A franciák 43 százaléka öltözik át, amikor
hazatér.

A nők 43 százaléka iszik vacsora előtt.

A férfiak 43 százaléka dohányzik rendszere-
sen.

A nők férfiak 43 százaléka hetente átlagosan

háromszor szeretkezik a törvényes feleségé-
vel.

A franciák 43 százaléka hirtelen szeretne
meghalni.

**A franciák 44 százaléka gondolja azt,
hogy 68 májusa jótékony hatást
gyakorolt.**

A franciák 44 százaléka látja úgy, hogy az
iskola rosszul működik.

44 százalékuk ismeri el, hogy az arabellenes-
ség eléggé elterjedt az országban.

A középiskolások 44,1 százaléka tartja kon-
formistának a tanárait.

Az autósok 44 százaléka maga mossa a ko-
csiját.

A 12 éven aluli gyerekek 44 százaléka sosem
bújik be a szülei ágyába.

**A franciák 45 százaléka nem örülne
annak, ha arab veje vagy menyje lenne.**

A franciák 45 százalékának a camembert a kedvenc sajtja.

45 százalékuk vélekedik úgy, hogy a hűtlenség megöli a szerelmet.

45 százalékuk vallja be, hogy szeret . . . bevásárolni.

A franciák 45 százaléka állítja azt, hogy sosem vette igénybe prostituáltak szolgáltatásait.

A franciák 46 százaléka sosem játszik pénzben.

46 százalékuk hisz a csodákban.

A nők 46 százaléka álmodozik arról, hogy vezetés közben megsimogassa egy férfi.

A franciák 47 százaléka vallja be: előfordult már, hogy felöntött a garatra.

47 százalékuk gondolja azt, hogy a homoszexuálisok ugyanolyan emberek, mint mások.

47 százalékuknak továbbra is a bor a kedvenc itala.

47 százalékuk úgy véli: a jövő oly bizonytalan, hogy jobb napról napra élni.

A férfiak 47 százaléka nem szeret főzni.

A franciák 48 százaléka utál sportolni.

Csak 48 százalékuk állítja azt, hogy hó végén nem mindig jön ki a pénzéből.

A férfiak 48 százaléka állítja azt, hogy sosem onanizál.

48 százalékuk gondolja azt, hogy a televízió hülyének nézi őket.

A franciák 49 százaléka nem tudja, hogy mennyi az ország lakossága.

A bevándorlók 49 százaléka nem tartja fajgyűlölőnek a franciákat.

A franciák 50 százaléka jobban alszik, amikor nincs egyedül az ágyban.

50,8 százalékuknak fogalmuk sincs arról, hogy Hitler mikor vette át a hatalmat Németországban.

50 százalékuk az AIDS ellenére sem akar lemondani az alkalmi kalandokról.

50 százalékuk azt állítja, hogy a gyerekei miatt nem válik el vagy nem házasodik újra.

50 százalékuk helyesli a rendőri erőszakot, ha véres büntetésben kell vallomásokat kicsikarni.

A nők 50 százalékának csak egy partnere volt életében.

A férfiak 50 százaléka a kebleket kedveli a legjobban a női testből.

A tévénezők 50 százaléka alszik el rendszeresen a készülék előtt.

A katolikusok 50 százaléka hisz csak abban, hogy Jézus Krisztus Isten fia

A franciák 51 százaléka azt gondolja, hogy a férfiövsert is a feleségnek kell megvennie.

A nők 51 százaléka a magas férfiakat kedveli.

A nők 51 százaléka nem tudja, hogy kire szavaz a férjük.

A franciák 52 százaléka fogmosás nélkül fekszik le.

52 százaléuk nem tartja magát féltékenynek.

52 százaléuk csak keresztelők, esküvők, temetések alkalmával megy misére.

A nők 52 százaléka szívesebben dolgozik egy férfi irányítása alatt.

52 százaléuk csak egy nagy szerelmet élt át életében.

A férfiak 52 százaléka azt állítja, hogy nem fordít gondot az öltözködésére.

A 15-25 éves fiatalok 52 százaléka tartja természetesnek a katonai szolgálat megtagadását.

A franciák 53 százaléka rosszul alszik.

53 százaléuk inkább az anyagi életfeltételeiről mondana le, mint a szabadságjogairól.

A nők 53 százaléka szereti, ha a férfiak parfümöt használnak.

53 százaléuk fél a 2000. évtől.

A 15-25 éves fiatalok 53 százaléka tartja természetesnek a homoszexuális kapcsolatokat.

A franciák 54 százaléka olvasott már pornográf könyvet.

A nyugdíjasok 54 százaléka úgy ítéli meg, hogy nem tud tisztességesen megélni a nyugdíjából.

A 18-21 éves fiatalok 54 százaléka tagadná meg, hogy Franciaországért harcoljon.

54 százaléuk állítja azt, hogy a tömegközlekedési eszközökön feljárnja helyét az idősebbeknek.

A franciák 54 százaléka látott már valakit meghalni.

A franciák 55 százaléka jobban szereti a reklámot, mint a politikai szövegeket.

55 százaléuk szeretkezett már a szabadban. A nők 55 százalékanak a pezsgő a kedvenc itala.

55 százaléuk meztelenül alszik.

A franciák 56 százaléka a francia kocsikat

tartja a legjobbaknak. Azután a németeket (44 százalék), majd a japánokat (12 százalék).

A nők 56 százaléka gondol valaki másra, amikor a megszokott partnerével szeretkezik.

A nők 56 százaléka úgy ítéli meg: a házastársak közötti politikai nézetkülönbségek cseppet sem zavarják az együttélést.

A franciák 56 százaléka olvas elavás előtt. 57 százaléuk úgy ítéli meg, hogy túl sok vendégmunkás van.

57 százaléuk szeretkezett már kocsiban.

57 százaléuk találja rokonszenveseknek a németeket.

57 százaléuk bízik abban, amit a rádióban hall.

A nők 57 százaléka a vékony férfiakat kedveli.

A franciák 57 százaléka tartja természetesnek, hogy meztelenül mutatkozzék a gyerekei előtt.

A francia dolgozók 57 százaléka érzi úgy, hogy kizsákmányolják.

A 13-17 éves serdülők 57 százaléka van meggyőződve arról, hogy az ő élete boldogabb lesz, mint szüleié.

A franciák 58,8 százaléka elégedett a csendőrséggel.

58 százaléuk nem tudja, hogy mi a szabadkőművesség.

A feleségek 58 százaléka tartja szépnek férjét.

A 6-10 éves gyerekek 58 százaléka ivott már sört.

A katolikusok 58 százaléka nem hisz a pokolban.

A franciák 59 százaléka úgy ítéli meg, hogy a rádiók és a televíziók nem biztosítanak elég helyet a francia dalnak.

59 százalékuk nem habozik bevallani, hogy hisz a csillagjósolásban.

59 százalékuk nem szereti a rádióreklámokat.

59 százalékuk szeretne (jó egészségben) száz évig élni.

A nők 59 százaléka mondja azt, hogy figyeli a divatot.

A franciák 60 százaléka sohasem használt óvszereket.

A nők 60 százaléka látott már pornófilmet.

A katolikusok 60 százaléka sosem áldoz.

A férfiak 60 százaléka használ parfümöt.

A reggeliző franciák 61 százaléka mártogatja bele kenyérét a csészéjébe.

A franciák 61 százaléka bízik a papokban.

A nők 61 százaléka tartja rosszul öltözöttnek a politikusokat.

A nők 61 százaléka elégedett a nemi életével. 61 százalékuk van meggyőződve arról, hogy Valéry Giscard d'Estaing sosem száll metróra.

61 százalékuk fél éjszaka.

61 százalékuk vallja be, hogy szerelem nélkül is elfogja a vágyakozás.

A franciák 62 százaléka nem ütközik meg azon, ha neveltségessé teszik a hadsereget vagy a rendőrséget.

A nők 62 százaléka itta már le magát.

A franciák 63 százaléka sosem nevet a tévé előtt.

A franciák 63 százalékának Lino Ventura a kedvenc színésze, megelőzve Montand-t (53 százalék), Belmondót és Noiret-t (egyaránt 51 százalék), Catherine Deneuve-t (46 százalék) és Gérard Depardieu-t (45 százalék).

A franciák 64 százaléka mondja magát szorongónak.

64 százalékuknak van jó véleménye a hadseregről.

64 százalékuk szeretne Yves Montand-nal vacsorázni.

A franciák 65 százaléka ír szerelmes levelet.

65 százalékuk tartja megtévesztőnek a reklámot.

65 százalékuk tartja tiszteletre méltó tevékenységnek a politikát.

A nők 65 százaléka az okos férfiakat kedveli.

65 százalékuk azt gondolja, hogy a szülők túl gyengék a gyerekekkel szemben: néha elkél egy pár pofon.

A behívottak 65 százaléka próbált kibújni a katonai szolgálat alól.

A franciák 66 százaléka látja úgy, hogy az igazságszolgáltatás rosszul működik.

A 13-17 éves serdülők 66 százaléka elégedett a francia társadalommal.

A franciák 67 százaléka vallja be, hogy nem mosdik mindennap.

67 százalékuk úgy találja, hogy 68 májusa megváltoztatta a tanár—diák viszonyt.

A franciák 68 százaléka híve a Téalapónak. 68 százalékuk válik részegen fecsegővé.

68 százalékuk tartja hanyatló országnak hazáját.

A nők 68 százaléka többre tartja a gyöngédséget a nemi aktusnál.

A franciák 69 százaléka nem szereti, ha a vallással viccelnek.

A bérből élők 69 százaléka találja rokonszenvesnek a főnökét.

A franciák 70 százaléka nem bízik a miniszterekben.

70 százalékuk úgy ítéli meg, hogy a televízió fejezi ki a legjobban a mai társadalmat.

A férfiak 70 százaléka tartja jólöltözöttnek a politikusokat.

A katolikusok 70 százaléka nem gyón már.

A franciák 71 százaléka úgy ítéli meg, hogy nem szabad másokban bízni.

A bevándorlók 71 százaléka találja becsületlennek a franciákat.

A franciák 72 százaléka azt állítja, hogy egyáltalán nem érdekli a sztárok élete. 72 százalékuk vallja be, hogy sokszor gondol a halálra.

A férfiak 72 százaléka dicsekszik azzal, hogy (szinte) sosem voltak szexuális zavarai.

72 százalékuk állítja azt, hogy a felesége hiányzik neki, amikor nélküle megy szabadságra.

A bevándorlók 72 százaléka házasodna össze egy franciával.

A nők 73 százaléka semmit sem sportol.

A káderek 73 százalékának voltak szerelmi kalandjai a munkájuk során.

A 18 éven aluli fiatalok 73,4 százaléka nem érdeklődik a politika iránt.

A franciák 74 százaléka azt állítja, hogy sosem üti meg a házastársát.

74 százalékuk ellenzi, hogy a bevándorlók szavazati jogot kapjanak.

A nők 74 százaléka maradna otthon, ha htb-fizetést kapna.

A franciák 74 százaléka kész lenne lemenni az utcára, hogy megvédje a képviselőházat.

A férfiak 74 százaléka panaszkodik arra, hogy nem kap elég gyöngédséget.

A franciák 75 százaléka néz ki felkeléskor az ablakon.

75 százalékuk otthon szeretne meghalni.

A férfiak 75 százaléka azt állítja, hogy általában kielégüléshez juttatja partnerét.

A 18-21 éves fiatalok 76 százaléka tartja fontosnak a szerelemben a hűséget.

A 16-25 évesek 76 százaléka örül annak, hogy Franciaországban él.

A földművesek 77 százaléka ismeri a képviselőjét.

A franciák 77 százaléka hisz a rontásban és a delejességben.

A franciák 78 százaléka úgy ítéli meg, hogy a bevándorlók gyűlölik őket.

A bérből élők 78 százaléka találja szakavattnak a főnökét.

A franciák 79 százaléka elégedett a postával.

79 százalékuk úgy ítéli meg, hogy a politikusok nem mondanak igazat.

A gimnazisták 80,7 százaléka mindent egybevetve elégedett a tanáraival.

A franciák 80 százaléka nem bízik a hirdetőkből.

80 százalékuk tartja természetesnek, hogy nevetségessé teszik a politikusokat.

A férfiak 80 százaléka teljesen természetesnek tartja az önkielégítést.

A franciák 81 százaléka szeretné, ha rák esetén az orvosuk megmondaná nekik az igazat.

A franciák 81 százaléka mondja magát katolikusnak.

81,2 százalékuk elégedett mindennapi életének kereteivel.

A férfiak 82 százaléka elégedett a nemi életével.

A franciák 83 százaléka semmilyen hangszeren nem tud játszani.

A franciák 84 százaléka bízik az államvasutakban.

84 százalékuk képtelen két tizennyolcadik századi szerzőt megnevezni.

84 százalékuk jól érzi magát a lakásában.

84 százalékuk pozitívan ítéli meg de Gaulle tábornok tevékenységét.

84 százalékuk szívesebben él valakivel, aki kevésbé vonzó, de hűséges.

A franciák 85 százaléka hisz Istenben.

85 százalékuk nem tudja megmondani, hogy mikor fedezte föl Kolumbusz Kristóf Amerikát.

A férfiak 85 százaléka jólöltözöttnek tartja magát.

A nők 87 százaléka azt gondolja, hogy egy férfinak mindeneelőtt meg kell nevetetnie őt.

A 16-21 éves fiatalok 88 százaléka elégedett a szüleivel.

A franciák 89 százaléka hisz a nagy szerelemben.

A franciák 90 százaléka fél a fogorvostól. A házaspárok 90 százaléka alszik ugyanabban az ágyban.

A franciák 92 százaléka mondja magát boldognak.

A franciák 93 százaléka elégedett a temetkezési vállalatokkal.

93 százalékuk tartja elfogadhatatlannak, hogy a dél-afrikai feketéknek nincs szavazati joguk.

Az ikrek 93 százalékát teljesen egyformán öltöztetik tizenhárom éves korukig.

A franciák 95 százaléka elégedett az élettársával. Legalábbis éjszaka, mert nem foglal el túl sok helyet az ágyban.

A 15-18 éves lányok 98 százaléka azt állítja, hogy már ismeri a gyönyört.

A nők 100 százaléka szeretne a szabadban szeretkezni.

*Bevezette, válogatta és fordította:
Lázár Guy*

CONTENTS

СОДЕРЖАНИЕ

Tamás Szecskő: Symbols	3	Тамаш Сечкё: Символы
Károly Grósz: Publicity and democracy	5	Карой Грос: Гласность и демократия
IN FOCUS		
The long-term development of the mass communication system		Долгосрочное развитие системы массовой коммуникации
Tamás Fricz: Mass communication and the HSWP Crisis, intellectuals, revival — Conversation with J. Ambartsumov (<i>Tibor Polgár</i>)	10	Тамаш Фриц: ВСРП и массовая коммуникация
Pál Tamás: Modernisation ideologies and social strains	21	Кризис, интеллигенция, обновление. Беседа с. Е. Амбарцумовым (Тибор Полгар)
	28	Пал Тамаш: Идеологии модернизации и общественные принуждения
CLOSE-UP		
Róbert Angelusz: Value orientation and reform attitude	37	Роберт Ангелус: Ценностная ориентация и реформаторская установка
Tamás Terestyéni: Mass media on the reform of taxation	43	Тамаш Терештени: Сообщения средств массовой коммуникации о налоговой реформе
Ildikó Kovács—Anna Vári: Different interpretations of an environmental conflict	56	Ильдико Ковач—Анна Вари: Различные толкования одного экологического конфликта
Judit Lendvay: Visiting the neighbours	62	Юдит Лендваи: «Ходящие по соседям» — Мнения о телепрограммах соседних стран
DOCUMENTS		
The features and problems of the situation and functioning of mass information		Характерные черты и проблемы положения и функционирования массовой информации
WORKSHOP		
Engaged with associations — Conversation with Gábor Fodor (<i>Tamás Nádor</i>)	82	Обязанный ассоциации. Беседа с Габором Фодором (Тамаш Надор)
László Kövesdi: Time series	94	Ласло Кёвешди: Временные ряды
ONCE MORE		
Political publicity or misbeliefs	100	ЕЩЁ РАЗ
Econostat	105	Политическая гласность или заблуждения
	111	Экономостат
RELATED SCIENCES		
Mihály Hoppál: Belief system and language	117	Михай Хоппал: Система верований и языка
SEMIOTIC CORNER		
A. K. Bayburin: Cultural semiotics	129	А. К. Байбурин: Семиотика культуры
THE WORLD OUTSIDE		
War and Peace (The first comparative opinion research of socialist countries)		Война и мир. Первое сравнительное исследование общественного мнения социалистических стран
Peter Menneer: Radio in the age of television	139	Петер Меннеер: Радио — в эпоху телевидения
Lajos Horváth: The answer of commercial radio	144	Лайош Хорват: Ответ коммерческого радио
Perestrojka and the French	150	французы и перестройка
	155	
MEDIA HISTORY		
Aladár Ritter: Széchenyi's secret press agency	157	Аладар Риттер: Тайное пресс-бюро графа Сечени
Roland Antoniewicz: Polish press in Hungary before 1945	166	Роланд Антоневич: Польская печать в Венгрии до освобождения
PUBLIC OPINION		
No help?	174	ЗОНД
What is the reason?	175	Нет помощи?
Do we have to take it?	176	По какой причине?
How shall this turn out?	179	Следует ли принимать на себя?
Tensions to increase	182	Что будет теперь?
When I left my precious home . . .	184	Напряжение повысится
		«Я покинул свою родину . . .»
PERISCOPE		
About books	186	СМЕСЬ
From periodicals	197	О книгах
News in brief	205	Из журналов
		Коротко
BROWSING		
Hundred per cent French	213	ДЛЯ ЧТЕНИЯ
		Французкий на сто процентов

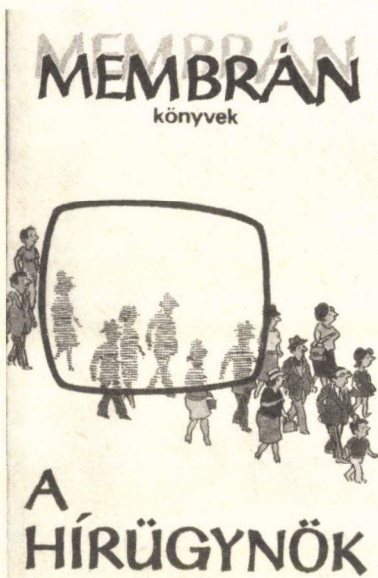
Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. 1900., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 100,— Ft, egyes szám ára: 25,— Ft. Megjelenik: évente négyszer. HU ISSN 0209—584X

Ára: 25,— Ft

A Magyar Közvéleménykutató Intézet új kiadványaiból kapható még:

A hírügynök

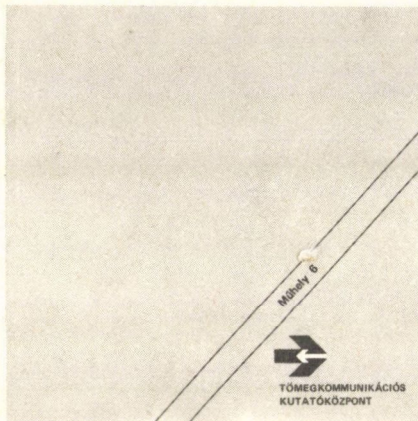

**Membrán 21. kötet,
ára: 66,— Ft**

**Mérei Ferenc: Közösségek
rejtett hálózata**

MÉREI FERENC

**KÖZÖSSÉGEK
REJTETT HÁLÓZATA**

**Műhely 6. kötet,
Ára 92,— Ft**

**Megjelent: Hajduska István: Tollforgató forgószélben (Műhely 7.)
Fodor Gábor: „A múltat végképp eltörölni” (Műhely 8.)**

Előkészületben: S. Nagy Katalin: Vizuális kommunikáció

OLVASÓINK figyelmébe ajánljuk, hogy a Jel—Kép bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál megrendelhető, az alább felsorolt hírlapboltokban pedig példányonként is megvásárolható:

Budapesten:

V., Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Telefon: 316-173

V., Váci u. Tel.: 185-604

V., Szabadsajtó u. 6. Tel.: 184-840

V., Felszabadulás tér 4.

(Párizsi udvar) Tel.: 181-404

V., József nádor tér 1. Tel.: 185-850

XI., Budapest, Skála Nagyáruház

Tel.: 852-222

Vidéken:

Debrecen, Kossuth L. tér

Szeged, Kárász utca és Dugonics tér
sarok

Miskolc, Szemere utca és Széchenyi u.
sarok;

Széchenyi utcai hírlapbolt

Győr, Rába Szálló előtt

Pécs, Széchenyi tér

Kecskemét, Szabadság tér

Kiadványaink megvásárolhatók a Magyar Közvéleménykutató Intézet kiadói osztályán is. (1054 Akadémia u. 17.)

(Emlékeztetőül: folyóiratunk évente négyszer — március, június, szeptember és december végén — jelenik meg.)